

INTERNATIONAL CONFERENCE ON TOURISM, MANAGEMENT AND CULTURE

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

AP
RIL

29-30
2022

PROCEEDINGS BOOK

Editors:

Prof. Dr. İlham MEDETOV

Prof. Dr. Nesirulla NESİRLİ

Assoc. Prof. Dr. Vügar NEZEROV

International Conference on Tourism, Management and Culture

April 29-30, 2022 BAKU, AZERBAIJAN

Proceedings Book

Editor

Prof. Dr. İlham MEDETOV
Prof. Dr. Nesirulla NESİRLİ
Assoc. Prof. Dr. Vügar NEZEROV

İKSAD PUBLISHING HOUSE®

(T.R. MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM PUBLISHING LICENSE NUMBER: 2014/31220)
TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853

E-mail: info@iksad.com

www.iksad.org.tr www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to İKSAD Publishing House.

Authors are ethically and legally responsible for their works.

İKSAD Publications - 2022©

Issued: 24.05.2022

ISBN - 978-625-7636-17-9

CONFERENCE ID

CONFERENCE NAME

International Conference on Tourism, Management and Culture

DATE and PLACE

April 29-30, 2022

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Baku, Azerbaijan

ORGANIZER

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

**INSTITUTE OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL
RESEARCH**

PRESIDENT OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. İlham MEDETOV

**AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY
RECTOR**

HEAD OF THE ORGANIZING BOARD

Assoc. Prof. Dr. Vügar NEZEROV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

HEAD OF THE SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Nesirulla NESİRLİ

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

ORGANIZING BOARD

Dr. Salih ÖZTÜRK
Tekirdag Namık Kemal University

Prof. Dr. Mustafa TALAS
NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Sakına HACIYEVA
AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Cemal HACIYEV
AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Barış AYTEKİN
KIRKLARELI UNIVERSITY

Assist. Prof. Dr. Ahmet KARDAŞLAR
OSMANIYE KORKUT ATA UNIVERSITY

Dr. Mustafa Latif EMEK
President of İKSAD Institute

Şahin MUSTAFAYEV
AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Senuber KANBEROVA
AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Hacı QASIMLI
AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

THE NUMBER OF ACCEPTED PAPERS

48 Papers

THE NUMBER OF REJECTED PAPERS

7 Papers

EVALUATION PROCESS

All Applications Have Gone Through the Double-Blind Peer Review Process

TOTAL NUMBER OF INTERNATIONAL PAPERS

Turkey (7), Azerbaijan (31), Cyprus (1), China (1), Ukraine (1), India (2), Poland (1), Nigeria (1), Ethiopia (2)

SCIENCE AND ORGANISING COMMITTEE

Prof. Dr. Zaur BAĞIROV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY VICE RECTOR

Prof. Dr. İrane ALİYEVA

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY VICE RECTOR

Assoc. Prof. Dr. Bahadır BİLALOV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Kenan ALLAHVERDİYEV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Novruz GULİYEV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Hafiz HÜSEYNOV

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Arzu HÜSEYN

AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY

Assoc. Prof. Dr. Sevcan YILDIZ

AKDENİZ UNIVERSITY

Dr.C.VIJAI

VEL TECH RANGARAJAN DR. SAGUNTHALA R&D INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY-
CHENNAI-62, INDIA

Assist. Prof. Dr. Mushtaq Ahmad LONE

STATISTICS, SKUAST-K

Assist. Prof. Dr. Ghanshyam BARMAN

UKA TARSADIA UNIVERSITY

Assist. Prof. Dr. ISHRAT JAHAN

DEPARTMENT OF ECONOMICS, GALGOTIAS UNIVERSITY, INDIA

PROF. Dr. Muhammad SAID

STATE ISLAMIC UNIVERSITY JAKARTA, INDONESIA

Dr. Mahabat OSPANBAEVA
TARAZ STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Dr. Eleanor CHIPETA
UNIVERSITY OF THE WITWATERSRAND

International Conference on Tourism, Management and Culture

Conference Program

April 29-30, 2022

Baku, Azerbaijan

Azerbaijan Tourism and Management University

Zoom Meeting ID: **838 8835 0288**

Zoom Passcode: **292929**

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID instead of "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The presentation will have **15 minutes** (including questions and answers).
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- Speakers must be connected to the session **10 minutes before** the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- During the session, your camera should be turned on at least %70 of session period
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

**Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,
exp. Hall-1, Gökhan OFLUOĞLU**

-Opening Ceremony-

29.04.2022

Time (Baku): 10⁰⁰-11⁰⁰

Time (Ankara): 09⁰⁰-10⁰⁰

PRESIDENT OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. İlham MEDETOV

Azerbaijan Tourism and Management University Rector

Dr. Mustafa Latif EMEK

President of IKSAD Institute

HEAD OF THE SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Nesirulla NESİRLİ

Azerbaijan Tourism and Management University

HEAD OF THE ORGANIZING BOARD

Assoc. Prof. Dr. Vügar NEZEROV

Azerbaijan Tourism and Management University

Zoom Meeting ID: **838 8835 0288**

Zoom Passcode: **292929**

**Venue: Azerbaijan Tourism and Management University*

29.04.2022 | HALL-1 | SESSION-1

Baku Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

Ankara Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Lütüfı BUYRUK

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Arş. Gör. Dr. Sercan ARAS	Necmettin Erbakan Üniversitesi	KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE TURİST REHBERLERİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI
Dr. Yılmaz Bayar	---	SON 10 YILDA TÜRKİYE'DE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE KURUMSAL İTİBAR BAĞLANTISI İLE İLGİLİ YAPILAN AMPİRİK ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ
Emre BİLMEZ Prof. Dr. Lütüfı BUYRUK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	TÜRK MUTFAĞINA AİT BAZI ÇORBALARIN İNTERNETTE ARANMA SIKLIĞI: GOOGLE TRENDS ÖRNEĞİ
Mehmet Akif ŞEN	Giresun Üniversitesi	KOKULU ÜZÜMÜN (İSABELLA ÜZÜMÜ) TRABZON MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KULLANIMI
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Emre ÇAĞLAR	Atatürk Üniversitesi	BRICST ÜLKELERİNDE TURİZME DAYALI EKONOMİK BÜYÜME HİPOTEZİ GEÇERLİ MİDİR? BOOTSTRAP GRANGER NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN KANITLAR
TAHIRA GARABEYLİ	The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan	HISTORICAL OVERVIEW OF THE RIGHTS OF THE CHILD
Murad Hajiyev	Azerbaijan Tourism and Management University	MONETARY POLICY RELATIONSHIP WITH AGRICULTURE
Arş. Gör. Turan OKUL Doç. Dr. Güntekin ŞİMŞEK	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	MAY WEB 3.0 CHANGE THE FEATURES OF TOURISM PRODUCT?
QASIMLI HACI HACIBALA OĞLU	BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ	THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN INFORMATION SUPPORT OF LIBRARY AND TOURISM ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

29.04.2022 | HALL-2 | SESSION-1

Baku Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

Ankara Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

HEAD OF SESSION: İ.ü.f.d. Məmmədov Rövşən

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Quliyev Aydın Vaqif oğlu Dos., t.e.d. İsmayıl Həsənov	ATMU	APPLICATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN
Əlizadə Şəmsəd İ.ü.f.d. Məmmədov Rövşən	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	FINANCIAL ANALYSIS AND IMPORTANCE OF THE TOURISM SECTOR AT THE MICRO AND MACRO LEVEL AND ITS NECESSITY
Assoc., ph.d. Sakina Həjiyeva Assoc., ph.d. Jamal Həjiyev Ağayeva Cəmilə Eldar qızı	ATMU	THE ROLE OF INVESTMENT IN THE TOURISM SECTOR
Vəlizadə Fidan Ruhulla	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	“RAMAZAN AYI”NİN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DİNİ TURİZMIN İNKİŞAFINDAKI ƏHƏMİYYƏTİ
Saida Mammadova	Azerbaijan Tourism and Management University	CHINESE TURKISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF TOURISM
Mazanov Azer Balabey Otar Alizada	Azerbaijan Tourism And Management University	FINANCIAL ACCOUNTING AND AUDIT PROBLEMS IN AGRICULTURAL-INDUSTRIAL BUSINESSES IN AZERBAIJAN AND WAYS TO IMPROVE THEM
Shalala Nazarova	Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University	ACTUAL PROBLEMS OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF SELF-AWARENESS OF ADOLESCENTS WITH LIMITED HEALTH IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION
Arş. Gör. Dr. Osman ŞENOL Arş. Gör. Dr. Selin KALENDER Arş. Gör. Dr. Merve KİŞİ	Karadeniz Teknik Üniversitesi Süleyman Demirel Üniversitesi	EKONOMİK GÖSTERGELERİN İNTİHAR ORANI ÜZERİNDE ETKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ: ÜST-ORTA GELİR GRUBU ÜLKELER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA
Dr. Yasaman ABASOVA Aygün Shirin	Azerbaijan Tourism and Management University	CLUSTER APPROACH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN

29.04.2022 | HALL-3 | SESSION-1

Baku Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

Ankara Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

HEAD OF SESSION: Assoc., ph.d.Ü. Sadiqova

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc., ph.d. Vüqar Nəzərov Proph.m.s.d.Nailə Kələntərli	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası	FINANCIAL AND ECONOMIC POTENTIAL OF TOURISM IN THE POST - PANDEMIC PERIOD IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
Cefer Mesediyev Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov	Azerbaijan University of Tourism and Management	DEVELOPMENT AND REGULATION OF TOURISM IN AZERBAIJAN ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION
Dos., i.ü.f.d. Vüqar Nəzərov Dos., i.ü.f.d. Hacıyev Camal Cəlil Vasif Ahadov Telli Mircabbar qızı Seyidova	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	IMPACT OF THE OPENING OF ZANGAZUR CORRIDOR IN AZERBAIJAN ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY
İmanlı İlkin Maqsud oğlu	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	PROBLEMS IN FINANCIAL STABILITY INSTITUTIONAL REGULATION
Bahar Quliyeva Eldar qızı	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ TURİZM SAHƏSİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ HOTELLƏR QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR
Assoc., ph.d. Sakina Həjiyeva Assoc., ph.d. Jamal Həjiyev head teacher Shahin Mustafayev Azer Mazanov	Azerbaijan University of Tourism and Management	ANTI - INFLATIONARY MEASURES IN POST-PANDEMIC CONDITIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE DEGREE OF THEIR IMPACT ON THE NATIONAL ECONOMY
i.e.ü.f.d. dos Səkinə Abdurahim Hacıyeva qızı Novruzli Əli Mübariz oğlu	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	FEATURES OF THE NATIONAL FINANCIAL MARKET AND THE BANKING SYSTEM
Dr. Sadiqova Ulkar Farhad	Azerbaijan Tourism and Management University	FINANCIAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-FOCUSED NON-PROFIT ORGANIZATIONS.
Dos., i.ü.f.d. Vüqar Nəzərov Vüsəl Həsənov	Azerbaijan Tourism and Management University	INNOVATIVE FACTORS OF THE IMPACT OF FINANCIAL INFRASTRUCTURE ON ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

29.04.2022 | HALL-4 | SESSION-1

Baku Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

Ankara Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

HEAD OF SESSION: Assoc., ph.d. Jamal Hajiyev

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Aynura Mammadova	Azerbaijan Tourism and Management University	DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES TO INCOME DIFFERENTIATION AND INCOME DIVISION IN POST-PANDEMIC
Seyid Həmid oğlu Həmidov	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S POSITION IN THE TOURISM COMPETITION INDEX OF THE WORLD ECONOMIC FORM
Aslanov Aslan İlqar	ATMU	TURİZMDƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİK
Nijat Novruzov	Azerbaijan University of Tourism and Management	THE ROLE OF LENDING IN ECONOMIC DEVELOPMENT
Quluzadə Təhminə Fəxrəddin qızı	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	MÜALİCƏVİ TURİZMİN MAHİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YERİ
Dos.,i.ü.f.d. Hacıyev Camal İ.e.n Afət Həsənova Fidan İsayeva	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF TRANSPORTATION ON TOURISM IN THE LIBERATED AREAS
i.e.n. A.M.Həsənova G.A. Babayeva	ATMU AZDİU	RƏSMİ STATİSTİKA MƏLUMATLARININ, İNZİBATI VƏ İRİHƏCMLİ (BIG DATA) MƏLUMATLARIN İSTEHSALI PROSESLƏRİNİN STANDARTLAŞDIRILMASI MODELƏRİ
QULİYEV ƏLİZAMİN ƏLİ OĞLU	AZƏRBAYCAN TURİZM VƏ MENECMENT UNİVERSİTETİ	"IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF STATE PROMOTION OF SELF-EMPLOYMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR"
Sevil Hüseynova Vüqar qızı		BİZNESDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAFINDAKI MÜASİR TENDENSİYALAR
Könül Xanlarova	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti	ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNA MÜƏLLİF MÜNASİBƏTİ
Elvan CAFEROV	Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi	DİL DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ TÜRKİYƏ HACETTEPE UNİVERSİTETİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ

29.04.2022 | HALL-5 | SESSION-1

Baku Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

Ankara Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

HEAD OF SESSION: Dr. Yusuf Günaydın

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
PhD Maria KUCHERIAVA	SESE the "Academy of Financial Management"	PREREQUISITES FOR ASSESSMENT OF NON-FINANCIAL REPORTING QUALITY
Assist. Prof. Dr. Ishrat Jahan	Galgotias University	IMPACT OF WOMEN'S EDUCATION ON INDIA'S ECONOMIC GROWTH
Maciej Jagódka	Cracow University of Economics	THE STATE OF HUMAN CAPITAL AND INNOVATIVENESS OF EUROPEAN REGIONS- MEASUREMENT METHODS AND THE FUTURE'S CHALLENGES
Dr. Mohammad Altaf Khan Amulya Kumar Sahoo	Jamia Millia Islamia	DRIVERS OF MARINE ECONOMY IN INDIA: AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF FISHERIES AND TOURISM SECTORS
Ismail Olufemi Amusat Waid Abiodun Alasiri Muritala Babatunde Sannie Titus Olugbemileke Sanyaolu Jolaolu Olumide Oyeleye	Lagos State Polytechnic University of Lagos	APPRAISING DIGITAL MARKETING AND SALES PERFORMANCE OF SELECTED SMALL AND MEDIUM SCALE ENTERPRISES IN LAGOS STATE, NIGERIA
Mohammed Ahmed	Arba Minch University	ECONOMIC LIBERALIZATION POLICY DOMAINS NEXUS EXPORT PERFORMANCE OF PRIVATIZED MANUFACTURING FIRMS IN ETHIOPIA
Mohammed Ahmed Abebe Ejigu Alemu Habtamu Endris	Arba Minch University International Maritime College Arba Minch University	FIRMS' ATTRACTIVENESS IN THE INTERNATIONAL MARKET: NEXUS OF UNENTHUSIASTIC VIEWS AND POLICY INCONSISTENCY ON PRIVATIZATION MODALITIES IN ETHIOPIA
Dr. Yusuf Günaydın	Final International University	ECOLOGICAL PRACTICES IN RESORT HOTELS: AN INVESTIGATION INTO A FIVE STAR RESORT HOTEL IN BODRUM, TURKEY

PHOTO GALLERY

Zoom Toplantı - Hall 1

Sercan Aras-H1 ekranını görüntüleyorsunuz Görüntü Seçenekleri

observer hall 1

observer hall 1

Sercan Aras-H1

Hall-1, Prof. Dr. Lütfi Buyruk

emre bilmez

Hall-1, Mehmet Akif ŞEN

Turan

Kalan: 09:55:07

Obse... Katılımcı bul

OH obse... (Ortak oturum sahibi, ben)

Sercan Aras-H1

Hall-1, Prof. Dr. Lütfi Buyruk

EB emre bilmez

AE Abdullah Emre Çağlar

HM Hall-1, Mehmet Akif ŞEN

TG Tahira Garabayli AZERBAIJAN

T Turan

Dosya Giriş Ekle Çiz Tasarım Geçişler Animasyonlar Slayt Gösterisi Kaydet Gözden Geçir Görünüm Yardım

Yapıştır Yeni Slayt Yeniden Kullan Sıfırla Bölüm

Yan Tipi Paragraf

Şekiller Yerleşt Hub Diller Şekil Otomatik Şekil Ana Harita Şekil Ekleme

Bul Değiştir Dikte Tasarım Fikrini Tasarımı

1

2

3

4

5

6

Not eklemek için tıklayın

Slayt 1 / 15 İngilizce (A2-B1) Engellebilirdi Önemli bir göz atın

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Tümünü Sessize Al

KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE TURİST REHBERLERİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

CULTURAL HERITAGE TOURISM AND TOUR GUIDES: A REVIEW OF THE LITERATURE

ARŞ. GÖR. DR. SERCAN ARAS
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
TURİZM FAKÜLTESİ

Zoom Toplantı - Hall 1

Hall-1, Mehmet Akif ŞEN ekranını görüntüleyorsunuz Görüntü Seçenekleri

observer hall 1

observer hall 1

Abdullah Emre Çağlar

Sercan Aras-H1

Hall-1, Prof. Dr. Lütfi Buyruk

emre bilmez

Hall-1, Mehmet Akif ŞEN

Kalan: 09:29:33

Obse... Katılımcı bul

OH obse... (Ortak oturum sahibi, ben)

HM Hall-1, Mehmet Akif ŞEN

EB emre bilmez

AE Abdullah Emre Çağlar

Hall-1, Prof. Dr. Lütfi Buyruk

Sercan Aras-H1

TG Tahira Garabayli AZERBAIJAN

T Turan

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Tümünü Sessize Al

KOKULU ÜZÜMÜN (ISABELLA ÜZÜMÜ) TRABZON MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KULLANIMI

Zoom Toplantı - Hall 1

Abdullah Emre Çağlar ekranı görüntüleyebilirsiniz Görüntü Seçenekleri

observer hall 1

Abdullah Emre Çağlar Sercan Aras-H1 Hall-1, Prof. Dr. Lütfi... emre bilmez Hall-1, Mehmet Akif...

Kalan: 08:52:10

Otomatik Kaydet 29 nisan sunum - PowerPoint Ara (Alt+G) emre çağlar

Dosya Giriş Ekle Çiz Tasarım Geçişler Animasyonlar Slayt Gösterisi Kaydet Gözden Geçir Görünüm Yardım Acrobat

Yapıştır Yeni Slayt Bölüm

Pano Slaytlar

Veri, Yöntem ve Bulgular

Ülkeler	World İst.	Boothrap Kritik Değerler		
		91	95	910
Brezilya	0.101	3.45	2.029	1.344
Rusya	11.915**	13.669	7.415	5.191
Hindistan	4.027**	7.954	4.268	3.121
Çin	38.197**	10.105	6.605	5.656
Güney Afrika	6.823**	11.885	6.499	4.754
Türkiye	0.013	0.137	0.387	4.426
Panel	21.152**			
	(0.048)			

Değişkenler	LM
GSYH	336.267
	(0.000)
TUR	260.917
	(0.000)

H₀ hipotezi: Turizmde ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik yoktur.

Ülkeler	World İst.	Boothrap Kritik Değerler		
		91	95	910
Brezilya	3.001	10.021	6.793	5.461
Rusya	11.619	10.929	7.228	6.797
Hindistan	7.206	32.436	22.524	19.395
Çin	0.251	6.547	4.813	3.779
Güney Afrika	15.376	39.645	30.974	26.849
Türkiye	0.566	21.102	15.467	13.193
Panel	4.943			
	(0.043)			

H₀ hipotezi: Ekonomik büyümeden turizme doğru bir nedensellik yoktur.

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki Granger nedensellik ilişkisi

Turizme dayalı büyüme	Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, BRICST
Büyümeye dayalı turizm	-
Geni bilimsel hipotez	-
Tarafasak hipotez	Brezilya, Türkiye

Not eklemek için tıklayın

Slayt 14 / 17 İngilizce (ABD) Erişilebilirlik: Onayınıza geçiştir

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Tümünü Sessize Al

Zoom Toplantı - Hall 1

Kalan: 08:49:21

observer hall 1

Hall-1, Prof. Dr. Lütfi Buyruk

Abdullah Emre Çağlar Sercan Aras-H1

emre bilmez Tahira Garabayli AZERBAIJAN

Hall-1, Mehmet Akif... Turan

1 atanmamış katılımcı

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Tümünü Sessize Al

Zoom Toplantı - Hall 2

Kalan: 08:19:27

Katılımcılar (8)

Zoom Toplantı - Hall 2

Kalan: 08:19:27

Katılımcılar (8)

#SAD ... (Ortak oturma sahibi, ben)

HALL 2

Aygun Sherin

HO 31 Sadiqova Polin Ruhulla

HAZI-2 Otur Ali...

Osman Zeynel

Saida Memmedova

Shalala Hasanova

HALL-2, Otur Ali...

Tümünü Sessize Al

Sohbet

Zoom Toplantı - Hall 3

Kalan: 08:51:23

Katılımcılar (10)

Zoom Toplantı - Hall 3

Kalan: 08:51:23

Katılımcılar (10)

h-3 observer

Telly Seidova

h-3 observer

Hall-3 Sadiqova Ulker

Bahar Quliyeva

Azer Mazanov

ilkin

Ali Novruzi

Azer Mazanov

Vüsal Hasanov

Cafar Maşadiyev

Tümünü Sessize Al

Sohbet

Kaydediliyor... Kalan: 09:56:46 Görünüm

HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin
H-5 Dr. Ishrat Jahan
Mohammed Ahmed Ehdriş
Hall- 5 Maciej J...
5 atanmamış katılımcı
Hall- 5 Maciej Jagódka

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar 5 Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Zoom Toplantı

Kaydediliyor... Kalan: 08:24:27

h-3 observer Hall-3 Sadiqova Ulker Vüsal Həsənov Azer Mazanov Ali Novruzli Telly Seidova

Milli maliyyə bazarının və bank sisteminin xüsusiyyətləri

Əli Novruzli

ATMU 2006
Biznes
ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL RESEARCH INSTITUTE 2010

TR 23°C Güneşli 11:56

Kaydediliyor... H-5 Dr. Ishrat Jahan ekranını görüntülüyorsunuz Görüntü Seçenekleri (led) Kalan: 09:55:24 Görünüm

File Home Insert Design Transitions Animations Slide Show Review View Tell me what you want to do... Share

Paste Copy Format Painter Clipboard Slides Font Paragraph Drawing

1 2 3 4 5 6 7

IMPACT OF WOMEN'S EDUCATION ON INDIA'S ECONOMIC GROWTH

Dr. Ishrat Jahan,
Assistant Professor,
Department of Economics,
Galgotias University, UP, India

HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin
H-5 Dr. Ishrat Jahan
Mohammed Ahmed Endris
Hall- 5 Maciej J...
Hall- 5 Maciej Jagódka

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar 5 Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları 3 Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Kaydediliyor... Mohammed Ahmed Endris ekranını görüntülüyorsunuz Görüntü Seçenekleri Kalan: 08:40:13 Görünüm

Firms' Attractiveness in the International Market: Nexus of unenthusiastic Views and Policy Inconsistency on Privatization Modalities in Ethiopia

A Systematic Review

By: Mohammed Ahmed E
Arba Minch Unive
Eth

1 atanmamış katılımcı

Hall-5 Observer
Hall-5 Observer
HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin
AMULYA SAHOO
Mohammed Ahmed Endris

Kaydediliyor... AMULYA SAHOO ekranını görüntüyorsunuz Görüntü Seçenekleri Kalan: 09:00:05

Home Insert Design Animations Slide Show Review View

Clipboard Copy Cut Paste Format Painter New Slide Slides Delete Layout Reset Font Paragraph Drawing

Slides Outline

Drivers of Marine Economy in India: An Empirical Investigation of Fisheries and Tourism Sectors

Dr. Mohammad Altaf Khan¹, Amulya Kumar Sahoo²
1. Professor Department of Commerce & Business Studies,
Faculty of SociSciences,
Jamia Millia Islamia
2. Research scholar Department of Commerce & Business
Studies, Faculty of Social Sciences, Jamia Millia Islamia

Click to add notes

Hall-5 Observer
Hall-5 Observer
HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin
AMULYA SAHOO
Mohammed Ahmed Endris

Sesi aç Videoyu Başlat Katılımcılar 6 Sohbet Ekran Paylaşımı Kaydı Duraklat/Durdur Ara Odaları 1 Tepkiler Uygulamalar Odadan Çık

Kaydediliyor... Mohammed Ahmed Endris ekranını görüntüyorsunuz Görüntü Seçenekleri Kalan: 09:20:59 Görünüm

CONT

- ❖ The model tells that all the predicting variables in the hypothesized model were significant at $p < 0.05$ and this shows that all constructs
- ❖ The latent variables, law and order ($P= 0.000$), incentive shames ($P= 0.000$), trade openness ($P= 0.001$), significantly affect export performance.
- ❖ The finding shows that economic liberalization stimulates export performance under firm's competitive priority an intervening role.

2 atanmamış katılımcı

Hall-5 Observer
Hall-5 Observer
HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin
Mohammed Ahmed Endris
Hall- 5 Maciej J...
Hall- 5 Maciej Jagódka

UNIwersYTET EKONOMICZNY W KRAKOWIE

Plan

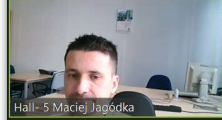
1. State of art.
2. Measurment of human capital.
3. Metodology.
4. Results.
5. Findings/discussion.

Hall-5 Observer

Hall-5 Observer

HALL-5 Dr. Yusuf Günaydin

Hall-5 Maciej Jagódka

YENİ Zoom Apps Tanıtım

izinizi geliştirm

eşfedin ve ekl

H-5 Dr. Ishrat J...

H-5 Dr. Ishrat Jahan

5 atanmamış katılımcı

Odadan Çık

CONTENTS

CONFERENCE IDENTIFICATION	I
PROGRAM	II
GALLERY	III
CONTENTS	IV

AUTHOR	TITLE OF THE PAPER	No
Sercan ARAS	KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE TURİST REHBERLERİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI	1
Emre BİLMEZ Lütfi BUYRUK	TÜRK MUTFAĞINA AİT BAZI ÇORBALARIN İNTERNETTE ARANMA SIKLIĞI: GOOGLE TRENDS ÖRNEĞİ	9
Mehmet Akif ŞEN	KOKULU ÜZÜMÜN (İSABELLA ÜZÜMÜ) TRABZON MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KULLANIMI	21
Abdullah Emre ÇAĞLAR	BRICST ÜLKELERİNDE TURİZME DAYALI EKONOMİK BÜYÜME HİPOTEZİ GEÇERLİ MİDİR? BOOTSTRAP GRANGER NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN KANITLAR	27
TAHIRA GARABEYLİ	HISTORICAL OVERVIEW OF THE RIGHTS OF THE CHILD	36
Quliyev Aydın Vaqif oğlu İsmayıl Həsənov	APPLICATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN	69
Əlizadə Şəmşad İMəmmədov Rövşən	FINANCIAL ANALYSIS AND IMPORTANCE OF THE TOURISM SECTOR AT THE MICRO AND MACRO LEVEL AND ITS NECESSITY	76
Sakina Hajiyeva Jamal Hajiyev Cəmilə Eldar qızı	THE ROLE OF INVESTMENT IN THE TOURISM SECTOR	80
Vəlizadə Fidan Ruhulla	“RAMAZAN AYI”NIN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DİNİ TURİZMİN İNKİŞAFINDAKI ƏHƏMİYYƏTİ	87
Saida Mammadova	CHINESE TURKISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF TOURISM	95
Otar Alizada	FINANCIAL ACCOUNTING AND AUDIT PROBLEMS IN AGRICULTURAL-INDUSTRIAL BUSINESSES IN AZERBAIJAN AND WAYS TO IMPROVE THEM	100
Shalala Nazarova	ACTUAL PROBLEMS OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF SELF-AWARENESS OF ADOLESCENTS WITH LIMITED HEALTH IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION	108
Osman ŞENOL Selin KALENDER Merve KİŞİ	EKONOMİK GÖSTERGELERİN İNTİHAR ORANI ÜZERİNDE ETKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ: ÜST-ORTA GELİR GRUBU ÜLKELER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA	118
Yasaman ABASOVA Aygün Shirin	CLUSTER APPROACH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN	130

Vüqar Nəzərov Nailə Kələntərli	FINANCIAL AND ECONOMIC POTENTIAL OF TOURISM IN THE POST - PANDEMIC PERIOD IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	141
Cefer Mesədiyev Vuqar Nazarov	DEVELOPMENT AND REGULATION OF TOURISM IN AZERBAIJAN ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION	159
Vüqar Nəzərov Hacıyev Camal Cəlil Vasif Ahadov Telli Mircabbar qızı Seyidova	IMPACT OF THE OPENING OF ZANGAZUR CORRIDOR IN AZERBAIJAN ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY	172
İmanlı İlkin Maqsud oğlu	PROBLEMS IN FINANCIAL STABILITY INSTITUTIONAL REGULATION	182
Bahar Quliyeva Eldar qızı	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ TURİZM SAHƏSİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ HOTELLƏR QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR	188
Sakina Hacıyeva Jamal Hacıyev Shahin Mustafayev Azer Mazanov	ANTI - INFLATIONARY MEASURES IN POST- PANDEMIC CONDITIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE DEGREE OF THEIR IMPACT ON THE NATIONAL ECONOMY	194
Səkinə Abdurahim Hacıyeva qızı Novruz İli Mübariz oğlu	FEATURES OF THE NATIONAL FINANCIAL MARKET AND THE BANKING SYSTEM	207
Sadiqova Ulkar Farhad	FINANCIAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-FOCUSED NON-PROFIT ORGANIZATIONS.	208
Vüqar Nəzərov Vüsal Həsənov	INNOVATIVE FACTORS OF THE IMPACT OF FINANCIAL INFRASTRUCTURE ON ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN	213
Seyid Həmid oğlu Həmidov	ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S POSITION IN THE TOURISM COMPETITION INDEX OF THE WORLD ECONOMIC FORM	219
Aynura Məmmədova	DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES TO INCOME DIFFERENTIATION AND INCOME DIVISION IN POST-PANDEMIC	227
Aslanov Aslan İlqar	TURİZMDƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİK	232
Nijat Novruzov	THE ROLE OF LENDING IN ECONOMIC DEVELOPMENT	241
Quluzadə Təhminə Fəxrəddin qızı	MÜALİCƏVİ TURİZMİN MAHİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YERİ	243
Hacıyev Camal Afət Həsənova Fidan İsayeva	THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF TRANSPORTATION ON TOURISM IN THE LIBERATED AREAS	249
i.A.M.Həsənova G.A. Babayeva	RƏSMİ STATİSTİKA MƏLUMATLARININ, İNZİBATI VƏ İRİHƏCMLİ (BIG DATA) MƏLUMATLARIN İSTEHSALI PROSESLƏRİNİN STANDARTLAŞDIRILMASI MODELƏRİ	261
QULİYEV ƏLİZAMİN ƏLİ OĞLU	"IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF STATE PROMOTION OF SELF-EMPLOYMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR"	277
Sevil Hüseynova Vüqar qızı	BİZNESDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAFINDAKI MÜASİR TENDENSİYALAR	287

Könül Xanlarova	ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNA MÜƏLLİF MÜNASİBƏTİ	291
Yılmaz BAYAR	SON 10 YILDA TÜRKİYE'DE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE KURUMSAL İTİBAR BAĞLANTISI İLE İLGİLİ YAPILAN AMPİRİK ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ	299
PhD Maria KUCHERIAVA	PREREQUISITES FOR ASSESSMENT OF NON-FINANCIAL REPORTING QUALITY	301
Assist. Prof. Dr. Ishrat Jahan	IMPACT OF WOMEN'S EDUCATION ON INDIA'S ECONOMIC GROWTH	302
Maciej Jagódka	THE STATE OF HUMAN CAPITAL AND INNOVATIVENESS OF EUROPEAN REGIONS- MEASUREMENT METHODS AND THE FUTURE'S CHALLENGES	303
Dr. Mohammad Altaf Khan Amulya Kumar Sahoo	DRIVERS OF MARINE ECONOMY IN INDIA: AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF FISHERIES AND TOURISM SECTORS	304
Ismail Olufemi Amusat Waid Abiodun Alasiri Muritala Babatunde Sannie Titus Olugbemileke Sanyaolu Jolaolu Olumide Oyeleye	APPRAISING DIGITAL MARKETING AND SALES PERFORMANCE OF SELECTED SMALL AND MEDIUM SCALE ENTERPRISES IN LAGOS STATE, NIGERIA	324
Mohammed Ahmed Abebe Ejigu Alemu Habtamu Endris	FIRMS' ATTRACTIVENESS IN THE INTERNATIONAL MARKET: NEXUS OF UNENTHUSIASTIC VIEWS AND POLICY INCONSISTENCY ON PRIVATIZATION MODALITIES IN ETHIOPIA	325
Mohammed Ahmed	ECONOMIC LIBERALIZATION POLICY DOMAINS NEXUS EXPORT PERFORMANCE OF PRIVATIZED MANUFACTURING FIRMS IN ETHIOPIA	346
Dr. Yusuf Günaydın	ECOLOGICAL PRACTICES IN RESORT HOTELS: AN INVESTIGATION INTO A FIVE STAR RESORT HOTEL IN BODRUM, TURKEY	371
Murad Hajiyev	MONETARY POLICY RELATIONSHIP WITH AGRICULTURE	372
QASIMLI HACI HACIBALA OĞLU	THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN INFORMATION SUPPORT OF LIBRARY AND TOURISM ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	373

KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE TURİST REHBERLERİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI
CULTURAL HERITAGE TOURISM AND TOUR GUIDES: A REVIEW OF THE LITERATURE

Arş. Gör. Dr. Sercan ARAS

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi,

ORCID: 0000-0003-0770-3692

ÖZET

Turizm endüstrisinin alt sektörlerinden biri olan kültürel miras turizmi, özellikle son yıllarda artan bir ilgiye ve büyüyen bir literatüre sahiptir. Kültürel miras turizmi, çağdaş turistlere çeşitli tarihi ve kültürel alanları, yöresel yemekleri, el sanatlarını ve katılımcı faaliyetlerini doğrudan deneyimleme ve tüketme imkânı sunmaktadır. Kültürel miraslar, doğru bir planlama, tanıtım ve yönetim ile turizmin gelişimine sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan önemli katkılar sunabilmektedir. Kültürel mirasın korunması, sürdürülebilir olması ve turistler açısından daha ilgi çekici hale getirilmesi gibi konularda turist rehberlerine bazı sorumluluklar düşebilmektedir. Turist rehberleri, tur ile gelen turistlere kültürel miras, doğal çevre ve yerel halk ile ilgili doğru bilgi aktarımı yapan ve destinasyon tanıtımı üzerinde önemli rol oynayan kişilerdir. Çalışmada, literatürden yararlanılarak turist rehberlerinin kültürel miras turizminin gelişimine yönelik katkılarının araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, kültürel miras turizmi ve turist rehberleriyle ilgili literatürde yapılmış olan çalışmalar araştırılmış ve analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, kültürel mirasa yönelik bilgi edinimi, kültürlerarası aracılık ve yerel halkın yaşayışlarına yönelik bilgi aktarımı, kültürel mirasın korunmasında turistler üzerinde olumlu algı yaratma, kültürel mirasa yönelik tahribatların veya eksikliklerin ilgili yerlerle paylaşımı turist rehberlerinin kültürel miras turizminin gelişimine sağladıkları katkıları arasında yer aldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kültürel miras, turizm, turist rehberleri.

ABSTRACT

Cultural heritage tourism, which is one of the sub-sectors of the tourism industry, has increased interest and a growing literature, especially in recent years. Cultural heritage tourism offers contemporary tourists the opportunity to directly experience and consume various historical and cultural sites, local cuisine, handicrafts, and participatory activities. Cultural heritages can provide significant socio-cultural and economic contributions to the development of tourism with the right planning, promotion, and management. Tour guides may have some responsibilities on issues such as the protection of cultural heritage, its sustainability, and making it more interesting for tourists. Tourist guides are people who provide accurate information about the cultural heritage, natural environment, and local people to the tourists who come with the tour and play an important role in the promotion of the destination. The study aims to investigate the contribution of tourist guides to the development of cultural heritage tourism by using the literature. In line with this purpose, studies in the literature on cultural heritage tourism and tourist guides were researched and analyzed. As a result of the research, it has been seen that tourist guides contribute to the development of cultural heritage tourism, such by acquiring information about cultural heritage, intercultural mediation, and transferring information about the lives of local people, creating a positive perception of tourists in the protection of cultural heritage, sharing the destruction or deficiencies of cultural heritage with relevant places.

Keywords: Cultural heritage, tourism, tour guides.

1. GİRİŞ

"Miras", dünya çapındaki yaygın popülaritesine rağmen, son derece geniş bir şekilde tanımlanmış bir terimdir. Kültürel miras, geçmişten kalan ve değişik gerekçelerle geleceğe bırakılmak istenen, fiziksel olarak varlığı olan ve insanlar tarafından yapılmış her türlü eserler ile bir topluma ait değerler bütünüdür (Pelit vd., 2018). Sadece arkeolojik alanlar, anıtlar, eski yapılar, binalar, heykeller, tablolar ve diğer eserler gibi maddi kültür için değil, aynı zamanda edebiyat, şiir, felsefe, dil, spor ve performans sanatları için de kullanılmaktadır (Sepherd & Yu, 2013). Kültürel miras, doğal, kültürel veya kentsel bağlamlarda kültürün yerleşik ve yaşayan unsurlarına dayanan, tarih, sanat veya kültür açısından olağanüstü değere sahip anıtlar gibi geçmişten gelen mirasları kapsamaktadır (Santa & Tiatco, 2019). Literatürde kültürel miras turizmi, toplulukların çevrelerine zarar vermeden ziyaret edilecek yerlerin geçmişini ve kültürünü keşfetmek için turistlerin ilgi alanlarından ilham alan otantik destinasyonlara seyahat etmek olarak tanımlanmıştır (Gumede, 2019; Li & Lo, 2005; Fonseca & Ramos, 2012). Bu ziyaretler esnasında turistler, bilinmeyenleri deneyimleyerek, kültürel etkinliklere ve ritüellere katılarak, yerel topluluk üyeleriyle etkileşime girerek ve kültürü otantik veya otantik olmayan biçimde deneyimleyerek tur isteklerini tatmin ederler (Gumede, 2019).

Kültürel ve tarihi alanları ziyaret eden insanlar, günümüzde turizm endüstrisinin en büyük, en yaygın ve en hızlı büyüyen kitlelerinden biridir (Timothy & Nyaupane, 2009). Kültürel turizmi diğer turizm türlerinden ayıran en önemli fark; öğrenme fonksiyonlu oluşudur. Kültür, insanların düşündüğü (inanç, fikir ve değerler), yaptığı (davranış ve yaşayış şekilleri) ve oluşturduğu (sanat eserleri, el sanatları, diğer kültürel ürünler) unsurları kapsar. Bu açıdan ele alındığında, kültürel turizm sadece alanların, mekanların ve yapıların ziyareti değil, aynı zamanda ziyaret edilen alandaki yaşam tarzının da öğrenilmesi ve deneyimlenmesidir (Çetin, 2010). Çalışmada, turist rehberlerinin kültürel miras turizmi üzerindeki rolleri ve etkisinin araştırılması amaçlanmıştır.

2. KÜLTÜREL MİRAS VE TURİZM

Önemli bir boş zaman etkinliği ve bilimsel araştırma alanı olarak miras turizmi, artan eğitim ve gelir, teknolojik gelişmeler, artan dünya bilinci ve kültürel ve doğal öneme sahip alanlara artan turist ilgisinin bir sonucu olarak uluslararası alanda hızlı bir büyüme yaşamıştır (Su, Wall & Xu, 2015). Turizmde çekicilik önemli bir faktördür. Çekicilik kaynaklarına bağlı olarak çeşitli turizm türleri ve turistik etkinlikler ortaya çıkmaktadır. Timothy ve Boyd (2003) kültürel mirasa yönelik çekicilikleri şu şekilde belirtmiştir:

- Sanat, spor, müzik, endüstri bilimi ve yerel tarih gibi müzeler;
- Savaş alanları, savaş mezarları ve anıtlar;
- Hac ve kutsal alanlar gibi dini yerler;
- Gelenekler, yaşam biçimleri, törenler, danslar, tarımsal uygulamalar, mutfak alışkanlıkları ve sanat gibi farklı insan gruplarının kültürleri;
- Kültür ve miras odaklı festivaller;
- Madenler, taş ocakları, fabrikalar, limanlar ve demiryolu müzeleri gibi endüstriyel yerler;
- Yazarların ve aktörlerin kurgusal ve gerçek hayattaki yaşam alanları.

Her destinasyonun çekiciliği ve benzersizliği turistlerin ilgisini çekmektedir (Gumede, 2019). Kim, Kim ve Park (2013), kültürel miras turizminin çoğunlukla tarihsel geçmişi ve turistlerin farklı kültür biçimlerini deneyimleme arzusu tarafından yönlendirildiğini savunarak bu görüşü desteklemektedir. Kültürel miras varlıkları 'taşınabilir' veya 'taşınmaz' olabilir. Taşınabilir kültürel miras varlıkları, bütünlüğü bozulmadan bir yerden başka bir yere taşınabilir (örn. tablolar, heykeller, madeni paralar, vb.), diğer yandan freskler, anıtlar,

arkeolojik alanlar, peyzaj varlıkları, vb. taşınmaz kültürel miras kaynakları ise belirli bir yerde kalıcı olarak sabitlenirler (Pacelli & Sica, 2021).

Kültürel miras, “somut” ve “somut olmayan” şeklinde iki farklı kategoride değerlendirilebilir. Somut kültürel miras, tanımlanmış ve istikrarlı bir forma sahiptir ve heykeller, tablolar, mimari, tarihi ve arkeolojik eserleri içermektedir. Somut olmayan kültürel miras, ona hayat vermek için geleneksel kültür taşıyıcılarının varlığını gerektirir. Halkın iş birliği ve katılımı, somut olmayan mirasın sunumu için ön koşuldur. Benzer şekilde, somut olmayan miras doğası gereği bir yer veya kültürle bağlantılı olduğu için kültürel alan önemlidir. Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesinde somut olmayan kültürel miras beş başlık altında toplanmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013). Bunlar:

- Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar (destanlar, efsaneler, halk hikayeleri, atasözleri, masallar, fıkralar vb.),
- Gösteri sanatları (karagöz, meddah, kukla, halk tiyatrosu vb.),
- Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler (nişan, düğün, doğum, nevruz, vb. kutlamaları),
- Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar (geleneksel yemekler, halk hekimliği, halk takvimi, halk meteorolojisi vb.),
- El sanatları geleneğidir (dokumacılık, nazar boncuğu, telkâri, bakırcılık, halk mimarisi, vb.).

Kültürel miras turizmi, çekim merkezleri ve ziyaretçi harcamaları açısından en popüler turizm türü olarak görülmektedir. Kültürel miras kaynakları, her yıl milyonlarca turisti destinasyonlara çekmektedir. İstatistikler, uluslararası ziyaretlerin yüzde 40'ının miras turizmine atfedildiğini göstermektedir. Miras turizmine olan talebin her yıl yüzde 15 arttığı tespit edilmiştir (Gumede, 2019). Kültürel miras varlıklarının çekiciliği bölgesel zenginlik üretirken, aynı zamanda yaşanan turist yoğunluğu ise kültürel ve doğal varlıkların kısa sürede bozulmasına neden olabilmektedir. Kültürel miras turizminin doğru planlanmaması, yönetilmemesi ve izlenmemesi durumunda telafisi mümkün olmayan çevresel, sosyal ve ekonomik zararlara yol açabilmektedir (Pacelli & Sica, 2021).

Kültürel miras alanları yerel ekonomiler için önemli gelir kaynakları haline gelmiştir. Kültürel miras ve ekonomi arasındaki bağlantı, yetersiz insan ve altyapı sermayesi, krediye yetersiz erişim ve kentsel oyuncuların egemenliği gibi kritik sosyal sorunları ele almanın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlantı, çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan gelir eşitsizliklerini ve işsizlik krizini ele almada da önemlidir (Gumede, 2019). Kültürel miras turizminden hedeflenen ekonomik beklenti oldukça fazladır ve henüz tam olarak potansiyelinden yararlanılmamıştır. Restoranlar, hediyelik eşya dükkanları, konaklama işletmeleri, benzin istasyonları vb. gibi yan sektörlerle sağlanan faydalar ve ortaya çıkan çarpanların dalgalanma etkileri hem kamu hem de özel sektörden miras turizmi için gelecekte destek toplamaya devam edecektir (Chhabra, 2010).

3. KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE TURİST REHBERLERİ

Organize turlarla başta kültür turizmi olmak üzere diğer turizm türlerine katılan turistlerin, en uzun süre beraber oldukları ve en çok etkilendikleri kişiler, çoğunlukla onlara seyahatleri sırasında eşlik eden turist rehberleridir (Çetin & Kızılırmak, 2012). Black ve Weiler (2005), turist rehberlerinden beklenen 10 kilit rol olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar: (1) tercüman/öğretmen, (2) bilgi veren, (3) lider, (4) değerleri koruyan/rol model (5) sosyal rol/katalizör, (6) kültürel arabulucu, (7) gezgin/koruyucu, (8) tur ve grup yöneticisi/organizatör, (9) halkla ilişkiler uygulayıcısı/şirket temsilcisi ve (10) halka açık olmayan alanlara erişim sağlayıcısı. Bununla birlikte, bu rollerin sayısının ve öneminin tur ortamına, grubun türüne ve büyüklüğüne, onların ihtiyaç ve ilgilerine ve işverenin iş görenlerden beklentilerine bağlı olarak değişebileceği

kabul edilmektedir (Weiler & Black, 2015). Farklı formatlarda tarihin ilk dönemlerinden beri var olan turist rehberliğinin dünyada bir meslek olarak kabul görmesi, oldukça yeni bir tarihe dayanmaktadır. Türkiye’de ise çok daha yeni olan bu durum ilgili yasal düzenlemeler ile gerçekleşmiştir. 2012 yılında çıkan 6326 sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu ile rehberlik bir mesleki statüye kavuşmuş ve rehber sayılarında belirgin artışlar gözlenmiştir (Özsoy & Çolak, 2021).

Sorumlu olduğu bölgeleri çok iyi tanıyan, ülkenin veya bölgenin turistlere en iyi biçimde tanıtılması ve ülkeden/bölgeden memnun ayrılmalarında kilit bir rol üstlenen turist rehberlerinin sahip olması gereken bazı özellikler bulunmaktadır (Çetin & Kızılırmak, 2012). Tetik (2006)’e göre turist rehberlerinin sahip olması gereken özellikler şu şekildedir:

Bilgi: Yabancı dil bilgisi, genel kültür bilgisi, diğer kültürler hakkında bilgi, yöre hakkında bilgi, ilkyardım bilgisi.

Beceriler: Anlatım becerisi, iletişim becerisi, yorumlama gücü, espri yapabilme becerisi, organizasyon yapabilme becerisi, koordinasyon sağlama becerisi, ilgi çekici sorular sorma becerisi, sorularla başa çıkabilme becerisi, kendilerini yenileyebilmeleri.

Nitelikler ve Fiziksel Görünüm: Liderlik rolü, dışadönük olma, misafirperverlik, iş ahlakı, rehberin giyimi.

Turizm destinasyonlarının temsilcisi ve “elçisi” olmakla birlikte, aynı zamanda onların “koruyucusu” konumunda olan turist rehberleri, turistlerle doğrudan ve genellikle yoğun temasları nedeniyle destinasyon paydaşlarından biri olarak ele alınmaktadır (Çetinkaya & Öter, 2015). Karacaoğlu ve Yolal (2019) yaptıkları çalışmada, turist rehberlerinin kültürel mirasın tanıtımında önemli bir rol üstlendiklerini ortaya koymuşlardır. Araştırma bulgularında, katılımcıların doğal, tarihi ve kültürel mirası en iyi tanıtan, yansıtan, yorumlayan, aktaran, koruyan turizm paydaşının turist rehberleri olduğunu algıladıklarını tespit etmişlerdir.

Turist rehberlerinin kültürel mirası turistlere hikayeleştirerek anlatmasının tanıtım ve bilgilendirme konusunda etkili bir yöntem olduğu görülmektedir. Nitekim literatürde Zhong vd., (2017), Dönmez (2015) ve Kaya & Ünlüönen (2021) tur esnasında aktarılan hikâyelerin, paylaşım etkisinin yüksek olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır. Mathews ve Wacker (2009), hikâye anlatımının bilgiyi aktarmanın etkili bir yolu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Hanna vd. (2004), turist rehberlerinin doğaçlama yaptığını ve kendi deneyimlerinden ve fikirlerinden yola çıkarak standart anlatılara eklemeler yaptığını, böylece insanlar, yerler ve bakış açıları hakkında popüler söylemlere meydan okuyabilen veya sorgulayabilen "yaratıcı hikâye anlatıcıları" olarak işlev gördüklerini belirtmişlerdir. Wu vd. (2019) turist rehberlerinin bilgi aktarımı esnasında hikâye anlatıcılığından faydalanılarak oluşturulan animasyonların, turistlerin ilgileri ve memnuniyetleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

Turist rehberleri, turistler ile yerel halk arasında köprü görevi kurmaktadır. Tatar, Herman ve Gozner (2018) yerel halk ile turistler arasındaki doğrudan teması kolaylaştırma, yerel halka ait kültürlerin aktarımı ve turistik yerel ürünleri almayı teşvik etme gibi eylemlerin turist rehberleri tarafından yerine getirildiğini ve turist rehberlerinin bu konularda önemli rol oynadıklarını belirtmişlerdir. Mitchell (1996)’in Malta’da yaptığı araştırmada ise turist rehberlerinin Malta’nın kültürel mirasının anlaşılmasında aracılık rolünde olduğunu ortaya koymuştur.

Turist rehberleri, kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilirliği hususunda önemli bir role sahiptir. Hu (2007), kültürel mirasın korunmasının ve sürdürülebilirliğinin turist memnuniyetini artırabileceğini ortaya koymuştur. Henning (2008) tarafından Banf Ulusal Parkı’nda (Kanada) yapılan araştırma sonucunda, turist rehberlerinin sürdürülebilirlik uygulamalarını ve çevresel sorunları iletmede oldukça başarılı olduklarını ve turist rehberleri tarafından iletilen bu çevresel mesajların turistler tarafından olumlu karşılandığını bulmuştur.

Çetinkaya ve Öter (2015)'e göre turist rehberleri turizm deneyimini aktif olarak yöneterek, kültürel miras kaynaklarını koruyarak ve yerel ekonomiyi teşvik ederek sürdürülebilir turizm hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilirler. Weiler ve Ham (2002), tur rehberlerini turist memnuniyetine katkıda bulunan turizm deneyim sağlayıcıları olarak belirtirken; Baum vd., (2007) turist rehberlerinin sadece turist memnuniyetine değil, aynı zamanda destinasyon imajına, pazarlamaya ve markalaşmaya da katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir.

Özsoy ve Çokal (2021) tarafından yapılan araştırmada, Türkiye’de lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi veren üniversitelerin müfredatları doküman inceleme tekniği ile incelenmiş ve kültürel miras eğitimine ilişkin bulgular ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi veren 38 kurum olduğu, bu kurumların yalnızca 16 (%42,10)’sında kültürel mirasa ilişkin dersler olduğu görülmüştür. Bununla birlikte verilen bu derslerin çoğunun (%63) seçmeli ders kategorisinde ve 2 saat (%75) olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bir diğer tespit edilen durum ise kültürel mirasa ilişkin derslerin benzer konular çerçevesinde farklı isimlerle yer alıyor olmasıdır.

4. SONUÇ

Araştırmanın sonucunda, turist rehberlerinin kültürel miras değerlerinin tanıtımında, turistlere doğru ve ilgi çekici bir şekilde aktarımında ve bu değerlerin korunması ve sürdürülebilirliği noktasında önemli rolleri olduğu görülmüştür.

Kaliteli turist deneyimi, destinasyonun uzun vadeli yaşam koşullarına, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliğine zarar vermeden, turistlerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılayan, deneyimler olarak tanımlanmaktadır. Kaliteli bir turist deneyiminin sunulmasında turist rehberlerinin etkisinin fazla olduğu görülmektedir. Araştırmada, turist rehberlerinin kültürel miras değerlerinin tanıtımında ve anlatımında eğlenceli yöntemleri seçmelerinin turistler üzerinde daha etkili ve olumlu olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, turist rehberlerinin düz bir anlatımdan ziyade, hikayeleştirerek anlatma ve animasyon gibi farklı ve ilgi çekici yöntemleri kullanmalarının daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

Turist rehberleri, somut ve somut olmayan kültürel değerlerin tanıtımında anahtar rol oynamasının yanı sıra bu kaynakların tahribatına yönelik turistleri bilinçlendirmeli, eğitmeli ve uyarmalıdır. Kültürel miras kaynaklarının korunmasında turist rehberlerinin ziyaret edilen bölgede gördüğü eksiklikleri, tahribatları ve yanlış uygulamaları yerel yönetimlere ve ilgili paydaşlara bildirmesi ve daha sonra bu problemlerin ve eksikliklerin giderilip giderilmediğinin takibinin yapılması kültürel miras kaynaklarının sürdürülebilirliği açısından oldukça önemlidir.

Turist rehberlerinin kültürel miras kaynakları hakkında doğru ve etkili bilgi aktarımı yapabilmesi için yeterli bilgi ve donanıma sahip olması gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda, turizm rehberliği eğitimi veren kurumlarda kültürel mirasa ilişkin ders saatlerinin artırılması, kültürel mirasa yönelik derslerin hem teorik hem de sahaya çıkılarak uygulamalı olarak etkin bir şekilde verilmesi gerekmektedir.

Araştırmada kültürel miras turizmi üzerine turist rehberlerinin rolleri ve etkisi literatür araştırmasıyla irdelenmiştir. Gelecekte yapılacak yeni çalışmalarda, konu ampirik araştırmalarla desteklenebilir ve konuyla ilgili farklı bakış açıları geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Baum, T. Hearn, N. and Devine, F. (2007). Place, People and Interpretation: Issues of Migrant Labour and Tourism Imagery in Ireland. *Tourism Recreation Research*, 32 (3), 39-48.
- Black, R. and Weiler, B. (2005). Quality assurance and regulatory mechanisms in the tour guiding industry: A systematic review. *Journal of Tourism Studies* 16 (1), 24-37.
- Chhabra, D. (2010). *Sustainable Marketing of Cultural and Heritage Tourism*. New York: Routledge.
- Çetin, T. (2010). Cumalıkızık Köyünde Kültürel Miras ve Turizm Algısı. *Milli Folklor*, 22(87), 181-190.
- Çetin, G. & Kızıllırmak, İ. (2012). Türk Turizmde Kokartlı Turist Rehberlerin Mevcut Durumunun Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 14(2), 307-318.
- Çetinkaya, M. Y. & Öter, Z. (2015). Sustainable valorization of cultural heritage via tour guides: Turkish case of Ephesus ancient city. *PASOS. Journal of Tourism and Cultural Heritage*, 13(6), 1401-1412.
- Dönmez, M. (2015). Pazarlama İletişiminde Transmedya Uygulamaları: Örnek Olay İncelemeleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi: Konya*.
- Fonseca, F. & Ramos, R. (2012). Heritage Tourism in Peripheral Areas: Development Strategies and Constraints, *Tourism Geographies*, 14(30), 467-493
- Gumede, T. K. (2019). Heritage Tourism as a Strategy for the Local Economic Development in KwaZulu-Natal, South Africa. *African Journal of Hospitality, Tourism, and Leisure*. 8(3), 1-15.
- Hanna, S., Del Casino, J., Selden, V.J. & Hite, B. (2004). Representation as work in America's most historic city. *Social and Cultural Geography*, 5(3), 459-481.
- Henning, G.K. (2008) The guided hike in Banff National Park. A hermeneutical performance. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(2), 182-196.
- Hu, W. (2007). Tour Guides and Sustainable Development: The Case of Hainan, China. Yayımlanmamış. *Doktora Tezi*, Waterloo, Ontario: Canada.
- Karacaoğlu, S. & Yolal, M. (2019). Kültürel Mirasın Korunması ve Sürdürülmesinde Turist Rehberlerinin Rolü. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 833-847.
- Kaya, B. & Ünlüöner, K. (2021). Turist Rehberlerinin Kültürel Miras Aktarımında Hikâye Anlatıcılığının Rolü. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 2166-2179.
- Kim, J., Kim, B. & Park, S. (2013). The Effects of Tourism Ritualization, Ritual Performance on Tourist Satisfaction, *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 14(3), 245-263.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2013). *Gelenekten Geleceğe Türkiye'de Somut Olmayan Kültürel Miras*. Ankara: Desen Ofset.
- Li, Y. & Lo, L.B.R. (2005). Opportunities and constraints of heritage tourism in Hong Kong's changing cultural landscape, *Tourism and Hospitality Research*, 5(4), 322-345.
- Mathews, R. and Wacker, W. (2009). *Senin Hikâyen Ne*. Çeviren: Aytül Özer, İstanbul: Mediacat.
- McKercher, B. & du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*. New York: The Haworth Press.
- Mitchell, J.P. (1996) *Presenting the past: Cultural tour-guides and the sustaining of European identity in Malta*. In L. Briguglio, R. Butler, D. Harrison and W. Leal Filho (eds) *Sustainable Tourism in Islands and Small States: Case Studies* (pp. 199-219). London: Cassell PLC.
- Sepherd, R. J. & Yu, L. (2013). *Heritage Management, Tourism, and Governance in China: Managing the Past to Serve the Present*, London: Springer.
- Özsoy, A. & Çokal, Z. (2021). Kültürel Miras Eğitimi Açısından Turizm Rehberliği Bölümlerine Yönelik Müfredat İncelemesi, *Turist Rehberliği Dergisi*, 4(2), 106-118.
- Pacelli, V. & Sica, E. (2021). *The Economics and Finance of Cultural Heritage: How to Make Tourist Attractions a Regional Economic Resource*. New York: Routledge.
- Pelit, E., Demir, M. & Türkoğlu, T. (2018). Kültürel Mirasın Sürdürülebilirliği: Turizm Eğitimi Veren Kurum Müfredatları Üzerine Bir İnceleme. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(2), 73-83.
- Santa, E.D. & Tiatco, S. A. (2019). Tourism, heritage and cultural performance: Developing a modality of heritage tourism. *Tourism Management Perspective*, 31, 301-309.
- Su, M. M., Wall, G. & Xu, K. (2015). Heritage tourism and livelihood sustainability of a resettled rural community: Mount Sanqingshan World Heritage Site, China. *Journal of Sustainable Tourism*, 24(5), 735-757.
- Tatar, C. F., Herman, G. V. & Gozner, M. (2018). Tourist Guides' Contribution to Sustainability in Romania. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 21(1), 282-287.
- Tetik, N. (2006). Türkiye'de Profesyonel Turist Rehberliği ve Müşterilerin Turist Rehberlerinden Beklentilerinin Analizi: Kuşadası Örneği. *Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü: Balıkesir.
- Timothy, D. J. & Nyaupane, G. P. (2009). *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World*. New York: Routledge.

- Timothy, D. J. & Boyd, S. (2003). *Heritage Tourism*. New York: Prentice-Hall.
- Weiler, B. & Black, R. (2015). *Tour Guiding Research Insights, Issues, and Implications*. Bristol: Channel View Publications.
- Weiler, B., & Ham, S. H. (2002). A Comparative Analysis of Ecotour Guiding on Cruise Based Tours, Monash University, Working Paper, November.
- Wu, Y. C., Lin, S. W. & Wang, Y. H. (2020). Cultural Tourism and Temples: Content Construction and Interactivity Design. *Tourism Management*, 76, 1-8.
- Zhong, Y. Y. S., Busser, J., and Baloglu, S. (2017). A Model of Memorable Tourism Experience: The Effects on Satisfaction, Affective Commitment, and Storytelling. *Tourism Analysis*, 22(2), 201-217.

TÜRK MUTFAĞINA AİT BAZI ÇORBALARIN İNTERNETTE ARANMA SIKLIĞI: GOOGLE TRENDS ÖRNEĞİ

SEARCH FREQUENCY OF SOME TURKISH CUISINE SOUPS ON THE INTERNET: GOOGLE TRENDS EXAMPLE

Emre BİLMEZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO: 0000-0002-8171-8561

Prof. Dr. Lütfi BUYRUK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi

ORCID NO: 0000-0002-1921-7782

ÖZET

Teknolojinin hayatımıza girmesiyle birlikte insanların bilgilere ulaşırken arama motorlarını çok fazla tercih ettiği görülmektedir. İnsanlar teknolojinin vermiş olduğu kolaylığı kullanarak yemek tariflerine daha kolay ulaşabilmektedir. Bu tariflerden bazıları ise çorbalarlardır. Çorbalar Türk mutfak kültüründe önemli bir yer teşkil ettiği bilinmektedir. Bu çalışmada ülkemizin mutfağında önemli bir yere sahip olan çorbaların 2019, 2020 ve 2021 yılları içinde arama motorlarında araştırılma oranları incelenmiştir. Çalışma konusu olan çorbalar, makaleler, tarif siteleri ve gazeteler incelenerek belirlenmiştir. Bu çalışmada arama motoru üzerinden yapılan aramalarda, çorbaların belirlenen yılların hangi aylarında veya dönemlerinde daha çok araştırıldığına ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Elde edilen sonuçlardan hareketle, mercimek çorbası, yayla çorbası, domates çorbası ve ezogelin çorbalarının incelenen 3 yılda özellikle nisan ve mayıs aylarında gözle görülür şekilde araştırıldığı görülmektedir. İşkembe çorbası 2019 ve 2020 yıllarında Ocak, Şubat ve ağustos dönemlerinde arama motorlarında araştırıldığı ve incelenen 3 yılda ise kurban bayramı haftalarında daha fazla araştırıldığı görülmektedir.

Tarhana çorbasının aranma sıklığı verileri ile Anadolu'da tarhana hazırlık zamanının birbiri ile örtüştüğü görülmektedir. Tarhana çorbasının Ağustos ve Eylül aylarında araştırmalarının fazlaştığı görülmektedir. Çorbaların birbiriyle bu 3 yılda arama motorları araştırma oranları karşılaştırıldığı zaman en fazla araştırılan çorbanın mercimek çorbası olduğu en az ise işkembe çorbası olduğu görülmektedir. Araştırma verilerinin analizleri neticesinde genel olarak insanların belli çorbaları, belli mevsimlerde ve belli aylarda tercih ettiği görülmektedir. Hangi çorbaların, hangi aylarda tüketiciler tarafından daha çok tercih edildiğinin bilinmesinin, yiyecek-içecek işletmelerinin sahip ve/veya yöneticilerine çorba menülerini düzenlerken yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Google Trends, Mercimek çorbası, Yayla çorbası, Tarhana çorbası, Domates çorbası, Ezogelin çorbası, İşkembe çorbası.

ABSTRACT

With the introduction of technology into our lives, it is seen that people prefer search engines when accessing information. People can access recipes more easily by using the convenience of technology. Some of these recipes are soups. It is known that soups have an important place in Turkish culinary culture. In this study, the search engine rates of soups, which have an important place in the cuisine of our country, in 2019, 2020 and 2021 were examined. The soups that are the subject of the study were determined by examining the articles, recipe sites and newspapers. In this study, it is aimed to reveal in which months or periods of the determined years soups are searched more in the searches made through the search engine.

Based on the results obtained, it is seen that lentil soup, highland soup, tomato soup and ezogelin soups were visibly investigated in the 3 years examined, especially in April and May. It is seen that tripe soup was searched in search engines in January, February and August in 2019 and 2020, and it was more researched in the weeks of Sacrifice in the 3 years examined.

It is seen that the frequency of searching for tarhana soup and the preparation time for tarhana in Anatolia overlap with each other. It is seen that the researches of Tarhana soup increased in August and September. When the search engine search rates of soups are compared with each other in these 3 years, it is seen that the most researched soup is lentil soup and the least is tripe soup. As a result of the analysis of the research data, it is seen that people generally prefer certain soups in certain seasons and certain months. It is thought that knowing which soups are preferred more by consumers in which months will guide the owners and/or managers of food and beverage businesses while arranging their soup menus.

Keywords: Google Trends, Lentil soup, Highland soup, Tarhana soup, Tomato soup, Ezogelin soup, Tripe soup.

Giriş

Günümüzde teknolojinin gelişmesi insanların bilgiye ulaşımını kolaylaştırmaktadır. İnsanlar merak ettikleri bir konuda doğrudan başvurabilecekleri, kolay erişilir bilgi kaynaklarının başında arama motorları gelmektedir (Çiçekdağı, 2021). Arama motorları üzerinden yemek tariflerine erişimin daha kolay olduğu görülmektedir.

Google Trends, arama kelimelerinin ne sıklıkla aratıldığını, gün içindeki popüler aramaları, istenilen anahtar kelimeleri aratarak tarih aralığına göre hangi dönemlerde daha çok aratıldığını istatistiksel olarak gösteren Google servisidir (Ideasoft, 2022). Google Trends'in son dönemlerde sunduğu analiz hizmeti alandaki çalışmalara veri sunmaktadır. Farklı kategorilerde anahtar kelimeler vasıtası ile yapılabilen araştırmalar aranan bilgiye ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Google Trends'in sunduğu istatistiksel grafikler ve tablolar, kolay anlaşılır sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır (Çiçekdağı, 2021).

Bu çalışmada, Türk mutfağında önemli bir yere sahip olan çorbaların Google Trends vasıtasıyla 2019, 2020 ve 2021 yılları içinde arama motorlarında araştırılma oranları incelenmiştir. Araştırmanın konusu olan çorbalar, makaleler, tarif siteleri ve gazete haberleri incelenerek belirlenmiştir. Bu çalışmada, insanların arama motoru üzerinden yapılan aramalarda, çorbaların belirlenen yılların hangi aylarında veya dönemlerinde daha çok araştırıldığı ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Araştırma da incelenen çorbaların, internet ortamında yılın hangi dönemlerinde daha fazla araştırıldığı ortaya çıkarılarak kayıtlara geçirilmesi ve bu alanda yapılan çalışmalara katkı sağlaması, yapılacak çalışmaların yılın hangi dönemlerinde yapılırsa daha doğru sonuçlar alınabileceği açısından araştırmacılara yol göstermesi ve literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir. Yine, hangi çorbaların, hangi aylarda tüketiciler tarafından daha çok tercih edildiğinin bilinmesinin, yiyecek-içecek işletmelerinin sahip ve/veya yöneticilerine çorba menülerini düzenlerken yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

1. Türk Mutfak Kültüründe Çorba

Çorba, sulu bir yemek türü olmasının yanında içine katılan malzemeler ile bir şifa kaynağına dönüşebilmektedir. Batı mutfak kültürü incelendiğinde çorbaları bir ana yemek olarak yer almakta Türk mutfak kültüründe ise yemeğe başlama kısaca girişi oluşturduğu görülmektedir. Türk mutfak kültürünün zengin bir kültürüne sahip olması çorbalara olan önemi artırmakta ve incelemelere değer kattığı görülmektedir. Türkçe sözlükte Farsça “şorba” olduğu belirtilirken sebzeyle veya etle hazırlanan sıcak sulu içecek diye tanımlanmaktadır. Dilimizde çorba yemek yerine içmek olarak kullanılmaktadır. Çorba etmek (bir şeyi karıştırmak), çorba gibi(pek sulu yemek), çorba içmeye çağırmak(yemek yemeğe çağırmak), çorbada tuzu bulunmak (bir iş ya da görevde az da olsa emeği geçmiş olmak), gibi deyimler dilimizde karşımıza çıkmaktadır(Gümüş ve Arlı, 2007; Güldemir, Haklı, ve Işık, 2018). Türk dil kurumu çorbayı tahıl, sebze veya et ürünleri ile hazırlanan, sulu ve sıcak olan içecek olarak tanımlamaktadır (Türk Dil Kurumu, 2022).

Çorbaların ilk olarak M.Ö. 6000’li yıllarda çömlerlerde ve M.Ö. 3600’lü yıllarda metal kazanlarda besin kaynağı olarak rastlanması tarihinin çok eskilere dayandığının bir göstergesidir. Gılgamış destanında da çorbadan bahsetmesi çorbaların tarihinin çok eski olduğunun bir kanıtı olduğu görülmektedir. M.Ö. 1600 civarında Hitit Kralı Hattuşili’nin kendinden sonra tahta geçecek olan Murussili’ye bildirdiği vasiyetnamesinde, halkının tanrılara itaat etmeleri gerektiğini belirterek törenlere katılanlara ekmek, şarap, bulgur ve etli çorba (dügün çorbası) ikram etmelerini istemiştir (Gürsoy, 2004).

Türk mutfak kültürünün temellerinin Orta Asya'ya dayanması ve sonrasında Türklerin Anadolu'ya göç etmesiyle Türk mutfak kültürünün yeni ürünlerle tanışması ürün çeşitliliğinin tarihsel süreçte fazlaşmasına neden olduğu görülmektedir. Selçuklu, Osmanlı saraylarında yeni gelişen tatlar ve Anadolu'nun zengin ürün çeşitliliği Türk mutfak kültürünün zenginleşmesine önemli katkı sağlamıştır (Güler, 2010).

Türk Mutfak kültüründe çorbalar çok yaygın olarak tüketilmektedir (Güler, 2010). Mercimeğin Orta Asya Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmasından dolayı, mercimek çorbasının en eski çorbaların başında geldiğini düşündürmektedir. Bunların yanından nohut ve eriştenin varlığı bu ürünlerinde çorbalarının yapılabileceğinin varsayımına dayanmaktadır. Türk mutfak kültürünün gelişmesinde ve çeşitliliğin artmasında Osmanlı saray mutfağının önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Osmanlı devletinin Özellikle İstanbul'u topraklarına kattıktan sonra mutfağında deniz ürünlerinden yapılan çorbalara rastlanılmaktadır. Bu çorbalar; Pavurya, karides, istiridye, balıklı buğday çorbası örnek verilebilmektedir (Şavkay, 2000).

Türk Mutfak kültüründe tarihi geçmişi Orta Asya bozkırlarına kadar dayanan çorbaların çok yaygın olarak tüketildiği görülmektedir. Çorbaların her öğününde yer aldığı, kahvaltı öğününde de tüketiminin yaygın olduğu ve sofralardan eksik olmadığı görülmektedir. Son dönemlerde kahvaltı öğününde daha az rastlanılmasının sebebinin çay tüketiminin arttığından dolayı olduğu düşünülmektedir (Güldemir, Haklı, ve Işık, 2018;Yerasimos, 2010).

Türk mutfak kültüründe çorbaların bol malzemeli, çok çeşitli olduğu görülmekte ve gruplandırması aşağıdaki gibi yapılabilmektedir (Yerasimos, 2010):

- Tahıllı, bakliyatlı ve hamurlu çorbalar
- Et ve sakatat çorbaları
- Yoğurt ve süt çorbaları
- Tavuk çorbaları
- Sebze çorbaları

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma kapsamında, Türk mutfak kültüründe önemli 6 çorba 2019-2021 yılları arasında arama motoru verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma verilerini Google Trends üzerinden elde edilen ikincil veriler oluşturmaktadır. Bu kapsamda, Ülkemizde en çok bilinen 6 çorba belirlenerek, 2019-2021 yılları arasında arama motoru kullanılarak yiyecek ve içecek kategorilerindeki verileri analiz edilmiştir. Araştırma internet ortamındaki anonim bilgilerden hareketle yapılmıştır.

Bu çorbalar; mercimek çorbası, ezogelin çorbası, yayla çorbası, domates çorbası, tarhana çorbası, işkembe çorbası ile sınırlandırılmıştır. Sınırlandırılmalar tarif siteleri, makaleler ve gazete haberleri dikkate alınarak yapılmıştır.

Çorbaların belirlenmesinde yararlanılan kaynaklardan bazı tarif siteleri yemek.com, nefisyemektarifleri.com ve pinterest.com'dur. Tarif siteleri içeriğinde bulunan arama kısmına “çorba tarifleri” yazılarak tarama yapılmıştır. Yapılan tarama sonucunda, belirlenen çorbaların ilk sıralarda yer aldığı görülmüştür. Araştırma için belirlenen çorbaların yemek tarif sitelerinde ve gazete haberlerinde ilk sıralarda yer alması, insanlar tarafından daha fazla araştırıldığına göstergesi olarak kabul edilebilir.

Araştırma konusu olan çorbaların belirlenmesinde bir diğer kaynak ise çorbalar üzerine yapılan çalışmalardır. Güler (2010) çalışmasında Türk mutfak kültüründe çorbaların çok yaygın olarak tüketildiğini ve en çok tüketilen çorbaların tarhana çorbası, yoğurtlu çorba, un çorbası, mercimek çorbası olduğunu belirtmektedir.

Yine aynı yazar tarafından domatesin kullanımının 19. yy.'dan sonra yaygınlaştığı belirtilmektedir. Güldemir, Haklı ve Işık (2018) Türk mutfağında kahvaltılık kültürü ile kahvaltıda tüketilen çorbalar konulu çalışmalarını yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanarak hazırlanmışlardır. Bu çalışmada öne çıkan çorbalardan bazılarının ezogelin, mercimek, tarhana, yayla ve işkembe olduğu görülmektedir. Yalçın (2021), çalışmasında Osmanlı Devleti döneminde kullanılan çorba reçetelerini gün yüzüne çıkarmayı hedeflemekte, çorba reçetelerini incelemek ve akademik açıdan kayıtlara geçirmek suretiyle Türk ve dünya mutfak kültürü literatürüne katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bahsedilen bu çalışmalarda üzerinde durulan çorbalar, araştırmaya konu edilecek çorbaların belirlenmesinde etkili olmuştur.

Çorbaların belirlenmesinde yararlanılan bir diğer kaynak ise gazete haberleridir. Posta Gazetesi tarafından (2022), ABD merkezli CNN Travel için Jen Rose Smith'in hazırladığı "en iyi 20 çorba adayları listesi" haberi yapılmıştır. Jen Rose Smith'in hazırladığı listede yayla çorbasının olduğu görülmektedir. Yine Sabah Gazetesinin (2022), "Kış mevsiminde bağışıklığa kalkan olan 5 çorba tarifi" başlıklı haberinde sarımsaklı domates çorbasının yer aldığı görülmektedir. Akşam Gazetesinin (2022) "Gribe ve soğuk algınlığına şifa mercimek çorbası tarifi" başlıklı haberinde ise mercimek çorbasının tarifini vermekte ve bu çorbayı hastalıkların kurtarıcısı olarak nitelendirmektedir. Akşam Gazetesinin (2021), "Akşam yemeğine en çok araştırılan 3 çorba tarifi" başlıklı haberinde de 3 çorba tarifi verilmekte ve ezogelin, mercimek ve yayla çorbası tariflerinin akşam yemeği için en çok araştırılan çorbalar olduğu belirtilmektedir. Yine Akşam Gazetesi, (2022) "Vücut direncinizi yükseltin! Tam kıvamında ev usulü işkembe çorbası" başlıklı haberinde kalsiyum, magnezyum, fosfor ve demir açısından işkembe çorbasının zengin olduğunu belirtmekte ve tarifini vermektedir. Yeni Şafak Gazetesinin (2022), "Areda Survey Türkiye'nin çorba tercihini araştırdı: Kelle paça zirvede" başlıklı haberine, Areda Survey isimli bir araştırma şirketinin 1100 katılımcı ile yaptığı "en çok sevilen çorba" isimli araştırmayı konu yaptığı görülmektedir. Yapılan habere göre, en çok tercih edilen çorbaların ilk olarak kelle paça olduğu sonrasında sırasıyla mercimek, tarhana, ezogelin, yayla, domates ve işkembe olduğu görülmektedir.

Bu araştırmaya dâhil edilen çorbalar haberler, makaleler ve tarif siteleri incelenerek belirlenmiştir. Belirlenen çorbaların sırası;

1. Mercimek çorbası,
2. Ezogelin çorbası,
3. Yayla çorbası,
4. Domates çorbası,
5. Tarhana çorbası
6. İşkembe çorbasıdır.

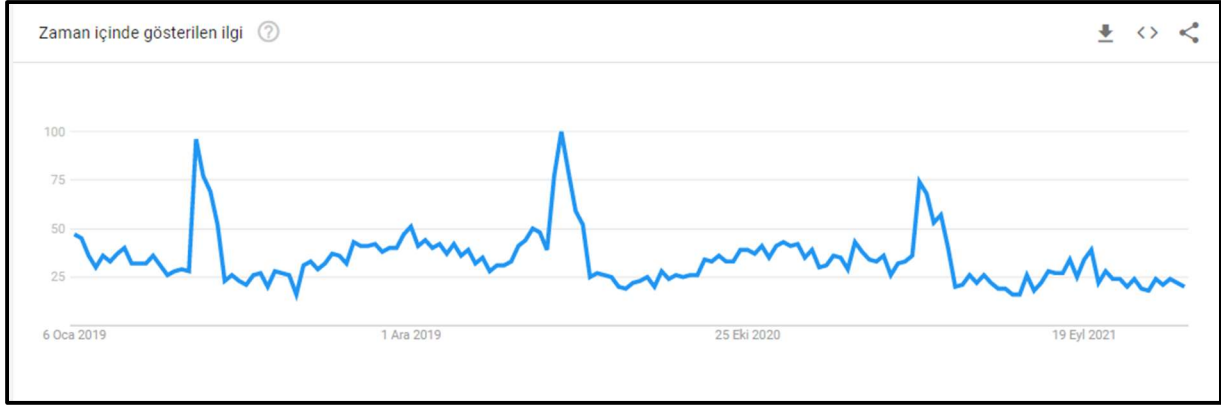
3. Bulgular

Bu bölümde, araştırmaya dahil edilen her bir çorba ile ilgili, Google Trends sayfasında çorba ismi ve arandığı tarih aralıkları girilerek oluşturulan grafikler analiz edilmiştir.

- Mercimek çorbası:

Mercimek çorbasının arama motorlarında araştırılma sıklığı ile ilgili Şekil 1 incelendiğinde, mercimek çorbasının 2019,2020 ve 2021 yıllarında özellikle nisan ve mayıs aylarında diğer aylara oranlara arama motorunda daha fazla araştırıldığı görülmektedir. 2019 yılı araştırmaları incelendiğinde, 28 Nisan -4 Mayıs haftasında arama motorunda araştırılmaya başlandığı, 5-11 Mayıs 2019 haftasında ise en yüksek noktaya

ulaştığı görülmektedir. 2-8 Haziran 2019 haftasında ise araştırmaların normal seyrine dönerek 2020 yılının nisan ve mayıs aylarına kadar devam ettiği görülmektedir.

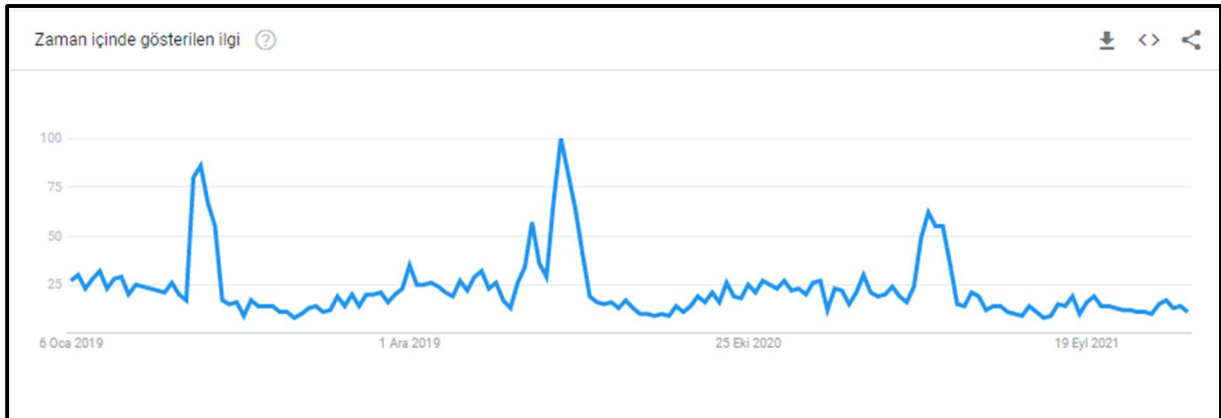

Şekil 1: Mercimek çorbası
Kaynak: Google Trends

2020 yılı 12-18 Nisan haftasında araştırmaların tekrar yükselmeye başladığı ve 26 Nisan-2 Mayıs 2020 tarihlerinde en yüksek noktaya ulaştığı görülmektedir. 24-30 Mayıs 2020 haftasında ise normal seviyeye ulaşarak bir sonraki yılın tekrar Nisan ve Mayıs dönemine kadar normal araştırma aralığında devam ettiği görülmektedir. 2021 Nisan ve Mayıs aylarında 2019 ve 2020 yıllarının Nisan ve Mayıs ayları kadar araştırılmasa da diğer aylarda araştırılmasında önemli bir fark olduğu görülmektedir. 2021 yılı mercimek çorbasının arama motorlarında 4-10 Nisan 2021 haftasında araştırılmasının arttığı ve bu artışın en üst noktaya 11-17 Nisan 2021 haftasında geldiği görülmektedir. 16-22 Mayıs 2021 haftasında ise normal seviyede araştırıldığı görülmektedir.

- Ezogelin çorbası:

Ezogelin çorbasının arama motorlarında araştırılmasının Şekil 2'ye göre mercimek çorbasının araştırılması ile bir paralellik gösterdiği; 2019, 2020 ve 2021 yıllarının Nisan, Mayıs aylarında diğer aylara oranla arama motorunda daha fazla araştırıldığı görülmektedir. 2019 yılı araştırmaları incelendiğinde, 28 Nisan - 4 Mayıs 2019 haftasında arama motorunda araştırılmasının artmaya başladığı, 12-18 Mayıs 2019 haftasında ise en yüksek noktaya ulaştığı görülmektedir.

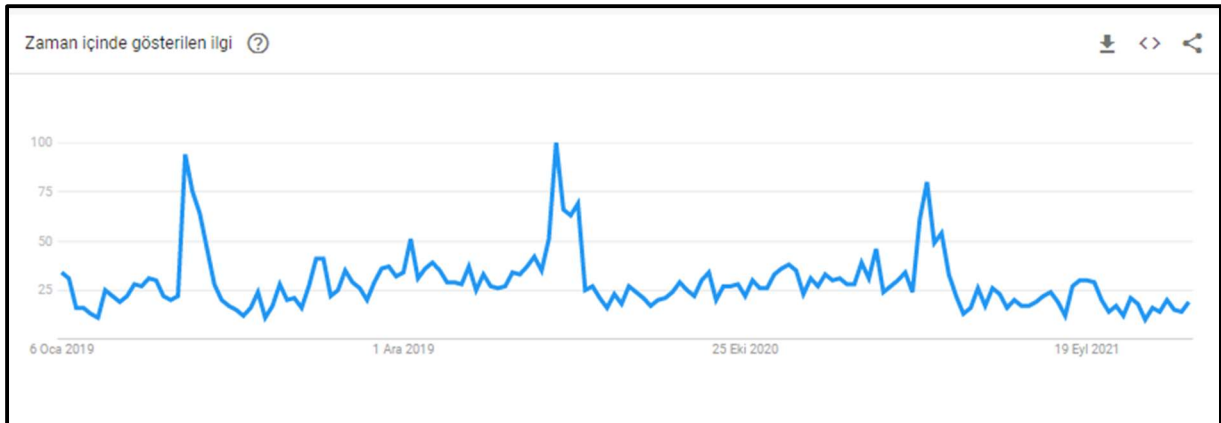

Şekil 2: Ezogelin çorbası
Kaynak: Google Trends

Yine, 2-8 Haziran 2019 haftasında ise araştırmaların normal seyrine dönerek 2020 yılının Mart ayına kadar normal seyrinde devam ettiği görülmektedir. 8-14 Mart 2020 haftasında arama motorlarında araştırmaların artmaya başladığı 29 Mart - 4 Nisan 2020 haftasında araştırmaların yüksek bir noktayı yakaladığı, 4-18 Nisan 2020 tarihleri arasında arama motorlarındaki araştırmalarda düşüş yaşandığı görülmektedir. Özellikle 12-18 Nisan 2020 haftasından sonra araştırılma oranının tekrar bir yükselişe girdiği, 26 Nisan - 2 Mayıs 2020 haftasında ise en yüksek araştırılmayı elde ettiği görülmektedir. 31 Mayıs 6 Haziran 2020 haftasında ise normal seviyeye ulaşarak, bir sonraki yılın Nisan ve Mayıs dönemine kadar tekrar normal araştırma aralığında devam ettiği görülmektedir. Ezogelin çorbasının 2021 yılı 28 Mart - 3 Nisan 2021 haftasında arama motorlarında araştırılmasının arttığı ve bu artışın en üst noktaya 18-24 Nisan 2021 haftasında geldiği görülmektedir. 16-22 Mayıs 2021 haftasında ise normal seviyede araştırıldığı görülmektedir.

- Yayla çorbası:

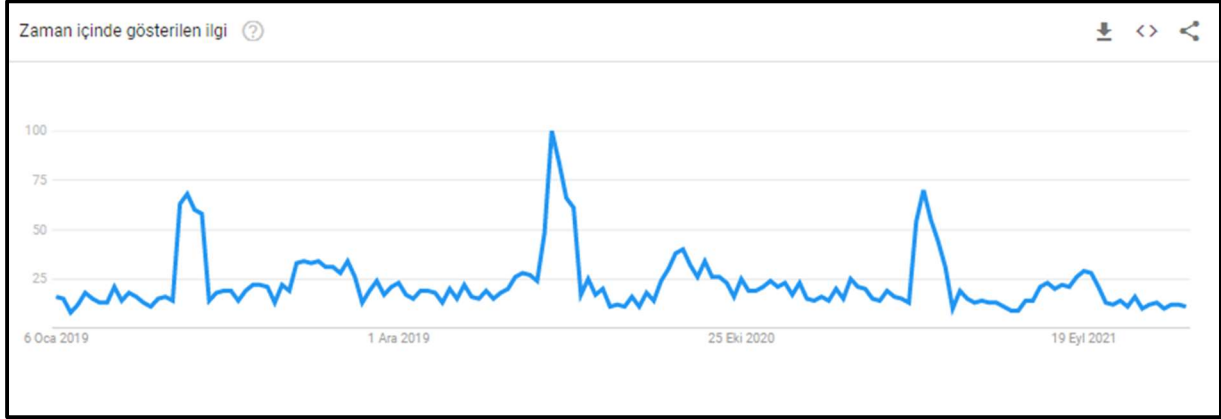
Şekil 3'e göre yayla çorbasının arama motorlarında araştırılma oranının, ezogelin çorbası ve mercimek çorbasındaki araştırılma oranlarıyla paralellik göstermektedir. Çorbanın 8 Nisan - 4 Mayıs 2019 haftasında arama motorunda araştırılmasının artmaya başladığı, 5-11 Mayıs 2019 haftasında ise en yüksek noktaya ulaştığı görülmektedir. 9-15 Haziran 2019 haftasında ise araştırmaların normal seyrine dönerek, 2020 yılının Mart ayına kadar normal seyrinde devam ettiği görülmektedir. Bir sonraki yılın da aynı dönemlerinde benzer seyrin olduğu izlenmektedir.

Şekil 3: Yayla çorbası
Kaynak: Google Trends

- Domates çorbası:

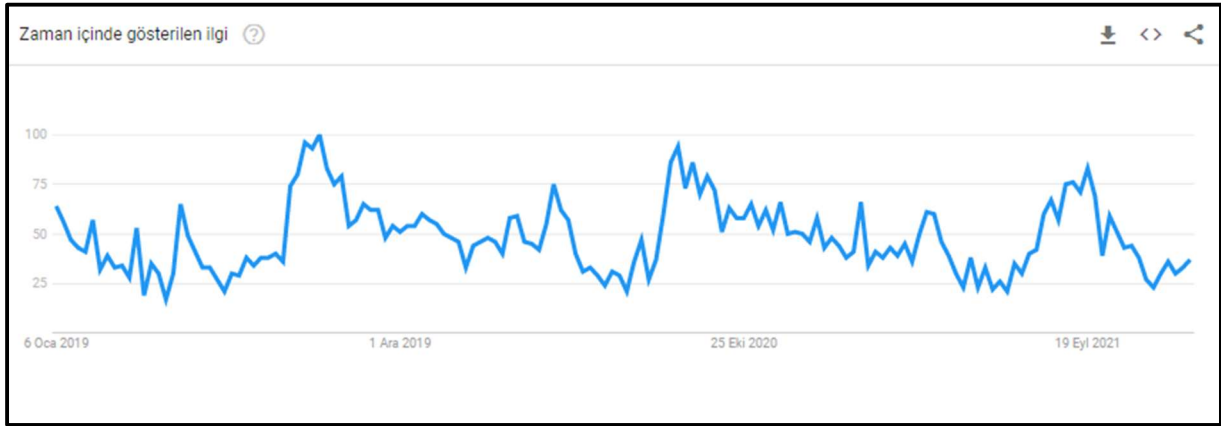
Domates çorbasının Şekil 4'teki grafiği incelendiğinde, bir önceki grafiklerle paralellik gösterdiği görülmektedir. Domates çorbasıyla ilgili dikkat çeken noktalardan biri ise Ağustos ve Eylül aylarında, arama motorlarındaki araştırılmasında hafif bir artışın olduğudur.

Şekil 4: Domates çorbası
Kaynak: Google Trends

- **Tarhana çorbası:**

Tarhana çorbasının Şekil 5'teki grafiği incelendiğinde, bu grafiğin diğer grafiklerden farklı olduğu, özellikle Ağustos ve Eylül aylarında bu çorbaya dair aramaların fazlaştığı görülmektedir. 2019, 2020 ve 2021 yılları incelendiğinde, Haziran ve Temmuz aylarında arama motorlarında tarhana çorbasının araştırılmasının azaldığı görülmektedir. Nisan ve Mayıs aylarında ise bir artışın olduğu, ancak bu artışın Ağustos ve Eylül aylarındaki arama motorları araştırmaları kadar olmadığı görülmektedir.

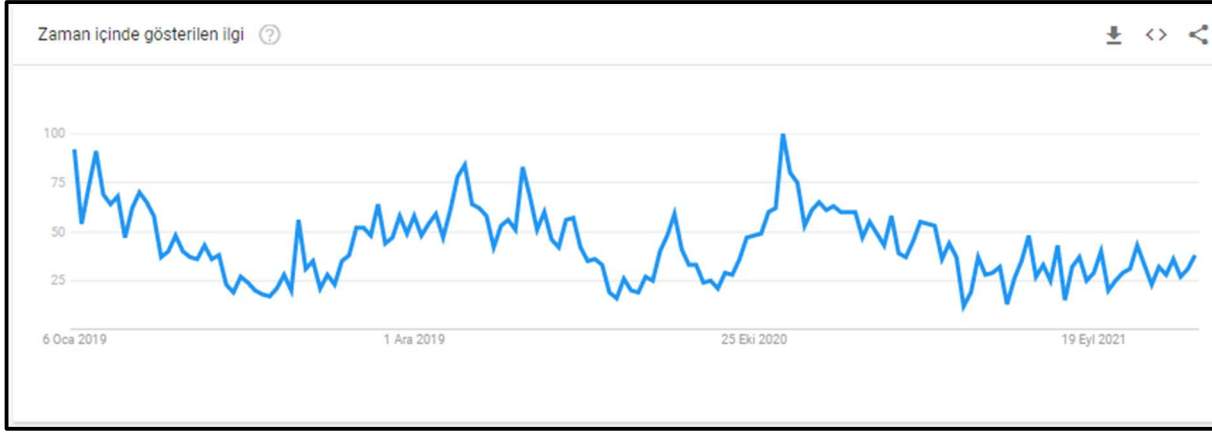

Şekil 5: Tarhana çorbası
Kaynak: Google Trends

- **İşkembe çorbası:**

İşkembe çorbasının analizi genel olarak incelendiğinde, 2019 ve 2020 yıllarında 2021 yılına göre daha fazla internet ortamında araştırıldığı görülmektedir. 2019 yılında ocak, şubat ve ağustos aylarında araştırıldığı görülürken 2020 yılında ocak, mart ağustos ve kasım ve aralık aylarında araştırıldığı görülmektedir. 2021

yılında ise araştırılma oranları 2019 ve 2020 yıllarına göre daha az olduğu ve yıl boyunca belli bir ayda kayda değer bir artışın olmadığı gözlenmektedir.

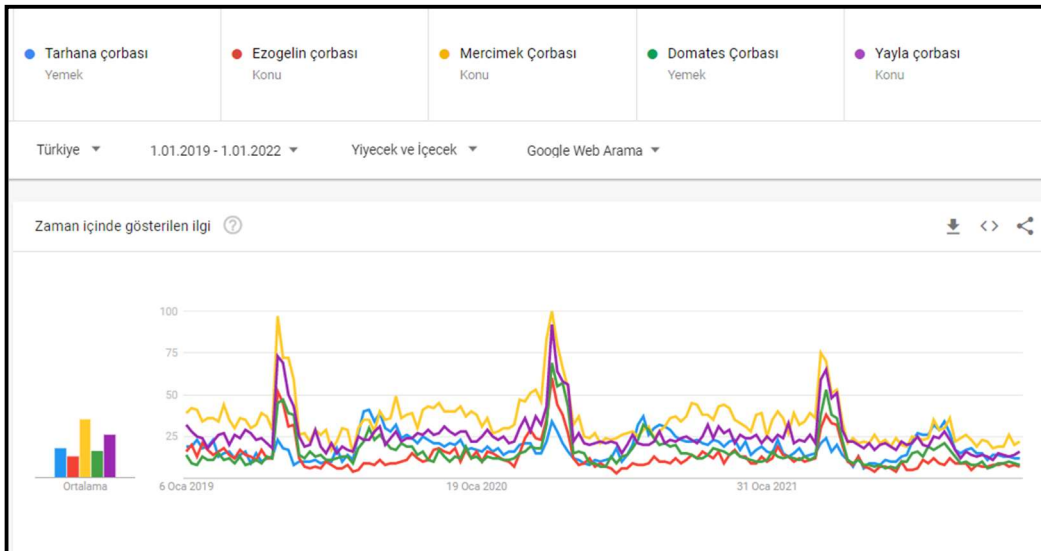
Şekil 6: İşkembe Çorbası
Kaynak: Google Trends

İşkembe çorbasında dikkat edilmesi gereken önemli noktalarda biri ise Temmuz ve Ağustos ayında olan artışlardır. 2019 yılı 11-19 Ağustos tarihlerinde bir artış yaşadığı, 2020 yılı 9-15 Ağustos tarihleri arasında internet araştırılma oranlarının en yüksek noktaya ulaştığı, 2021 yılında ise 18-24 Temmuz tarihlerinde internet araştırılma oranlarının en yüksek noktaya ulaştığı görülmektedir.

- Çorbaların Aranma Oranlarının Karşılaştırılması:

Çorbaların arama motorlarındaki araştırma oranlarının birbirleriyle karşılaştırılma amacıyla, Google Trends sayfası üzerinde karşılaştırma grafikleri oluşturulmuştur. Google Trends'in en fazla 5 ögeyi karşılaştırma imkânı vermesi ve araştırma konumuzda 6 ögenin olmasından dolayı 2 ayrı karşılaştırma grafiği oluşturulmuştur.

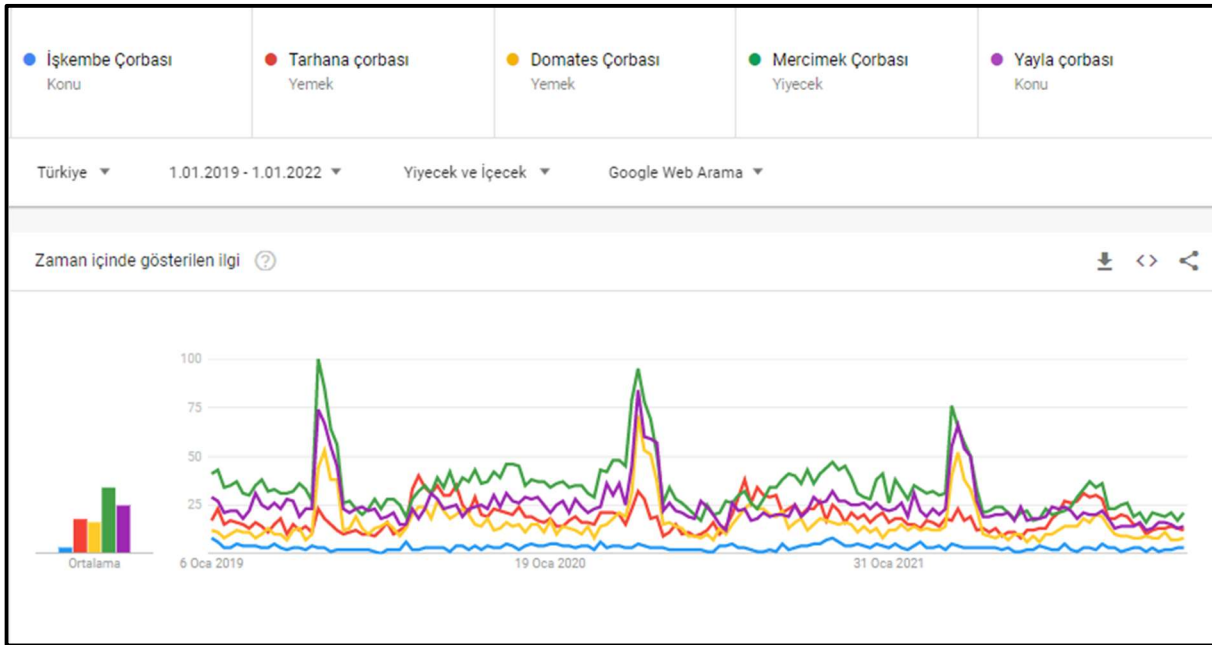
Şekil 7'de tarhana, ezogelin, mercimek, domates ve yayla çorbalarının aranma düzeylerinin karşılaştırıldığı grafik yer almaktadır. Grafik incelendiğinde, en fazla mercimek çorbasının en az ise ezogelin çorbasının araştırıldığı görülmektedir.

Şekil 7: Karşılaştırma Grafiği 1
Kaynak: Google Trends

Şekil 8’deki karşılaştırmalı grafikte, Şekil 7’deki grafikte en az araştırılan ezogelin çorbası çıkarılarak yerine işkembe çorbası alınmıştır. Her iki grafik karşılaştırıldığında, çorbaların araştırılma oranlarının sıralamasının aşağıdaki şekilde yapılabileceği düşünülmektedir.

1. Mercimek çorbası
2. Yayla çorbası
3. Tarhana çorbası
4. Domates çorbası
5. Ezogelin çorbası
6. İşkembe çorbası

Şekil 8: Karşılaştırma Grafiği 2
Kaynak: Google Trends

Sonuç

Yapılan bu çalışmada anahtar kelime olarak çorbaların isimleri kullanılmıştır. İncelenen 6 çorbanın isimleri arama motorlarına yazılıp araştırıldığında, ilk olarak tariflerin yer aldığı sekmeler ile karşılaşılmaktadır. Bundan dolayı arama motoruna sadece yemeğin adının yazılması yeterli olmaktadır. Google Trends üzerinde yapılan incelemeye göre mercimek, yayla, domates ve ezogelin çorbalarının arama motorlarında aranma istatistiklerinin 2019, 2020 ve 2021 yıllarında araştırılma oranlarında dikkat çeken ortak nokta, en yüksek seviyenin aynı aylarda, yani Nisan ve Mayıs aylarında olmasıdır. Araştırma yapılan günler farklılık arz etse de istatistikler incelendiğinde aynı aylara denk geldiği görülmektedir. Araştırma konusu olan mercimek çorbası, yayla çorbası, domates çorbası ve ezogelin çorbalarının 2020 yılı içinde arama motorlarında 2019 ve 2021 yıllarına göre biraz daha fazla araştırıldığı görülmektedir. Bu farkın oluşmasının sebebinin Covid-19

olduğu düşünülmektedir. Yine, çorbaların arama motorlarında araştırılmasının Nisan ve Mayıs aylarında artması, adı geçen aylarda çorba tüketiminin artığının da bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Halkın çorbayı sağlık açısından yararlı bir yemek türü ve şifa kaynağı olarak değerlendirmesi nedeniyle bahar mevsimindeki salgın hastalıklardan korunabilmek için bu mevsimde arama motorlarında daha fazla araştırdığı kuvvetle muhtemeldir. İşkembe çorbasının grafiği incelendiği zaman 2019, 2020 ve 2021 yılları içinde en fazla araştırmalarının 2020 Aralık ve Kasım ayında olduğu görülmektedir. İşkembe çorbasının grafiğinde dikkat edilmesi gereken bir başka nokta ise incelenen 3 yıl boyunca Ağustos ve Temmuz aylarında internet araştırmalarında yaşanan artıştır. Bu aylardaki artışların 2019, 2020 ve 2021 yıllarında dini bayram olan Kurban bayramı günlerinde gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Kurban bayramında kesilen hayvanın işkembesini değerlendirmek için evlerde çorbasının yapıldığı, bu amaçla çorbanın hazırlanması ile ilgili bilgilerin araştırıldığı düşünülmektedir. Karşılaştırmalı grafikler incelendiğinde ise işkembe çorbasının diğer çorbalara göre araştırılma oranlarının çok daha düşük olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, işkembe çorbasının evlerde yapımının diğer çorbalarla karşılaştırıldığında görece zor olmasından kaynaklı olabilir.

Tarhana çorbasının araştırılma grafiğinin diğer çorbalardan farklı olduğu görülmektedir. Tarhana çorbasının grafiği incelendiği zaman 2019, 2020 ve 2021 yıllarının Ağustos ve Eylül aylarında arama motorlarında araştırılma oranlarının fazlaştığı görülmektedir. Tarhana yaz aylarında hazırlanıp yıl boyunca tüketilen bir ürün olduğu için Ağustos ve Eylül aylarında araştırmalarının fazlaştığı görülmektedir. Ağustos ve Eylül aylarından çıkarılabilecek bir başka sonuç ise Anadolu’da tarhana hazırlığının Haziran ve Temmuz aylarından ziyade, daha çok Ağustos ve Eylül aylarında yapıldığıdır. Tarhana çorbasının grafiğindeki bir başka önemli nokta ise diğer grafiklerde olduğu gibi Nisan ve Mayıs aylarında Ağustos ve Eylül ayları kadar olmasa da bir artış olduğu görülmektedir.

Araştırma konusu olan çorbaların birbiriyle karşılaştırıldığı Şekil 7 ve Şekil 8’den hareketle 2019, 2020 ve 2021 yıllarında arama motorlarında en fazla mercimek çorbasının araştırıldığı, mercimek çorbasını yavla çorbasının takip ettiği görülmektedir. En az araştırılan çorbaların ise işkembe ve ezogelin çorbaları olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, Türk mutfak kültüründe önemli bir yere sahip olan, genellikle sıcak olarak tüketilen ve “yakıcı lezzet” olarak da adlandırılan çorbaların internet ortamında araştırılma sıklıklarının çorbadan çorbaya, mevsimden mevsime ve aydan aya değişiklik gösterdikleri bir vakadır. Bu durum hangi çorbaların daha çok tercih edildiğine, dahası bu tercihin hangi mevsimde ve aylarda olduğuna dair de kuvvetli göstergeler sergilemektedir. Dolayısıyla hangi çorbaların, hangi aylarda tüketiciler tarafından daha çok tercih edildiğinin bilinmesinin, yiyecek-içecek işletmelerinin sahip ve/veya yöneticilerine çorba menülerini düzenlerken veya mevsimlik menüler hazırlarken yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akşam Gazetesi. (2021, 1 20). *Akşam yemeğine en çok araştırılan 3 çorba tarifi*. 01 17, 2022 tarihinde Akşam Gazetesi: <https://www.aksam.com.tr/mor-papatya/aksam-yemegine-en-cok-arastirilan-3-corba-tarifi/haber-1220511> adresinden alındı
- Akşam gazetesi. (2022, 01 21). *Gribe ve soğuk algınlığına şifa mercimek çorbası tarifi*. 28 01, 2022 tarihinde <https://www.aksam.com.tr/mor-papatya/gribe-ve-soguk-alginligina-sifa-mercimek-corbasi-tarifi-kolay-kis-corbasi/haber-1236100> adresinden alındı
- Akşam Gazetesi. (2022, 02 03). *Vücut direncinizi yükseltin! Tam kıvamında ev usulü "İşkembe Çorbası"*. 02 11, 2022 tarihinde <https://www.aksam.com.tr/mor-papatya/vucut-direncinizi-yukseltin-tam-kivaminda-ev-usulu-iskembe-corbasi-tarifi/haber-1239809> adresinden alındı
- Çiçekdağı, M. (2021). Google Trends Verilerine Göre Turizmde Tanınmışlık ve Talep Tahmini. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(6), 140-157.
- Google Trends. (2022). 01 13, 2022 tarihinde Google Trends: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=71&date=2019-01-01%202022-01-01&geo=TR&q=yayla%20%C3%A7orbas%C4%B1> adresinden alındı
- Google Trends. (2022). 01 19, 2022 tarihinde Google Trends: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=71&date=2019-01-01%202022-01-01&geo=TR&q=%2Fm%2F0c9vm2> adresinden alındı
- Google Trends. (2022). 01 26, 2022 tarihinde Google Trends: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=71&date=2019-01-01%202022-01-01&geo=TR&q=%2Fm%2F03c14tl> adresinden alındı
- Google Trends. (2022). 01 15, 2022 tarihinde Google Trends: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=71&date=2019-01-01%202022-01-01&geo=TR&q=domates%20%C3%A7orbas%C4%B1> adresinden alındı
- Google Trends. (2022). 01 17, 2022 tarihinde Google Trends: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=71&date=2019-01-01%202022-01-01&geo=TR&q=mercimek%20%C3%A7orbas%C4%B1> adresinden alındı
- Güldemir, O., Haklı, G., & Işık, N. (2018). Türk Mutfağı'nda Kahvaltıda Tüketilen Çorbalar ve İllere Göre Dağılımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 56-66.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(26), 24-30.
- Gümüş, H., & Arlı, M. (2007). Türk Mutfak Kültüründe Çorbalar. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (s. 143-158). Ankara.
- Gürsoy, D. (2004). *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak.
- Ideasoft. (2022). 01 21, 2022 tarihinde Ideasoft: <https://www.ideasoft.com.tr/konu/bilgi-bankasi/google-trends-nedir-ne-ise-yarar/#:~:text=Google%20Trends%2C%20arama%20kelimelerinin%20ne,arat%C4%B1d%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20da%20istatistiksel%20olarak%20g%C3%B6rebilirsiniz.> adresinden alındı
- Posta gazetesi. (2022). *Dünyanın en iyi 20 çorbası ve tarifleri*. 01 24, 2022 tarihinde Posta gazetesi: <https://www.posta.com.tr/fransadan-turkiyeye-iste-dunyanin-en-iyi-20-corbasi-ve-tarifleri-haber-fotograf-2427399-4> adresinden alındı
- Sabah gazetesi . (2022, 01 18). *Kış Mevsiminde Bağışıklığa Kalkan Olan 5 Çorba Tarifi*. 01 24, 2022 tarihinde sabah gazetesi: https://www.sabah.com.tr/?utm_source=haberdetay_web_anasayfa&utm_medium=haberdetay_web_anasayfa&utm_campaign=haberdetay_web_anasayfa adresinden alındı
- Şavkay, T. (2000). *Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Şekerbank.
- Türk Dil Kurumu. (2022). 01 08, 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- Yalçın, İ. (2021). *Osmanlı Mutfak Kültüründe Çorbaların Önemi ve Günümüz Beslenme Alışkanlıklarındaki Yeri*. Yüksek lisans Tezi, İstanbul Avcansaray Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Yenişafak gazetesi. (2022, 01 19). *Areda Survey Türkiye'nin çorba tercihini araştırdı: Kelle paça zirvede*. 01 23, 2022 tarihinde Yenişafak gazetesi: <https://www.yenisafak.com/foto-galeri/hayat/areda-survey-turkiyenin-corba-tercihini-arastirdi-kelle-paca-zirvede-2057770?page=1> adresinden alındı
- Yerasimos, M. (2010). *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Boyut Yayınları.

KOKULU ÜZÜMÜN (İSABELLA ÜZÜMÜ) TRABZON MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KULLANIMI
THE USE OF FRAGRANT GRAPE (ISABELLA GRAPE) IN TRABZON CUISINE CULTURE

Mehmet Akif ŞEN

Giresun Üniversitesi Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID ID:0000-0002-2987-8074

Türkiye'nin bitki örtüsü çeşitliliği ve zenginliği ile öne çıkmış olan illerinden olan Trabzon, iklim ve bitki örtüsü özelliklerini yerel mutfak kültürüne yansıtan bir yapıya sahiptir. Hem doğada kendiliğinden yabani olarak yetişen hem de tarımı yapılan bitkilerin hammadde olarak kullanıldığı Trabzon mutfağı, tüketiciye geniş bir ürün yelpazesi sunmaktadır. Trabzon mutfağında hammadde olarak kullanılan bitkilerden bir tanesi de yörede kokulu üzüm olarak da bilinen İsabella üzümüdür. Bilimsel adı *Vitis Labrusca L.* olan kokulu üzüm binlerce yıldır Trabzon'da kendiliğinden yabani olarak yetişmekte, yerel halk tarafından da tarımı yapılarak yetiştirilmektedir. Ormanlarda veya fındıklıklarda genelde yabani ağaçlara sarılarak büyüyen ve tırmanıcı özelliğe sahip kokulu üzüme Trabzon'un hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Güneş alan yerlerde daha keskin koku ve aromaya sahip olan bu üzüm Eylül ayı sonu ve Ekim ayında hasat edilmektedir. Bu çalışmada yöre halkı tarafından kokulu üzüm olarak adlandırılan İsabella üzümünün (*Vitis Labrusca L.*) Trabzon mutfağındaki kullanım alanlarının ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Bu amaçla iki türlü araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Bu araştırma yöntemlerinin birincisinde Trabzon mutfak kültürüne yönelik kaynak incelemesi yapılarak geçmişte bu üzümün kullanım alanları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İkinci yöntemde ise nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak halkın bu üzümü mutfağında ne şekilde kullandığı ortaya çıkartılmıştır. Yapılan kaynak taramalarında özellikle Trabzon ve civarında gayri müslim halkın yoğunlukta yaşadığı dönemlerde rakı ve şarap yapımında bu üzümün kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde az da olsa şarap yapımının köylerdeki hanelerde sürdürüldüğü sonucuna varılmıştır. Bunun yanında yine geçmişte ve günümüzde devam eden sirke, peperiza (Rize'de pepeçura, Giresun'da samaksa adı verilen ve mısır unu ile kokulu üzümün suyunun kaynatılmasıyla elde edilen bir tatlı), üzüm şırası, reçel, marmelat, pekmez, pestil, komposto, kurutulmuş olarak çerez, kahvaltıda veya yemekte çeşit olarak taze ve evlerde dondurucu adı verilen gıda saklama ekipmanlarının çoğalmasıyla da dondurularak mevsimi dışında kullanıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, kokulu üzüm (İsabella üzümü), Trabzon mutfağı, gastronomi

ABSTRACT

Trabzon, one of the provinces of Turkey that has come to the fore with its diversity and richness of vegetation, has a structure that reflects the climate and vegetation characteristics to the local cuisine culture. Trabzon cuisine, in which both wild and agricultural plants are used as raw materials, offers a wide range of products to the consumer. One of the plants used as raw material in Trabzon cuisine is Isabella grape, which is known as fragrant grape in the region. The fragrant grape, whose scientific name is *Vitis Labrusca L.*, has been grown naturally in Trabzon for thousands of years, is Harvested by the local people. It is possible to come across this fragrant grape, which grows by enwind wild trees in forests or hazelnut orchards, almost everywhere in Trabzon. This grape, which has a more redolence and aroma in sunny places, is harvested in late September and October. In this study, it is aimed to reveal the usage areas of Isabella grape (*Vitis Labrusca L.*), which is called fragrant grape by the local people, in Trabzon cuisine. For this purpose, two types of research methods were preferred. In the first of these research methods, tried to reveal the usage areas of this grape in the past by making a source analysis for Trabzon culinary culture. In the second method, using in-depth interview technique, one of the qualitative research methods, it was revealed how the people used this grape in their cuisine. In the literature surveys, it is seen that this grape is used in the production of raki and wine, especially during the periods when non-Muslim people live in Trabzon and its surroundings. It has been concluded that today, although a little, wine making is maintain in the households in the villages. In addition, vinegar, peperiza (pepeçura in Rize, samaksa in Giresun, a dessert made by boiling corn flour and fragrant grape juice), grape juice, jam, marmalade, molasses, fruit pulp, compote, dried snacks and with the proliferation of food storage equipment called freezers in homes, it has been determined that it is frozen and used out of season.

Keywords: Trabzon, fragrant grape (Isabella grape), Trabzon cuisine, gastronomy

GİRİŞ

Trabzon, sırtını Doğu Karadeniz Dağlarına yaslamasından, bu dağların da denizden gelen nemi iç kesimlere geçirmemesinden ötürü bol yağış almaktadır. Dört mevsim meydana gelen yağış oldukça yeşil bir bitki örtüsünün ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu bitki örtüsünden kaynaklı oldukça fazla ormanlık alana sahip olan Trabzon'da halk, mutfak ihtiyaçlarını tarımsal üretimle karşıladığı gibi yabancı bitkilerden elde ettiği hammaddeleri de kullanarak yemekler üretmektedir. Endüstriyel tarımsal ürün olan fındığın bolca yetişmesinden ötürü fındıklıkların çok fazla olduğu Trabzon'da bu fındıklıkların muhtelif yerlerinde kızılağaç, pelit, gürgen, kayın gibi yabancı orman ağaçları yetişmektedir (Trabzon Valiliği, 2022). Kendiliğinden yetişen bu ağaçların üzerine sarılıcı-tırmanıcı özelliğe sahip birçok sarmaşık bitki çıkmaktadır ki, bunlardan bir tanesi de yörede kokulu üzüm olarak adlandırılan İsabella Üzümüdür (*Vitis Labrusca L*)(Acuner ve Keskin, 2022).

Kokulu üzüm Trabzon ve çevresinde binlerce yıldır var olan bir meyvedir. Xenophon tarafından M.Ö. 400 yıllarında yazılan Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserde Pontos Euksenos (Karadeniz) kıyısında bulunan Trapezous'da halkın Helenlere şarap hediye ettiğinden bahsetmektedir (Yarlıgaş, 2014). Trabzon bölgesinde yetişen bol verimli olarak yetişmesinden dolayı bu şarabın elde edildiği üzümün kokulu üzüm olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı günümüzden yaklaşık 2500 yıl öncesine kadar yörede kokulu üzümün varlığına rastlanmaktadır. Bunun haricinde Goloğlu, (2013) tarafından yazılan bir eserde; 13. yy da gezginlerin Trabzon ile alakalı olarak ağaçlarında üzüm asmalarının bulunduğu, 14. Yy da ise şarap ihraç eder konumda bulunan bir yer olduğundan bahsedilmektedir. Binlerce yıldır yörede yetişen bu meyveyi halk, mutfaklarında hammadde olarak kullanmaktadır. Bu çalışmada Trabzon'da çokça yetişen ve yörede kokulu üzüm olarak adlandırılan bu meyvenin mutfakta kullanım şeklinin araştırılması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Trabzon mutfağıyla alakalı literatürde çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Özellikle son yıllarda turistlerin yoğun olarak ziyaret ettikleri bir destinasyon olması sebebiyle yöre mutfağının özelliklerinin daha fazla araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Trabzon mutfağının öne çıkan ürünleri halk tarafından lahana, mısır, hamsi gibi ürünlerin hammadde olarak kullanıldığı yemekler şeklinde algılanmaktadır. Bunlar dışında Trabzon mutfağında yer alan birçok hammaddeden bir tanesi de kokulu üzümdür. Kokulu üzümün Trabzon mutfağında kullanımını ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olayların bütünsel ve gerçekçi bir şekilde incelendiği bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırma yönteminde ilk olarak Trabzon mutfak kültürüne yönelik kaynak incelemesi yapılarak geçmişte bu üzümün kullanım alanları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İkinci yöntemde ise nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak halkın günümüzde bu üzümü mutfağında ne şekilde kullandığı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Derinlemesine mülakat tekniğinde Trabzon'un Ortahisar, Tonya, Arsin, Akçaabat ve Yomra ilçelerindeki 11 ev kadınıyla yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiler çalışmanın verileri olarak kullanılmıştır.

BULGULAR

Derinlemesine mülakat tekniği ile yapılan görüşmeler ve kaynak taraması neticesinde kokulu üzümün yörede Eylül sonu ve Ekim başı civarı hasat edildiği belirlenmiştir. Güneşi bol alan güney tarafa bakan arazilerde daha tatlı meyve verdiği belirtilen bu üzüm kullanılarak Trabzon'da üretilen 10 adet yöresel mutfak ürünü tespit edilmiştir. Bu yöresel ürünler şu şekildedir;

Sirke: Genellikle evin ihtiyacını karşılamak ve organik olması düşüncesiyle üretilen sirke yemeklerde veya salatalarda kullanılmaktadır. Toplanan üzümler iyice yıkandıktan sonra kavanozun dibine koyulan bir ekmek parçasının üzerine tane üzümler yerleştirilmekte, bir miktar sirke koyulduktan sonra kavanoz su ile

doldurulmaktadır. Her gün karıştırılan bu karışım yaklaşık 20 gün sonrasında süzülmekte ve tuz ilave edilerek şişelenmektedir.

Peperiza: Rize’de pepeçura, Giresun’da samaksa denilen bu ürüne Trabzon’da bu isimlere ilave olarak peperiza adı da verilmektedir. Bir tencereye koyulan üzüm tanelerinin içerisine bir miktar su koyulmakta ve pişirilmeye başlanmaktadır. Bu esnada üzümler bir kaşık vasıtasıyla ezilmekte ve kevgirle posalar alınmaktadır. Posalar alınmasının ardından kaynama işlemi devam ettirilir. Kaynatılan üzüm suyunun içerisine bir miktar şeker ile mısır unu katılması ve bu şekilde pelteleştirilmesiyle elde edilen, buzdolabına koyularak soğutulduktan sonra tüketilen bir tatlıdır. Geçmişte geniş sahanlara koyularak birden fazla kişinin aynı tabaktan tükettiği bu ürün günümüzde kaselere porsiyonluk olarak koyulmakta ve tüketilmektedir. Katılımcılar, peperizayı geçmişte birkaç kişinin aynı sahandan günümüzde ise porsiyonlanmış kâselerden tüketme sebebini gıda güvenliğinden kaynaklı endişeler olarak belirtmektedirler.

Üzüm Şırası: Genelde serinleme amacıyla tüketilen bir ürün olmakla birlikte herkes tarafından kolaylıkla yapılamamaktadır. Olgunlaşan üzümler sap kısımlarından temizlenmesinin ardından bol su ile yıkanmaktadır. Bol su kullanılmasının sebebi, olgunlaşan üzümlerin üzerinde karınca ve böcekler olma ihtimalidir. Daha sonra temiz ve derin bir kaba alınan üzümler gudal adı verilen yöreye ait çırpma teli görevi gören bir çırpıcıyla parçalanır. Üzümler parçalanmasının ardından ışık almayacak şekilde bir kavanoz veya benzeri bir ekipmana koyularak üzerine bir miktar su koyulduktan sonra ağzı sıkıca kapatılır. Renk pembeleşince ve beyaz kabarcıklar yüzeye çıkmasının ardından mayalanma işlemi başlamış olmaktadır. Süzgeç yardımıyla parçacıklarından arındırılan ürün şişeye doldurularak soğukta muhafaza altına alınır ve soğuk bir şekilde tüketilir.

Reçel ve marmelat: Kokulu üzümün kabuğu kalın olduğundan dolayı kolaylıkla parçalanmaz. Bundan dolayı pişirime dayanıklıdır. Şekerle birlikte kaynatılarak reçel haline gelen üzümler uzun süre dayanmaktadır. Halk diğer meyvelere göre farklı bir aromaya sahip olduğu için kokulu üzümde de reçel yapmaktadır. Fakat kara patlıcan inciri reçeli, elma reçeli, kara erik reçeli, hanıfta reçeli kadar fazla yapılmamaktadır. Sebebi ise kokulu üzümün daha çok taze meyve olarak tüketilme isteğidir. Marmelat olarak da genelde elma ve armut marmelatı yapılmaktadır. Kokulu üzümde nadir olsa da bazen marmelat yapılmaktadır.

Pestil: Kışın çerezlik olarak tüketilmesi amacıyla yapılan pestil Trabzon’un nemli havasından ötürü pek başarıya ulaşan bir ürün değildir. Daha çok soba, fırın, tandır veya günümüzde elektrikli soba kullanılarak kurutulmakta olup içerisine ceviz veya fındık katılmaktadır.

Komposto: günümüzde endüstrileşmenin evlere de girmesi sonucunda artan dondurucularda kokulu üzüm dondurularak muhafaza edilmektedir. Özellikle sıcak mevsime denk gelen Ramazan dönemlerinde veya yazın bağ bahçede çalışırken bu üzümlerden komposto yapılmakta ve ferahlamak amacıyla tüketilmektedir.

Kurutma: Gölgeye serilerek kurutulan kokulu üzümler kışın uzun gecelerde sohbet esnasında çayın yanında kurutulmuş veya kavrulmuş fındık ile tüketilmektedir. Ayrıca kurutulmuş kokulu üzüm kullanılarak hoşaf elde edilmektedir.

Taze olarak: Yöre insanı bağ bahçe işlerinde çok fazla çalışmakta veya zaman harcamaktadırlar. Bu sebepten ötürü Trabzon insanının yemeği özellikle tarla zamanı hızlı hazırlanıp tüketilebilen yiyeceklerden veya pratik atıştırmalıklardan oluşmaktadır. Özellikle kahvaltıda taze kokulu üzümler köy ekmeği ve köy peyniri ile birlikte çayın yanında lezzetli bir katık oluşturmaktadır. Bu şekilde tüketim sağlandığında bazıları çayına şeker kullanmadan tüketmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Kokulu üzümün Trabzon mutfağında kullanımının ortaya koyulduğu bu çalışmada 10 adet ürünün geleneksel yöntemlerle üretildiği tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen diğer sonuçlar şu şekildedir;

Bir yörenin mutfak kültürünün oluşmasında önemli unsurlardan bir tanesi de bitki örtüsüdür. Yenilebilir bitkilerin kullanımı mutfakta çeşitliliği sağlamaktadır. Trabzon'da halk, doğada kendiliğinden yetişen veya tarımını yaptıkları bitkilerden kendilerine özgü ve yöreye ait mutfak lezzetleri ortaya çıkartmışlardır.

Teknolojinin gelişmesi mutfak kültürünü olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Kokulu üzüm, hasat edildiği dönemde geçmiş yıllarda komposto yapımında da kullanılmıştır. Fakat evlerde dondurucu veya soğutucu ekipmanların yer almasıyla halk kokulu üzümü taze olarak dondurmakta ve mevsimi dışında taze olarak kullanmaktadır. Dondurularak saklanan üzümün komposto yapılması örneğinden yola çıkarak teknolojinin gelişmesinin mutfak kültüründe değişiklikler meydana getirdiği Trabzon örneğinde de görülmektedir.

Aynı içerikle ve yöntemle yapılan ürünler benzer coğrafyalarda dahi olsa farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Trabzon'da peperiza olarak bilinen ürüne Rize'de pepeçura, Giresun'da ise samaksa adı verilmektedir.

Gıda güvenliği endişesi insanların yeme içme alışkanlıklarını değiştirmektedir. Geçmişte birden fazla kişinin aynı tabakta tükettiği peperiza, günümüzde kişiye özel porsiyonlarda üretilmektedir.

Toplumların dini yaşayışları yeme içme alışkanlıklarını değiştirmektedir. Geçmişte kokulu üzümün daha çok şarap olarak üretildiği, ticari bir ürün olarak Trabzon şehrine önemli bir ekonomik katkı sunduğu gerçeği günümüzde İslamiyet'in yaygın olması sebebiyle pek rağbet görmemektedir.

Geleneksel yöntemle üretilen bu ürünlerden geçmişte şarap bölge ekonomisi için önem arz eden konumda bulunmakta idi. Fakat günümüzde şarap üretiminin olmaması sebebiyle Trabzon bu üründen ekonomik gelir elde edememektedir. Şıra Trabzon'da birkaç işletmede halka satılmaktadır. Onun haricindeki ürünlerin aile ihtiyacını giderecek kadar üretildiği müşahade edilmiştir. Bundan dolayı kokulu üzüm yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılarak bu üründen elde edilen geleneksel lezzetlerin yörenin ekonomik kalkınmasına katkı sağlamak amacıyla piyasaya sürülmesi gerçekleştirilebilir.

Trabzon son dönemde yoğun olarak turist almaktadır. Trabzon'un bu tarz yerel gastronomik ürünlerini turistlere, özellikle gastronomi turistlerine tanıtarak veya onların deneyimlemesini sağlayarak gastronomi turizmi kapsamında da şehre bir katkı sağlanabileceği düşünülmektedir.

Yerel paydaşların, bu tarz gastronomik ürünlerin tanıtılması ile alakalı çalışmalar yaparak yerel halkın ekonomik kalkınmasına katkı sağlaması düşünülmektedir.

Akademisyenlerin Trabzon iline yönelik gastronomik ürünlerle alakalı daha fazla çalışma yapmaları önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Acuner, E., ve Keskin, C. (2022). Gastronomi Turizmi Kapsamında Lezzetin İzinde Kokulu Üzüm. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 255-271.
- Goloğlu, M. (2013). Trabzon Tarihi – Fetihten Kurtuluşa Kadar. 2. Baskı, *Trabzon: Serender Yayınevi*.
- Trabzon Valiliği, (2022). <http://www.trabzon.gov.tr/cografi-ozellikleri>, Erişim tarihi: 16.04.2022.
- Yarlıgaş, O.(2014). Ksenohon: Anabasis (Onbinlerin Dönüşü). 2. Baskı, *İstanbul: Kabalcı Yayınevi*.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2018). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. *Ankara: Seçkin Yayıncılık*.

BRICST ÜLKELERİNDE TURİZME DAYALI EKONOMİK BÜYÜME HİPOTEZİ GEÇERLİ MİDİR? BOOTSTRAP GRANGER NEDENSELLİK YAKLAŞIMINDAN KANITLAR

IS THE TOURISM LED GROWTH HYPOTHESIS VALID IN BRICST? EVIDENCE FROM BOOTSTRAP GRANGER CAUSALITY APPROACH

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Emre ÇAĞLAR,
Atatürk Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü

ORCID NO: 0000-0003-4723-4499

ÖZET

Bu çalışmanın amacı uluslararası gelen turist sayıları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi BRICST (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ekonomileri için Kónya (2006) tarafından literatüre panel bootstrap nedensellik yaklaşımı ile araştırmaktır. Çalışmada 1995-2019 verileri elde edilerek dengeli panel kullanılmıştır. Bu yöntem yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır ve her bir kesit için nedensellik sonuçlarını vermektedir. BRICST ülkeleri yüksek nüfusa sahip olmanın yanında dünya ekonomisinde önemli yerleri vardır. Bu bağlamda, bu ülkeler her yıl dünyanın dört bir yanından önemli sayıda turist ağırlamaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerin ekonomileri turizme bağımlı olup olmadıkları belirlenmelidir. Böylece olası şoklara karşı politika yapıcılar alternatif politikalar üretilebilir. Ampirik analiz sonucunda, panelin geneli için turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur. Ayrıca bireysel ülke bazında Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'da turizme dayalı büyüme hipotezi geçerliyken, Brezilya ve Türkiye'de tarafsızlık hipotezi geçerlidir. Bu sonuçlara göre, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'da ekonomik büyüme turizme bağımlıdır. Turizm sektöründe olası dalgalanmalar bu ülke ekonomilerini etkileyecektir.

Anahtar Kelimeler: Panel granger nedensellik, Turizm, Ekonomik büyüme

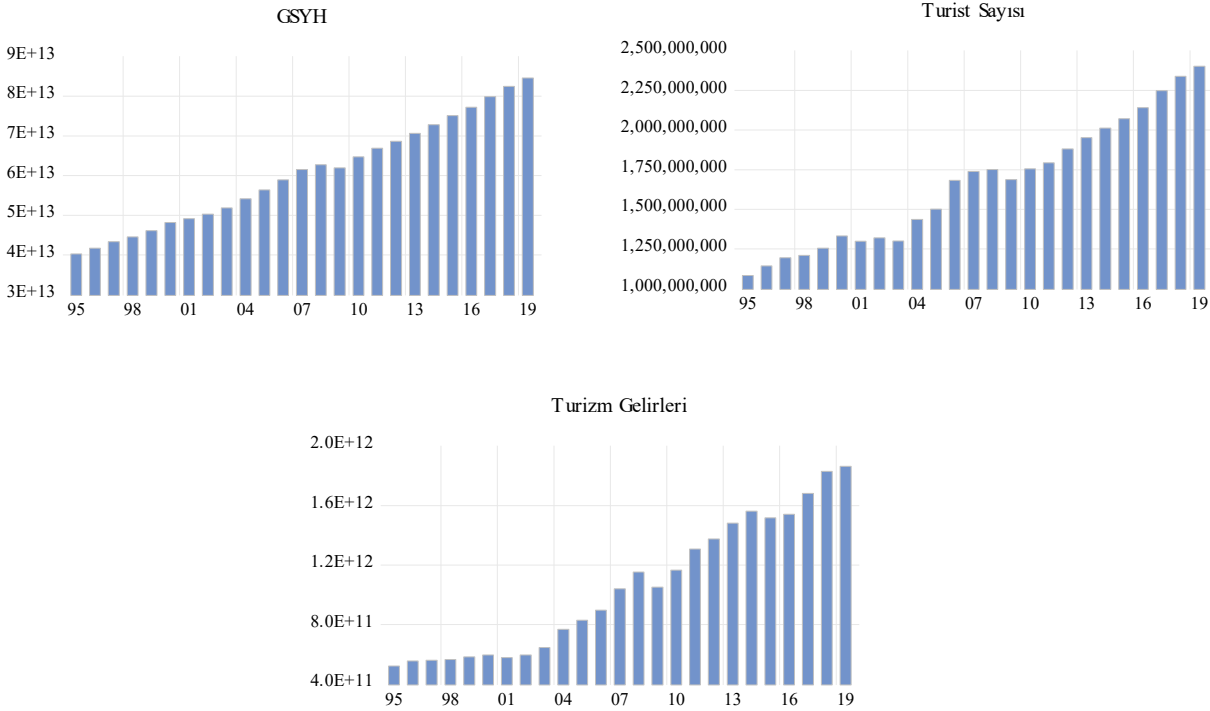
ABSTRACT

This paper investigates the relationship between international tourist arrivals and economic growth with the panel bootstrap causality approach developed by Kónya (2006) for BRICST (Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Turkey) economies. A balanced panel is used in the study by obtaining data from 1995-to 2019. This method considers cross-section dependence and gives causality results for each section. In addition to having a high population, BRICST countries have an important place in the world economy. In this context, these countries host a significant number of tourists worldwide every year. Therefore, it should be determined whether the economies of these countries are dependent on tourism. Thus, policymakers can produce alternative policies against possible shocks. As a result of the empirical analysis, it was found that the tourism-led growth hypothesis was valid for the panel in general. In addition, based on individual countries, the tourism-led growth hypothesis is valid in Russia, India, China, and South Africa, while the neutrality hypothesis is valid in Brazil and Turkey. According to these results, economic growth in Russia, India, China, and South Africa is dependent on tourism. Possible fluctuations in the tourism sector will affect the economies of these countries.

Keywords: Panel Granger causality, Tourism, Economic growth

1. GİRİŞ

Turizm sadece gelişmiş ülke ekonomileri için bir gelir kaynağı olmadığı görüşü literatürde hakim olduktan sonra gelişmekte olan ülkeler için potansiyel bir büyüme kaynağı ve yoksulluğu ortadan kaldırmak için önemli bir fırsat olduğu görülmüştür (World Travel & Tourism Council, WTTC, 2019). Turizm ile ilgili bu görüş dünyada hakim olduktan sonra, birçok ülke turizm geliri elde etmek için çaba harcamaya başlamıştır. Turizm ülke ekonomisine birçok yönden katkıda bulunabilir. Turizm faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, istihdam ve gelirden artışlar olabilir, ödemeler dengesinde olumlu etkiler görülebilir ve ülkede genel olarak artan bir ekonomik faaliyet düzeyi ortaya çıkabilir (Pablo-Romero ve Molina, 2013; Du vd., 2016). Özellikle turizm gelirlerinin ihracat etkisi gibi ülkeye döviz girişi sağlamasıyla ev sahibi ülkede faaliyet gösteren turizm işletmelerinin gelişmesine katkıda bulunur. Fakat turizm sektörünün olumlu yönlerinin yanında sosyal ve çevresel sorunları da beraberinde getirdiğine dair görüşlerde mevcuttur. Son dönemlerde ulaşım hizmetlerindeki teknolojik gelişmelerle birlikte turizm sektörü de gelişmiştir. Ulaşım sektöründe temel girdi ise fosil enerji kaynaklarından oluşmaktadır. Dolayısıyla turizm kaynaklı ulaşım gereksinimi ulaşım sektörü faaliyetlerinin artmasını sağlamakla birlikte çevresel kirlenmeler de getirmektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen, WTTC (2014), seyahat ve turizmin küresel ekonominin gelişmesinde ve büyümesinde önemli rol oynadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Dünya Bankası (World Bank, 2022) veri tabanı incelendiğinde Şekil 1'e ulaşılmaktadır. Şekil 1'e göre, 1995'ten beri dünyada turist sayılarının arttığı görülmektedir. Bu artışa paralel olarak dünyada turizmden elde edilen gelirle birlikte reel gelirden artmıştır. Dolayısıyla dünyada oldukça yaygın bir konuma gelen turizm faaliyetlerinin ekonomiye olan etkisi derinlemesine analiz edilmelidir.

Şekil 1. GSYH, Turist sayısı ve Turizm gelirleri

Literatürde turizm (T) ile ekonomik büyüme (GSYH) arasındaki ilişki dört farklı hipotez ile açıklanmaktadır. Bunlardan birincisi, T'den GSYH'ye doğru tek yönlü nedenselliğin olduğunu ifade eden turizme dayalı ekonomik büyüme (tourism led-growth) hipotezidir. Bu hipotez bir ekonomide geçerli ise, ülke ekonomisi turizmdeki dalgalanmalara karşı oldukça hassastır. Yani turizm sektöründe meydana gelebilecek olumlu ve olumsuz gelişmeler doğrudan ekonomik büyümede karşılık bulacaktır. Böylece turizm faaliyetleri için politika yürütenler uzun soluklu ve alternatif planlara sahip olmalıdır. Örneğin 2020 yılında baş gösteren pandemi nedeniyle uzun bir süre ülkeler turist kabul etmemiştir. Dolayısıyla ülke ekonomilerinde turizm sektöründen

gelen gelirler azalmıştır. Bu durum turizmde olumsuz şoklara örnektir. Sonuç olarak bir ülkede bu hipotez geçerli ise, ülke ekonomileri turizmdeki dalgalanmalardan etkilendiği için turizm sektöründe dengeli politikalar izlenmelidir. İkincisi ise, GSYH'den T'ye doğru tek yönlü nedenselliği gösteren büyümeye odaklı turizm (growth led-tourism) hipotezidir. Bu bağlamda, ekonomik büyüme farklı kanallar yardımıyla turizme katkıda bulunmaktadır. Ekonominin gelişmesiyle alt yapı olanakları artmaktadır, turizm sektöründe yeni iş kolları oluşmaktadır ve rekabet ortamı geliştiğinden dolayı turizm bu durumdan doğrudan etkilenmektedir. Aynı zamanda, ekonomik genişleme, doğrudan yabancı yatırımlar aracılığıyla altyapı, sağlık ve eğitim gibi fiziksel ve beşeri sermayeyi geliştirerek turizmin büyümesini kolaylaştırabilir. Dahası ülkeler ekonomik büyümeyle birlikte uluslararası ticaretteki artış ve iş amaçlı seyahat eden kişiler turizm faaliyetlerine de katkıda bulunur. Dolayısıyla turizm sektörü ekonominin mevcut durumuna karşı oldukça kırılgandır. Ekonomik büyüme ile turizm arasındaki üçüncü hipotez ise geri bildirim hipotezidir. Bu bağlamda, GSYH ve T arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Her iki makro-ekonomik değişkendeki değişimler diğerini etkilemektedir. Son olarak, tarafsızlık hipotezi ise GSYH ve T arasında herhangi bir nedenselliğin olmadığını ifade eder. Dolayısıyla bu hipotez geçerli ise, ekonomik büyüme ve turizm birbirlerini etkilememektedir. Böylece her iki değişken için bağımsız politikalar üretilebilir.

Bu çalışmada BRICST ülkelerinin araştırılmasını birkaç sebebi vardır. Birincisi, literatürde BRICST ülkeleri gelişmekte olan altı ülke olarak tanımlanmaktadır. Özellikle hızlı büyüme oranları ile bu ülkeler dikkat çekmektedir. İkincisi, en çok tercih edilen destinasyonlar arasında bulunan Çin, Brezilya ve Türkiye gibi ülkeler BRICST panelinde yer almaktadır. Sonuncusu ise, BRICST ülkeleri büyüme oranlarını sürekli arttırmanın yollarını aramaktadır. WTCC (2019)'a göre gelişmekte olan ülkeler mevcut turizm potansiyellerini değerlendirirse turizmin büyüme oranlarına katkıda bulunabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla hem ekonomi boyutu hem nüfus yapısı bakımında dünya açısından önemli görülen BRICST ülkeleri bu çalışmada yer almaktadır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde ilerlemektedir. İkinci bölümde ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmaların incelendiği literatür taramasına yer verilmektedir. Üçüncü bölümde veri, yöntem ve sonuçlar gösterilmektedir. Son bölümde ise sonuç ve politika önerilerine yer verilmektedir.

2. Literatür Taraması

Ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişki literatürde yaygın bir şekilde araştırılmıştır. Genellikle iki değişken arasındaki nedensellik ilişkilerine odaklanılmaktadır. Araştırmacılar farklı ülkeler, farklı yöntemler ve veri seti ile çalıştığından dolayı turizmin ekonomik büyüme üzerine etkisi konusunda ortak bir görüş yoktur. Tablo 1'de bazı önemli çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1. Ekonomik büyüme ve turizm ile ilgili çalışmalar

Çalışma	Veri seti	Ülke	Sonuç
Lanza vd. (2003)	1977-1992	13 OECD ülkesi	$Y \rightarrow T$
Odhiambo (2011)	1980-2008	Tanzanya	$Y \rightarrow T$
Suresh ve Senthilnathan (2014)	1977-2012	Sri Lanka	$Y \rightarrow T$
Apergis ve Payne (2012)	1995-2007	9 Karayip ülkesi	$T \leftrightarrow Y$
Ekanayake & Long (2012)	1995-2009	140 gelişmekte olan ülke	-
Dritsakis (2012)	1980-2007	7 Ortadoğu ülkesi	$T \rightarrow Y$
Katircioglu (2009)	1960-2006	Türkiye	-
Brida vd. (2011)	1965-2007	Brezilya	-
Seghir vd. (2015)	1988-2012	49 ülke	$T \leftrightarrow Y$
De Vita ve Kyaw (2016)	1995-2011	129 ülke	$T \rightarrow Y$
Caglayan vd. (2012)	1995-2008	135 ülke	$T \rightarrow Y$
Tang ve Tan (2018)	1995-2013	167 ülke	Gelir gruplarına göre farklı sonuçlar

Tablo 1'e göre sonuçlar çalışmadan çalışmaya değişmektedir. Katircioglu (2009) Türkiye için Brida vd. (2011) Brezilya için ve Ekanayake & Long (2012) 140 gelişmekte olan ülke için GSYH ve T arasında herhangi bir nedensellik bulamamıştır. Bu çalışmalar tarafsızlık hipotezini desteklemektedir. Dritsakis (2012) 7 Ortadoğu ülkesi için, De Vita ve Kyaw (2016) 129 ülke için ve Caglayan vd. (2012) 135 ülke için T'den GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik tespit etmişlerdir. Bu sonuçlar ilgili çalışmalarda turizme dayalı büyüme modelinin çalıştığını ifade etmektedir. Seghir vd. (2015) 49 ülke ve Apergis ve Payne (2012) 9 Karayip ülkesi için karşılıklı nedenselliğin olduğuna dair kanıtlar sunmuştur. Dolayısıyla paneli oluşturan 49 ülkede geri bildirim hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir. Tang ve Tan (2018) 167 ülke için yaptığı araştırmada gelir grupları değiştikçe GSYH ve T arasındaki ilişkinin de değiştiğini göstermiştir. Lanza vd. (2003) 13 OECD ülkesi, Odhiambo (2011) Tanzania ve Suresh ve Senthilnathan (2014) Sri-lanka için büyümeye dayalı turizm ekonomisinin geçerli olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Dolayısıyla bu ülkelerde GSYH'den T'ye doğru tek yönlü nedensellik vardır. Sonuç olarak, GSYH ve T ilişkisi için nedensellik sonuçları ülkeden ülkeye değişmektedir. Bu değişimin kaynağı olarak, ülkelerin gelir grupları, çalışmanın yöntemi ve veri seti olarak görülebilir.

3. Veri seti, Yöntem ve Sonuçlar

Bu çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası (World Bank, 2022) veri tabanından elde edilmiştir. Ekonomik büyümeyi temsil etmesi için reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2015\$, sabit fiyatlarla) değişkeni kullanılırken, turizm için ise uluslararası gelen yolcu sayısı elde edilmiştir. Değişkenler arası nedensellik ilişkisini araştırmak için Kónya (2006) tarafından literatüre sunulan panel bootstrap nedensellik yaklaşımı kullanılmaktadır. Kónya (2006) yaklaşımının kullanılması araştırmacılara birçok avantajlar sunar. Bu yaklaşımda birim kök ve eşbütünleşmenin test edilmesi gerekli şartlardan değildir. Değişkenler durağanlık koşulu olmaksızın seviyelerinde kullanılmaktadır. Bu yaklaşımda denklemler Görünüşte İlişkisiz Bir Regresyon sistemi – SUR sistemi ile incelenir. Böylece ülkeler arasındaki eşzamanlı korelasyonlar göz önüne alınır ve panelden daha fazla bilgiler elde edilebilir. Dolayısıyla araştırmacıların gecikme yapısının belirtilmesi dışında başka hiçbir ön teste ihtiyacı yoktur. Ayrıca yöntem ile birimler arası korelasyonlar göz önüne alınarak sonuçlar elde edilir. Son olarak bu test paneldeki her bir ülke için değişkenler arası nedensellik ilişkisini ayrı ayrı edilmesine olanak sağlar (Kónya, 2006). Panel bootstrap nedensellik yaklaşımı Wald testinden hareket eder ve her bir ülke için bootstrap kritik değerler üretir. Panel nedensellik analizi sisteminin genel bir biçimi aşağıdaki gibidir:

$$y_{1,t} = \delta_{1,1} + \sum_{l=1}^{ly_1} \gamma_{1,1,l} y_{1,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_1} \theta_{1,1,l} x_{k,1,t-l} + \varepsilon_{1,1,t} \quad (1)$$

$$y_{2,t} = \delta_{1,2} + \sum_{l=1}^{ly_1} \gamma_{1,2,l} y_{2,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_1} \theta_{1,2,l} x_{k,2,t-l} + \varepsilon_{1,2,t} \quad (2)$$

$$\dots$$
$$y_{N,t} = \delta_{1,N} + \sum_{l=1}^{ly_1} \gamma_{1,N,l} y_{N,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_1} \theta_{1,N,l} x_{k,N,t-l} + \varepsilon_{1,N,t} \quad (3)$$

$$x_{k,1,t} = \delta_{2,1} + \sum_{l=1}^{ly_2} \gamma_{2,1,l} y_{1,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_2} \theta_{2,1,l} x_{k,1,t-l} + \varepsilon_{2,1,t} \quad (4)$$

$$x_{k,2,t} = \delta_{2,2} + \sum_{l=1}^{ly_2} \gamma_{2,2,l} y_{2,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_2} \theta_{2,2,l} x_{k,2,t-l} + \varepsilon_{2,2,t} \quad (5)$$

$$\dots$$
$$x_{k,N,t} = \delta_{2,N} + \sum_{l=1}^{ly_2} \gamma_{2,N,l} y_{N,t-l} + \sum_{l=1}^{lx_2} \theta_{2,N,l} x_{k,N,t-l} + \varepsilon_{2,N,t} \quad (6)$$

Burada y bağımlı değişkeni x_k ise açıklayıcı değişkeni göstermektedir. N panelin birimlerini ($j=1,2,\dots,N$), t zaman periyodunu ($t=1,2,\dots,T$) ve l ise bilgi kriteri yardımıyla elde edilen uygun gecikme uzunluğunu ifade eder. Yukarıdaki sistemde Granger nedensellik farklı şekillerde ortaya çıkabilir:

Birincisi, tüm $\theta_{1,j,l}$ parametreleri 0 iken, tüm $\gamma_{2,j,l}$ parametreleri 0 değilse, x değişkeninden y değişkenine doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi vardır. İkincisi, tüm $\gamma_{2,j,l}$ parametreleri 0 değilse, tüm $\theta_{1,j,l}$ parametreleri 0 ise, y değişkeninden x değişkenine doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi vardır. Üçüncüsü, tüm birimler için $\gamma_{2,j,l}$ ve $\theta_{1,j,l}$ parametreleri aynı anda 0 ise, değişkenler arasında karşılıklı nedensellik vardır ve sonucunda, tüm ülkeler için $\gamma_{2,j,l}$ ve $\theta_{1,j,l}$ parametreleri aynı anda 0 ise, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin doğru tespit edilebilmesi için test stratejisinde en uygun gecikmenin doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Aksi durumda model spesifikasyon hatası ortaya çıkabilir. Konya (2006) bu sorundan kurtulmak için denklem sisteminin tahmininde kullanılmak üzere bir ve dört arasında olası bütün gecikme eşleşmesi için Schwarz bilgi kriterini minimum yapan gecikme kombinasyonunu önermektedir.

Ampirik analizin ilk aşaması değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının araştırılması ile başlamaktadır. Bu amaçla Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi kullanılmaktadır. Bu yaklaşımda sıfır hipotezi birimler arası korelasyonun olduğu şeklindedir. Tablo 1’de değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı test sonuçları görülmektedir. Her iki değişken için de yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla BRICST ülkelerinde meydana gelen bir şokun etkisi panelin geri kalan ülkelerini de etkilemektedir. Bu bağlamda, değişkenler arası nedensellik ilişkileri araştırılırken yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel bootstrap nedensellik yaklaşımı uygundur.

Tablo 1. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

Değişkenler	LM
GSYH	356.267 (0.000)
T	260.917 (0.000)

Tablo 2’de BRICST ülkeleri için T’den GSYH’ye doğru nedensellik ilişkileri gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre, nedenselliğin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi Brezilya ve Türkiye için kabul edilmektedir. Dolayısıyla Brezilya ve Türkiye için T’den GSYH’ye doğru bir nedensellik yoktur. Aksine Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika için nedenselliğin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi sırasıyla %5, %10, %1 ve %5 yanılma düzeyinde reddedilmektedir. Bu sonuçlara göre, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika’da T’den GSYH’ye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuçlara ek olarak, panel bootstrap nedensellik testi panelin geneli için de iki değişken arası nedensellik ilişkisi sonuçlarını vermektedir. BRICST ülkeleri bir panel olarak değerlendirildiğinde, T’den GSYH’ye doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Bootstrap panel nedensellik sonuçları

Ülkeler	Wald ist.	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
Brezilya	0.101	3.45	2.029	1.344
Rusya	11.915**	13.669	7.415	5.191
Hindistan	4.027***	7.956	4.268	3.121
Çin	38.197*	10.105	6.805	5.556
Güney Afrika	6.823**	11.885	6.499	4.754
Türkiye	0.013	8.137	5.387	4.426
Panel	21.152 ** (0.048)			

H_0 hipotezi: Turizmde ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik yoktur.

Not: *, **, ve *** işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 yanılma düzeyini göstermektedir. Ayrıca parantez içindeki değer panelin geneli için Wald istatistiğinin olasılık değerini ifade etmektedir.

Tablo 3'te BRICST ülkeleri için GSYH'den T'ye doğru nedensellik araştırılmaktadır. Bu sonuçlarına göre, BRICST ülkelerinin tamamı için GSYH'den T'ye nedenselliğin olmadığı ifade eden sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Yani altı ülke için de GSYH'den T'ye doğru bir nedensellik bulunamamıştır. Panelin geneli için sonuçlar incelendiğinde, bireysel ülke sonuçları ile tutarlı olduğu görülmektedir. Yani BRICST ülke paneli için de GSYH'den T'ye doğru bir nedensellik yoktur.

Tablo 3. Bootstrap panel nedensellik sonuçları

Ülkeler	Wald ist.	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
Brezilya	3.001	10.021	6.983	5.461
Rusya	1.519	10.923	7.225	5.797
Hindistan	7.206	32.436	22.524	19.395
Çin	0.251	6.847	4.813	3.779
Güney Afrika	15.376	39.645	30.974	26.849
Türkiye	0.566	21.102	15.467	13.193
Panel	4.943 (0.960)			

H₀ hipotezi: Ekonomik büyümeden turizme doğru bir nedensellik yoktur.

Tablo 2 ve 3 sonuçları birlikte değerlendirildiğinde Tablo 4 oluşturulabilir. Tablo 4'e göre Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika'da turizme dayalı ekonomik büyüme (tourism led growth) hipotezi geçerlidir. Çünkü bu ülkelerde T'den GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu sonuçlar ilgili ülkelerde ekonomik büyümenin temel bileşenlerinden birinin turizm sektörünün olduğunu doğrulamaktadır. Yani Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ekonomileri turizmdeki olumlu ve olumsuz gelişmelere oldukça duyarlıdır. Panelin geneli için de turizme dayalı ekonomik büyüme geçerlidir. Bu bağlamda, BRICST ekonomileri bir panel olarak değerlendirildiğinde ekonomik büyümenin temel bileşenlerinden birinin turizm olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar Dritsakı (2012), De Vita ve Kyaw (2016) ve Çağlayan vd. (2012) çalışmalarına tutarlılık göstermektedir. Diğer taraftan Brezilya ve Türkiye için tarafsızlık hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur. Çünkü bu ülkelerde GSYH ve T arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu sonuçlar Brezilya ve Türkiye'de ülke ekonomilerinin ve turizmin birlikte hareket etmediğini göstermektedir. Bu sonuçlar Katircioğlu (2009), Brida vd. (2011) ve Ekanayake & Long (2012) çalışmalarına tutarlıdır.

Tablo 4. Kónya (2006) yaklaşımına göre turizm ve ekonomik büyüme sonuçları

Turizm ve ekonomik büyümeye arasındaki Granger nedensellik ilişkileri	
Turizme dayalı büyüme	Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, BRICST
Büyümeye dayalı turizm	-
Geri bildirim hipotezi	-
Tarafsızlık hipotezi	Brezilya, Türkiye

Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışma BRICST ülkelerinde ekonomik büyüme ve turizm arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemektedir. Ele alınan ekonomilerde değişkenler arası nedensellik ilişkisinin yönü belirlenirse, ampirik bulgular olası şoklara karşı ekonomilerin politikalarını belirlemesine yardımcı olacaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için literatürde sıkça kullanılan panel bootstrap Granger nedensellik yaklaşımı

kullanılmaktadır. Bu yaklaşımın yatay kesit bağımlılığını dikkate alması, birim kök gibi bir ön teste ihtiyaç duyulmaması, panel olarak nedensellik sonuçlarının verilmesinin yanında her bir birim için de nedensellik sonuçlarının verilmesi ve bootstrap ile kritik değerler elde edilmesi gibi birçok avantajından dolayı bu çalışma için tercih edilmiştir. Bu çalışmada analizin ilk aşaması değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının araştırılması ile başlamaktadır. Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi sonuçlarına göre hem ekonomik büyüme hem de turizm için yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla Kónya (2006) tarafından geliştirilen panel bootstrap Granger nedensellik yaklaşımı yatay kesit bağımlılığını dikkate aldığı için bu çalışma için uygundur.

Nedensellik test sonuçlarında Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve panelin genelinde turizme dayalı ekonomik büyüme (tourism led growth) hipotezinin geçerli olduğuna dair kanıtlar sunulmaktadır. Böylece panelin tamamı hem de bireysel olarak Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika'da turizm sektörünün ekonomi için önemli bir rolünün olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde turizm sektöründeki olumsuz gidişat ekonomide daralma yaratmaktadır. Diğer yandan bu ülkelerde turizm sektöründe olumlu gelişmeler ekonomik büyümeyi canlandırmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde ekonomik büyümenin temel bileşenlerinden biri turizmdir. Bunlara ek olarak Brezilya ve Türkiye'de tarafsızlık hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur. Bu ülkelerde iki değişken de birbirlerinden eş zamanlı olarak etkilenmektedir. Sonuç olarak, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ekonomileri turizm sektörüne bağımlıdır ve bu sektör için uygulanacak politikalar turizmi canlandırmaya yönelik olmalıdır. Bu ülkeler gelişmekte olan ekonomiler olduğu için ekonomik büyüme hedefleri vardır ve bu hedefe turizm sektöründeki olumlu gelişmeleri tetikleyecek politikalarla ulaşılabilir. Çünkü turizm sektöründeki olumlu gelişmeler ekonomik büyümede yer alacaktır.

Kaynakça

- Apergis, N. & Payne, J. E. (2012). Tourism and Growth in the Caribbean — Evidence from a Panel Error Correction Model. *Tourism Economics*, 18(4), 449–456.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Brida, J. G., Punzo, L. F., & Risso, W. A. (2011). Research note: Tourism as a factor of growth—the case of Brazil. *Tourism Economics*, 17(6), 1375-1386.
- Caglayan, E., Sak, N. & Karymshakov, K. (2012). Relationship between Tourism and Economic Growth: A panel Granger causality approach. *Asian Economic and Financial Review*, 2(5), 591–602.
- De Vita, G. & Kyaw, K. S. (2016). Tourism Specialization, Absorptive Capacity, and Economic Growth. *Journal of Travel Research*, 1-13.
- Dritsakis, N. (2012). Tourism development and economic growth in seven Mediterranean countries: A panel data approach. *Tourism Economics*, 18(4), 801-816.
- Du, D., Lew, A. A., & Ng, P. T. (2016). Tourism and economic growth. *Journal of Travel Research*, 55(4), 454-464.
- Ekanayake, E. M., & Long, A. E. (2012). Tourism development and economic growth in developing countries. *The International Journal of Business and Finance Research*, 6(1), 61-63.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Kónya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992.
- Lanza, A., Temple, P., & Urga, G. (2003). The implications of tourism specialisation in the long run: an econometric analysis for 13 OECD economies. *Tourism management*, 24(3), 315-321.
- Odhambo, N. M. (2011). Tourism development and economic growth in Tanzania: Empirical evidence from the ARDL-bounds testing approach. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 45(3), 71-83.
- Pablo-Romero, M. D. P., & Molina, J. A. (2013). Tourism and economic growth: A review of empirical literature. *Tourism Management Perspectives*, 8, 28-41.
- Seghir, G. M., Mostefa, B., Abbes, S. M. & Zakarya, G. Y. (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1613-1623.
- Suresh, J., & Senthilnathan, S. (2014). Relationship between tourism and economic growth in Sri Lanka. *Published as the 7th chapter of a book entitled “Economic Issues in Sri Lanka” compiled by Dr. S. Vijayakumar*, 115-132.
- Tang, C. F., & Tan, E. C. (2018). Tourism-led growth hypothesis: A new global evidence. *Cornell Hospitality Quarterly*, 59(3), 304-311.
- World Bank (2022) World Development Indicators Online Database. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim tarihi: Erişim tarihi: 10 Nisan 2022).
- World Travel & Tourism Council “WTTC”. (2019). *Travel & Tourism Economic Impact 2019*. WTTC, London, U.K.
- World Travel and Tourism Council . (2014). *Travel and Tourism Economic Impact 2014*. <http://www.wttc.org/research/economic-impact-research/>. (Erişim tarihi: 10 Nisan 2022).

HISTORICAL OVERVIEW OF THE RIGHTS OF THE CHILD

Tahira Garabeyli

*The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
University of Cologne (scholarship-holder of DAAD)*

Berlin Humboldt University (scholarship-holder of Berlin Parliament Scholarship)

*Head of the Department of Law, Human Resources and Documentation of the Seaside Boulevard Administration of the
Republic of Azerbaijan*

ORCID No. 0000-0003-1170-9106

ABSTRACT

Children are often called “our future”. They are valuable, individually unique, vulnerable and defenceless. Children can arouse sympathy and affection not only in their parents or guardians, but also in strangers. Today almost everything, that is related to children, to their health, psychology, happiness, in any extent is supposed to be a sensitive topic. But was childhood always appreciated in such a way throughout the history of humanity? What “a child” means today was different from the what it meant in antiquity or in the medieval times.

Furthermore, like a child depends on his/her parents or guardians, or at least on any adult beside him/her to survive, the concept of childhood is also closely connected to the concept of parenthood. It is the parents, that make a child, and it is the parenthood, that creates childhood. So, it is very significant to comprehend both concepts separately, to reveal relationship and mutuality between them, meanwhile having a historical and chronological view over the attitude towards children and childhood.

Keywords: childhood, parenthood, behaviorism, child mortality, the century of the child.

INTRODUCTION

Article 1 of the Convention on the Rights of the Child defines a child as a human being under the age of eighteen years.¹ This same convention defines rights and liberties for children, determines responsibilities for parents, recognizes inalienability and untouchability of the children's rights. Today children have predominant rights and best interests, that must be respected and taken into account in every step, regarding the child.

Until today, or precisely saying, until the acceptance of the Convention, attitude towards children, prejudices and misunderstanding about childhood, progress in minds and in legislations have come a long way of hesitation. It is today that we can speak about children's rights and parents' obligations so open-heartedly. What about the children, who lived in the Antic Period or in the Middle Ages? Did they have the rights and affection of their parents, as of today's children? What made the historical attitude towards children radically change? Why does childhood last till the age of 18 years? What's the beginning of schooling, what is the legal basis of compulsory education at schools, which is a very ordinary principle today? How are childhood and economy related to each other and what was the manufactories' role in children's lives in early capitalism?

The article tries to find answers, meanwhile keeping the chronological direction, to all these and other related questions. First of all, "childhood" and "a child" are comprehensively researched as a concept from psychological and legal point of view. Childhood is given in a close relationship with parenthood, as inseparable concepts. In the article forms of parenthood, dimensions, divisions and borders of childhood are studied with scientific aspects and controversial opinions of scholars.

Childhood is a phenomenon, which was understood in different ways in different times. They were someone between the Earth and the Heaven in the Antiquity; they were fully dependant on patria's (father's) will in the ancient Rome; they were labour force and heirs of the land in the Middle Ages; they were an important part of family economy and had a great share in the work of factories in the end of Middle Ages; they were sweet-hearts of their parents and great consumers of toy and cartoon market in the 20th century; they have turned from the "slaves" to the "masters" of their parents. What did happen? How did the humanity make such radical changes in attitude towards the children? And was it right? Who are the children today?

¹ Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with Article 49.

The definition of "child" and "childhood" is tried to be determined based on different criteria in terms of medicine, history, psychology, sociology and legal sciences. However, there are no criteria that define the concept of child precisely, and this concept differs according to time, society and cultures.²

DEVELOPMENT

I. LEGAL AND PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF PARENTHOOD AND CHILDHOOD

A. Concept of Parenthood.

It is rare for a child to survive and grow up without the support and control of adults. For that reason, it is very important to approach the concept of childhood from the prism of parenthood for entire comprehending the substance of childhood and the children's rights. Do the children's rights or childhood itself exist beyond the parent (or the person replacing the parent, custodian, guardian) or parenthood? We know about the inseparable natural rights of a person (as well as of a child) from his/her birth, but we also should not pass over in silence the fact that a child depends first of all on its parent to survive. As Claire Cassidy states in the book "Thinking children" parents have first major influential force for the behaviour of their children; they are the first "practice" of the moral code of the child. Family and a school are the main institutions, modelling the behaviour of the children and directing them to the world of adult personality.³ From this point of view, before researching the concept of childhood, it is important to comprehend the legal and psychological essence of parenthood, which is the beginning and supporting point of childhood.

Thomas H. Murray puts forward three concepts of parenthood:

- Genetic parenthood;
- Intentional parenthood;
- Parenthood with the intent to bring up the child.⁴

1. **Genetic Parenthood.** Biology, simply put, blood has been important as the fundamental source of ties between a parent and a child for a long time.⁵ We believe that what we imply by saying "a genetic parent" is clear, however going further we encounter with complexions. Half of the DNA of the child is composed of the genetic parent. And we should not forget about the mitochondrial DNA, furthermore, Y chromosome of the father is less than X chromosome of each parent, thus, in case the newborn is a boy, less

² Tanrıbilir, Feriha Bilge: Çocuk Haklarının Uluslararası Korunması ve Koruma Mekanizmaları: Yetkin, Ankara 2011, sayfa 50

³ Cassidy, Claire: Thinking Children, YHT Ltd. London, 2007, p.34.

⁴ Murray, H. Thomas: "Three meanings of parenthood. Genetic Ties and the Family", The impact of paternity testing on parents and children (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2005). Edited by Mark A. Rothstein, Thomas H. Murray, Gregory E. Kaebnick, Mary Anderlik Majumder, P.18-33.

⁵ Grossberg, Michael: Governing the Hearth: Law and Family in Nineteenth Central America. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985.

than a half of his entire DNA would be obtained from his father. And what about the biological grandparents? They also make up a quarter of the child's DNA. Would they be considered as half-genetic parents of the child in this case? We will say no. Genetic parenthood is transferring genetic ties, it doesn't cover the genes, obtained from ancestors. By the way, new technologies make the situation more complicated, for example, ooplasmic transplantation, surrogate mothers and fathers, artificial insemination, reproductive cloning and etc.⁶

Skolnick notes that: "Some commentators consider in fact that, the best interests of the child may be secured if they grow up by their biological parents; parents not only enjoy the rights towards their children, "natural ties of love" oblige the parent take such a care about their children, that no "strange" man would be able to show.

This biological commentary of the legal system in Western and Eastern societies expresses the widespread assumptions on blood and genetic ties. These assumptions are accepted so plausibly, that it brings to false and inappropriate results in the moment of decision or while discussing these issues."⁷

Another version of such an argument is the priority of resemblance of the child to his/her parent. This is somehow connected to the stigma branded on adoption and non-biological relationships.⁸

In general, it is supposed that this priority stems from the narcissistic character of the parents' investment of the parent in his/her child; he/she craves to see his/her own reflection on the child's eyes, face and behaviours.⁹

2. Parenthood as Intention. Some intentions can result in the birth of a child. For instance, an adult can bring a child to this world without an intention to have a child or to take care of him/her. Here the intention is not related to the raising of the child but is of a biological character. But there is also a sincere intention to bring a child to the world without a direct biological contact, with a wholehearted desire to raise him/her. For example, the father, who intends to raise a child from artificial insemination¹⁰ with a donor is a person who has no biological bond with that child.

Parenthood with an intention is the main component of adoption. It is built on the intention to create a relationship between a parent and a child without biological ties. Some children come to this world just because their parents have not taken necessary preventive measures. In such cases, parents can be glad or upset, or they can be in hesitation.

⁶ Murray, p.18-33.

⁷ Skolnick, A: "Solomon's children: The new biologism, psychological parenthood, attachment theory, and the best interest standard", In All Our Families: New Policies for a new century: A Report of the Berkeley Family Forum, ed. S.D. Sugarman, Oxford: Oxford University Press.1999, p. 236-255.

⁸ Bartholet Elizabeth: Family Bonds: Adoption, Infertility and the New World of Child Production, Beacon Press Boston, 1999, p.22.

⁹ Murray, p.18-33.

¹⁰ **Artificial insemination** - the process of making a woman or female animal pregnant by an artificial method of putting male sperm inside her, and not by sexual activity. Oxford Advanced American Dictionary, retrieved from https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/artificial-insemination

Thus, “some children come to this world not from the intention and desire to have a child, but as an undesirable result of mutual relationship.”¹¹

Parents with intention can become a perfect example of parenthood, if happy and healthy children are born, as a result. But it is very possible that they can become negligent, even very bad parents. So, it is not an absolute truth that the parents with an intention to give birth to a child, will be more responsible and better than those who bring children to the world as a result of inattentiveness.

Here we must also distinguish between intentions. First, to bring a child to the world (with or without biological ties – it does not matter), second, to make the child the part of his/her life – to raise the child. The parents, that carry only the first intention do not deserve full moral respect or legal protection. The “master-slave relationship” (as the parent-child relationship) is built on the intention of the master to use the slave “just as a means”. As a result, the master does not accept the slave as a personality, the slave is just an object, that owns definite skills and features.”¹² If we look into the reasons of parents have a child, we can see that Mc Murray’s examples are true to a certain extent.

For example, a child is desired for the completeness of the family, or for the expression of love between the partners, or for saving the family. Thus, sometimes the newborn child is not the purpose itself, but the means to achieve the goal. Accordingly, we can claim that children are evaluated for the person, they will become in the future, and it hinders them to be evaluated for the self they are today. To tell the truth, it is possible to think from the outside that the parent behaves the child as a personality: the parent gives the child food and clothes, the child is protected, gains language-communication skills, social abilities and education. But all of these are made just for his/her future adult life – for the person, he/she will become.¹³

3. Parenthood with the Intention to Raise the Child. Humans are born to this world in a whole dependency on the persons, who will take care of them. The reaction of most adults to the dependant state of a child is natural and unforced. Of course, it does not mean that it is easy to look after the child or that caring parents never know tiredness, exhaustion, disappointment or even resentment. What is amazing, in the face of all this exhaustion and hardness, the parents can still love and care for their children. If an adult, entering our life would make such demands as an infant, it would hurt us and end our energy and concern. But the children create only love and mercy in their dependent state.¹⁴

This is an unquestionable and important part of the evolutionary legacy. Universality and strength of parents’ affection is not a moral consequence of recent times. Development of humanity, important cultural conceptions at least since Aristotle has been related to the sacredness of rearing and caring parenthood.

¹¹ Murray, p.18-33.

¹² MacMurray, John: Persons in Relation, Faber and Faber Limited London, 1970, p.102.

¹³ Cassidy, Claire: Thinking Children, YHT Ltd. London, 2007, p.53.

¹⁴ Murray, p.18-33.

Murray puts forward very skilfully the substance of each conception of parenthood: “Think about two men. The first one conceived a child with a woman in a short romance and by mutual agreement had no relation to either the child or his mother during the entire life of the child. The second man raised an adopted child with his wife from infancy whom they affected. What would be if these children died tragically? Whose lives are ruined? Or slightly change the story so that the second man marries the mother of the first child and raises the child as his own. In the event of the death of a child, it is rearing parents who have suffered the loss that has changed their lives.”¹⁵

Moreover, Murray proposes three models of the parent-child relationship: the child as a property, the parent as a steward and parent-child mutuality.

a. *The child as a property.* A simple model of parental authority means the dominant position of the parent over the child, who has no rights.

One of the main principles of Roman law is *patria potestas*¹⁶, which means that, as the head of the family (*paterfamilias*), Father, had the absolute power over his son’s life and death, and only by voluntary emancipation or after his father’s death, the son could be released from this dependant situation. This model may be modified in such a way that the child, after becoming an adult obtains the rights of adults and get free of their dependence.

Patria potestas contradicts the philosophy of modern law. The rights of the parent, to be more precise, of the father over his family were result of privileges of the patriarch in the ancient Rome. To be only the genetic parent is near to the idea of “the child as a property”. Thomas Hobbs considered the parents to be the full and absolute authority over their children. But John Locke’s liberal ideas were suggesting the opinion, which is accepted as “reasonable parenthood” in modern theory.¹⁷

aa. *Parent as a steward.* This model is more palatable than the previous one; it defines the limits of behavior of the parent with the child, but leaves one question open: for whom brings the steward the child up: for the child himself/herself, for the state or for God? However, the most important drawback of this model is its inability to cover entirely what stands in the centre of the relationship between the parent and the child. A satisfactory steward should be disinterested – that is, he should pursue the master’s interests, not his own. The welfare of the steward is of no interest to anyone. That is why this model is incomplete; the welfare of the child is not isolated from the welfare of the parent and this deep emotional attachment need to be flourished mutually.

¹⁵ Murray, p.18-33.

¹⁶ Maine Henry Sumner, *Ancient Law: Its Connection with Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*, London, John Murray, Albemarle Street, 1901, p. 247.

¹⁷ Locke, John: *An Essay Concerning Human Understanding* (1689), New York, Published by Valentine Seaman, 1824. See also: *Locke J. Some Thoughts Concerning Education* (1693) / J.Locke, - London: Cambridge University Press, - 1880. – 325 p.

aaa. Parent-child mutuality. If my main goal is the welfare of my child, I will benefit from it in two ways: his/her development makes me happy, as a consequence, I become more, compassionate, mature and discerning man. It is possible only if my major motivation is helping my child; yet I understand that by doing so, I promote my prosperity, too. This conception, borrowed from Erikson is called “mutuality”.¹⁸

Let’s see how the mutuality relates to the three concepts of parenthood. The relation between genetic parenthood and mutuality of parent-child is incidental. To the extent that a genetic link contributes to the strength of mutuality, it deserves to be appreciated. The same can be said about the relationship between parenthood as intention and parent-child mutuality. Like genetic parenthood, it is a good thing, to the extent that intention enhances the mutuality. While curing infertility, where the main element is parenthood as intention, future parents supposedly crave for having children since they comprehend in some way that their own development will be advanced by having and raising a child. We can also call it “Rearing parenthood”.¹⁹

The parent-child mutuality is the model, that best covers the concept of moral parenthood, where mutual development is the most relevant ethical standard. “Rearing parenthood” is the concept of parenthood, that must be highly appreciated in our traditions, and passionately protected by laws.

Though we accept that children are social beings, it is a fact that their lives primarily are defined by adults. Almost all political, educational, legal and administrative processes have a serious impact on children, but they have either scanty or no influence at all over all these processes.²⁰

At the end of the 18th and the beginning of the 19th centuriesç as the result of radical changes in households in the West the modern family appeared. In the center of all these changes stood the separation of the family, that was ruled by patriarchal power and was opening to more wide society from the colonial experience. Instead of it, such a concept of family occurred that the family became a refuge fro the society, where individuals were united by their own choices and emotional bonds.

The main elements of the Turkish family, which is one of the institutions that have undergone the least change over time, during the establishment period of the Ottomans, are weddings, births, children, parents. According to the Turkish-Islamic understanding, the main purpose of the family institution is the continuation of the human generation. Therefore, having and raising children is the most basic duty of the family. Most of the plans and calculations in the family are based on the child. Birth would cause joy in the early Turkish society. On the occasion of the birth, the child was wearing jewelry and the father was giving banquets.²¹

¹⁸ Erikson, H Erik: “Human strength and the cycle of generations”, In Insight and Responsibility, New York: Norton 1964, p. 109-157.

¹⁹ Murray, p.18-33.

²⁰ Prout, Allan/Allison, James: “A new paradigm for the sociology of childhood? Provenance, promise and problems”. In A. James and A Prout (eds), “Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood. London, Falmer Press, 1997.

²¹ Aksoy, İlhan, Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4, sayfa 14.

As family historians explain comprehensively, new family values and practices started to behave the children as individuals, having special needs, and to accept childhood as a special stage of life. These values, accordingly, increased the significance of mother-child ties, made the nourishment of the child the mother's main responsibility and the family became the place for the future workers to grow up. Significant changes for this progress occurred in the concepts of "relevant parent" and "parental responsibility" and began to transcend the existing essence of these concepts.²²

The changes, occurred with the creation of modern family were so significant that a new definition for the "relevant" parent should be written. This necessity emerged, especially in connection with the issue of custody over the child. In the corporative household, the patriarch had custody over his offspring in exchange of their security and education. But in the new model it became impossible, especially mothers began to challenge the custody of fathers over the children. Primarily, when the marriage was dissolved and spouses were using their new legal right to divorce, the issue of the child's custody, i.e. with whom he/she would stay began to become a serious topic of arguments between the parties. In the 19th century, such disputes between the couples revealed contradicting opinions about the "relevant parent". The most important result of it was the emergence of the concept of "social parenthood" – which meant that the main responsibility and ability of the relevant parent is related to the nourishment of the child. Emerging of this concept was a very decisive moment, thus, it became the reason for placing all legal and social debates on child custody in one framework. Especially, association with social parenthood resulted in continually expanding concept of relevant parenthood, and it meant that the character of child care became much more significant and it was the fundamental factor in legal evaluation of with whom he/she will stay. Later, social parenthood would become the main component of legal regulations and practices, occurred in the process of disputes on the use of DNA tests in child custody cases. One challenge to father's power in England was the statute of 1839 that gave married women to claim for access to their children under the age of seven in cases where the husband was guilty of misconduct, and in extreme circumstances, to petition for custody.²³

Social parenthood occurred at the beginning of the 19th century when politicians and lawyers were obliged to form a new attitude to custody issues as the result of family changes.²⁴ Efforts of politicians and lawyers to find new ways to create a balance between the rights of parents and the needs of children led to the occurrence of a phrase, which would become very popular in court cases in the 21st century: 'for the child's best interest'. Though the exact origin of this phrase is unknown, judges and politicians created this phrase for

²² Mintz, Steven/Kellogg, Susan: Domestic Revolutions: A Social History of American Family Life, Free Press, New York 1988, p.35-36.

²³ The Custody of Infants Act (Talfourd's Act) 1839.

²⁴ Cunnigham, Hugh: Children and Childhood in Western Society since 1500. Longman, London and New York 1995, (Childhood), p.122.

expressing the destruction of the traditional power of *parens patriae* and the new invention on the separate interests of the children. In 1936, the judge of the Supreme Court of the state of Georgia in the USA stated in the case of “Mitchell’s vs. Mitchell child custody”: “All legal liberties, even personal security and liberty rights may be lost as the result of inappropriate behaviour and for that reason, father’s right to be his child’s custodian must obey the child’s real interests and security. And the obligation of the State is to guard the rights of all citizens, regardless of their ages.” This concept expresses the possibility of determination of a child’s needs by parents, or by judges and other authorised people if parents are absent. It sanctioned the discretionary possibilities in defining a child’s interests, who became dependant and unruly as the results of family conflicts. It especially gave to judges wide discretions about defining the welfare of the child and relevance of parents and turned the cases of child custody into stories of “good or bad fathers, mothers and guardians”.²⁵

The main result of these new interests and balances in law was the institutionalization of the mother’s dominant role in custody. Throughout the 19th century, judges created such new rules in gender roles, that mothers, destroying their own families were able to claim custody for their children. Mothers and their lawyers could claim with success that the basis of care for the child is connected to his/her nutrition and women own this skill by nature.

Researcher-author James Schouler explains this new consensus: “In custody cases in the process of divorce, the child’s physical, moral and spiritual welfare are the only real guide. Mother’s love towards her child, which is not dependant on the environment and conditions is the fact, proved historically. While it is possible to trust her faithfulness without hesitation, it should be noted with sadness that the situation with a father and a child is different and the force of law is needed for regulation of this relationship with humanism and kindness.”²⁶ Opinions, strengthening the concept of “relevant parent” resulted in the privilege of mothers in child custody cases.²⁷

The emergence of legal adoption became a dramatic example for radical potentials of new opinions on relevant parents. It made the family’s “natural” (blood) ties less important and replaced them with “artificial” (legal) bonds. Nevertheless, adoption continues to be the second-degree type of family formation. As the counter-argument against the wide expansion of adoption was the factor that the only legitimate basis of kinship was blood. Indefinite status of adoption was just an effort to build a family, similar to the family, created by blood ties. Beginning from 1920s in America, states began to “stamp” the notes on adoption. Original birth certificates began to be hidden from public and be replaced with birth certificates, where

²⁵ **Grossberg**, Michael: A Historical Perspective on DNA Testing in Child Custody Cases. Genetic Ties and the Family. The impact of paternity testing on parents and children, Mark A. Rothstein ed. Thomas H. Murray, Gregory E. Kaebnik, Mary Anderlik Majumder, the Johns Hopkins University, Press, Baltimore, 2005, (DNA Testing), p.47-63.

²⁶ **Schouler**, James: A Treatise on the Law of Domestic Relations, 6th ed, 2:2034-35, Little Brown, Boston 1906, p.172.

²⁷ **Grossberg**, Michael: Governing the Hearth: Law and Family in Nineteenth Central America. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985, p.57.

adoptive parents were given as real parents. Social workers, controlling the process of adoption began to apply the “adaptation” practice: adoptees should be similar to a definite extent, to their adoptive parents for racial, religious and physical features. The purpose was to create “real family” out of “adoptive family”²⁸ as possible as it can be.²⁹

4. Father’s responsibility. As the transformation of the legal concept of parenthood demanded, the decrease of fathers’ role became a central issue for new family model.

As in the East, a father was the major parent and was playing an significant role in his children’s lives in the West, too. But the modern family, on the contrary, destroyed the power of the father, first in the middle class, then in families from other classes with its precisely-defined gender roles and separation from wide society. In connection with the occurrence of market capitalisation, modern family faced the separation of the workplace from the house, thus, the application of technologies in agriculture increased, agriculture began to become dependent on the market and its percentage in the economy started to decrease in favour of workshops, factories and other professions. These economic changes keep men aloof from houses and reduced fathers’ responsibilities, increasing the role of mothers in children’s upbringing. Though men were continuing their positions as the head of the family, the combination of economical changes with the ideas of “relevant” parents turned the role of men in child custody cases into a very problematic issue. As the historian Robert Griswold states, “to the end of the 19th century, fathers began to fall away from their homes.”³⁰

Custody law resulted in a decline in the father’s power and a growth of his economic responsibility. When families had been destroyed as the result of family conflicts, patronage over children were traditionally given to fathers. In the consequence of a new attitude towards motherhood and children, lawyers were able to claim that fathers’ custody right was probable and if staying with the mother was for the best interest of the child, this right may not be satisfied. Institutionalization of increasing custody rights of mothers made forget about fathers’ supposed custody rights. In return, judges came to such a conclusion that decisions on child custody should be based on the best interest of the child – this standard was highlighting social parenthood and thus, the mother’s care.

Just as child custody law had faced radical changes at the beginning of the 19th century, the legal concept of relevant parenthood expanded in the 2nd half of the 20th century. This expansion emerged as the result of denying the main theories and policies of the previous century. In the following period of major changes in gender roles and opinions, motherhood, which had been the central principle of custody rules, was

²⁸ **Adoptive family** - means an approved person or persons who have a child placed in their home and are being supervised prior to finalizing the adoption; or who have a child in their home who is legally adopted and entitled to the same benefits as a child born into the family, retrieved from <https://www.lawinsider.com/dictionary/adoptive-family>

²⁹ **O’Donovan**, Katherine: “A right to know one’s parentage”, *International Journal of Law and the Family* 2:31-33, p.27-45.

³⁰ **Griswold**, Roger: *Fatherhood in America: A History*. New York: Basic Books, 1993, p.196.

exposed to attacks as the ideal and as the policy. In connection with rising divorce cases, traditional roles of women began to be questioned and men' exposure to sexual discrimination in custody cases became actual. As the result, several states started to replace mother's privilege with the standard of "the best interests", which was gender-independent.³¹

Such an attitude resulted in keeping the power balance between fathers and mothers. Though physical custody continued to be given predominantly to mothers, new rules created more conditions for fathers to satisfy their custody rights. As the consequence, different types of custody appeared – joint custody, divided custody and shared custody. These issues were just unbelievable in previous family law regimes.³²

The situation with stepfathers was also of a problematic legal status and the institution of step parenthood was increasing with the growth of quantities of divorces, second and more marriages and even second and more divorces. They also had important care obligations towards the child, though had no parenthood rights. Lawyer-researcher Wendy Mahoney states, "The main purpose of most families is to protect the individual rights of the family members, especially children, and to guard the unity of family. Exaggeration of the traditional family model has hindered many individuals, living in different family situations from getting legal recognition and protection."³³

B. The Concept of Childhood.

Childhood may be comprehended in two ways; in a wide meaning, childhood is an expression, covering the period from the birth of the till his/her adulthood. This period may include sub-periods, coming forth from different cultures, such as infancy, adolescence, early youth and etc. In a narrow meaning, childhood captures the interval from infancy till the period just before early adolescence; in accordance with this meaning, a child is an individual, being in the period between feeble infancy and early adolescence.

According to the Dictionary of Educational Terms of the Turkish Language Institution, child means "a person in the developmental period between infancy and adolescence".³⁴

There are three aspects of childhood conceptions: boundaries of childhood, dimensions of childhood and divisions of childhood. Its boundary is the moment when it is supposed to come to an end. However, there is another question, too: when it begins. According to the second aspect, childhood conceptions may differ in their dimensions. For example, according to Locke's opinion, childhood may be understood from different

³¹ Skolnick, p.236-55.

³² Mason, Mary Ann: From Father's Property to Children's Rights: The History of Child Custody in the United States. Chap.2. New York: Colombia University Press, 1994, p.212.

³³ Grossberg, (DNA Testing), p.47-63.

³⁴ Oğuzkan, Ferhan: Eğitim Terimleri Sözlüğü: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

points of view.³⁵ It means that there are a few important points for determining differences between adults and children. For example, from the juridical and moral point of view, children may be supposed incapable to carry responsibility for their deeds, in virtue of their age; from the epistemological or metaphysical perspective, children lack in adult reasoning and knowledge, in virtue of their immaturity; and from a political viewpoint, children are judged incapable to contribute the society or participate in its governing.³⁶

The third aspect in which childhood conceptions differ is its divisions. The period from the human's very early ages until his/her adult life may be divided into different periods, and the category of "childhood" may differ in relation to it. Almost in all cultures, early years of a child is supposed as infancy and it is the child's most vulnerable and dependant-on-parents period. In civilized cultures, the importance of these several early years is recognised and for *Ariès* infancy, on the modern conception, extends from birth till about the age of 7.³⁷ It is worth noting, that during Justinian's reign, three periods of childhood was specified in Roman law: *infantia* – when a child was speechless; *tutela impuberes* – just before puberty, a child was in need of a guardian; and *cura minoris* – after puberty, but not adult enough and in need of a custodian.³⁸

Although the child has been in the interest of the societies since ancient times, it is observed that the social and cultural developments of the societies, the organization and the conditions of dominance in the society create differences in the scope and form of the interest to the child in the historical development.³⁹

In Turkish legal system, the concept of "child" has not been used consistently and a clear definition of this "concept" has not been made. The use of the term "young" in some places instead of the term "child" in legal regulations is due to the fact that these concepts are not created by the legal order, but are words transferred from everyday speech. In public law, the legislator often uses the term "child", "minor" and sometimes "young" to describe "underage". However, it is impossible for us to find coherent definitions of who is "child", who is "minor" and who is "young", which can be applied across all public law.⁴⁰

II. EMERGENCE OF CHILDREN'S RIGHTS AND ITS HISTORICAL DEVELOPMENT IN THE LEGAL CONTEXT

As noted, parenthood and childhood are concepts, related tightly to each other. Though children are not brought up only by parents, and though parents are not the only guarantors of children's rights, historical

³⁵ Locke J. Of the Conduct of the Understanding" (1697) / J.Locke, - New York: Maynard Merrill and Co, - 1901.

³⁶ Archard, David: Children Rights and Childhood. 2.edition, New York 2004, p.19-37.

³⁷ Ariès, Philippe: Centuries of Childhood: A Social History of the Family, Jonathan Cape, London 1962, p.118-120.

³⁸ Archard, p.19-37.

³⁹ Akyüz, Emine: Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması: 2. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2012, sayfa 18.

⁴⁰ Gören, Zafer : Çocuğun Temel Hakları: Dokuz Eylül Üniversitesi: 2000, sayfa 117, 118,

and legal concepts of childhood developed primarily on the background of parents' attitudes towards their children.

By the end of the 1970s, most people accepted that the history of childhood was a history of development, and that understanding of the nature of childhood had improved over time. In "The Civilizing Process", Norbert Elias argued that "the distance in behavior and in whole psychological structure between adults and children increases. "The civilizing process' included the control of instincts, which hardly happened in the Middle Ages, when consequently, 'the distance between children and adults, measured by that of today was negligible'.⁴¹

In the 1500s-1800s lots of advice books described the way of behaviour for adults, marking the distance between adult and child. An advice book in 1714 in France encouraged people to "Take good care not to blow your nose with your fingers or on your sleeve like children; use your handkerchief and do not look into it afterwards". Naturally, children were also motivated to control their instincts. Another advice book in France 1774 showed how "Children like to touch clothes and other things that please them with their hands. It must be controlled, and they must be taught to touch all they see only with their eyes."⁴²

Philippe Ariès put forward hypotheses about the history of childhood in his book "Centuries of Childhood" (1960), and this was the starting point for all subsequent researches. He was trying to comprehend the peculiarity of today by contrasting and comparing it with the past and claimed that there had not been "the concept of childhood" until the end of the 17th century.⁴³ Ariès concludes clearly that 'the idea of childhood did not exist in medieval society; however, it should not be supposed that children were fully neglected, despised or abandoned. The idea of childhood must not be confused with love for children: it corresponds to comprehension of the special nature of childhood, that nature which differs the child from the adult, even the young adult. It was this awareness, that lacked in medieval society.⁴⁴

A. Ancient Period.

As the result of rebirth of inclination to the antique world during the Renaissance it became more important to research thought and practice in ancient Greece and Rome. Primarily, an assessment should be made on the cases of infanticide, abandonment and sale of children. Several researchers think these as the main points of attitude towards children in the ancient world, and a legacy for later centuries. Opinions about children, recommendations on the education and child-rearing existing in the ancient period would be influential until at least the 20th century.

⁴¹ Elias, Norbert: The History of Manners: The Civilizing Process, Vol.1,1939; New York, 1978, pp. xiii, 141.

⁴² Elias, p.203.

⁴³ Ariès, p.395, 397.

⁴⁴ Ariès, p.395, 397.

De Mause claimed that infanticide – the act of killing a child was dominant in the period up to the 4th century AD⁴⁵. Of course, it was not easy to kill so many children, however ‘when parents were trying to resolve their problems on child-care by killing them, it affected profoundly the children, that survived.’⁴⁶ It is hard to assess infanticide,⁴⁷ though there is no doubt that many children were abandoned or exposed, girls suffered this fate more than boys. De Mause argued that abandonment was equal to infanticide, and that the deserted child in most cases perished.⁴⁸ Boswell also accepted the extent of abandonment; he assessed that probably most women who had more than one child abandoned at least one of them; and that in the first centuries AD abandoned children estimated 20-40 per cent of all born children.⁴⁹ Unlike the later periods, there were no institutions for abandoned children; they depended on the “kindness of strangers”, on people who helped these undefended children to survive and brought them up.

For Boswell, ‘there is no doubt that most of abandoned or sold children became slaves’, as nothing in Roman law prevented either abandonment or sale. In contrast, slavery was ‘prevalent not only in Rome, but throughout the Hellenistic Mediterranean’, not rarely as the method of debt payments.⁵⁰

Early modern and modern Europe inherited the abandonment of children from the antique world. "The most ancient moral writers', states Boswell, 'evince indifference toward or acceptance of abandonment".⁵¹ Even Plato and Aristotle were likely to have condoned it. Only selling of freeborn children was condemned, but it was just because that it was thought, it led to slavery.

It may be very difficult for modern readers to understand the existed indifference towards children in the ancient world. Yet some recent writings on ancient families, emphasise close and loving relationships between parents and their children. Beryl Rawson suggests that “adult-child relationships could often be close and sensitive”⁵² and Suzanne Dixon concludes that in ancient Rome “there was certainly a sentimental interest in children as such, and some parents were desolate at the death of small children”.⁵³

One of the practices, inherited from Roman law is "*patria potestas*", that is the power of Father. In Roman law, the oldest male in the family had absolute power over all his offspring, no matter how old they were, or where they lived. It captured not only property rights, but also the right to life and death; he decided

⁴⁵ **de Mause**, Lloyd: (ed.) *The History of Childhood*, Souvenir Press, London 1976, p.51.

⁴⁶ **de Mause**, p.51.

⁴⁷ See: **Engels**, Donald: “The problem of female infanticide in the Greco-Roman world”, *Classical Philology*, 75 (1980), p.112-120; **Harris**, V. William: “The theoretical possibility of extensive infanticide in the Graeco-Roman world”, *Classical Quarterly*, 32 (1982), p.114-126.

⁴⁸ **de Mause**, p.51.p.25-29.

⁴⁹ **Boswell**, John: *The Kindness of strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, London 1988, p.135.

⁵⁰ **Boswell**, 147.

⁵¹ **Boswell**, p. 66-7; 81-5; 88.

⁵² **Rawson**, Beryl: *Adult-child relationships in Roman society*, in R. Bawson ed. *Marriage, Divorce and Children in ancient Rome*, Canberra and Oxford, 1991, p.130.

⁵³ **Dixon**, Suzanne: *Roman Family*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1992, p. 79.

whether to abandon or execute the child or not. But it is debated that "*patria potestas*" 'was the major institution underlying Roman law', like private life providing model for public.⁵⁴ As Aristotle states, a father 'rules his children as a king does his subjects'.⁵⁵ In Rome, *patria-potestas* was doubtless one of the mainstays of government, but it was less deterrent in real life than in theory. Realization of powers over life and death was in fact extremely rare. Adult married sons were in practice released from their father's jurisdiction. Besides, living in separate houses and separate allowances assisted sons to eliminate reasons for tensions between generations. But even if the absolute patriarchal power was not so strict in real life, the very idea of this power was transferred to next generations throughout centuries. It was especially influential in the early modern period.

The main impress, stemmed from ancient sources is that that childhood was not accepted as something important for itself, but was the main part of the process of creating a good citizen; in this process, the period from puberty till 21 years, was the key one.⁵⁶

Furthermore, it was usual to recognize children not as individual personalities, but as servants of their parents, the continuation of the line, supports of parents in old age, and followers of essential rituals at parent's funeral.⁵⁷ Cicero thought, not childhood itself can be praised, but only its potential.⁵⁸

Children, as women and slaves, were isolated from society, were not a full part of it, and much nearer to another world, to the divine than adults. Part of this isolation was caused by the probability that they it was more likely that they would die before reaching adulthood and becoming part of society; consequently, if they died very young, they were subject to quite different burial customs from older people'; they were buried at night, inside the city walls, not outside, sometimes in the foundations of buildings.

For that reason, we can conclude that an attitude towards young children in the ancient world was more neglective than later historical periods; children lacked the qualities, adults had. In classical Athens, "children were regarded as physically weak, morally incompetent, mentally incapable".⁵⁹ When a child died, he/she was mourned, but it was just for that reason that they were thought to had lived without a purpose, not having reached maturity.

In contradistinction to Greeks and Romans, after Christianity Europeans believed that infanticide was a sin. In 374 the emperors Valentinian, Valens and Gratian decreed that "If anyone, man or woman, should commit the sin of killing an infant, that crime should be punishable with death", an attitude noticeably varied from Roman law code of the 12 Tables (5th century BC) where any child with an obvious *deformatio* at birth

⁵⁴ Lacey, W.K: "Patria Potestas" in Rawson B ed., Family in Ancient Rome, Cornell University Press, New York 1987, p.121-144.

⁵⁵ Aristotle: Politics and Athenian Constitution, London, 1959, p. 23.

⁵⁶ Dixon, Suzanne: Roman Family, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1992, p. 100.

⁵⁷ Wiedemann, Thomas: Adults and Children in the Roman Empire, Routledge, London 1989, p. 29-30.

⁵⁸ Cicero, De Amicitia, 1.1; Pro Caelio 5.11; Nonius 406.14.

⁵⁹ Golden, Mark: Children and Childhood in Classical Athens, Baltimore and London, 1990, p. 19.

was to be executed.⁶⁰ “Perhaps, the decrees primarily referred to heathen rituals of murdering of children, but as Boswell puts, it "would have been interpreted subsequently as constituting a blanket condemnation of infanticide."⁶¹

Abandonment of a child was judged less severely. In 374 Emperor Valentinian decreed that all children should be supported by their parents, and that those who left their children must be punished ‘by law’. Though the nature of that punishment is unknown, and the decree was not likely to have had any effect on the practice of child abandonment.⁶²

B. Middle Ages.

A major common start point in almost all researches on childhood over the past 40 years, stood the idea, claimed by Ariès that “*the concept of childhood did not exist in medieval society*”.⁶³

*Though medievalists were insistently trying to prove Ariès wrong, opinions, refuting these ideas were less justified. In contrast to Ariès, Shulamith Shahar stated in “Childhood in the Middle Ages”, that an idea of childhood existed in the Middle and Late Middle Ages (1100-1425), that scientific recognition of different stages of childhood was not only in theory, and that parents made moral and material investments on their descendants.*⁶⁴

Ariès dedicated one of the chapters of his famous book to to “ages of life”, describing different stages of human life. The period of childhood in medieval thought and literature was accepted to be between three and twelve, however, in the Later Middle Ages, it was until 7. All of them settle down the children in a definite form, usually in two stages, infantia and pubertia, including the period from birth until 14 years and followed by adolescentia and iuventus.⁶⁵ Period of puertia was 12 for the girls and 14 for the boys; it was the time for education; the time, when the fathers were responsible for the sons, and the mothers for the daughters.⁶⁶ The education did not mean a school for the whole population; it did indicate to a formal gradual apprenticeship or the children’s skills to carry out tasks at home and on land.⁶⁷

In a very significant point on the growing process of children, Shahar agrees with Ariès: *From early ages, even before seven, children were not isolated from the society of adults.* Life conditions in houses in the Middle Ages gave almost no chance for privacy either of adults or that of the children, so outside the house, children became the part of the society.⁶⁸

⁶⁰ Wiedemann, p. 37.

⁶¹ Boswell, p. 162-79.

⁶² Boswell, p. 164.

⁶³ Ariès, p. 125.

⁶⁴ Shahar, Shulamith: *Childhood in the Middle Ages*, Routledge, London 1962, p.100.

⁶⁵ Ariès, p.50-56, 65-67, 70, 71, 78.

⁶⁶ Shahar, p. 102.

⁶⁷ Ariès, p.24-25.

⁶⁸ Shahar, p. 2, 102, 112.

The family, which we know today, started to get the structure in the Middle Ages. In antiquity, family, ruled by father included not only kins but also slaves and other persons, not related by blood. As monotheistic religions insisted on exogamy and monogamy and churches began to control over marriage, particular families with their particular lands appeared, and the family became not only the economic unity, but also a place for love and emotions. In the 14th-15th centuries, the family was an asylum for people from the inimical outside world, boiling with taxes and plague.⁶⁹

Ariès emphasized that the 17th century was decisive in the changes of ideas on childhood, but for some researchers, it is the 18th century, that played a much greater role.⁷⁰ In the 18th century with John Locke's works, in the beginning, framed by romantic poets in the end and with Rousseau's influential figure in the center, childhood and children gained such sensuality, that they had never had before. Many people began to look on childhood as a separate stage of life, that must be appreciated, rather than a preparation period for the future – to adulthood or to Heaven. In the end of the 18th century, children were characterized as creatures, who were in need of mercy and humanism as slaves and animals.

In this process, "Some thoughts concerning education" (1693) by John Locke gained the status of classics. As one of the most outstanding and influential representatives of English philosophy, John Locke (1632-1704) is considered to be the founder of empirical and analytical tradition of philosophy and "Father of English liberalism". Though Locke wrote no philosophical treatise about childhood, in his "Some thoughts concerning education", he gives advice on the significance of a gentleman's education.⁷¹ This advice is surprisingly liberal and modern, and is one of the first manifestos about on child-centered education, alongside with Jean-Jacques Rousseau's "Emile".

Locke speaks in "An Essay Concerning Human Understanding" (1689) about the first large-scaled convincing defence of an empirical theory of thought. This theory is based on the fact that all human knowledge stems out of the only source – that is practice. He rejects any idea about the congenital knowledge of the child. In contrast to the opinions of other philosophers, children are unaware of any idea, theorem or assumptions from birth. If knowledge is gained from practice, it means it is obtained gradually and a human becomes a smart user of intellect. As childhood is a stage of the development process, then children should be imperfect and incomplete, in contrast with adults (with their adult versions).

In "Some Thoughts Concerning Education" (1693), Locke published letters he had written to his fellow Edward Clarke about the best way of educating Clarke's son. His judgements, starting from nutrition, touching the issue of punishing for misbehaviour, ends with the suggestion of an educational programme. In the letters, Locke insists on interests and needs, which should be taken into consideration, and on the fact that children

⁶⁹ Cunnigham, (Childhood), p.22.

⁷⁰ Ariès, Philippe: Centuries of Childhood: A Social History of the Family, Jonathan Cape, London 1962, p.110.

⁷¹ Locke, John: (Thoughts), § 38.

should not be simply beaten or obliged to obedience to the rules of necessary conduct. The major target of education is to create a righteous person, whose rightness is based on his character and rational self-control. Based on this idea, a child should come to understand Reason and to behave according to It.

For Locke, as he states in the "Essay", first experiences of the child are of sensory character, and reflection with the strength of mind comes later. For Locke, reflection is an easy process. A little child, new to this world, is full of feelings from his/her surrounding, he has no time for self-analysing. Yet with the progress of acquiring of ideas, Mind "awakens", it begins to think more, the more it has something to think over."⁷² So, Mind starts to think over the ideas, which are obtained by Senses."⁷³

It must be noted by the way, that Locke, in contrast to most authors, did not believe in naif idea about innocence and virtue of children. His explanations on the noticeable cruelty of children are earthly and understandable. Anyway, Locke believed that no matter what the child's nature is, he/she can be brought up in a worthy way, by subduing his/her hereditary inclinations to the Reason.

Worthy education is possible and also necessary. According to Locke, it becomes possible if moral justice was taught to children. Virtue is natural, because it is within the human will, yet it depends on socialization and education, too. It must be instilled. Education is required, as children should grow up to be mature citizens, who live by the laws of nature. This implies to subdue one's desires and passions to the Reason; the main Foundation and Principle of all virtuous and good things is that, that a Person must be able to refuse himself his Desires, to overcome his dispositions and to follow the Reason.⁷⁴

Yet the educator may use these same desires and inclinations for shaping the child. It is possible to raise a child in moral perfection by working with and not against the child's desires. The child's nature will have the same Passions, the same Desires when becoming an adult.⁷⁵

Locke believed that good education can be given to the child by leaving him/her in the situations, refraining from negative features and by keeping him/her from situations, pushing to such features. For him, moral education is not about learning predetermined moral principles, but about inspiring the strength of practice and moral reason.

"Children should not be taught the Rules... What you think necessary to teach your children, you should put them in the applicable situation."⁷⁶

Locke returns persistently to the issue: "Is there a place to corporal punishment in child-rearing"? Locke wrote: "I m very apt to think, that severe Punishment does little good to the child, but great harm to

⁷² Locke, (Essay)I.II. § 22.

⁷³ Locke, (Essay), II.I. § 24.

⁷⁴ Locke, (Thoughts), § 38.

⁷⁵ Locke, (Thoughts) § 41.

⁷⁶ Locke, (Thoughts) § 66.

education.”⁷⁷ Yet “very stubborn” and “very disobedient” children may be exposed to punishment since the child should learn to subordinate his will to the Reason.

Locke’s purpose was to create such an adult, who would be able to subjugate his feelings to his mind. This strength should be placed in the child’s character with habits from early ages. In the sake of creation this same subjugation, corporal punishment may be needed.

*Jean-Jacques Rousseau is supposed to be the founder of modern ideas on childhood. Actually, he has two merits in this regard: first, he declares and advocates the necessity and value of understanding the concept of childhood that is, recognising a child as a child. He criticizes those who seek an adult in a child without thinking who he/she is before becoming an adult and insists that childhood must have its own place in human life. An adult should be accepted as an adult, a child – as a child.*⁷⁸

Rousseau has a special approach to childhood, according to this view, childhood has a particular place in human life, a child is morally innocent and close to Nature, he/she deserves freedom of self-expression; a child is corrupted only in social conditions. "Everything is good as it leaves the hands of the Author of things; everything degenerates in the hands of man".⁷⁹ For Rousseau, education should reveal the identity and special nature of the child, it brings to the disclosure of children not as an adult, but as a child, and of definite qualities, stemming out of their childhood.

According to the orthodox comment of Rousseau, education should be non-directional, spontaneous and free for the good child by nature. With this same opinion, Rousseau stands in opposition to Locke’s educator, who deliberately directs the child to reason and social morality. It is not only about what one teaches, but also when one teaches definite things. Rousseau’s anti-educationalist opinions can seem like he advises to leave the child to himself/herself, granting him/her with unforced free education. In reality, Rousseau suggests the more complicated, even manipulative form of teaching: “Let him always suppose that he is the master, but let it always be you, who is. There is nothing more perfect than dependence on the appearance of freedom.”⁸⁰

Rousseau was against the idea, which was very common during the Renaissance, that “children should be reared by fathers”: “You say mothers spoil their children, and no doubt that is wrong, but you corrupt them worsely. Mothers want their children to be happy now. Mother is right, and if her method is wrong, she must be taught better. Greed, ambition, despotism, father’s mistaken foresight, neglect, coarseness are a centuple more harmful to the child than blind love of the mother.”⁸¹

⁷⁷ Locke, (Thoughts), § 69.

⁷⁸ Rousseau, Jean Jacques: Emile or on Education, ed. P.D. Jimack, London, 1974, p. 34 and 80.

⁷⁹ Rousseau. p. 37.

⁸⁰ Rousseau. p. 120.

⁸¹ Rousseau. p.5.

How may the happiness of the child be obtained? Through raising the child by the orders of nature that is, maternal breastfeeding and no swaddling, - answers Rousseau. “Let childhood to mature in hearts of your children... try to give them anything they want today if it can be deferred without danger to tomorrow.”⁸²

The results were amazing. In the 3rd quarter of the 18th century, under-five child mortality in English aristocratic families, decreased by 30 per cent. The only reason for it was that the mothers began to spend most of their time with children, breastfeeding them in aristocratic families. As Randolph Trumbach writes, 'children survived more because they were better loved than because they were immune from disease or better nourished.'⁸³

One of the impacts of romanticism also was that “a child” meant not only a boy but also a girl, as Erasmus and Locke had also offered. Childhood began to be accepted as a particular time of life, in which gender was of no importance; it was rather the childish feature of the child that should be protected. Long white trousers and knee-length dresses, with short-cut hair, were recommended both for boys and girls in the 1830s, pursuing one and only aim – blurring gender distinctions. Between 1820 and 1840, advice books emphasized that both girls and boys had to avoid rage. Probably, it was the peak of ungendered child idealization and until the early 20th century gender differentiations were in the background of emotional conduct.⁸⁴ Naturally, science was supporting this tendency. For Kraft-Ebbing, the child was of neutral gender”.⁸⁵ However, it cannot be denied, that attitude towards boys was better than towards girls. Thus, in the 19th century in the Pyrenees birth of a boy was greeted with great joy and gunfire, but that of a girl with “deep disappointment”. Or in Limousin (France) a mother without sons and with several daughters would say that she had no any children, at all.⁸⁶

The role of children in families changed considerably within four centuries, between 1500 and 1900 years. At the beginning of this period, children from about the age of seven stepped slowly into the world of work of adults. And at the end of this period in almost every country, schooling was compulsory for every child. Most researchers-historians consider compulsory schooling as the endpoint of a process in which children and their families had moved from a peasant family economy, through a proto-industrial one to an industrial one. Each of these economical formations offered various family strategies and hence different roles of children.⁸⁷

⁸² Rousseau. p. 57-58.

⁸³ Trumbach, Randolph: *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in 18th Century England*, Academic Pr, New York, San Fransisco and London, 1978, p.53-57.

⁸⁴ Kincaid, R. James: *Child-loving: The Erotic Child and Victorian Culture*, London 1992, p.64-65, 13-16, 106-107.

⁸⁵ Fuller, Peter: *Uncovering childhood*, in M. Hoyles ed., *Changing Childhood*, London 1979, p.93-6.

⁸⁶ Heywood, C: 'On learning gender roles during childhood in the 19th century France', *French History*, 5 (1991), p.451.

⁸⁷ Cunnigham, (Childhood), p.15.

Researchers of peasant family strategies characterize children in two ways: as land inheritors or potential labour. The investment in children, if we can say so, of course, was one slow to yield any return. Such an investment was possible until the age of six or seven years of the child. Reaching this age, the eldest child in the family started to fulfil small, but useful work in the household or land, to take care of younger siblings or scaring birds away from crops.⁸⁸ Yet in teenage years, children's labour contributions in the family were equal to that of adults.⁸⁹ Because of the seasonal character of agricultural work, it was difficult to assume that children had full-time tasks to fulfil throughout the year; that's why, schools were functioning in winter months, it was impossible for children to contribute for the family economy. Archaeological evidences near Bonn, belonging to the 13th century show child fingerprints on pots and indicate children's share in carrying pots to drying areas which were exporting to England, Scandinavia and Poland.⁹⁰ Development of agriculture, meanwhile was of great significance for children, because it also increased their economical usefulness.

Industrialization began to bring textile industries in the late 18th century from homes to factories and it became a natural case for children to be the main components of the labour force. It can't be said that families started to be destroyed under the pressure of industrialization, in contrast, the family became a more central mechanism for survival. Because the family did not only mean a home, by means of family, people could find jobs, as early industrial work was organized around the family structure.

Families had no other option, than to send their children to factories to work. It was revealed, that in Belgium, 22 per cent of family income in 1853 and 31 per cent in 1891 belonged to children.⁹¹ Children labour in factories resulted in state interference in the issue throughout Europe. Unsurprisingly, child labour in factories was the leading factor, which made childhood, being a period as an initiation to the labour force to be a period of gradually becoming compulsory schooling.

In the 16th century with religious influence and in the 18th century with secular influence dominant, great and sometimes successful steps were taken to increase provisions of schools and to encourage children to attend lessons. As a rule, cities rather than villages, lowlands rather than highlands, boys rather than girls were concerned in schooling. For instance, there was almost no school in rural areas in Scandinavia. Gender discriminations were more striking: in the early 16th century, in the German duchy of Brandenburg, there were only four girls' schools, while there were 55 boys' schools.⁹²

⁸⁸ **Vassberg**, E. David: 'Juveniles in the rural work force of the 16th century Castile', *Journal of Peasant Studies*, 11 (1983), p.62-75.

⁸⁹ **Cunnigham**, Hugh: "The employment and unemployment of children in England c. 1680-1851", *Past and Present*, 126, Oxford University Press 1990, p. 115-150 (Employment).

⁹⁰ **Baart**, J.M: Ceramic consumption and supply in early modern Amsterdam: local production and long-distance trade, in P.J. Corfield and D.Keene (eds.), *Work in Towns 850-1850*, Leicester, 1990, p.77.

⁹¹ **Alter**, George: Work and income in the family economy: Belgium, 1853 and 1891, *Journal of Interdisciplinary History*, XV (1984), p.255.

⁹² **Cunnigham**, (Childhood) p.37-38.

What could schooling suggest to children of inferior classes in Europe in the early modern period? Primarily, religious education. In fact, this was the major reason for the establishment of schools in the 16th century, and there was a demand for it, too. And the second reason for sending children to schools was secular: children were taught to read, and this skill was of great importance. There was a third reason, too: children were provided with child-care services in schools, which was very convenient for parents. The negative aspect of schooling for families was fees for schools. Though free schools of charity existed, most of families had to pay for their children to attend schools.⁹³

One should not surprise to find that education at schools was irregular and discontinuous. In villages, schools were functioning mostly in winter months. In Holland and Belgium in the 17th century, and in Norway in the 18th century, a school year was not more than 10 weeks.⁹⁴

Philanthropy played a significant role in the history of childhood, as it was a central factor in child rescue activity. Philanthropists managed asylums for homeless and needy children, created schools and kindergartens, set up societies against child abuse, put forward several programmes for supporting the poor.

Children were though not the only, but the main objects of philanthropy. It was believed that children were not formed enough to survive. Furthermore, they represented the future. “Their flexible nature”- Boston Children’s Friends Society thought, “let’s make perfect beauty or perfect repulsiveness from them.”⁹⁵

In the 19th century, women started to play a more important role in philanthropy. It was assessed that in 1893, in England, more than 500 000 women were semi-professionally or continuously engaged in philanthropy and the vast majority of them was related to children.⁹⁶

Though child-saving was primarily a task of philanthropists and voluntary organizations, there were some open calls for interference of state and professional organizations in the children’s problems. It was clear by the end of the 19th century, that only the state might provide childhood for every child, and states began from philanthropists, the regulation of this issue. “Child-saving” became one of the main obligations of the state.

Philanthropists, promulgating the ideology of childhood with such an open-heartedness and seeing the conditions of life of children in the streets started to create a theory of rights, which should belong only to children. In England, in the 1830s, the concept of the right of the child against his/he parents and employers started to be put forward. By the end of the century, these rights started to go further than rights to education,

⁹³ **Houston**, Robert Allan: Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800, Longman, Harlow 1988, p.33, 34, 35, 38.

⁹⁴ **Houston**, p.50.

⁹⁵ **Rothman**, J David: The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic, Boston and Toronto, 1971, p.213.

⁹⁶ **Cunnigham**, (Childhood), p.44.

maintenance and protection and to become more specific ones, belonging just to children. “The child”- stated Kate Wiggin,-“has an inalienable... right to his/her childhood.”⁹⁷

Hard blows of the I World War and aftermath made it necessary to bring to a successful end attempts of supporters of declaration of children's rights. This initiation belonged to an Englishwoman, Eglantyne Jebb. She was engaged in cases of children in defeated countries and argued that children could not be blamed for the war and that was why they should not suffer from its consequences. As a result, The Save of Child Fond was founded. Jebb drew up a draft of a simple declaration, which was accepted in 1924 by the League of Nations. In fact, those rights were parents’ obligations, formally recognizing that “mankind must give to the Child the best it has”.

In Turkey the Law on the Addition of the National Holiday of 23 April was adopted on 23 April 1921, one year after the opening of the First Grand National Assembly, and the law entered into force May 2, 1921. The founder of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, presented the 23rd April Day, which was decided to be celebrated as a National Day on April 23, 1921, to children on April 23, 1929. Thus, April 23 was celebrated for the first time as Children's Day in 1929.⁹⁸

The Swedish feminist Ellen Key published a book of 'The Century of the Child' in 1900. For Key, morality will be perfect, when the child gets his rights.' The vision of the future was that that a child would come to this world from the parents, who physically suited, and grew up in homes with ever-present mother.⁹⁹She was of no doubt that the future of the world depended on the way how the children would be brought up and blamed three sores of the modern time, bringing to failures in child-rearing – capitalism, war and Christianity. So, if the 20th century should become “the century of the child”, it was not just for the sake of children, but for that of the whole humanity.

The obligation of the state to provide proper childhood for all children was more persistently expressed. In the 1920s in his history book, Lilian Knowles stated, indicated to the increasing role of the state, that “work restrictions in factories, resulted eventually in the state education for the child, and the scope of both education and protective measures for children is ever-expanding.”¹⁰⁰ Meanwhile searches on the discovery of the child’s true nature continued, as the successful politics on childhood was getting more dependent on science. It was believed that science would increase the chances of children to survive; would open the secrets of how the child’s thoughts worked; would measure their intellect; would give advice to mothers about how to raise

⁹⁷ **Cunnigham**, (Childhood), p. 154.

⁹⁸ National Sovereignty and Children's Day, retrieved from: <https://www.officeholidays.com/holidays/turkey/national-sovereignty-and-childrens-day>

⁹⁹ **Key**, Ellen: The century of the Child, 1900, Putnam, New York and London, 1909, p. 45, 109, 183, 257, 317.

¹⁰⁰ **Knowles**, Lilian Charlotte Anne: The Industrial and Commercial Revolutions in Great Britian during the 19th century, G. Routledge & Sons, Ltd, London 1921. p.96.

children; would prepare instructions for children, whose development and behaviour did not respond to standard norms.

The most vital duty at the beginning of the 20th century, was to secure the children's survival. It must be noted, that child mortality was high throughout the Middle Ages and remained almost unchangeable until the 2nd part of the 19th century. Just from the beginning of the 20th century the rate started to decline. Roughly speaking, every fourth or fifth child died before reaching the age of one. It is assumed that indicator of the infant death between the years of 1600 and 1749, in England, was somewhere between 250 and 340 (deaths per thousand births of the children under the age of one). In the last quarter of the 17th century, in France, this indicator was between 200 and 400.¹⁰¹ In the second half of the 18th century In Sweden, the average rate of annual infant mortality was exactly 200 deaths per 1000 births.¹⁰²

Though death rates declined after the age of one, the child stayed very assailable. In several regions, almost half of all children was not succeeded to survive till the age of 10. Child deaths were making up the most of all deaths; in the 2nd half of the 17th century, in Florence, almost two-thirds of all deaths belonged to children under five years old.¹⁰³

As it was mentioned above, from the beginning of the 20th century the child mortality rate dropped and has continued to decline. The rate in most countries was between 100 to 250 deaths per 1000 live births; by the 1950s this indicator fell till 20 and 50, and by 1975 to a point where most countries had rates below 20, and only in a few ones, rates, being above 30.¹⁰⁴ This decline in itself makes the 20th century a more particular period than the entire of the rest of the history of childhood, and it is not an exaggeration of its significance. In the mids of the 20th century, infant mortality was rare case, that few parents would confront, while in prior centuries, and throughout all history of childhood, few parents would be so lucky to avoid it. As it was suggested above, it did not mean that parents in previous centuries accepted the death of their children with indifference. The issue was that parents were able to suppose rightly that the children, they brought to life would survive and grew up to adulthood. As a result, family planning took on new meaning; a decline in infant mortality brought to a sharp drop in giving birth. Unlike children in previous centuries, children in the 20th century had fewer siblings, being close to each other in ages. In the previous periods siblings might have an age difference of up to 20 years, as, during those years, death could take several of them.

The decline in child death was becoming noticeable and reasons for it were being revealed more. After the special child hospital was opened in Paris in 1802, this wave continued in Germany in 1840, in London in

¹⁰¹ See: **Razzel**, Peter: "The growth of population in 18th century England; a critical reappraisal", *Journal of Economic History*, 53 (1993), p.757-780; **Kamen**, Henry: *European Society 1500-1700*, Hutchinson, London, 1984.p.25.

¹⁰² **Mitchell**, R. Brian: *European Historical Statistics 1750-1975*, 2nd revised edn. Macmillan, London, 1981.p.137-144.

¹⁰³ **Mols** R: *Population in Europe, 1500-1700*, in C.M. Cipolla (ed), *The Fontana Economic History of Europe: the 16th and 17th centuries* (London, 1974), p. 69-70.

¹⁰⁴ **B.R. Mitchell**, p.140-142.

1852 and in New York and Philadelphia in the mids of the 1850s. However, these infurmaries were basically insulators, and only by the end of the 19th century, especially with the development of whey against diphtheria in the 1890s, advances towards particular therapy began. Paediatric chairs were founded in Paris in 1879 and in Berlin in 1894. The American Paediatric Society was established in 1888 and paediatricians obtained an opportunity to make Paediatrics be recognized as a special branch of medicine, through their work and achievements in hospitals. The next stage was to improve practice programmes for paediatrics, and if the number of paediatrics was 138 in 1914, it rose up to 6567 in 1955, and twice more than that in 1966.¹⁰⁵

Science had a crucial role in understanding the childhood, at least in three directions. First, thanks to science, it was possible to understand the child's mind: for example, if they were programmed biologically for speaking in their mother tongue, or if they did need to be taught? How did they learn it? These questions were important for the entire mankind, but above all, they were researched in regard to the children. In 1877, Hippolyte Taine published "On the Acquisition of Language by Children", and Charles Darwin published "A biographical Sketch of an Infant" in the English journal of Mind.¹⁰⁶

Secondly, science helped to understand children's instincts. It became a much more researchable field of study in the 19th century; until then the concept of child innocence had prevailed the theory of their innate malignancy, whereas the discoveries of science did not conform to the theory of innocence. Psychiatrists in the 19th century confronted children with behaviour, which could hardly be called "innocent" and described them, yet they hesitated whether such behaviour stemmed out of heredity or out of some initiating factor in the upbringing of the child. They did not have a complete maturational development concept, either. It was Freud's contribution to claim that each child had congenital sexuality, which manifests itself in certain ways since infancy.¹⁰⁷

On the one hand, Freud destructed opinions on child innocence, as innocence and asexuality were closely related to each other in the 19th century. Yet it was possible to claim that the sexual instincts of an infant were an element of his/her nature and innocence was destructed only in case if adults entered in the sexual enjoyment and play with the children. With the exclusion of Hans, a five-year-old boy, Freud, accepted only grown patients and his skills to track complications in maturity to traumas, obtained in childhood, and especially to the misbehaviour of the sexuality of the child by adults, resulted in making parenthood seem a duty full of complications in which neither tradition nor common sense could assist. Parents began to need

¹⁰⁵ **Weindling**, Paul: From isolation to therapy: children's hospitals and diphtheria in fin de siè cle Paris, London and Berlin, in R. Cooter ed. In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880-1940, London 1992, p.124-145.

¹⁰⁶ See: **Darwin**, C.R: A biographical sketch of an infant. Mind. A Quarterly Review of Psychology and Philosophy 2 (7) (July): p. 285-294; **Taine** H: On the Acquisition of Language by Children. Mind. A Quarterly Review of Psychology and Philosophy 2 (7) (July): p.122-167.

¹⁰⁷ **Freud** S: Sexuality and psychology of love, Touchstone, 1991, p. 53, 57, 88.

recommendations from specialists and received it with excess; most of these specialists had a medical background.¹⁰⁸

Thirdly, an aggregate of factors encouraged specialists to reveal the origins of delinquency in childhood. Delinquency, reasons of which had previously been believed to be poverty and environment, began to be connected to psychological origin. “A problematic child” became the center of attention, though soon it became clear that, not all “problematic children” were potential delinquents, but showed such emotional and behavioural symptoms that neither parents nor teachers could cope with them. By 1942, there were 62 child guidance clinics in the USA offered help to such children and their custodians through teams of social workers, psychiatrists and psychologists.¹⁰⁹

Initiatives on child-care centers hardly remained within the borders of one city. Analogical initiatives got aftersounds from other cities, too. Conferences of international character dedicated to “School Hygiene” were organized in London in 1907 and in Paris in 1910.

Alongside international scientific networks, childhood continued to be the issue of national and international politics. Every time when childhood was raised as a question, it often resulted in fierce discussions about the roles of the state, of family, voluntary organizations or individual, respectively. For reformers, it was unquestionable, that for ensuring proper childhood for a child, children had to be prevented from entering the labour market too early. As a result, almost all countries’ legislations prohibited or limited child labour by the end of the 19th century.

If compulsory education and attendance at schools were the issues, related to children, then the continuation of childhood should have been defined, according to the age of school leaving. For instance, compulsory schooling in Great Britain was set until 10 years from 1880 till the First World War, 14 years in 1918, 15 years in 1944 and at last 16 years in 1972. Thus, by the mids of the 20th century, in most countries the age of school starting varied between 5 and 7 years and children were expected to attend schools up to 14 years.

While talking about the substance of parenthood and childhood in the 20th century, it is necessary to touch on the theory of behaviourism, which was one of the main contributions of science in the 1920s. Behaviourism – was the theory that children’s behaviours could be moulded in desirable form through rewarding or punishing. According to Cyril Burt, “superintending to the growth of human beings is as scientific a business as cultivating plants or training a race horse”.¹¹⁰

It was told to mothers in the “Mothercraft Manual”, which was published in twelve editions between 1923 and 1954 in Great Britain, that the results of the first year of the training include self-control, recognition

¹⁰⁸ Freud, p. 102, 107.

¹⁰⁹ Weindling, p.124-145.

¹¹⁰ Burt Cyril: The Backward Child, Hodder & Stoughton Educational Division; 4Rev Ed edition, 1974, p. 302.

of the parent's power and respect towards adults.¹¹¹ Truby King, who was an influential person in Britain, stated in 1937 that "Outstanding authorities of the world – American, English or other – agree in one point that the first thing to be established in life is the continuity of habits. The setting of perfect habit order, beginning with "feeding and sleeping by clock" is the major basis for the obedience of all-around.¹¹² Here can be seen influence of religion with its theory of obedience and of Locke, who was the supporter of educating by habit formation¹¹³. For Newsons, "we have seen a deity-centered morality giving way to a science-centered morality both with curiously similar results in the time of parental behaviour".¹¹⁴

In the 1930s persistent opinions of psychoanalysts about the child's own volition, passions and emotions and their judgement about the facts that if these emotions were suppressed, they would appear later in years of adolescence and adulthood began to challenge behaviourism, which had so long been dominant in the society; this challenge was to the extent that behaviourism – repressive regime of child upbringing – was compared with fascism. Attempts of understanding of children and working with them in a democratic way became actual. Anderson and Mary Aldrich's "Babies are Human Beings" brought the end of behaviourism in 1938 in the USA and aftermath the Second World War, parents began to enjoy their parenthood rather than to look at it as a horrifying task.¹¹⁵

In the 1960s-1970s, when social sciences were flourishing, conceptions on children's rights were also put forward. Philippe Ariès's "Centuries of Childhood" (1960), as the first wide research of the history of childhood, had, of course, in the first place, an important influence over social history, as well as the other areas of social sciences. It was written in the conditions of intellectual and political pressures for estimating and defending the peculiarity of childhood. Its being the very first work on the field had a great effect, too. While discussing childhood on the basis of legal, political, moral and social theories, Ariès's thesis is regularly used as a fundamental and generally recognized truth. Besides, Lloyd de Mause (ed.) "The History of Childhood" (1974)¹¹⁶, Edward Shorter "The Making of the Modern Family" (1975)¹¹⁷, Lawrence Stone "The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800 (1977)¹¹⁸ were also main books, reflecting the approach towards childhood, specific to the years of 1970s.

It is very important to know how all these rapid developments affected the lifeway of children at the end of the 19th century and in the 20th century. The main change for the children in the first part of the 20th

¹¹¹ **Cunnigham**, (Childhood), p.274

¹¹² **Cunnigham**, (Childhood), p.276.

¹¹³ **Locke** (Thoughts), § 41.

¹¹⁴ **Newson, J./Newson, E**: Cultural aspects of childrearing in the English-speaking world, in M.Richards (ed), The Integration of a Child into a Social World, Cambridge 1974, p.53-82.

¹¹⁵ **Hardyment**, Christina: Dream Babies: Child care from Locke to Spock, Jonathan Cape Ltd, London 1983, p. 157-229.

¹¹⁶ **de Mause**, Lloyd: (ed.) The History of Childhood, Souvenir Press, London 1976, 168 p.

¹¹⁷ **Shorter** Edward: The Making of the Modern Family, Basic Books; First printing, 1975, 369 p.

¹¹⁸ **Stone** Lawrence: The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800, [Lawrence Stone](#), 1977, 800 p.

century is that, that children had gradually lost their productive role within the economy and had begun to gain increasingly a new role as consumers. It, of course, did not mean that previously children had only been assessed for their share of contribution to the family economy; to be more accurate, it was accepted just as a norm. After this attitude was removed, parents had to give new value to their children. As a result, parents began to have fewer children but to value them personally more. And this valuation was not, as before for economic-emotional reasons, but for only emotional reasons. More significant than this is that that, children became the major source of expenditure, thus, parents, who wanted to give a happier life to their children than their own regretted nothing for their children.¹¹⁹

But in the 2nd half of the 20th century, the view of the century of the child began to fade. It is not because people have stopped to appreciate children or consider it less important, quite the opposite, it was clear that nothing could save the children.¹²⁰

Neil Postman's text "The Disappearance of Childhood" (1982) stems from these same opinions. Postman states that there are no food, games or clothes, only specific for children. Children have no respect towards adults anymore, they occupy a special place in criminal statistics, and above all, they have lost the sense of shame, especially in sexual issues. Two points of view can be seen from Postman's opinions. First, by saying "good childhood", he means not happiness and freedom, but good behaviour, esteem towards adults, and necessary skills for the period of adolescence. Second, for him, television is not only the means of communication but there is commercialism in its basis, that turns children into consumers. Throughout the 20th century, it was believed that films might corrupt children, though they could be censored or age limits could be defined for films, whereas television was hard to keep under control. The main fear for children was related to the assumption that they could encounter scenes of sexuality and violence, which could have a bad influence on their psychology.¹²¹

A significant market with children's purchasing power existed even before the Second World War. The largest profit was being obtained from the sale of products related to cartoons and their characters.

By 1933, the company of "Disney" gained more than 10 million dollars from the sale of models of its cartoon characters.¹²²

The invention of television created possibilities for marketing products to the extent that these marketing opportunities became the form and content of the television of children. As Stephen Kline states, "Television made children its audience just because to attract them to the market."¹²³ By the end of the 1980s

¹¹⁹ Seabrook, Jeremy: Working-class Childhood: An Oral History, London 1982, p.117-118.

¹²⁰ Cunnigham, (Childhood), p.338.

¹²¹ Cunnigham, (Childhood), 341-2.

¹²² Kline, Stephen: "Out of the Garden: Toys and Children's Culture in the Age of TV Marketing", Verso, London and New York 1993, p.136.

¹²³ Kline, p.74

“Disney” made 3.44 billion dollars from the licensing of cartoons and fantasy films. The whole market for licensed cartoon characters in the USA was 8.2 billion dollars, 70 per cent of all toy market belonged to these toys.¹²⁴

Parents, bound to their children with tight emotional ties were ready to meet the needs of them and to spend necessary money for achieving it.

Besides, children have obtained rights, that almost equalized them with adults. When people first took steps towards recognition of children rights, these rights were about their protection. But the 1989 UN Convention provides not only the protection of the rights of the child but also the right to be heard about any decision, that can affect his/her life. Under separate national laws, for example, in the USA or in England children have the right to sue their own parents and it shows how far the change in power balance had gone from the economical and emotional spheres.

Thus, the century of the child came to an end with consequences, that could not be foreseen at its commencement. At the beginning of the 20th century, the substance of the view of childhood was the fact that children were needy and dependant. Good parenting implied to protect the child and to lengthen its duration, as long as possible. But events, that happened in the 2nd part of the 20th century decreased the dominance of parents, and children started to demand to enter the adults’ world much sooner; and achieved it. It was like in the Middle Ages – when childhood lasted not more than until 14 years; the main distinction was the fact that in medievals. A 14-year-old child was more economically useful, than the 14-year-old in the 20th century. That’s why it is not surprising that the period of adolescence is remembered, as a rule, a period of conflicts.

CONCLUSION

As the part of the human rights, children rights is a very important field of research. It is important not only from the theoretical point of view, but also practically protection of children’s rights demands great efforts and opportunities. Research on the concepts of childhood and parenthood, studying of historical approach to the rights of the children may help us to find the best model of behaviour with children and to create an effective mechanism of implementing of international legal norms.

From the psychological views, which had changed with Freud’s ambiguous opinions about subconscious passions and desires of children to the legal understanding of childhood and children’s rights, which had been determined in the first legal act on the issue in 1924 as a result of Eglantyne Jebb’s endeavor, everything related to the children gained a new shape and meaning.

Childhood passed a long and hard way, full of sufferings and difficulties. However, the main question has not been answered yet: in the end of all this painful way, today, when children have their own rights and

¹²⁴ Kline, 136, 138, 321.

responsibilities, have identification and opportunities to sue against even their own parents, is the major purpose achieved? Are the children happy today? Is everything that has been supposed to be given to the children, “for the best interests of the child”, in fact provided for them?

REFERENCES

- Aksoy, İlhan:** Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4, 11-19 s.
- Akyüz, Emine:** Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması: 2. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2012, 662 s.
- Alter, George:** Work and income in the family economy: Belgium, 1853 and 1891, Journal of Interdisciplinary History, XV (1984), p.255-276.
- Archard, David:** Children Rights and Childhood. 2.edition, 2004. New York.
- Ariès, Philippe:** Centuries of Childhood: A Social History of the Family, Jonathan Cape, London 1962.
- Aristotle:** Politics and Athenian Constitution, London, 1959.
- Baart, J.M:** Ceramic consumption and supply in early modern Amsterdam: local production and long-distance trade, in P.J. Corfield and D.Keene (eds.), Work in Towns 850-1850,Leicester, 1990.
- Bartholet Elizabeth:** Family Bonds: Adoption, Infertility and the New World of Child Production, Beacon Press Boston, 1999.
- Boswell, John:** The Kindness of strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance, London 1988.
- Burt Cyril:** The Backward Child, Hodder & Stoughton Educational Division; 4Rev Ed edition, 1974, 704 p.
- Cassidy, Claire:** Thinking Children, YHT Ltd. London, 2007.
- Cicero, De Amicitia, 1.1; Pro Caelio 5.11; Nonius 406.14.**
- Cunnigham, Hugh:** “The employment and unemployment of children in England c. 1680-1851”, Past and Present, 126, Oxford University Press 1990, p. 115-150 (Employment).
- Cunnigham, Hugh:** Children and Childhood in Western Society since 1500. Longman, London and New York 1995, (Childhood).
- de Mause, Lloyd:** (ed.) The History of Childhood, Souvenir Press, London 1976.
- Dixon, Suzanne:** Roman Family, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1992.
- Elias, Norbert:** The History of Manners: The Civilizing Process, Vol.1,1939; New York, 1978.
- Engels, Donald:** “The problem of female infanticide in the Greco-Roman world”, Classical Philology, 75 (1980), p.112-120.
- Erikson, H Erik:** “Human strength and the cycle of generations”, In Insight and Responsibility, New York: Norton 1964, p. 109-157.
- Freud Sigmund:** Sexuality and psychology of love, Touchstone, 1991, 224 p.
- Fuller, Peter:** Uncovering childhood, in M. Hoyles ed., Changing Childhood, London 1979.
- Golden, Mark:** Children and Childhood in Classical Athens, Baltimore and London, 1990.
- Gören, Zafer :** Çocuğun Temel Hakları: Dokuz Eylül Üniversitesi: 2000, 176 s.
- Griswold, Roger:** Fatherhood in America: A History. New York: Basic Books, 1993.
- Grossberg, Michael:** Governing the Hearth: Law and Family in Nineteenth Central America. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985.

- Grossberg, Michael:** A Historical Perspective on DNA Testing in Child Custody Cases. Genetic Ties and the Family. The impact of paternity testing on parents and children, Mark A. Rothstein ed. Thomas H. Murray, Gregory E. Kaebnick, Mary Anderlik Majumder, the Johns Hopkins University, Press, Baltimore, 2005, p.47-63, (DNA Testing).
- Hardyment, Christina:** Dream Babies: Child care from Locke to Spock, Jonathan Cape Ltd, London 1983.
- Harris, V. William:** "The theoretical possibility of extensive infanticide in the Graeco-Roman world", Classical Quarterly, 32 (1982), p.114-126.
- Heywood, C:** 'On learning gender roles during childhood in the 19th century France', French History, 5 (1991).
- Houston, Robert Allan:** Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800, Longman, Harlow 1988.
- Kamen, Henry:** European Society 1500-1700, Hutchinson, London, 1984.
- Key, Ellen:** The century of the Child, 1900, Putnam, New York and London, 1909.
- Kincaid, R. James:** Child-loving: The Erotic Child and Victorian Culture, London 1992.
- Kline, Stephen:** "Out of the Garden: Toys and Children's Culture in the Age of TV Marketing", Verso, London and New York 1993.
- Knowles, Lilian Charlotte Anne:** The Industrial and Commercial Revolutions in Great Britain during the 19th century, G. Routledge & Sons, Ltd, London 1921.
- Lacey, W.K:** "Patria Potestas" in Rawson B ed., Family in Ancient Rome, Cornell University Press, New York 1987, p.121-144.
- Locke, John:** An Essay Concerning Human Understanding (1689), New York, Published by Valentine Seaman, 1824.
- Locke J:** Some Thoughts Concerning Education (1693) / J.Locke, - London: Cambridge University Press, - 1880. – 325 p.
- Locke J:** Of the Conduct of the Understanding" (1697) / J.Locke, - New York: Maynard Merrill and Co, - 1901.
- MacMurray, John:** Persons in Relation, Faber and Faber Limited London, 1970.
- Maine Henry Sumner,** Ancient Law: Its Connection with Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas, London, John Murray, Albemarle Street, 1901.
- Mason, Mary Ann:** From Father's Property to Children's Rights: The History of Child Custody in the United States. Chap.2. New York: Colombia University Press, 1994.
- Mintz, Steven/Kellogg, Susan:** Domestic Revolutions: A Social History of American Family Life, Free Press, New York 1988.
- Mitchell, R. Brian:** European Historical Statistics 1750-1975, 2nd revised edn. Macmillan, London, 1981.
- Mols R:** Population in Europe, 1500-1700, in C.M. Cipolla (ed), The Fontana Economic History of Europe: the 16th and 17th centuries, London, 1974.
- Murray, H. Thomas:** Three meanings of parenthood. Genetic Ties and the Family. The impact of paternity testing on parents and children (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2005). Edited by Mark A. Rothstein, Thomas H. Murray, Gregory E. Kaebnick, Mary Anderlik Majumder, p.18-33.
- Newson, J./Newson, E:** Cultural aspects of childrearing in the English-speaking world, in M.Richards (ed), The Integration of a Child into a Social World, Cambridge 1974.
- O'Donovan, Katherine:** "A right to know one's parentage", International Journal of Law and the Family 2:31-33, p.27-45.
- Oğuzkan, Ferhan:** Eğitim Terimleri Sözlüğü: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, 261 s.

- Prout, Allan/Allison, James:** “A new paradigm for the sociology of childhood? Provenance, promise and problems”. In A. James and A. Prout (eds), “Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood. London, Falmer Press, 1997.
- Rawson, Beryl:** Adult-child relationships in Roman society, in R. Bawson ed. Marriage, Divorce and Children in ancient Rome, Canberra and Oxford, 1991.
- Razzel, Peter:** “The growth of population in 18th century England; a critical reappraisal”, Journal of Economic History, 53 (1993), p.757-780.
- Rothman, J David:** The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic, Boston and Toronto, 1971.
- Rousseau, Jean Jacques:** Emile or on Education, ed. P.D. Jimack, London, 1974.
- Schouler, James:** A Treatise on the Law of Domestic Relations, 6th ed, 2:2034-35, Little Brown, Boston 1906.
- Seabrook, Jeremy:** Working-class Childhood: An Oral History, London 1982.
- Shahar, Shulamith:** Childhood in the Middle Ages, Routledge, London 1962.
- Shorter Edward,** The Making of the Modern Family, Basic Books; First printing, 1975, 369 p.
- Skolnick, A:** “Solomon’s children: The new biologism, psychological parenthood, attachment theory, and the best interest standard”, In All Our Families: New Policies for a new century: A Report of the Berkeley Family Forum, ed. S.D. Sugarman, Oxford: Oxford University Press.1999, p. 236-255.
- Tanrıbilir, Feriha Bilge:** Çocuk Haklarının Uluslararası Korunması ve Koruma Mekanizmaları: Yetkin, Ankara 2011, 157 s.
- Trumbach, Randolph:** The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in 18th Century England, Academic Pr, New York, San Fransisco and London, 1978.
- Vassberg, E. David:** 'Juveniles in the rural work force of the 16th century Castile', Journal of Peasant Studies, 11 (1983), p.62-75.
- Weindling, Paul:** From isolation to therapy: children's hospitals and diphtheria in fin de siècle Paris, London and Berlin, in R. Cooter ed. In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880-1940, London 1992, p.124-145.
- Wiedemann, Thomas:** Adults and Children in the Roman Empire, Routledge, London 1989.

**AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TURİZMİN
İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏTBİQİ**

**APPLICATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM
IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN**

Dos., t.e.d. İsmayıl Həsənov,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, İqtisadiyyat

Magistr. Quliyev Aydın,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, İqtisadiyyat,

ORCID NO: 0000 - 0002 - 2161 - 4373

Assoc., d.t.İsmayıl Hasanov,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics

Mag..Aydın Quliyev,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics

ORCID NO: 0000 - 0002 - 2161 - 4373

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionlarında beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək turizmin inkişafıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat işində qarşıya qoyulan həll zamanı iqtisadi təhlilin müxtəlif üsul və üsullarından - müqayisə, təfərrüatlandırma, müsahibə, sorğu və seçmə müşahidələrdən, eləcə də sistemli yanaşmadan, elmi abstraksiya üsulundan və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionlarında beynəlxalq turizm bazarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübənin hazırlanması və icra edilməsi zamanı tədqiqat işinin müddəələrindən istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində turizmin inkişafı sayəsində turistlərin sayı bir neçə dəfə arta bilər. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra iqtisadi və turizm potensialı işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında mühüm addım oldu. Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsinin ərazilərinin işğaldan azad edilməsindən dərhal sonra rayonların yenidən qurulması işlərinə başladı. Demək olar ki, dərhal Füzuli rayonunda yeni hava limanının və Füzuli-Şuşa istiqamətində yolun təmali qoyuldu. İtaliya və Türkiyə də hökumətə qoşuldu. İsrail, Macarıstan, Yaponiya və digər ölkələrin nümayəndələri regionun bərpasında iştirak etməkdə maraqlı olduqlarını bildiriblər.

Tədqiqatın orqinallığı və elmi yeniliyi: Beynəlxalq təcrübə imkanları müəyyənləşdirilmiş və bu təcrübənin Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionlarında səmərəli istifadə olunması və bu məqsədlə turizmin inkişaf istiqamətlərini təklif etmişdir.

Summary

The purpose of the study: It is the development of tourism using international experience in the liberated regions of Azerbaijan.

Research methodology: During the solution of the research, various methods and techniques of economic analysis - comparison, detail, interview, survey and sample observations, as well as a systematic approach, the method of scientific abstraction, etc. was used.

Importance of research application: The provisions of the research can be used in the development and implementation of international experience in improving the competitiveness of the international tourism market in the liberated regions of Azerbaijan.

Research results: Due to the development of tourism in the liberated territories of Azerbaijan, the number of tourists may increase several times. After the Second Karabakh War, the economic and tourism potential was an important step in the restoration of the liberated territories. Immediately after the liberation of the Karabakh region, the Azerbaijani government began rebuilding the regions. Almost immediately, the foundation of a new airport and a road in the direction of Fizuli-Shusha was laid in Fizuli region. Italy and Turkey also joined the government. Representatives of Israel, Hungary, Japan and other countries expressed interest in participating in the reconstruction of the region.

Originality and scientific novelty of the research: Opportunities for international experience were identified and suggested the effective use of this experience in the liberated regions of Azerbaijan and the development of tourism for this purpose.

Açar sözlər: *turizm sektoru, beynəlxalq təcrübə, işğaldan azad edilmiş regionlar*

Keywords: *tourism sector, international experience, liberated regions*

Beynəlxalq təcrübədə turizm sektoru ölkənin məşğulluğuna, gəlir səviyyəsinə və istehsal potensialına, eləcə də digər sahələrin inkişafına mühüm təsir göstərir. Turizm sektoru daim dəyişən demografik və müxtəlif coğrafiyaya malik iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sektorudur. Statistik təhlillərə əsaslanan proqnozlar turizmin ölkə iqtisadiyyatında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Turizmin təsirini üç əsas kateqoriyaya bölmək olar: Birincisi, burada digər sektorların turizmin əhəmiyyətinə birbaşa və dolaylı təsirini qeyd edirik. Bundan əlavə, turizm sektoru iqtisadiyyatı keçid dövründə olan və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas gəlir mənbəyidir; ikincisi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və turizmin məşğulluğa təsiri; üçüncüsü, ölkədə səmərəli infrastrukturun yaradılması hesabına turizmin inkişafı bir çox rayonlarda və kənd yerlərində infrastrukturun inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə, turizm həm də ölkələr üçün marketinq vasitəsi rolunu oynayır, çünki uğurlu turizm strategiyası ölkənin beynəlxalq miqyasda imicini yaxşılaşdırmağa kömək edir. 2010-cu ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1971,9 nəfər olubsa, 2019-cu ildə bu rəqəm 3260,40 nəfərə çatıb. Müsbət dinamika nəzərə çarpır. Baza ili (2010) ilə müqayisədə xarici turistlərin sayı 61 faiz artmışdır.

Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) 2020-ci ildə onlayn olaraq keçirilən World Travel Market London sərgisində Qarabağın turizm potensialını diqqətə çatdırıb. İnkişaf mövzuları, turizm sənayesinin bərpasına, yenidən qurulmasına və formalaşmasına necə kömək etmək barədə müzakirələr aparılıb. ATB nümayəndələri Azərbaycanda turizm tendensiyaları və cari planlar, o cümlədən Qarabağ regionunun və ona bitişik ərazilərin turizm imkanlarından danışdı. Ümumilikdə sərgidə Asiya, Avropa, Şimali Amerika və Körfəz ölkələrindən olan şirkətlərin nümayəndələri ilə əsasən işgüzar əlaqələrin bərpası və inkişafı, şəbəkənin genişləndirilməsi və brendin inkişafına yönəlmiş 110 onlayn görüş keçirilib.

Qeyd edək ki, bu əzəmətli rayon qədim tarixə, unikal fauna və flora, tarix-mədəniyyət abidələrinə, bulaqlara, meşələrə, qədim qalalara malikdir. Burada turist klasterləri yaradıla bilər: 1) Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın; 2) Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan; 3) Zəngilan-Qubadlı; 4) Kəlbəcər-Laçın; 5) Bərdə-Ağdam. Məsələn, Laçın-Kəlbəcərdə qış və sağlamlıq turizmini, Qubadlı-Zəngilanda isə təbii və mədəni turizmi inkişaf etdirmək olar.

Bu rayon Azərbaycanın tikintisində və sənayesində böyük əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif növ materiallar və faydalı qazıntılarla çox zəngindir. Rəngli daş yataqları Cəbrayıl, Qel Bedcar; Tikinti daşı - Şuşa, Xocavənd, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl; Merkuri-Kəlbəcər, Laçın; Qızıl - Ağdərə, Kəlbəcər, Zəngilandır. Termal turizm xəstələrin sağlamlıqları üçün geotermal bulaqlardan yararlanıla bilər, həmçinin cəlbedici yerlərdə istirahət edə biləcəyi müalicəvi turizm növüdür. Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması turizmin bu növünün inkişafına imkan verəcək. Onu bərpa etmək üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək yeni xəstəxanalar və sanatoriyalar tikmək lazımdır [5].

Qeyd edək ki, regionda ekoturizm məhsullarının yaradılması üçün məharətlə istifadə edilməli olan böyük təbii sərvətlər var. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə eko otellərə güvənmək lazımdır. Yaşıl otellər bütün forma və ölçülərdə və müxtəlif məsuliyyət səviyyələrində olur, lakin bu otellərin bütün xüsusiyyətlərinin ümumi məqsədi karbon emissiyalarını minimuma endirmək və ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək üçün işləməkdir.

Öz növbəsində Azərbaycan Turizm İdarəsi (ATİ) yeni və faydalı internet saytı açdı. WhereisKarabakh.com saytı Qarabağı tanımaq üçün yaradılmış onlayn platformadır. Platformanın əsas məqsədi Qarabağın harada yerləşdiyini dünyaya göstərmək, eləcə də region haqqında bir çox maraqlı şeyləri öyrənməyə kömək etməkdir. İstifadəçi xəritədə istənilən nöqtəni seçib, müəyyən ölkədən Qarabağa qədər olan məsafəni görə biləcək, həmçinin: tarix, xalçaçılıq və muğam sənəti, görkəmli şəxsiyyətlər, abidələr, Qarabağ atları və s. Yeni layihələrin sürəti infrastrukturun sürətli inkişafına imkan verir. Kapitalın hərəkət istiqaməti regionun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinə uyğunluğu ilə müəyyən ediləcək.

Qeyd edək ki, Qarabağın əlverişli iqlimi və relyefi sayəsində ekoloji, dağ, qış, ekstremal və sağlamlıq turizminə qədər müxtəlif turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkündür. Müxtəlif sənaye sahələrinin və heyvandarlığın inkişafı üçün potensial var. Ən təsirli investisiyalardan biri kənd təsərrüfatına investisiyalardır. Bu imkanlardan maksimum yararlanmaq və Qarabağı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, COVID-19 koronavirus pandemiyası bütün tarixində turizm sənayesi üçün ən ciddi problemə çevrilmişdir. OECD-in oktyabrda açıqladığı “Gələcək üçün turizmin bərpası” hesabatına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq turizm iqtisadiyyatı təxminən 80% azalmışdır. Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) “Bərpaya doğru və ondan kənarda: COVID-19-dan sonra turizmin gələcəyi” adlı araşdırmasında “Sənaye liderləri böhrandan sektor üçün daha da inklüziv və davamlı inkişaf üçün fürsət kimi istifadə edirlər” deyə vurğulayır. Buna baxmayaraq biz turizm sahəsinin beynəlxalq təcrübəsindən bəhrələnməyə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinə tətbiqi imkanlarından bəhs edəcəyik.

Xarici ölkələrin turizm sektorunu gücləndirməklə onların iqtisadi artıma necə nail olduqlarını təhlil etmək çox vacibdir. Deməli, onların təcrübəsini bilmək ölkəmizə böyük şans verir. Dövlətimiz xarici təcrübəni Azərbaycanda tətbiq etməklə iqtisadiyyat və turizm sektorunda artıma nail ola bilər. İndi isə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün bəzi təkliflər verə bilərik. Bundan əlavə, təkliflər bölməsi var:

Türkiyə təcrübəsi: Türkiyə təcrübəsi: 1982-ci ildə qəbul edilmiş “Turizmin təşviqi haqqında” qanuna əsasən, sektorun inkişafını dəstəkləmək üçün dövlət büdcəsindən subsidiyalar (məsələn, mehmanxana tikintisi) ayrılırdı. Hətta xərclərin təxminən 80%-ni dövlət öz üzərinə götürüb. Türkiyə Turizm Bankı sektora davamlı investisiya axını təmin etmək üçün sahibkarlara kiçik kreditlər verir. Sahibkarlıq subyektləri investisiyanın növündən və həcmindən asılı olaraq dövlət torpaqlarını 49 ilədək icarəyə götürə bilərlər [3].

İtaliya təcrübəsi: İtaliya hökuməti son illər vergi güzəştlərinin tətbiqi istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atıb. 2014-cü ildən tətbiq edilən və “ArtBonus” adlanan vergi güzəştinin obyektinə özəl donorlar, həmçinin 2017, 2018 və 2019-cu illərdə İtaliya mədəniyyətinin təbliği üçün biznes ianələri daxildir.

“ArtBonus” vergi krediti İtaliyanın dövlət irsini, mədəniyyət müəssisələrini və məkanlarını, o cümlədən teatr və musiqi salonlarını qoruyan və ya bərpa edən fiziki şəxslərə və ya digər biznes qurumlarına verilir.

Eyni zamanda, İtaliya hökumətinin turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə 1, 2, 3 ulduzlu mehmanxanaların tikintisi və ya yenidən qurulması və sektorun elektronlaşdırılması üçün 30% vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Turizm sektorunda keyfiyyətli xidmətlərin təmizlənməsi üzrə dünya təcrübəsi və onların Azərbaycanda tətbiqi

Turizm sahəsində kadrların inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparılarkən, göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti ilə bağlı dövlət siyasəti, ABŞ və Türkiyə hökumətlərinin bu istiqamətdə fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Həm ABŞ, həm də Türkiyə turizm sahəsində müxtəlif dünya səviyyəli təhsil proqramları təklif edir.

ABŞ-da fəaliyyət göstərən və turizm sahəsində ixtisaslı kadrlar hazırlayan ali təhsil müəssisələrinin olması ilə yanaşı, dövlət proqramı çərçivəsində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilir. Həyata keçirilən proqramlar çərçivəsində imkanları məhdud gənclər, təhsil almaq üçün maddi imkan olmayan sosial təbəqədən olan şəxslər və digər sosial təbəqələrin nümayəndələri turizm sahəsində keyfiyyətli təhsil alır və bu sektorda çalışırlar. Bu məqsədlə ABŞ hökuməti külli miqdarda vəsait ayırır [1].

ABŞ-ın Federal Hökuməti müştərilərə turizm sahəsində yüksək xidmətlər göstərilməsinə əmin olmaq istəyir. Müştərilər gördüklərindən məmnundurlar və əvvəllər səyahət etdikləri yerə qayıtmaq istəyəcəklər. Bu məqsədlə federal hökumət, turizm sektorunda kiçik miqyaslı müəssisələrə xüsusi dəstək olaraq işçilərini maarifləndirmək üçün subsidiyalar və proqramlar hazırlayır, xüsusi təkliflər verir. Təkcə 2019-cu ildə turizm sektorunda çalışanlar üçün təhsil və məşğulluq xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına 5,8 milyard dollar xərclənib. Bundan başqa, bu məbləğ sektorda olan gənclərin, ibtidai təhsili olmayan gənclərin, işini itirmiş işçilərin və yaşayış sahələrinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına sərf olunub. ABŞ-ın turizm sektorunda çalışan işçilərin bacarıqlarını artırmaqla, onların məşğulluqlarında yaxından iştirak edir, eyni zamanda turizmin ciddi rəqabətdə olduğu bir sahədə şanslarını artırırırlar.

Türkiyədə isə turistlərə yüksək səviyyədə xidmət göstərmək əsas şərtlərdən biridir və bunun üçün şəxsi peşəkar olmaq tələb olunur. Türkiyə hökuməti sektoru dəstəkləmək üçün hərtərəfli fəaliyyət planı həyata keçirib və nəticədə bu sektorun davamlı inkişafına nail olub. Türkiyə Səyahət Agentlikləri Birliyinin

(TURSAB) əsas vəzifələrindən biri də turizm şirkətlərinin, o cümlədən burada çalışanların peşəkarlığını artırmaqdır [2].

Türkiyədə turizm ixtisasları təklif edən 700-dən çox universitet proqramı mövcuddur və bu proqramlarda təhsil alan tələbələrin ümumi sayı təxminən 39.000 tələbədir. Universitet proqramları həm nəzəri, həm də praktiki bilikləri təmin edən tədris metodlarına əsaslanır. ABŞ-da olduğu kimi Türkiyədə də turizm sektorunda güclü rəqabət işçilərin peşəkarlığının yüksəldilməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, dünya səviyyəsində peşəkar kadrlarla rəqabətin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Oxşar siyasəti **Fransa** da həyata keçirir. Fransada turizm daima biznes sektoru kimi qəbul edilir. Bu ölkədə əsas problem turizm obyektlərinin və kurortların mövsümi olmasıdır. İşçilər qeyri-sabit iş yerlərində işləyirlər. Bu səbəbdən sektorda işçi qüvvəsi vaxtaşırı yenilənir və təlimlərə ehtiyac var. Eyni zamanda, Fransada turizm sektorunda çalışan işçilərin peşəkarlığı yüksək səviyyədədir. Son zamanlar turizm və digər sektorlarda mövsümi işçilərin problemlərini həll etmək üçün iş mühiti, təhlükəsizlik və davamlılıq baxımından islahatlar aparılmışdır. Yəni mövsümi işçilərlə əmək müqavilələrinin bağlanması, sektorda çalışan işçilərin təlimi, işçilərin mühafizəsi üçün iş yerlərinin yaxınlığında yaşayışın təmin edilməsi və s. Hökumət mövsümi işçilər üçün vergi güzəştlərinin tətbiqini nəzərdə tutan qanunvericilik aktı qəbul edib.

İtaliyanın bu sahədə təcrübəsi də maraqlıdır. Orta məktəblərin verdiyi təhsilin ixtisaslı işçilər yetişdirmək üçün kifayət etmədiyini düşünən hökumət bu məqsədlə orta məktəblərdə islahatlar apardı və peşə məktəblərinə xüsusi səlahiyyətlər verdi. Şərabçılıq, yemək, otelcilik kimi sahələrdə təhsil təşviq edilməyə başlandı [3].

Nəhayət, bu mövzuda təkliflər turizm sektorunun biznes potensialının nəzərə alınması, ixtisaslaşmış turizm-peşə məktəblərinin yaradılması bu sahədə çoxlu sayda insanın işlə təmin olunmasına, eləcə də insanların peşəkarlığının artırılmasına kömək edə bilər. bu sahədə işləyir.

Bundan əlavə, Türkiyə və ABŞ universitetlərinin turizm sahəsində təhsil imkanları nəzərə alınaraq, xaricdə təhsil üzrə dövlət proqramında turizm sahəsində təhsil alan tələbələrə daha geniş imkanlar yaradılır.

Aviabiletlərin tənzimlənməsi üzrə təcrübə və onun Azərbaycana tətbiqi imkanları

Yaponiyada aviasiya ilə bağlı atılan addımlar digər ölkələrin təcrübəsindən fərqlənir. Yaponiya Milli Turizm Təşkilatının təşəbbüsü ilə xaricdən Yaponiyaya səfər edən turistlərə Visit JAPAN Fare və Star Alliance Japan Airpass Fare kimi güzəştli uçuşlar təklif olunur. Turist gələn ölkə ölkə daxilində turizm sektorları arasında səyahət üçün biletlərə endirimlər alır.

Ulduzsuz otellərin tikintisi üzrə təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları

Latviyada velosiped turizminin inkişafına qayğı və dövlət siyasəti bu sahədə iş tələb edir. Latviya hökuməti velosiped turizminin əsas istiqamətlərini və marşrutlarını müəyyən edib və bu marşrutlar boyunca ulduzlu və ya ulduzsuz otellər tikməyə çalışır. Bundan əlavə, bu marşrutlar uzununa düşərgə yerlərinin yaradılması, yol nişanlarının yenilənməsi istiqamətində görülən işlər sırasındadır.

Rusiyada bu sahənin inkişafının səbəbi burada avtoturizmi inkişaf etdirmək niyyətidir. Eyni zamanda, əsas məqsəd yol kənarında infrastrukturun yaradılmasıdır. Avtoturistlər üçün yaradılacaq klasterlərdə kollektiv yerləşdirmə, qidalanma və digər müvafiq xidmətlərin göstərilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, ulduzsuz motellərin, düşərgələrin tikilməsi, nəqliyyat vasitələrinin saxlanması üçün xüsusi yerlərin ayrılması, ümumilikdə ölkədə şəbəkə təşkil edəcək kafe, restoran, avtoservis yerlərinin açılması nəzərdə tutulur. Bu şəbəkələrin bütün ölkə ərazisində, ən hərəkətli yollarda yerləşdirilməsi planlaşdırılır [4].

Gürcüstanda ulduzsuz otellərin tikintisinə xüsusi diqqət yetirilə bilər. Həddindən artıq liberal vergi siyasəti və aşağı vergilər nəticəsində daşınmaz əmlakla bağlı inzibati xərclərin aşağı olması səbəbindən Gürcüstanda iri brend mehmanxanalarla yanaşı, 2-4 ulduzlu otellərin tikintisinə ciddi ehtiyac yarandı. Bu mövzuda təkliflər aşağı qiymətli turistlərin səyahətinə şərait yaratmaq üçün mahalın əsas magistral yolları boyunca ulduzsuz və ya ulduzsuz otellər tikməkdir.

Regional, kənd, ailə turizminin inkişafının dünya təcrübəsi və onların Azərbaycana tətbiqi

Təqdim olunan ölkələrin kənd, ailə və ya regional turizminin tədqiqi zamanı onun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Latviya və Yaponiya kimi ölkələrdə bu sahələrin inkişafı strateji əhəmiyyətli məsələ kimi qəbul edilir. Məsələn, Latviya kimi kiçik bir ölkə öz milli kimliyinin qorunmasını qloballaşma dövründə kənd turizminin inkişafında görür, Yaponiya isə regional müxtəlifliyin qorunub saxlanmasını və insanların xoşbəxtliyini görür.

Qloballaşma dövründə **Latviya** kimi kiçik və heç bir meqa brendi olmayan ölkə yalnız milli kimliyi - xalqı, dili, mədəniyyəti və dəyərləri ilə rəqabətə davam edə bilər. Bu səbəbdən mahnı və rəqs festivalları, o cümlədən adət-ənənələr, qeyri-konkret mədəni irs Globo dünyasında Latviyanın milli kimliyini gücləndirməlidir. Bu səbəbdən Latviyada maddi irslə (abidələr, tikililər və s.) yanaşı, qeyri-maddi irsin inkişafı və onun turizm sektoru ilə üzvi əlaqəsi ciddi şəkildə nəzərdən keçirilir. Məhz buna görə də kənd turizminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Buna görə də mahnı və rəqs festivalları, o cümlədən ənənələr, qeyri-konkret mədəni irs qloballaşan dünyada Latviyanın milli kimliyini gücləndirməlidir. Bu səbəbdən Latviyada maddi irslə (abidələr, tikililər və s.) yanaşı, qeyri-maddi irsin inkişafı və onun turizm sektoru ilə üzvi əlaqəsi ciddi şəkildə nəzərdən keçirilir. Məhz buna görə də kənd turizminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir [2].

Yaponiyada turizm sektoruna cavabdeh olan orqanlar “insanların xoşbəxtliyini” strateji vəzifələrə daxil edirdilər. Yapon fəlsəfəsinə görə, ölkədə turistik yerləri inkişaf etdirməklə insanlar daha xoşbəxt və mənalı həyat sürə bilərlər. Eyni zamanda, kənd turizminin inkişafı turizmlə yanaşı, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına, yerli icmaların müxtəlifliyinin qorunub saxlanmasına və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, turizm məkanına çevrilməsinə töhfə verməlidir. Həmçinin 1990-cı illərin ortalarından etibarən Yaponiyada dövlətin səyləri nəticəsində fermerlər “ev təsərrüfatları” yaratmağa təşviq edildi. Şəxsi təsərrüfatların "daxili təsərrüfatları" turistləri otaqlar və çarpayıqlarla təmin edir. Bundan sonra şəhərdən gələn turistlər təsərrüfatların gündəlik həyatında iştirak etmək imkanı əldə edə bilərlər. Onlar əkin, biçin və balıqçılıqda iştirak edə bilərdilər.

Rusiyada kənd turizminin inkişafı üçün münbit torpağı olan cənub bölgələri hədəf seçildi. Stavropol diyarı belə rayonlardan biridir. Burada regional turizmin və kənd turizminin inkişafı üçün imkanlar var.

ABŞ-da kənd və ya regional turizmin inkişafı fərqli şəkildə başa düşülür. Turistləri Milli Parka və qoruğa ziyarət cəlb edir. Bundan əlavə, aborigen əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərə turist axını təşkil etməklə onlar üçün əlavə gəlir mənbələri yaradılır, regional müxtəlifliyin qorunmasına töhfə verilir.

Fransa hökuməti kənd və ya regional turizmin inkişafı üçün yerlərdə infrastrukturun qurulmasına çox ciddi yanaşır. Mehmanxana və nəqliyyat sistemi ilə birlikdə müvafiq infrastrukturun qurulması bu baxımdan vacibdir. Həyata keçirilən tədbirlər sırasında su yollarının, dəmir yolu şəbəkəsinin, hava limanı və avtomobil yolları şəbəkəsinin tikintisini göstərmək olar. Alp dağlarının nəqliyyat infrastrukturunun və çimərliklərinin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə investisiyası tələb edən layihələr həyata keçirilir.

Öz növbəsində, **Gürcüstan** məhsullarının ekoloji təmizliyini reklam etməklə regionlara xarici turistləri cəlb etmək istəyir.

Təkliflər: Azərbaycanda regionların spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və qorunması, turizmin təşviqi istiqamətində regional fərqlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi nəticədə turizmin təşviqi ilə yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafı da sürətləndirilə bilər. Bundan əlavə, kənd evlərinin ulduzsuz otel kimi istifadəsinə şərait yaradılması vacibdir. Belə olarsa, turistlərin kənd həyatında iştirakı bu ərazinin cəlbediciliyini artırma bilər. Bir çox sosial xidmətlərin inkişafı, kənd yerlərində yüksək sürətli internetlə təmin olunması şəhər əhalisinin kəndlərdə öz işlərini yerinə yetirməsinə şərait yarada bilər ki, bu da kənd və rayon turizminin inkişafına böyük töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. The World Tourism Organization (2019), Tourism Highlights, 2019 Edition. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>
2. Aleksandrova A. Y. International tourism: a Textbook. M.: Aspect Press, 2019.
3. Gurbatov F. (2018) The Caucasus and Globalization: Journal of social, political and economical studies. The Tourist Industry in Economic Development: An Azerbaijan Case Study
4. BMT- xəbərləri: <https://news.un.org/ru/story/2021/06/1405562>
5. Respublika qəzeti: <https://www.respublica-news.az/news/azerbaycanda-turizm-beynelxalq-elaqelerin-bir-formasi-kimi-inkisaf-etdirilir>

TURİZM SEKTÖRÜNÜN MİKRO VƏ MAKRO SƏVİYYƏDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

FINANCIAL ANALYSIS AND IMPORTANCE OF THE TOURISM SECTOR AT THE MICRO AND MACRO LEVEL AND ITS NECESSITY

İ.ü.f.d. Məmmədov Rövşən

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
“İqtisadiyyat” kafedrasının müəllimi
ORCID NO: 0000 0003 2284 3693*

Əlizadə Şəmşad

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
“İqtisadiyyat” kafedrasının müəllimi, ORCID NO: 0000 0003 2284 3693*

GİRİŞ

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli sahələrindən biri turizm sektorudur. Ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafı müxtəlif amillərlə izah edilə bilər. Birincisi, ölkəmizin coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi bu inkişafı sürətləndirir. İkincisi, Azərbaycanın əsrarəngiz təbiəti və gözəl iqlimi turizm sektorunun inkişafında əsas amillərdən hesab olunur. Üçüncüsü Azərbaycanda qədim tarixi abidələrin mövcud olması xarici turistlərin diqqətini cəlb edir ki, bu da turizmin inkişafına təkan verir. Dördüncüsü Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti, əhalisinin qonaqpərvərliyi və ölkədə multikultural dəyərlərin qorunması kimi amillər turizmin tədricən inkişaf etmiş bir sektora çevrilməsinə təsir göstərmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda turizmin müxtəlif növləri inkişaf etmişdir. Eyni zamanda müxtəlif turizm növlərinin gələcəkdə daha da inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Sırr deyil ki, Azərbaycana müxtəlif ölkələrdən gələn turistlərin sayı ildən ilə artır. Hər il ölkəyə gələn turistlərin artması turizm sektorunun gəlirli bir sahəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, qarşıya qoyulmuş məqsədləri reallaşdırmaq üçün istənilən iqtisadi fəaliyyət zamanı səmərəliliyin artırılması məqsədlə əhəmiyyətli maliyyə təhlili aparılmalıdır. Bu zərurət turizm sektorunda da özünü göstərir. Turizm sektorunun maliyyə təhlili iki istiqamətdə aparıla bilər ki, biz buraya turizm sektorunun mikro və makro səviyyədə maliyyə təhlilini aid edə bilərik. Hər iki təhlil turizm sektorunun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Bu baxımdan turizm sektorunun mikro və makro səviyyədə təhlili diqqətə alınması vacib olan amillərdəndir.

1. Turizm sektorunun mikro səviyyədə maliyyə təhlili və əhəmiyyəti

Turizm dünya iqtisadiyyatının ən prioritet sektorlarından biridir. Belə ki, Dünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, turizm sənayesi dünya kapitalının təxminən 9.4%-ni işlədir, həmçinin global istehlak xərclərinin 11% -ni və bütün vergi gəlirlərinin 5%-ni təşkil edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət və əhali gəlirlərinin 30%-ə qədəri turizm fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Qeyd edə bilərik ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir ölkənin iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri və kommersiya maraqları turizmin inkişafında böyük rol oynayır. Turizmin inkişafı iş yerlərinin açılması, kənd əhalisinin məşğulluğu və sosial infrastrukturun inkişafına şərait yaradır. Bu baxımdan turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının sosial və iqtisadi cəhətdən inkişafı ilə nəticələnir [3, s.11]. Turizm sektorunun inkişafında başlıca nailiyyət təkcə onun yüksək gəlirliliyi ilə məhdudlaşmır, o cümlədən müxtəlif sosial problemlərin həlli, işsizliyin azalması və aradan qaldırılması, regionların ümumi iqtisadi, əhalinin işə yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi də turizmin nailiyyəti hesab oluna bilər [2, s.28]. Belə ki, turizm fəaliyyəti ölkədə elə peşəkarlıqla təşkil olunmalıdır

ki, o beynəlxalq bazarda mövcud olan güclü rəqabətə davam gətirə bilsin. Deməli, bu rəqabətə davam gətirmək üçün turizm sahəsində iqtisadi kadrların hazırlanması məsələsi həmişə aktual olaraq qalır [4, s.5].

Ümumiyyətlə hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da turizm sosial-mədəni fəaliyyət növü olmaqla yanaşı, həm də səyahət zamanı insanların zəruri tələbatını təmin edən iqtisadiyyatın mühüm sahəsidir və onun gələcək inkişafı, təkmilləşdirilməsi ölkənin gəlirlərinin artmasına imkan yarada bilər [6].

Müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biri turizm sektorunda ciddi və effektiv maliyyə təhlilinin aparılmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, hal-hazırda ölkənin turizm sektorunun daha da inkişafı üçün potensial imkanlar olsa da, mövcud olan bəzi problemlərə görə bu inkişaf bir çox dünya ölkələrindən geri qalır. Bu səbəblərdən biri turizm sektorunun maliyyə təhlilidir. Qeyd etdiyimiz kimi həm mikro həm də makro səviyyədə effektiv maliyyə təhlilinin aparılması turizm effektiv inkişafında rol oynayan əsas amillərdən sayılır.

Turizm sektorunda mikro səviyyədə maliyyə təhlili aparılarkən, əvvəlcə bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin turizm bazarında mövqeyi müəyyən olunmalıdır. Turizm şirkətinin bazardakı mövqeyi onun göstərdiyi xidmətlərə olan tələbatı və sahib olduğu müştəri kütləsinin həcmi müəyyən edir. Əgər şirkətin bazardakı mövqeyi zəifdirsə, bu o deməkdir ki, şirkətin potensial müştəri kütləsi azdır. Digər tərəfdən şirkətin göstərdiyi turizm xidmətlərinə tələb çox aşağı səviyyədədir. Bunun üçün turizm şirkətləri bazar araşdırmalarını və marketing fəaliyyətini təkmilləşdirməlidirlər. Bundan əlavə şirkətin göstərdiyi turizm xidmətlərinin keyfiyyəti yoxlanılmalıdır. Bir çox hallarda turizm şirkətlərinin uğursuz fəaliyyəti məhz göstərilən xidmətlərin çox aşağı səviyyədə, yəni keyfiyyətsiz şəkildə olmasından qaynaqlanır. Belə məqamda müştəri məmnuniyyəti də çox aşağı səviyyəyə düşür.

Turizm şirkətlərinin maliyyə təhlili aparılarkən onların maliyyə hesabatları ətraflı təhlil edilməlidir. Məsələn, şirkətin balans hesabatının illər üzrə müqayisəli təhlili aparılmalıdır. Bu təhlil şirkətin aktivlərində, öhdəliklərində və ya kapitalında dəyişikliklərin olub olmadığını göstərəcək. Digər tərəfdən balans hesabatının təhlili zamanı turizm şirkətinin likvidliyi də müəyyən olunur. Turizm şirkətinin likvidliyinin aşağı olması o deməkdir ki, şirkət öz qısa müddətli öhdəliklərini ödəyə bilmir. Bu prosesin uzun müddət davam etməsi isə şirkətin iflasına səbəb ola bilər. Turizm şirkətlərində həmçinin mənfəət və zərər haqqında hesabat da illər üzrə müqayisəli təhlil olunmalıdır. Bu təhlil isə şirkətin rentabelli və ya zərərlə fəaliyyət göstərdiyini sübut edəcək. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri turizm şirkətinin fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlərin və sərf etdiyi xərclərin təhlil edilməsidir. Bu təhlil zamanı diqqət edilən əsas məqam turizm şirkətləri tərəfindən gəlirlərin və xərclərin düzgün idarə edilməsidir. Turizm şirkətləri uğurlu inkişafın və effektiv fəaliyyətin təmin edilməsi üçün gəlirlərdən təyinatı üzrə, israfçılığa yol vermədən, qənaətlə xərcləməlidirlər. İsfəçiliyin özü belə iflasa aparan yollardan biridir.

2. Turizm sektorunun makro səviyyədə maliyyə təhlili və əhəmiyyəti

Turizm iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sektoru olmaqla davamlı dəyişən demografik göstəricilərə və tədricən müxtəliflik göstərən xüsusiyyətlərə malikdir [1]. Qeyd etdiyimiz kimi, turizm sektorunun inkişafının təmin edilməsi bir çox ölkələrdə qarşıya qoyulan əsas hədəflərdən biridir. Bu hədəf Azərbaycanda da dövlətin əhəmiyyətli hədəflərindən sayılır. Turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafına hansı səviyyədə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün təbii ki, müəyyən araşdırmalar, təhlillər və tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu təhlillərdən ən əhəmiyyətli turizm sektorunun makro səviyyədə maliyyə təhlilidir. Lakin qeyd etməliyik ki, turizm sektorunun makro səviyyədə maliyyə təhlili aparılarkən onun inkişafında rol oynayan makroiqtisadi amillərin nəzərə alınması və onların təhlili son dərəcə əhəmiyyətlidir. Belə ki, turizmin inkişafında mühüm rol oynayan makroiqtisadi amillərə ölkə iqtisadiyyatının idarəedilməsi sistemi, maddi-texniki bazanın vəziyyəti, ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi və s. aid edilir [5, s.77]. Qeyd edək ki, turizm sektorunun mikro və makro səviyyədə maliyyə təhlili bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Yəni mikro səviyyədə maliyyə təhlili olmadan makro səviyyədə maliyyə təhlilinin aparılması effektiv olmaz.

Makro səviyyədə maliyyə təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri turizm sektorunda məşğulluq səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. Təhlil zamanı turizm sektorunda məşğulluq səviyyəsinin artması və ya azalması müəyyən oluna bilər. Təbii ki, maliyyə təhlili aparılarkən məşğulluq səviyyəsinin artması və ya azalması səbəbləri aşkarlanmalıdır. Bundan əlavə məşğulluq səviyyəsinin effektiv maliyyə təhlili bizə turizm sektorunun bu amilə necə təsir etdiyi haqqında dolğun məlumat verəcək.

Digər tərəfdən turizm sektorunun inkişafı ölkə üzrə təkmilləşmiş infrastrukturun yaradılması ilə müxtəlif regionların, eləcə də kəndlərin infrastrukturunun təkmilləşməsinə səbəb olur. Həmçinin, uğurlu turizm strategiyası ölkə reputasiyasının beynəlxalq miqyasda yüksəlməsinə səbəb olduğuna görə, turizm həm də ölkələr üçün marketing vasitəsi rolunu oynayır. Nəhayət, turizm sektoru ekoloji sabillik, mədəni irs, multikultural dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı istiqamətində göstərilən səyləri də dəstəkləyir. Bundan əlavə turizm sektoru ölkənin büdcə gəlirlərinin artımında rol oynayır. Bu işə dövlət büdcəsinin formalaşmasında turizm sektorunun da payının olması anlamına gəlir. Əgər ölkənin iqlimi coğrafi mövqeyi, səyahət etməli yerləri xarici turistlər üçün cəlbedici sayılırsa o zaman turizm sektorunun inkişafı təmin edilə bilər. Ölkəyə gələn xarici turistlərin çoxluğu turizm sektorunun inkişafına təkan verən əsas amillərdən biridir. Odur ki, inkişaf etmiş bir turizm sektoru dövlət büdcəsinin formalaşmasında rol oynayır. Bu istiqamətdə maliyyə təhlili aparılarkən turizm sektorundan dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin illər üzrə müqayisəli təhlili aparılmalıdır. Dövlət büdcəsinə turizm sektorundan daxil olan gəlirlər əsasən bu sahədə fəaliyyət göstərən mehmanxanaların, turizm şirkətlərinin və turizm agentliklərinin əldə etdiyi mənfəətdən ödənilən vergilərdən və turizm xidmətlərinin ixracından əldə olunan daxilolmalardan ibarətdir. Turizm sektorundan dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər illər üzrə müxtəlif səbəblərdən arta və ya azala bilər. Maliyyə təhlili zamanı önəmli məsələlərdən biri artım və ya azalmanın səbəblərinin doğru şəkildə müəyyən edilməsidir.

NƏTİCƏ

Turizm sektorunun inkişafının təmin edilməsi Azərbaycanda dövlətin qarşıya qoyduğu aktual məsələlərdən biridir. Qeyd edə bilərik ki, son 15 ildə turizm sektorunda əhəmiyyətli irəliləyişlər özünü göstərmişdir. Belə ki, son dövrlər turizm sektorunda aparılan uğurlu islahatlar, hazırlanan dövlət proqramları və görülən digər önəmli fəaliyyətlər bu sektorun inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Sırr deyil ki, Azərbaycanın əhəmiyyətli regionda yerləşməsi burada turizmin bir çox növlərinin inkişafına imkan verir. Belə ki, ölkədə dağ turizminin, meşə turizminin, çimərlik turizminin və digər turizm növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur. Digər tərəfdən Azərbaycanın gözəl təbiəti, əlverişli coğrafi regionda yerləşməsi, zəngin adət-ənənələri və mədəniyyəti və xalqının qonaqpərvərliyi burada turizm sektorunun inkişafına təkan verən başlıca amillərdir.

Müasir dövrdə turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi və ölçülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan turizm sektorunda effektiv maliyyə təhlilinin aparılması çox faydalıdır. Ümumiyyətlə turizm sektorunda maliyyə təhlili 2 istiqamətdə aparıla bilər. Bunlardan birincisi turizm sektorunda mikro səviyyədə maliyyə təhlilinin aparılmasıdır. Mikro səviyyədə maliyyə təhlili aparılarkən turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi fəaliyyətinin təhlili aparılır. Bu istiqamətdə müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin, maliyyə hesabatlarının, rentabelliyyətinin, gəlir və xərclərinin təhlili aparıla bilər. Mikro səviyyədə maliyyə təhlili turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir başa turizm sektorunun inkişafına hansı səviyyədə təsir göstərdiyini müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. Mikro səviyyədə maliyyə təhlili aparılmadan makro səviyyədə maliyyə təhlilinin aparılması bizə fayda verməz.

Turizm sektorunun maliyyə təhlilinin istiqamətlərindən biri makro səviyyədə maliyyə təhlilidir. Makro səviyyədə maliyyə təhlilinin mahiyyəti turizm sektorunun ölkə səviyyəsində inkişafının müəyyən edilməsidir. Bu istiqamətdə maliyyə təhlili aparılarkən turizm sektorunun makroiqtisadi hədəflərə təsir səviyyəsi müəyyən edilir. Digər tərəfdən turizm sektorundan qazanılan gəlirlərin təhlili aparılır. Bu yolla dövlət büdcəsinin formalaşmasında turizm sektorunun payı müəyyən olunur. Bundan əlavə turizm sektorundan qazanılan gəlirlərin ÜDM-yə təsir səviyyəsinin aşkarlanması makro səviyyədə maliyyə təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri sayılır.

Turizm sektorunda maliyyə təhlilinin aparılması bu sektorun inkişafının effektivliyini daha da artırır. Əvvəla maliyyə təhlilinin aparılması bizə turizm şirkətləri və bütövlükdə turizm sektorunun mövcud vəziyyəti haqqında dolğun informasiya verir. İkincisi, maliyyə təhlili turizm sektorunda uğurlu inkişafın təmin olunması məqsədilə hansı tədbirlərin zəruri olduğu barədə istiqamət verir. Üçüncüsü, təhlil zamanı turizm sektorunda həm də mövcud problemlər müəyyən olunur və onların aradan qaldırılması yolları ortaya qoyulur. Qeyd etdiyimiz bütün bu faktorlar turizm sektorunda effektiv maliyyə təhlilinin aparılmasının başlıca üstünlükləri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi, Bakı, 6 dekabr, 2016-cı il
2. Abadov M. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri, Bakı, 2014, 248 s.
3. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2011, 494 s.
4. Hüseynov İ.H, Əfəndiyeva N.T. Turizmin əsasları, Bakı, 2007, 442 s.
5. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı, 2015, 475 s.
6. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2013/dekabr/340586.htm>

TURİZM SEKTÖRÜNDE İNVESTİSİYALAMAŞMANIN ROLU

THE ROLE OF INVESTMENT IN THE TOURISM SECTOR

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti.

Azerbaijan University of Tourism and Management.

Dos., i.ü.f.d Sakina Hajiyeva.

ORCID identifier is 0000-0002-1031-9379

Dos., i.ü.f.d. Jamal Hajiyev

ORCID identifier is 0000-0002-6409-3010

Magistr. Ağayeva Cəmilə Eldar qızı

ORCID identifier is 0000-0001-9334-3632

“BİZNES İDARƏÇİLİYİ” fakültəsi

M-TİQ2101 grup tələbəsi.

XÜLASƏ

COVID-19 dünyanı durğunluğa gətirib çıxardı. Səyahət və turizm sektorunu dağıdıb, risk altına saldı. Turizmdə 2020-ci ildə təxminən 4,5 trilyon ABŞ dolları həcmində ÜDM itkisi və 62 milyon iş itkisi, səyahətə kapital qoyuluşu 2019-cu ildə 986 milyard ABŞ dollarından əhəmiyyətli dərəcədə azalıb ki, bu da ümumi həcmə 4,4%-ni təşkil edib.

2020-ci ildə qlobal sərmayə 693 milyard ABŞ dollarına və ümumi investisiyanın 3,2%-ni təşkil edib ki, bu da 29,7%-ni təşkil edir. Turizm sektoru beynəlxalq ziyarətçilərin və kapital qoyuluşunun bərpasına yönələn tədbirlər axtarır. Beləliklə səyahət və turizm sektorunun potensialının tam inkişafın kilidini açmaq üçün əsas tendensiyaları, prioritetləri və əlaqəli imkanları başa düşmək vacibdir.

Qeyri-müəyyənlik dövründə texniki təcrübəyə və etibarlı məlumatlara sahib olmaq həmişəkindən daha vacibdir. Bu məqalədə həm investorların, həm də maraqlı tərəflərin iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması və davamlılıq baxımından turizm sektorlarının təsirini maksimum dərəcədə artırmaq üçün ehtiyac duyacaqları investisiya və bazar məlumatlarını təqdim edilir, xüsusən də turizmdən 100-120 milyon birbaşa iş yeri risk altında olduqda və Turizmin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nail olmaq xidmətində lokomotivə çevrilməsində əldə edilmiş tələqinin arxasınca qaçmaq zərurətini ortaya qoyur.

Bununla belə, turizmin artımı və Maliyyə Nazirliyinin 2022-ci il üçün iqtisadi canlanma gözləntilərinə uyğun olaraq, hər iki büdcə praktiki olaraq pandemiyadan əvvəlki səviyyəyə qayıdacaq.

COVID-19 pandemiyası açıq şəkildə göstərdi ki, dayanıqlı turizm yalnız iqtisadi artımı və məhsuldarlığı təşviq edən və dəstəkləyən ənənəvi investisiyalardan fərqli olaraq, yeni həllərin mərkəzində dayanıqlı investisiyaların olmasını tələb edir. Bu, həmçinin sektorun karbondan təmizləmək üçün yeni həllərin yaradılması və ekologiyanın qorunması yolu ilə innovasiyaya təkan verən qeyri-ənənəvi investisiyaların vacibliyini vurğuladı. İnvestisiyadan bəhrələnmək üçün hökumətlərin birbaşa xarici sərmayələri bərpa etmək, saxlamaq və cəlb etmək üçün siyasətləri, eləcə də yeni investisiya vasitələrini təşviq etmələri vacibdir. Yalnız

bu yolla biz turizmi yeniden təsəvvür edə və bu sektorun insanlara və planetə müsbət təsirini gücləndirə, eyni zamanda DİM-lərə nail olmaq tempini sürətləndirə bilərik.

Açar sözlər: Turizm, iqtisadiyyat, biznes, investisiya, covid-19 pandemiya.

ABSTRACT

COVID-19 has led the world to stagnation. It destroyed the travel and tourism sector and put it at risk. In tourism, GDP loss of about \$ 4.5 trillion in 2020 and job losses of \$ 62 million, travel investment in 2019 significantly reduced from \$ 986 billion in 2019, which is 4.4% of the total.

In 2020, global investment was reach \$ 693 billion and 3.2% of total investment, which is 29.7%. The tourism sector is looking for measures to restore international visitors and investment. This, it is important to understand the main trends, priorities and related opportunities to unlock the full development of the potential of the travel and tourism sector.

In times of uncertainty, it is more important than ever to have technical experience and reliable information. This article provides investment and market information that both investors and stakeholders will need to maximize the impact of the tourism sector on economic growth, job creation and sustainability, especially when 100-120 million direct jobs from tourism are at risk and Tourism Sustainability. The progress made in becoming a locomotive in achieving the Development Goals (SDGs) needs to watch.

However, in line with the growth of tourism and the Ministry of Finance's expectations of economic recovery for 2022, both budgets will return to pre-pandemic levels.

The COVID-19 pandemic has clearly shown that sustainable tourism requires sustainable investment at the heart of new solutions, unlike traditional investments that only promote and support economic growth and productivity. It also stressed the importance of non-traditional investments that stimulate innovation by creating new solutions to clean up the sector and protecting the environment. To benefit from investment, it is important for governments to pursue policies to restore, maintain and attract foreign direct investment, as well as to encourage new investment tools. Only in that access can we re-imagine tourism and strengthen the positive impact of this sector on people and the planet, while accelerating the pace of achieving SGPs.

Keywords: Tourism, economy, business, investment, covid-19 pandemic.

GİRİŞ.

Tədqiqat işinin **obyekti** kimi ölkədə turizm sferasında maliyyə prosesləri seçilmiş, predmeti kimi isə bazar münasibətləri şəraitində turizm sferasında maliyyə proseslərinin tədqiqi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını tədqiq olunan mövzu üzrə mövcud nəzəri-təcrübi elmi əsərlər və Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları və digər hüquqi-normativ sənədləri təşkil edir.

Tədqiqat işi məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisə, analitik-statistik təhlil, elmiabstraksiya və s. kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə Nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın və əlaqədar elmi-tədqiqat müəssisələrinin statistik icmalları, bülletenləri, hesabatları və digər materialları təşkil edir. Eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış qurumu olan Ümumdünya Turizm Təşkilatının və digər beynəlxalq və regional təşkilatların hesabatları, tədqiqatları və digər informasiya materialları da tədqiqat işinin informasiya bazasını təşkil edir.

İNKİŞAFI.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Azərbaycan turizm sənayesinə yönəldilən investisiyaların cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Qlobal iqtisadi böhran fonunda turizmin maliyyə mühitinin yaxşılaşdırılması yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İqtisadiyyatda turizmi inkişaf etdirmək və prioritet sahəyə çevirmək xarici investisiyaları ölkəyə cəlb etmək və onu bölüşdürmək mexanizmində əsaslı dəyişiklikləri aparmaq çox zəruridir. Ona görə ki, hal-hazırda demək olar ki, dünyanın əksər turizm ölkələri ilə müqayisədə Respublikada turizm sektoruna qoyulan investisiyalar kifayət qədər çox deyildir.

Aşağıdakı cədvəldə ölkədə son on ildə iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların həcmi verilmişdir
Cədvəl 1. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar:

İllər	Bütün mənbələr üzrə investisiya mln.manat qoyuluşları	Xarici investisiyalar: mln.manat	Daxili investisiyalar: mln.manat
2011	17048.8	6849.8	10199,0
2012	20251,0	8102.7	12148.3
2013	21448.2	8269.3	13178.9
2014	21890.6	9175.6	12715
2015	20057.4	10998.9	9058.5
2016	22706.4	16216.1	6490.3
2017	24462.5	15697.3	8765.2
2018	25877,0	14002.1	11874.9
2019	24986.6	12119.5	12867.1
2020	22484,0	10413.2	12070.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/> 2021-ci il.

Cədvəldən görüldüyü kimi son 10 il ərzində ümumi investisiyanın ümumi həcmi pandemiya dövrünü nəzərə almasaq təxminən 50%-ə qədər artmışdır. Bununla yanaşı eyni dövrdə ümumi investisiyanın tərkibində daxili və xarici investisiyaların həcmi təxminən bərabərləşmişdir, bu da yerli investorlar üçün münbit biznes mühitinin yaradılmasından xəbər verir.

Bundan əlavə son dövrlər ölkə rəhbərliyinin prioritet istiqamətlərindən olan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi siyasəti də öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, eyni dövrdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların xüsusi çəkisi ümumi investisiyaların tərkibində təxminən 70% artmışdır. Qeyri-neft sektoruna daxil olan sahələr arasında önəmli sahələrdən biri də turizmdir ki, aşağıdakı cədvəldə turizmə xas olan sahələrə qoyulan investisiyaların həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Turizm üçün xarakterik sahələrə qoyulan investisiyaların həcmi.

İllər	Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə investisiyaların həcmi, milyon manat	Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyər, milyon manat	Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid
2011	1,407.80	-	-	508
2012	1,478.20	-	-	514
2013	1,371.00	2,080.20	3.6	530
2014	2,204.00	2,404.20	4.1	535
2015	1,063.90	2,437.30	4.5	536
2016	363	2,746.10	4.3	548
2017	267.3	3,151.00	4.5	563
2018	229.7	3,464.30	4.3	596
2019	133.7	3,704.90	4.5	642
2020	79.3	1,370.10	1.9	655

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/> 2021-ci il.

Cədvəldən görüldüyü kimi 2015-ci ilə qədər-yəni dünyada baş verən maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinə qədər bu sahəyə qoyulan investisiyaların həcmi dinamik surətdə artırdı. Lakin ölkədə iki dəfə ard-arda baş verən devolvasiyanın və sonradan da pandemiyanın təsiri nəticəsində bu sahəyə qoyulan investisiyaların həcmi azalsa da, bu sahələrdə radılan əlavə dəyər, bunun ÜDM-dəki payı və eləcə də otellərin sayı kəskin artmışdır.

Məlumdur ki, başqa xidmət növü kimi turizm sektorunun inkişafı, həmin ölkədə digər sahələrin də inkişafı və dirçəlməsinə stimül verir. Turizm biznesi ilk növbədə sahibkarları cüzi ilkin investisiya qoyması, turist xidmətlərinə marağın artması yüksək səviyyəli gəlir gətirən xərclərin az bir vaxtda ödənilməsi və digər müsbət xüsusiyyətlərinə görə iş adamlarını özünə daha tez cəlb edir. Həmçinin xidmətlərinin həcmiminin çoxalması iş yerlərinin durmadan çoxalmasına gətirib çıxarır.

Turizmin inkişaf etməsi üçün bu sahədə bir çox problemləri daha tez və təxirəsalınmaz şəkildə həll etmək lazımdır. Buraya əsasən, nəqliyyat və təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Ona görə

son zamanlar durmadan inkişaf edən turizm sektorunun yüksələn xəttlə inkişafı onun sərhədlərinin böyüməsi, dünya iqtisadi bazarında aparıcı sahəyə onun müxtəlif ölkələrdə fəaliyyətini tənzimləmək üçün beynəlxalq turizm təşkilatlarının yaranmasına ehtiyac vardır. Son anda bu beynəlxalq turist əlaqələrinin hərtərəfli inkişafına çoxlu sayda beynəlxalq turist şirkətlərinin yaradılmasına gətirib çıxardı.

ÜTT – nın hesabat və analizlərindən aydın olur ki, bu sahəni mərkəz və regionlarda inkişaf etdirmək üçün bu təşkilatın öz qarşısına bir sıra vəzifələri qoymuşdur.

- ölkə və regionlarda əməkdaşlığı genişləndirmək;
- turizm mütəxəssislərin təhsilini, peşə hazırlığını daha keyfiyyətli şəkildə təkmilləşdirmək;
- dünyanı sabit inkişafı fonunda ətraf mühitin müdafiəsi və ondan daha səmərəli istifadəsi təxirəsalınmaz tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;
- turizm xidmətlərinin təhlükəsizliyinin qorunması;
- statistik məlumatlar toplamaq və turizm bazarının öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması;
- turizmin inkişaf etməsində iştirakçı olan dövlətlər arasında əlaqələrin qurulması;
- informasiya mübadiləsinin yaradılması, turizm sənədlərinin işlənilib hazırlanması və onun yayılması;

Son zamanlar həm daxili, həm də beynəlxalq turizmin inkişafı yönündə hərtərəfli tədbirlər həyata keçirən ölkəmiz 2001 - ci ilin sentyabr ayından ÜTT – ə tamhüquqlu qəbul olunmuşdur. Bu isə ölkəmizin ÜTT – nın Baş Assambleyasında və başqa beynəlxalq tədbirlərdə tamhüquqlu səsvermə səlahiyyətinə malik olması deməkdir.

Ölkəmiz turizm sahəsində daha çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən faydalanaraq dünya turizm bazarına inteqrasiya olunmaq üçün hər cür imkan verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra böyük layihələr kimi “ Böyük İpək Yolu ” layihəsi də bu istiqamətdə atılan ən mühüm hadisələrdən biri kimi sayılır. Bu layihə əsasən mədəni - tarixi yerlərin tanınmasına və turizmin inkişafına öz tövhesini verməlidir. Bununla əlaqədar ölkəmizdə turizmin inkişafı istiqamətində ÜTT tərəfindən bir çox beynəlxalq tədbirlər müşavirədən keçirilmiş, bir sıra milli dövlətlərə məsləhətlər və tövsiyələr verilmişdir. ÜTT ilə əməkdaşlıq bilavasitə Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Bu qurum isə ölkəmizdə turizmin idarəetmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək, onların dinamik inkişafını təmin etməkdə və turizm sektorunun milli iqtisadiyyatımızın ən çox gəlir gətirən sahələrindən birinə çevrilməsində çox mühüm işlər görür.

Ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatların əsas məqsədi də iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə yanaşı, daha çox investisiya cəlb etməkdir. Bu məqsədlə, ilk növbədə, münbit investisiya mühiti üçün hüquqi baza yaradılıb. Xüsusilə xarici investisiyaların qorunması üçün ölkəmizdə bütün lazımi qanunvericilik bazası mövcuddur. Ölkəmizdə kapital qoyuluşu iki əsas mənbədən həyata keçirilir. Xarici və yerli resurslar hesabına iqtisadiyyatın kapitallaşması təmin edilir. Xarici investisiyalar daha çox neft sənayesinə yatırılır.

Prezident İlham Əliyev ötən ilin oktyabrın 15-də ölkənin 9 aylıq iqtisadi göstəricilərinə həsr olunan müşavirədə bu barədə demişdir: "Biz çalışmalıyıq ki, iqtisadi artımımız dövlət xətti ilə aparılan xərclərə bağlı olmasın. Çünki bizim əsas iqtisadi artımımızın mənbəyi dövlət investisiya xərcləridir və açığını desək, qeyri-neft sektoruna xarici sərmayə az qoyulur. İndi rəqəmlər də bunu göstərir ki, bu il də qoyulan investisiyaların yarısı xarici investisiyalardır. Amma onların qoyulduğu sahə qeyri-neft sektoru deyil, neft-qaz əməliyyatlarıdır. Ona görə bizim əsas vəzifəmiz iqtisadi artımımızı birbaşa qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlamaqdır. İndi biz 1,4 milyard manat güzəştli şərtlərlə kredit vermişik”.

Turizmi yuxarıda deyilənlərə əməl etmədən iqtisadiyyatın yüksək gəlir gətirən sahəsinə çevirmək mümkünsüzdür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, turizm iqtisadiyyatının əsas təkanverici qüvvəsi olub və dövlət büdcəsinin doldurulmasında çox əhəmiyyətli rol oynayır.

NƏTİCƏ.

Turizmin inkişafı və prioritet sahəyə çevrilməsi xarici investisiyalarla yanaşı, daxili investisiyalardan da istifadəyə geniş yer verilməlidir. Ümumiyyətlə gələcəkdə iqtisadiyyatın əksər sahələrinin, eyni zamanda kapitalizasiyasında yerli investisiyalar üstünlük təşkil etməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, xidmət sahələrinə, o cümlədən turizmə qoyulan investisiya səviyyəsi aşağıdır. Xüsusilə də sahibkarların vəsaitləri hesabına yenidən qurulması üçün ciddi işlər görülməlidir.

Əgər ölkəmizdə turizmin investisiya təminatının səmərəliliyini yüksəltmək üçün xarici investisiyanın cəlbi və büdcədən kapital ayırmaq müəyyən çətinliklər yaradırsa bu problemi həll etmək üçün başqa yollar tapılmalıdır. Bəzi turizm bölgələrində investisiyaya olan tələbatını müəyyən etmək və onun tələbatının ödənilməsi üçün bu obyektlərin daxili investisiya bazarlarına çıxarılması daha məqbuldur.

Ölkəmizin digər regionlarında da turizm yüksək sürətlə inkişaf etməkdədir. Hazırda kifayət qədər tanınmayan, inkişaf üçün turizm investorlarını gözləyən Quba, Nabran, Şəki, İsmayılı kimi şəhərlər, həmçinin regionlardakı təbii gözəlliklərlə yanaşı, demək olar ki hər küçədə yerləşən mədəniyyət, sənət mərkəzləriylə Bakı turizm sektorunda əvəz edilməz yerə sahib olacaqdır.

Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün bu sahənin inkişafı üçün ekoloji turizm, aqroturizm, xidmətlər, turlar və digər sahələrə qoyulan investisiyalar təminatı əsaslı şəkildə gücləndirilməlidir.

Ölkəmizdə otellərlə bağlı konkret turizm marşrutlarını müəyyənləşdirmək məqsədəuyğun olardı. Bu zaman otel qiymətlərinə qismən düzəlişlər etməklə turistlərin yerlərə, təbiət qoynuna, dəniz kənarına, tarixi abidələr, dini və digər məkanlara səyahətlərini təşkil etmək olar. Bu da öz növbəsində, ölkəmizdə turizmin inkişafına ciddi təkan verə bilər. Fəaliyyət növündən və təklif olunan xidmətlərdən asılı olmayaraq bütün xidmət sahələri müştəri məmnunluğunu nəzərə almalı, bunu dəyərləndirməlidir. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, xidmət sahələrinin sürətli inkişafını zəruri edən şərtlərdən biri də reklam və piar işlərinin təşkil olunmasıdır. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə ölkəmizdə reklam və piar işləri istənilən səviyyədə deyil.

Artıq bir çox inkişaf etmiş ölkələr postpandemiya dövrü iqtisadiyyatı üçün hazırladıqları proqramlarda xarici investisiyanı cəlb etmək məsələsini önə çəkərək, bunun üçün kifayət qədər ciddi addımlar atıblar. Xarici investorlara güzəştlər, qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər və sair hazırlayırlar. Azərbaycanda da həmçinin bu proqramlar kimi işlər hazırlanmalı və müvafiq normativ sənədlər və yeni proqramlar qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995
2. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı-1999
3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı-1995
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29.01.2019
5. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”16.12.2016 (98s)
6. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02.02.2021
7. R.Əliyev, M.Məmmədov, N.Novruzov. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik. Bakı-2003.
8. Ə.Q.Əlirzayev “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Bakı-2010, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, (529 s)
9. F.İ.Qurbanov “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri” Bakı-2007, Adiloğlu nəşriyyatı.
10. C.A Məmmədov, H.B Soltanova, S.H Rəhimov “Beynəlxalq turizmin coğrafiyası”, Bakı-2002, Mütərcim nəşriyyatı(512s)
11. B.Ə Bilalov “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi”, Bakı-2006, Mütərcim nəşriyyatı(280s)
12. Ə.Q Əlirzayev, S.N “Aslanova Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi inkişaf problemləri”, Bakı-2006, Adiloğlu nəşriyyatı(164s)
13. Hacıyev C.C. Ölkədə turizmin inkişafının iqtisadi inkişafa təsiri, «Интернаука» научный журнал г.Москва. Январь 2019 г
14. Hacıyev C.C. Azərbaycanda Turizmin inkişafında investisiya maliyyələşdirilməsinin rolu, Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal. Aprel 2020ci il
15. <https://president.az/>
16. <https://www.stat.gov.az/>
17. <https://mincom.gov.az/az/>
18. <https://tourism.gov.az/>

“RAMAZAN AYI”NIN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DİNİ TURİZMİN İNKİŞAFINDAKI ƏHƏMİYYƏTİ.

THE IMPORTANCE OF THE MONTH OF RAMADAN IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CULTURE AND RELIGIOUS TOURISM.

Vəlizadə Fidan Ruhulla

Azərbaycan Turizm və Menecement Universiteti, İctimai fənlər kafedrası, Kulturologiya və onun ümumi məsələləri üzrə-dissertant

Cəfər Cabbarlı ev-muzeyinin əməkdaşı

ORCID: 0000-0001-9598-3553

DİN NƏDİR?

Din insanların ilk yaradılışından bəri dünyada olduğuna inanılan və insanın yaradıcı və ətraf mühitlə əlaqəsini tənzimləyən quruluşa verilən addır. Bütün cəmiyyətlərdə müxtəlif yollarla varlığını davam etdirən din, hər çağda olacağı təxmin edilən inanc mənbəyidir(6).

Din dedikdə bir çox mənalara özündə ehtiva edən bir sistem nəzərdə tutulur ki, bura mukafat, cəza, qanun, adət-ənənə, və.s daxildir. Dinə verilən müxtəlif təriflər müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin dünyabaxışlarına görə dəyişiklik göstərmişdir.

Din sözünün izahı olduqca çətin və mürəkkəbdir. Zamanla dinlər dəyişmiş bəziləri bir-birini əvəzləmiş olsa da ümumən bütün dinlərin ortaq özəlliklərinin olduğu qəbul edilməkdədir. Qərb alimlərin ortaq fikri din sözünü ifadə edərkən 5 əsas ünsürün mövcudluğu üzərinə qurulmuşdur. Bunlar aşağıdakı şəkildədir:

1. fərdi təcrübə(şəxsi təcrübə yolu ilə əldə edilmiş dindarlıq konsepsiyasını təhlil etmək)
2. zehni (insanın özündən üstün bir qüdrətin mövcudluğuna zehni ilə inanması)
3. hissi(zehni ilə qəbul etdiyinə hissi(qəlbi) ilə bağlanması)
4. itaəti (zehni ilə qəbul edib, qəlbi ilə bağlandığı güc qarşısında bəzi davranışları etmək öhdəliyi)
5. İctimai (eyni zehni hissi, itaəti paylaşan insanların yaratdığı sosial qrup)(4).

İslam alimləri dinə Quran Kərimdə yer alan ifadələrlə və İslam inanclarında olan izahları nəzərə alaraq bu şəkildə tərif vermişlər: “Din ağıl sahibi insanların öz seçimləri ilə şəxsən faydalı olan şeylərə aparan(istiqamətləndirən) ilahi qanundur”(10).

İnsanların dini inanclarına təsir edən əsas amillərdən biri də, məhz ətraf aləmləri, sosial mühitləridir. Onlar yaşadıkları cəmiyyətin inanc və qaydaları müəyyən qədər mənimsəyirlər. Din, müsəlman, dindarlıq, anlayışı geniş təhlil oluna biləcək mövzulardır. Din anlayışına yuxarıda az da olsa nəzər yetirdik. Bəs müsəlman kimlərdir və dindarlıq nədir? Suallarına necə cavab verə bilərik.

MÜSƏLMANLIQ VƏ DİNDARLIQ

Allahın vahidliyini qəbul edən, ona heç bir şərik qoşmayan İslam dininə inanan bu yolu özləri üçün həyat yolu seçən insanlara müsəlman deyilir. Məktəbə gedən bütün uşaqlar sağırd, universitetə gedən bütün gənclər tələbə adını alsalar da onların hamısı əla qiymətlərlə bu müəssisələri bitirə bilmir. Eləcə də insanlar müsəlman olduqlarını qəbul etsələr də, lakin hər biri dindar ola bilmir. Buna baxmayaraq, onlar yaşadıkları cəmiyyətin təsiri ilə müəyyən qədər qəbul edilmiş norma və əməllərə riayət etməyə çalışırlar. Buna misal olaraq, əməldə dindar olmayan müsəlmanların böyük əksəriyyəti belə ölkəmizdə Ramazan, Qurban kimi dini bayramları qeyd edir, İslam təqviminin ağır günləri hesab edilən günlərdə (şəhadət günlərində) toy, şadyanalıq etməkdən çəkinirlər. Bu insanların ictimai şüuruna zamanla təsir etmişdir.

Allah bütün insanları fitrətən müsəlman yaratmışdır. Müsəlman dedikdə yəni nəzərdə tutulan vahid Allaha ibadət edən, haqq hesab gününə inanan kəslərdir. Bunu aşağıdakı ayədə də aydın görmək mümkündür.

Rəbbi ona: “Təslim ol!”– dedikdə, o: “Aləmlərin Rəbbinə təslim oldum!”– demişdi. İbrahim də, Yaqub da bunu oğullarına vəsiyyəət etdilər: “Ey oğullarım! Həqiqətən, Allah bu dini sizin üçün seçmişdir. Siz də ancaq müsəlman olaraq ölməlisiniz!” Yoxsa siz Yaquba ölüm gəldikdə (onun) yanında idiniz? O zaman o, öz oğullarına dedi: “Məndən sonra nəyə ibadət edəcəksiniz?” Onlar dedilər: “Sənin İlahına, atalarının – İbrahimin, İsmailin və İshaqın İlahı olan Tək İlahı ibadət edəcəyik. Biz yalnız Ona təslim olanlarıq!” (Bəqərə, ayə 131-133),(1).

Lakin insanlar bütün zamanlarda yaradana doğru getmək əvəzinə başqa istiqamətlərə üz tutmuşlar. Bu zaman onların etiqaət etdikləri, inandıqları dinlərdə dəyişmişdir. Dinlər öz başlanğıclarını səmavi və qeyri-səmavi olmaq üzərə iki başlanğıcdan alırlar. Səmavi bir din kimi islam dini sonuncu səmavi dindir. “Şübhəsiz, Allah yanında din İslamdır” şəklində olan “Ali-İmran” surəsinin 19-cu ayəsində istifadə olunan islam sözünün mənası “bağlanmaq, itaət etmək, təslim olmaq” mənasındadır. Bu baxımdan ələ alındıqda yenidən görürük ki, bütün Allah elçiləri Adəmdən Hatəmə kimi Allaha itaət etmək ,bağlanmaq onun göstərdiyi yoldan getmək prinsiplərini öz qövlərinə, ümumən bütün bəşərə ünvanlamışlar. Bu baxımdan biz sonuncu ilahi dinin inanc sahibləri olaraq bizdən əvvəlki, ilahi kitabları gətirmiş və ilahi əmrləri insanlara çatdırmaqla məsul olan Allah elçilərini haqq yolda olduqlarını iqrar edirik.

Yer üzərində bizlə bərabər yaşamını davam etdirən digər dini qrupların üzvlərinə qarşı daim hörmət,ehtiram, səbr göstərmək onları zor gücünə nə isə etməyə vadar etməkdən çəkinməliyə.

Dini qruplar da digər qruplar kimi onların fəaliyyətləri, təhsil və etiqaətləri ilə bağlı tənqidi ictimai bəyanatlara və debatlarla dözümlə yanaşmalıdırlar, lakin bu cür tənqidlər qərəzli və təhqir dolu olmamalı, ictimai dincliyin pozulmasına gətirib çıxarmamalı və ya müəyyən bir dinin tərəfdarlarına qarşı ayrı-seçkiliyə yol verərək hiddət nümayiş etdirməməlidir. Avropa Şurasının Venesiya Komissiyası(3).

Dində məcburiyyəət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azğınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Hər kəs Taqutu (Şeytani və ya bütleri) inkar edib Allaha iman gətirsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir ipdən (dəstəkdən) yapışmış olur. Allah (hər şeyi olduğu kimi) eşidəndir, biləndir! (Bəqərə, ayə 256), (1).

Dində “məcburiyyəət yoxdur” dedikdə nəzərdə tutulan qeyri müsəlmanları müsəlman olmağa məcbur etmək olmaz fikri kimi başa düşülməlidir, lakin bu o demək deyildir ki, müsəlman olanlarda dində məcburiyyəət yoxdur deyib, islamın ona vacib buyurduğu əməlləri tərək etsin.

RAMAZAN HAQQINDA

Oruc İslamın vacib olan şərtlərindən (Firüiddin) biridir. Bu oruc Ramazan ayında olan orucu nəzərdə tutur. Çünki bu oruc vacib, digər oruc mütəhəbbədir. İndi isə bir qədər Ramazan ayının mahiyyətindən danışaq. Müsəlman təqviminin 9-cu ayı olan Ramazan ayı İslam dinində böyük əhəmiyyətə malikdir. Quranı Kərim məhz bu ayda nazil olmuşdur. Bu ay Allaha yaxınlaşmaq üçün bir imkandır. Bu ayda müsəlmanlar təyin olunan bir ay boyunca təzə ayın (şəvval ayının) hilalı görünənə kimi oruc tutur, ibadət edir, Quranı Kərim tilavət edirlər.

Quranı Kərimdə bu barədə belə buyurulur:

Ramazan ayı insanların bələdçisi, aşkar hidayət dəlillərinə malik və (haqq ilə batili bir-birindən) ayıran Quranın nazil olduğu bir aydır. Buna görə də sizdən bu ayı görənlər (öz vətənlərində olan) kəs, onu (o ayı) oruc tutmalıdır. Xəstə, yaxud səfərdə olan kəs isə başqa günlərdə bir neçə gün (oruc tutmadığı günlərin sayı qədər oruc tutmalıdır). Allah sizin üçün asanlıq istəyir, sizin üçün çətinlik istəmir. Həmçinin (istəyir ki,) müəyyən olunmuş miqdarı (otuz günü) tamamlayasınız və sizi hidayət etməsinin şükrü olaraq «təkbir» deyərək Allahı əzəmətli sayasınız, bəlkə (Onun) şükrünü yerinə yetirə bildiniz. (Bəqərə, ayə 185), (1).

Həmçinin oruc tutmaq yalnız müsəlmanlara şamil edilməmişdir. Yer üzərində yaşamış digər qövlərin də oruc tutmaq kimi vəzifələri olmuşdur. Yəni bu barədə Quranı Kərimdə belə buyurulub:

Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib edildiyi kimi, sizə də vacib edildi ki, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz! (Bəqərə, ayə 183),(1).

Biz bilirik ki, insan yer üzərində yaşadığı üçün onun bir çox maddi təminatlara ehtiyacı olur. Lakin bu ehtiyaclar maddi ehtiyaclarla kifayətlənmir, əgər insanın sadəcə maddi ehtiyaclarla tələbatı olsaydı onda insan ruhsuz, duyğusuz bir varlıq olardı. İnsanın anlaşılmaq, anlamaq, həyat və ölümü, ondan sonrakı həyatı dərk etmək kimi istəkləri vardır. Din insana bu aramliğa nail olmaq imkanı verir. O insanın ruhən saflaşmasına, özünə və cəmiyyətinə faydalı olmaq imkanı yaradır.

Ramazana Mədəniyyəti deyilən bir anlayış mövcuddur. Ramazan ayına xas olan adət və ənənələrin uzun əsrlərdən bəri varislik yolu ilə ötürülərək zamanəmizə gəlib çatmasına şərait yaratmışdır. Bu gün İslam dünyasının bir çox ölkələrində bu adətlər hələ də davam etməkdədir. Bunlardan bəzilərinə günümüz elektrotexnikası sayəsində ehtiyac qalmasa da bunlar gözəl adət və Ramazan sevinci kimi hələ də saxlanılır. Ramazan ayı İslam dünyasında səbirsizliklə gözlənilən aydır. Bu ayda keçib gedən hər gün Ramazan günləri bitir səbəbilə insanda hüzn yaradır. İnsanlar əsasən, yaşlılar bu Ramazana da qovuşduq deyər qəlblərində sevinc hiss keçirirlər. Hətta ölümlərinin də Ramazandan sonra olmasını arzulayanlar vardır. Düşünürük ki, bu insanların “bu ilki Ramazan fürsətini də əldən verməmək” istəklərindən irəli gəlir. Bu digər dünyaya daha çox azuqə aparmaq (xeyir əməl) istəklərindən yaranan duadır. Ramazan ayı bitincə edilən dualar “gələn Ramazana qovuşmaq diləyilə” şəklində olan dualardır.

Ramazanın illərdir davam edən adətlərindən biri də əsasən türk dünyasında davul səsləri ilə insanları imsaka (sahura) oyatmaqdır. Bu gün insanlar saatlarını istədikləri vaxta təyin etməklə onun səsinə oyana biləcəklərinə baxmayaraq, davulçular yenə öz adətləri üzrə insanları səhər yeməyinə səsləyirlər.

Digər bir adət kimi Ramazan ayı boyunca Quran tilavəti digər aylardan daha çox olur. Bəzən insanlar Ramazan ayı toplu halında Quranı-Kərim oxuyurlar, bəzən də, cüzlərə bölərək Quranı hissə-hissə oxuyurlar. Sonda bu oxunmuş Quranın xətmə üçün iftar süfrələri açılır və Quran xətm olunur.

Ramazanda iftar mədəniyyəti deyilən cəm halında ailələrin bir süfrə başında əyləşib iftar etməsi illərdir davam edən adətlərdəndir. Özündə birliyi, bərabərliyi ehtiva edən Ramazan ayı qohum-əqrəbanı, dostları iftar süfrələrində bir yerə cəm edir.

Ramazana ayının özəl günləri hesab edilən qədr gecələrinin xüsusi əməlləri vardır. Bu gecələr mahiyyət etibarilə önəmli gecələrdir. İnsan taleyində onun qəzavü-qədrində rol oynayan bu gecələrdə insanlar bu gecəni əldən vermək istəmir. Bu gecə oyaq qalıb (əhya saxlamaq) ibadət etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Quranı-Kərimin məhz qədr gecəsində nazil olduğu söylənilmişdir.

Məscidlərdə, evlərdə istər qədr gecələrinin də, istərsə də bütün Ramazan ayı boyunca iftar süfrələri açılır, dini söhbətlər edilir. İslam dünyasının önəmli dini məkanları hesab edilən bir çox məscidlərdə hər gün iftar süfrələrinə hazırlıq görülür. (Məkkə şəhəri- Məscidül-Hərəm, Mədinə şəhəri-Peyğəmbər məscidi, Məşhəd Şəhəri –İmam Rza(ə) məscidi, İstanbul-Sultan Ahmet meydanı və.s). İstər yerli sakinlər, istərsə də buraya gələn zəvvarlar (turistlər) bu məkanlara gedib öz iftarlarını açmağa bilirlər.

Bununla yanaşı uzun illərdir davam edən bu gün də Türkiyədə öz aktuallarını saxlayan “Mahya sənəti”dir ki, bu məscidlərdə iki minarə arasında çəkilən iplər və bu iplərin üzərində işıqlarla yazılan sözlərə deyilir. Məxsusən Ramazan ayında “Hoş geldin, ey şəhri Ramazan” şəklində mahyaları görmək mümkündür. Hazırda Türkiyə Cümhuriyyətində davam etdirilən Ramazan adətlərinin kökləri Osmanlı İmperiyasına dayanır.

İmsak və iftara doğru hazırlanan yeməklər özünün tutumu, sağlığa ziyansızlığı baxımından nəzərə alınmaqla hazırlanır. Bu isə öz növbəsində Ramazanda yemək mədəniyyətini yaratmışdır. Ramazanın əvəzolunmaz yeməkləri vardır. Bu ölkələr üzrə müxtəliflik göstərsə də, məlum məsələdir ki, hazırlanan qidalar halal standartlar nəzərə alınmaqla hazırlanır. Ölkəmizdə əsasən Ramazanda imsaka firni, südlü düyü kimi sıyıqlar əlavə qida kimi bişirilir, iftara isə, sulu xörək ilk növbədə olmaqla sonrasındadır digər xörəklər və daha yüngül siriniyyatlar hazırlanır. Türkiyədə Ramazan pidesi adı ilə məşhurlaşan Ramazana özəl hazırlanan pidələr (çörəklər) vardır.

Ramazan süfrələrinin əvəzlunmaz qidası xurmadır. Məxsusən ərəb ölkələrində yetişdirilən, ölkəmizdə də satışı çeşidi zəngin olan xurmalara rast gəlmək mümkündür.

Bir çox ərəb-müsəlman ölkəsində Ramazan ayında gündüz vaxtı şəhərdə gəzərkən kafe və restoranları açıq görmək mümkün deyil. Ramazan ayına olan hörmətdən qeyri-müsəlmanlarda bu adəti artıq mənimsəmişlər. Bunu həmçinin ilin bütün vaxtlarında Ərəb-müsəlman şəhərlərində Məkkə, Mədinədə Namaz vaxtları bağlanan kafe-restoran, dükan, mağaza bir sözlə bütün iaşə obyektlərinə də ,aid etmək olar (şəxsi müşahidə). Bəzi ölkələrdə misafirlər üçün oruc vaxtı fəaliyyətini davam etdirən restoranlar vardır ki, onada pərdələr vasitəsi ilə restoranları icəri görünməsin deyə örtürlər. Ölkəmizdə Ramazan ayında oruc vaxtı ərzində restoranlar bağlı olmasa da, restoranların bir çoxunda qeyri-halal içkilərin təklif olunmaması təqdirəlayiqdir. Həmçinin ölkəmizdə restoranların bir çoxu İftar menyusu təklif etməyə başlamışdır. İftar zamanı təklif etdikləri xüsusi “ehsan” niyyətinə hazırlanan qidaları da oruc tutanlara təklif edirlər (şəxsi müşahidə). Ölkəmizdə ayrıca satışı olmasa da, Zəm-zəm suyu evində olan insanlar bu suyu Ramazan süfrələrindən əksik etmirlər. Müxtəlif zamanlarda Məkkəyə səfər edən kəslər özləri ilə gətirdikləri, Zəm-zəm suyunu və Mədinə xurmasını Ramazanda süfrələrini bəzəmək üçün saxlayırlar. Ramazan süfrə mədəniyyəti olduqca zəngin və geniş mövzudur.

Ramazan bayramı məxsusi qeyd olunan, ailələrin cəm olduğu bir bayramdır. Bu bayramda hər kəs təzə libas geniyər, başqalarına da (qohumları) imkanı daxilində təzə geyimlər (çox vaxt geyim) alırlar. Ramazanda oruc tutan kiçiklərə hədiyyə alınır, şiriniyyatlar, paylanılır. Türkiyədə həm də “Şəkər bayramı” kimi adlandırılan bu bayramda uşaqlara konfetlər paylanması ilə də məşhurdur. Bu əslində ağzınız şirin, həyatınız dadlı olsun mənalarını da verir.

Eid-ül-Fitr adını alan bu bayram Ramazandan sonra gələn Şəvval ayının ilk günü qeyd olunur. Bu bayram günündə insanlar məscidlərə gedərək bayram namazı qılır, sonrasında bir-birini təbrik edirlər. Bu bir aylıq oruc vaxtı müddətinin sona çatması, Ramazan orucunu müvəffəqiyyətlə tamamlamaq, Allahla olan əhd-peymanın göstəricisidir. Bu bayramda maddi imkan yerində olan hər kəs (bu imkan hansı hədlə ölçülür bu barədə dini kitablarda məlumat verilir.) minimum və maksimum ölçü hesablanılmaqla özünə uyğun miqdarda Fitr bayramından öncə fitrə zəkatı çıxarır. Bu zəkat sonrasında o zəkata ehtiyacı olan uyğun şəxslərə verilir. Ramazan incəsənətində günümüzdə divarlardan asılmaq üçün dini yazılar, çoxlu sayda qəndillər məxsusi işlənmiş təsbih və səccadələr bu aya özəl hazırlanır. Məxsusi Ramazan temalı süfrələr mövcuddur ki, onlar Ramazan ayında mizlərin üzərinə örtülür. Yenə bu səpkidə bir çox xırda ev əşyaları dekorasiyasına rast gəlmək mümkündür. Həmçinin uzun illərdir sadə şəkildə hazırlanan məscid quruluşlu stolüstü saatlar, artıq bir qədər formasını dəyişərək daha cazibəli, qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş şəkildə buildən insanların ixtiyarına verilmişdir.

Bu gün dünyada yaşayan yeni doğulan nəsli “Z” nəsli adlandırırırlar. Bu isə əlifbanın son hərfi olduğu kimi hər bir sahədə gələn son nöqtəni də ifadə edir. Elm texnologiya sürətlə inkişaf etdikcə insanın dünyaya baxışında müəyyən dəyişikliklər yaranır. Kəşf olunan nəliyyətlərin İslamın müqəddəs kitabı sayılan Quranı-Kərimdə 14 əsr bundan əvvəl qeyd olunması insanlarda bu dinə olan marağı artırmaqdadır. Məlum məsələdir ki, bu günün insanı elm, bilik əldə etmək istədikdə yalnız kitabları oxumur, həmçinin internet kimi böyük və qlobal bir məlumat bazasından da istifadə edir. Nəzərə alsaq ki, bu günün səyahət imkanları olduqca geniş və komfortludur, deməli İslam dini ilə tanış olmaq istəyənlər bu səfərlərə çıxmaqla özləri üçün cavabsız qalmış suallara cavab tapmış olurlacaqlar. Ramazan ayı da belə fürsətlərdən biridir.

RAMAZAN VƏ DİNİ TURİZM

Dini turizm turizmin bir növü olaraq adındanda göründüyü kimi dini, müqəddəs məkanlara səfərləri nəzərdə tutur.

Bu səfərlər ilin müxtəlif vaxtlarında icra olunur. Bununla yanaşı islam təqviminin önəmli günlərində də dini məkanlara səfər edərək orada dini ritualların icrası bura aiddir.

Ramazan da belə önəmli bir ay olduğundan bu zaman dilimində insanlar müqəddəs məkanlara səfər etməyə önəm verirlər. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, səfərdə olan şəxslər oruc tutmaqdan azaddırlar. Lakin bu məsələni “hər kəs səfər etsin ki, oruc tutmaqdan azad olsun” şəklində fikirləşmək düzgün deyil. Ramazan orucu vacibdirsə və səfər orucu pozursa onda sual yaranır ki, deməli Ramazan boyunca səfər etmək olmaz. Xeyr bu belə deyil. İnsanlar Ramazanda da uzaq yerlərdəki dini məkanlara müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla səfər edə bilirlər ki, bu zaman onlar səfərdə olsalar da, oruc tuta bilirlər. Artıq onların getdikləri yer səfər yeri olmaqdan çıxır bir müddətlik yerləşmə (qonaqlama) yeri olaraq dəyişir (misal üçün səfər edilən yerdə 10 gündən artıq qalmaq, bu zaman oruc tutmaq icazəlidir, bu barədə dini kitabların hökmlərə aid bölmələrindən məlumat toplamaq olar).

Ramazanda insanlar yaşadıkları ölkənin məscid və dini məkanlarına səfər etməklə bərabər digər ölkələrin də dini, müqəddəs məkanlarına səfər edə bilirlər.

Həcc dövrünü çıxmaq şərti ilə Məkkə şəhərinə edilən səfərlər Ümrə ziyarəti adı altında gerçəkləşir. Quranı-Kərimin Məkkə və Mədinədə Peyğəmbərə nazil olunması və bunun Ramazan ayında qeyd edilən Qədr gecələrində tamam kamala yetməsi səbəbilə zəvvarlar Ramazan ayında Ümrə ziyarətinə səfər etməyi arzulayırlar. Uzun illər Ramazan ayı boyunca belə Ümrə tur paketlərini Azərbaycan da öz zəvvarlarına təklif etmişdir. Artıq bir necə ildir davam edən Covid-19 pandemiyası dini turizm məkanlarına səfərlərin məhdud səviyyədə təşkilində də özünü göstərmişdir.

Ramazanın digər bir önəmli günü İslam dünyasının önəmli şəxsiyyəti Əli İbn-i Əbutalibin şəhadəti günüdür. Bu ayda zərbətlənərək qətlə yetirilməsi səbəbindən ölümünün ildönümü hər zaman Ramazana təsadüf etdiyindən zəvvarların bir çoxu İslam dünyasının önəmli şəhərlərindən olan Nəcəf (Əli ibni Əbutalib bu şəhərdə dəfn olunub, Kufə şəhərində isə qətlə yetirilib) şəhərinə səfər edirlər.

Ramazanda qeyd olunan Qüds günü müqəddəs torpaq olan Yerusəlimin onun timsalında bütün zülm görən müsəlman xalqlarının birlik və bərabərliyi təmsil edir. Bu baxımdan Qüds torpaqlarına da Ramazan ayında səfər edənlərin sayı çoxdur.

Müxtəlif turizm şirkətləri Ramazan ayı boyunca istər ölkə daxili, istərsə də ölkə xarici turlar təşkil edirlər. Müsəlman ölkələrində bir ay çəkən Ramazan özünün mədəniyyətini, incəsənətini illərdir davam etdirməkdədir. Bir çox müsəlman ölkələri islami (halal) standartlara cavab verən məkanlarının saylarını artırmaqla ölkələrini gəlmə turizmdə daha irəli səviyyəyə aparmışlar.

“Ramazan bayramı” müsəlman dünyasında bayram kimi qeyd edildiyindən, hər ölkə konstitusiyasına uyğun olaraq bir necə günlük bayram (tətil) verir. Bu isə insanlara bayram günlərində səfər etmək imkanı yaradır. Günümüzdə yalnız dini əqidəsi müsəlman olan ölkələr deyil, digər ölkələrdə də “halal” standartlara cavab verən iaşə obyektləri, istirahət məkanları, restoran, kafe kimi yerlər hazırlayırlar. Bu ilin müxtəlif vaxtlarında həmin ölkələrə səfər edən mühafizəkar müsəlmanların tələblərini qarşılayır.

Son dövrdə dünyanı əhatə edən Covid-19 pandemiyası bir çox sahələrə təsir etdiyi kimi dini turizmdən də yan keçməmişdir. Dini məkanların uzun müddət qapanması inanc sahibləri üçün olduqca kədərli bir hal almışdı. Hal-hazırda müəyyən tədbirlər gözlənilməklə dini məkanların yenidən açılması gerçəkləşmişdir.

Son dövrün səyahət imkanları asan və rahat olduğundan insanlar səyahəti çətinlik kimi deyil, istirahət kimi qiymətləndirir. Uzaq məsafələri yaxın edən nəqliyyat vasitələri insanların yola itirdikləri zamanı azaldır.

Ramazanda ayının islam fəlsəfəsi baxımından təhlili olduqca genişdir. Ramazan ayı bir çox aspektlərdə təhlil oluna bilər. Mahiyyəti etibarı ilə insanları Allaha yaxınlaşdırır, sağlamlığa çoxsaylı faydası olan, insan ruhuna aramlıq gətirən bu ay hələ çox elmi araşdırmalara mövzu olacaqdır. İnsanların marağına səbəb olduğundan bu ayın mahiyyətini anlamaq baxımından xarici ölkə vətəndaşları (qeyri müsəlmanlar) müsəlman ölkələrinə səfərlər edirlər. Bu səfərlər dini turizmin gerçəkləşməsinə səbəb olur. Onlar bununla özləri üçün cavabsız qalan suallara cavab tapırlar. Bu isə günü-gündən müsəlmanların sayının bir daha artdığı göstərir. Həmçinin, islamla tanışlıq Qərbi dünyasında süni şəkildə populyarlıq qazanmış islamofobiyanın azalmasına zəmin yaradır. İslamı tanıdıqca qeyri-müsəlmanlar bu dinin insanları birləşdirici gücünün olduğuna inanırlar. Bu baxımdan hal –

hazırda youtube sosial şəbəkələrində geniş yer alan qeyri- müsəlmanların və ya sonradan müsəlmanlığı qəbul etmiş əksəriyyəti Avropa vətəndaşları olan insanların öz şəxsi səhifələrindən paylaşdıqları videoroliklərin böyük əməliyyəti vardır. Onlar həmin bu dini məkanlara, ümumən islam dünyasına səfər etməklə çəkdikləri səyahətnamələri ictimaiyyətlə bölüşürlər. Bununla da bu dini, bu torpaqları, oranın insanları tanımayanların həyat və dünyabaxışları haqqında məlumatlanır və onlara qarşı daxillərində olan islamfobiyanın nə qədər lüzumsuz olduğunu dərk edirlər. İzləyicilərin həmin videoların sonuna yazdıqları müsbət şərhlər onların həmin məkanlara səfər etmək istəklərinə nümunədir. Bu isə həmin videoların paylaşılmasının nə qədər doğru qərar olduğunu göstərir (şəxsi müşahidə).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki,

- *hər bir insan daxilən onda olan inancın izinə ömrünün müxtəlif çağında düşür, onu tapmağa səy göstərir.*
- *Ramazan ayı da İslam dininin izi ilə getmək istəyənlərə uzun əsrlərdən bəri sönməyən məşəl olmuş və bundan sonrada olacaqdır.*
- *Ramazan ayının maddi və mənəvi təhlilinin düzgün aparılması İslam dininin ictimaiyyətə düzgün çatdırılması ilə nəticələnəcəkdir.*
- *Ramazan ayı boyunca İslam dünyasına edilən səfərlərlə dini turizm gerçəkləşmiş olacaqdır.*
- *Bu isə indiki zamanda yaşayan insanların ehtiyac duyduqları mənəvi tələbatın ödənilməsi deməkdir.*

Elə isə hər bir müsəlmana Ramazanın mahiyyətini duyaraq yaşaya bilməyi arzu edir, müqəddəs kitab Quran-Kərimin izindən doğru şəkildə getməyi diləyirik

Çünki, Qur'an, nuru azalmayan çiraq, işığı sönməyən məşəl, dibi bilinməyən dəniz, gedərkən azğınlığa aparmayan yol, nuru tükənməyən parlaq şüa, dəlili azalmayan ayıran (*haqqı batıldən ayıran*), təməli viran olmayan bina, (*əhlinin*) xəstəliklərində qorxu olmayan şəfa (*çünki o, cismi və ruhi olmasından asılı olmayaraq qarşıya çıxma biləcəkdir bütün xəstəliklərə şafadır*), yardımçıları məğlub olmayan şərəf və izzət, köməkçiləri basılmayan haqdır(2).

Ramazan ayınız xeyirlərə vəsilə olsun...

Dünyada Ramazan adətlərindən bəziləri

İran: Ramazan ayının başlaması ilə İranda təmizlik kampaniyası başlayır. İnsanlar ibadət yerlərində könüllü təmizlik işləri aparırlar. Küçə və prospektlərin çiraq və güllərlə bəzəndiyi ölkədə sahurun ilk gecəsində çörək arasında soyuq küftə yemək adətdir(8).

İraq: İnsanlar oruclarını ərəb dünyasının məşhur içkisi olan "amra al Deen" adlanan mərci şorbası və ərək suyu ilə açır. Daha sonra "kouba", qaynadılmış düyü yeməyi, künefe deserti yemək adətdir(8).

Misir: Ramazan ayı gələndə yollara, mağazalara, evlərin eyvanlarına fanus adlanan dəbdəbəli fənərlər asılır. Keçmiş Ramazanlarda olduğu kimi mani oxuyan, konfet toplayan uşaqlar bu ənənəni indi də davam etdirirlər. Misirlilər iftar zamanı süddə isladılmış xurmaya üstünlük verirlər. Xurma ilə iftar etdikdən sonra axşam namazını qılıb süfrəyə əyləşirlər. Misirlilər Ramazan ayında süfrələrindən şəkər qamışı şirəsi, karkade və portağal suyunu əksik etmirlər. Sahurda doyurucu xüsusiyyətinə görə lobyadan hazırlanmış yeməyə üstünlük verirlər(8).

İndoneziya: Türk ənənəsi Karagöz Hacivat kimi İndoneziyada da "Wayang Golek" adlı kukla oyunları oynanılır. İftarda ilk olaraq şirniyyat yeyilir, axşam namazı qılınır, ardınca əsas yemək verilir(8).

Suriya: Türkiyədən fərqli olaraq yeni günün orucunun başladığını bildirmək üçün iftar topu əvəzinə imsak vaxtı 3 top atılır. Osmanlı dövründən qalma ənənə olan biyan şərbəti suriyalılardan iftar süfrələrinin vazkeçilməzləri arasındadır. İftar süfrələrinin başqa bir əvəzolunmaz hissəsi də üzərinə bəkməz tökülərək

yeyilən “nazik desert” və ya “çəyirtkə deserti” kimi tanınan xırtıldayan desertdir. Bu desertin xəmiri Ramazana bir ay qalmış hazırlanır və qurudulur(8).

Özbəkistan: Onlar piyalə adlanan xüsusi stəkanlarda içdikləri çayla iftar edirlər, sonra da yeməyə gedirlər. Təbii ki, onların sevimlisi özbək plovudur(8).

Mərakeş: Qadınların Ramazanın gəlişini əllərinə xına vuraraq qeyd etdikləri Mərakeşdə imkanlı insanlar bu ayda evdə kasıblar və imkansızlar üçün yemək bişirirlər(8).

Yəmən: Peyğəmbərimiz Məhəmməd(ə) sürmə çəkmək ənənəsinə Ramazan ayında Yəməndə kişilər üstünlük verirlər. Yəməndə məscidlərin həyətlərində kişilərin evlərindən kənarında da sürmə çəkməsi üçün “sürməçəkənlər” vardır(8).

Sudan: İftar süfrələrində süd və ya qatıq əlavə edilərək hazırlanan "Sabaroa" dedikləri güveçlərə üstünlük verilir. Ramazanda onların sevimli içkisi qarğıdalı unu və ədviyyatlardan hazırlanan “Hilumur”dur(8).

Oman: İki fəsildə(iki hissəli) iftar verən Omanlılar oruclarını ərəb qəhvəsi və ya xurma ilə açır, sonra şorbasını içir və dərhal axşam namazı üçün məscidə gedirlər. Evə qayıtdıqdan sonra ikinci hissə yemək başlayır. Bu yemək desertlə bitir. Ramazan ayının 15-ci gecəsi uşaqlara həsr olunur. “Kranfaşo” adlanan bu gündə uşaqlar şirniyyat və pul yığaraq küçələrdə rəqs edirlər(8).

Hindistan: Hindistanda Ramazan ayı üçün olduqca fərqli bir ənənə hökm sürür. Ölkənin ən sevilən və bəyənilən ləzzətlərindən biri olan vermicelli makaronu hər il Ramazan ayı üçün xüsusi olaraq asılır və qurudulur (9).

Maldivlər: Maldivlərdə Ramazan ayı hər zaman böyük bir həvəslə başlar. İftar sırasında ‘kulhi bokibaa’ (balıq keksi), ‘foniboakiba’ (un tortu) və ‘gulha’ (balıq topları) kimi müxtəlif yerli yeməklər hazırlanmaqdadır. İftardan sonra şairlərin Raivarunu oxumaları istənilir. Bu Maldivlərin antik milli şeir növü yerlilər tərəfindən böyük bir sevinclə qarşılanır(5).

Pakistan: Pakistanda hər bayram ərəfəsində, qadınlar bir araya gəlirlər. Ramazanın sonunu və Ramazan Bayramının başlangıcını işarə edən yeni ayın görülməsiylə Pakistanda Chaand Raat şənlikləri başlayır. Son iftarların ardından qadınlar bir araya gəlir, rəngli qolbağlar alır və fərqli motivlərdə xınalar çəkirlər. Bu səbəbdən sənətkar köşkləri(dükənləri) səhər saatlarına qədər açıq qalır(7).

İstinad olunan mənbələr

1. BÜNYADOV, Z.M və MƏMMƏDƏLİYEV, V.M.(2004) Qurani-Kərim (Azərbaycan dilinə tərcümə). Bakı: Çıraq Nəşriyyatı
2. SEYYİD RƏZİ(Toplayan), AYƏTULLAH FEYZUL-İSLAM(Şərhi),AĞABALA MEHDİYEV DÜRDANƏ CƏFƏRLİ ETİBAR QULİYEV (Tərcüməçilər) NƏHCÜL –BƏLAĞƏ. II CİLD (2006)
3. <https://www.coe.int/az/web/compass/religion-and-belief>
4. <https://www.fikriyat.com/ilahiyat/islam-ilmihali/2019/01/13/din-kelimesinin-anlami-nedir-dinin-tanimi-nedir-kuranda-din-termininin-anlami-nasil-gecer-kuranda-din-kelimesi-nerelerde-gecer-din-kelimesindeki-dort-unsur-nedir>
5. <http://gezilecekyerler.com/dunya-genelinde-10-ilginc-ramazan-gelenegi/>
6. <https://www.milliyet.com.tr/ramazan/dini-bilgiler/din-nedir-neden-gereklidir-kisaca-din-ve-ahlak-kavramlari-ile-ilgili-bilgiler-6409>
7. <https://www.sinpas.com.tr/liveinsinpas/dunyadan-ramazan-gelenekleri>
8. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/ramazan-2015/283827.aspx>
9. <https://www.yasemin.com/foto-galeri/63138-dunyadan-duyanlari-sasirtan-ramazan-gelenekleri/p3>
10. <https://www.yenisafak.com/din-nedir-h-2694993>

CHINESE TURKISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF TOURISM

Saida Mammadova

Azerbaijan Tourism and Management University. Career and Communication department.

Ph.D. in International relations

ORCID NO: 0000-0001-5529-8914

Summary

Cooperation between the People's Republic of China and the Republic of Turkey, the world's two major economic powers, is developing in various directions. Although diplomatic affairs between the two countries were established in 1971, relations have been developing steadily in recent years. While the two countries did not have a close relationship in the 1970s, a major revival took place in the bilateral relations throughout the 1980s. The Central Asia policy that Ankara pursued just after the collapse of the Soviet Union in 1991 worried Beijing. However, in the 2000s, the number of high-level visits considerably increased as in the 1980s. (S. Çolakoğlu, 2013)

Within the "One Generation, One Road" or "Belt-Road" initiative, China builds networks of cooperation among different regions in a wide geographic area. Turkey is also part of this cooperation network on the account of its geographic position and politico-economic stature. Turkey's Middle Corridor Initiative, which aims to develop trade, economic, and investment ties, is also of particular interest to China.

The tourism sector is among the developing areas of cooperation between the two countries. Today, China is one of the major players in the tourism market for many countries. Therefore, Turkey has begun to take several measures to attract Chinese tourists to the country, which has the potential to revive the country's economy.

This article aims to research the existing cooperation between Turkey and China in the field of tourism, as well as the obstacles posed by recent problems in this area.

Keywords: Turkey-China cooperation, tourism, Chinese tourists, number of tourists, development of tourism, effect on the economy, problems in the tourism relations.

Introduction

The tourism sector generates significant revenue for the country's economy. In this context, each country strives to attract more tourists by highlighting its values. Turkey is working in various directions to develop the tourism sector and thus ensure the growth of the country's economy. The rapidly growing Chinese population is in search of better quality products and services. The fact that China is currently one of the main players in the world tourism market makes it a major tourist target for Turkey.

It is an undeniable fact that attracting Chinese tourists to the country can help revive Turkey's economy, especially after the Covid-19 pandemic.

On the other hand, it should be noted that the share of Chinese tourists in the Turkish tourism market is small compared to other countries. The reason is that their demands are not fully met in the Turkish market. Another major reason for this is that Chinese tourists are more likely to travel to Asian countries because of cultural similarities.

Development

Turkey-China relations, which have grown over the past 50 years, have improved visibly in the last decades in areas ranging from economy to trade, from tourism to cooperation in joint transportation projects. Turkey has focused on developing tourism relations with China and gaining a greater share in this market. In addition, increasing the quantity and quality of the Turkish tourism market is among the main goals of cooperation in this area.

The Chinese government has expanded the bilateral cooperation with many countries in order to encourage its citizens to travel frequently to countries. Turkey was added to the list of partner countries for Chinese citizens in 2002. Based on this, it can be said that the relations between the two countries in the field of tourism began on this date.

The actions taken by the two countries have caused a revival in the tourism sector and the number of tourists visiting Turkey has risen year by year. For example, while the number of Chinese tourists was 98.000 in 2011, it goes up to 313.000 in 2015. (5)

In February 2015 Turkey introduced the e-visa application for Chinese citizens, for the purpose of making it easier to get visas. Thus, in 2015, the number of Chinese tourists increased by 57% and reached approximately 314 thousand people. However, the elevation in the total number of tourists and the number of Chinese tourists in 2015 decreased to 168 thousand people in 2016 due to reasons such as the crisis caused by the crashing of the Russian plane and the security problems caused by the terrorist attacks in Turkey. In 2017, the Turkish tourism sector recovered and the number of Chinese tourists was 247,277. (Ö. Gezer. 2020).

2018 has been declared Turkish tourism year in China and it influenced the increasing tourist's number visiting Turkish cities. Within the scope of the 2018 Turkey Tourism Year in China, Turkey has carried out various advertising activities, introduced Turkish cuisine during a number of events, and held various other cultural exhibitions, during which the country saw great interest from Chinese tourists. As a result of these activities, the number of Chinese visitors to Turkey increased by 59% to 394,194. Positive indications in the tourism sector continued following years and in 2019 Turkey received 426.000 Chinese tourists (Ö. Gezer. 2020).

It should be noted that the most visited dates by Chinese tourists are the end of January, the beginning of February, and October. Especially in these two periods, among the routes that are included in the tour program of Chinese tourists visiting Turkey are Istanbul, Cappadocia, Pamukkale, and Ephesus. (S. Işıkcıus, 2019)

Due to the Covid-19 pandemic tourism sector faced great problems around the world as well as in Turkey. Turkish experts are looking forward to attracting Chinese tourists back to the country once the COVID-19 pandemic is fully contained.

Firuz Bağlıkaya, head of the Association of Turkish Travel Agencies, said that "China is a huge market, and we are attaching significant importance to the country and Chinese people. We have our most prestigious tour operators in China, trying to promote Turkey in the best way possible to the Chinese people." (6)

Despite the development of the tourism sector between the two countries, there are still a number of problems. Compared to other countries, Turkey's share in the Chinese market seems to be very insufficient. Chinese tourists travel for cultural purposes but Turkey, which has rich historical and cultural resources, cannot get enough share from this market.

Conclusion

China is a country that has developed rapidly in recent years and opened to the world. As a country with rapid growth in the international tourism market, China has become the country with the highest tourism expenditure in 2016. (S.İbiş ve O. Batman 2018).

Certainly, Turkey also intends to take advantage of such a market and develop the country's economy, increasing the quantity and quality of tourism. The specific goals must be identified and a strategy must be developed to achieve them.

The goals and strategies of the Chinese tourism market, which the Ministry of Culture and Tourism has set out to increase the number of Chinese tourists and to create an ideal and comfortable travel plan for future tourists, can be listed as follows (7):

Goals:

1. In the short and medium-term, to ensure that 1,000,000 Chinese tourists visit the country in the Chinese tourism market, whose number of visitors has been increasing continuously for two years.
2. Increasing the expenditures of Chinese visitors in Turkey and enabling Chinese citizens with high-income levels to visit the country.
3. Starting flights to Turkey from other important connection points of China such as Xian and Chongqing, apart from Beijing, Shanghai, Hong Kong, and Guangzhou, in cooperation with Turkish Airlines.
4. Opening of cultural centers (like Yunus Emre Foundation) that will represent Turkey in Beijing and Shanghai.
5. To train professional tourist guides who can speak Chinese fluently and can provide quality guide services.

Strategies:

The strategic issues to be followed in order to achieve the above-mentioned goals are:

1. Focusing on marketing tourism products that appeal to high-income groups such as thermal, golf, honeymoon, and congress tourism, as the low-priced tour packages for Turkey create a cheap country image.
2. Welcoming China's famous cinema and music stars to Turkey.
3. Conducting work programs for direct Chinese travel trade representatives in the second and third-level cities of China.

4. Focusing on educational, informative, and interactive promotional practices about our country on WeChat and Weibo, which are the most widely used digital platforms in China, and other important digital platforms.

In order to attract more Chinese tourists, it is important to determine the cultural environment from which they come, what cultural differences they have, and to take the necessary measures in that direction. At the same time, determining consumer satisfaction is an important element in order to address them effectively. In another sense, it is necessary to determine the priority tourist profile and to develop appropriate marketing strategies.

References:

1. GEZER Ö. (2020) Çinli Turist Profili ve Davranışları: Türkiye Örneği. TUCADE - Turizm Çalışmaları Dergisi, 2(2), 53-64
2. IŞIKCIUS S. (2019) TÜRKİYE'Yİ ZİYARET EDEN ÇİNLİ TURİSTLERİN BEĞENİ KRİTERLERİ. Yüksek Lisans Tezi
3. ÇOLAKOĞLU S. (2013) Turkey-China Relations: Rising Partnership. Ortadoğu Analiz. Cilt: 5. Sayı 52
4. İBİŞ S. ve BATMAN O. (2018). Türkiye'ye Gelen Çinli Turistlerin Seyahat Motivasyonları Üzerine Bir Araştırma, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Dergisi, Yıl 11, Sayı 1, Haziran, ss. 455-476
5. <https://www.bloomberght.com/turkiye-ye-gelen-cinli-turist-sayisi-147-bin-artti-2222380> (Date of access 10.05.2022)
6. http://www.xinhuanet.com/english/2020-05/22/c_139076507.htm (Date of access 09.05.2022)
7. <http://tanitma.ktb.gov.tr> (Date of access 08.05.2022)

**FINANCIAL ACCOUNTING AND AUDIT PROBLEMS IN AGRICULTURAL-INDUSTRIAL
BUSINESSES IN AZERBAIJAN AND WAYS TO IMPROVE THEM**

Mazanov Azer Balabey

Master student Otar Alizada

Azerbaijan Tourism And Management University, Faculty of Business Administration

ORCID NO: 0000-0001-9897-3369

SUMMARY

Every business entity operating in the Republic of Azerbaijan acts as an object of financial control. From this point of view, agro-industrial enterprises, agro-industrial complexes(AIC) and other economic entities engaged in agricultural activities are also obliged to organize financial control over economic activities. However, unfortunately, financial control in agricultural enterprises is not well organized. As we have mentioned, financial control is not only a factor that controls the accuracy of accounting and financial documents, it also serves to form a generalized opinion in enterprises where the corporate financial system is formed. However, we must admit that in the current situation, this does not apply to companies engaged in agro-industrial activities in our country.

In order to organize the audit of agro-industrial complexes and determine whether the accounting process is local, both internal audit departments and individual auditors are involved in the business entity. It is in the direct interest of entrepreneurs and management to ensure that the issues listed in the agro-industrial enterprises are in order. At present, the main goal of the state is to form an improved system of financial control in every large and small agro-industrial enterprise operating in the country.

INTRODUCTION

In the medium term, the main goal of national policy in the field of agro-industry in Azerbaijan is to ensure a sustainable and high growth rate of industrial production, improve the structure and increase productivity. The main measures in this area should cover the following areas:

- Creating a modern management and control system
- Increase the competitiveness of local products
- Increasing investment and innovation activities in industry
- To promote development and refining activities in the non-oil sector

The importance of audit in AICs is as follows:

- Increasing business transparency
- Increase the confidence of business partners in their work
- Optimize decision-making by providing reliable financial accounting and reporting information to all stakeholders
- Facilitate the establishment of a system of precautionary measures against adverse events

The following are necessary for the audit of AIC enterprises:

- Compliance with legal requirements
- Obtaining reliable information that allows management and entrepreneurs to make informed management decisions
 - Ability to obtain accurate information from users of financial statements (government, relevant government agencies, banks, insurance, etc.)
 - Measures to eliminate defects and defects found during the inspection
 - Informing stakeholders about the financial condition, financial results and expected dividends[5]

Problems of organization of financial accounting and audit in AICs:

1. The level of accountability and transparency does not fully correspond to the modern era.
2. The level of use of opportunities for creative regulation and coordination between different institutions in the country or, if necessary, foreign experience in increasing transparency and accountability is low.
3. Lack of transparency has a serious negative impact on financial success and the sustainability of social welfare.
4. Due to poor compliance with corporate governance standards and low level of transparency in joint-stock companies, it is not able to use the opportunity to increase capital through securities.
5. Companies evade mandatory audits and tax audits by paying large fines;
6. The financial information provided to raise funds from financial institutions does not fully reflect the accuracy;
7. Companies operate in this way by opening more than one company to pay less tax;
8. Falsification of financial statements is a very dangerous situation, which leads to a decrease in tax revenues, miscalculation of the risks of entrepreneurial activity, deterioration of the economic environment in the country;

9. The definition of authority frameworks between the forms of financial control and the organization of information exchange between control bodies are not at the required level;
10. The level of internal monitoring and internal control system in companies does not fully meet.
11. In the new economic environment, there is a weakening of public confidence in the audit, which is due to the problems and shortcomings in the audit itself;
12. Accounting and transparency issues are closely linked to inconsistencies and gaps in legislation.

In the near future, such comprehensive measures for the development of the sector will have a significant impact on the parallel development of audit services. There will be a growing demand for consulting services, especially in this area. As in the world practice, this development of the agro-industrial sector in Azerbaijan determines the development of relevant audit services:[6]

- Analysis of the financial and economic activity of the organization.
- Assess and forecast the financial situation.
- Provides advice and recommendations to improve the financial and economic performance of the organization.
- Evaluate the effectiveness of management systems, internal control organizations and provide advice on the financing and efficient use of internal resources.
- Preparation of proposals for proper regulation of production, increasing the efficiency of production and management accounting.

DEVELOPMENT

AIC enterprises that do not have internal audit services run the risk of violating accounting and tax laws by reducing the amount of tax paid in their budgets. Taking into account the need for internal audit, the establishment of an internal audit unit in the AICs of our country should be encouraged. Internal auditors are an integral part of the company's business management system, an independent, supportive and advisory activity aimed at assessing the effectiveness of the company's business system. This purpose was established within the enterprise to facilitate the interaction of different departments and to make suggestions for improving the organization of production, the accuracy of accounting reports, the implementation of cost estimates and maintenance.[2]

The internal auditor determines the purpose, efficiency, completeness and timeliness of the direction and use of financial resources of the enterprise, identifies sources of reserves in the formation and expenditure of financial resources, reveals deviations from the law and efficiency in financial and economic operations and their reporting.

It plays an effective role in increasing administrative efficiency by determining the accuracy of calculations made to state budgets and related funds. Internal auditors are not limited to overseeing the recording and elimination of violations. By first determining the cause-and-effect relationship of the identified deviations, the auditor can make specific suggestions and recommendations to improve the performance of the audited entity.

It should be noted that the proper organization and implementation of internal control ensures timely and accurate recording of business transactions in accounting and reduces the risk of misstatement. In this case, the AICs will comply with legal and regulatory requirements, develop measures to eliminate the identified deficiencies and violations, and protect their assets.[1]

The steps taken in our country for the development of financial control are mainly focused on the following issues of control:

1. Improving accounting and increasing the efficiency of its activities.
2. Bringing legislation and legal regulations on financial control in line with existing international standards and ensuring compliance with them.
3. Regulation of the activities of the person or institution responsible for organizing and conducting financial control.
4. Organization of financial control in accordance with the direction, structure and processes of economic entities (including agro-industrial enterprises).
5. Purposeful management of budgets of enterprises (including agro-industrial enterprises) and improvement of financial control over management accounting.
6. To ensure that acts or documents on the results of financial control, prepared at the end of financial control, are an effective tool in determining the current level of activity of the enterprise and making the necessary management decisions for the future.

Development of auditor service

The use of modern information and communication technologies in the development of the audit service in Azerbaijan will have a positive impact on the long-term development of this important infrastructure sector of the market economy, the inclusion of national audit in the international audit integration space and the widespread use of these opportunities. The development of the country's audit services market in terms of modern requirements and the improvement of auditing activities, the expansion of information relations and exchange between the Chamber of Auditors and audit institutions, auditors and their clients are also key factors in the development of this important issue.[3]

Establishment of accounting (financial) accounting in Azerbaijan in accordance with international standards should be carried out in stages.

To ensure the effectiveness of the transition to international standards, as in many developed countries, the country needs to improve the skills of accountants, improve the legal framework in the field of accounting and developed countries. It is necessary to establish an association of jurists. Currently, many organizations that prepare and submit accounting and financial statements in accordance with the US GAAP are expected to move to International Financial Reporting Standards, and there is no need to move to International Financial Reporting Standards. Until then, the existing differences between GAAP and International Financial Reporting Standards may be eliminated.[7]

Instructions

One of the main methodological conditions for the real application of the new National Accounting Standards developed on the basis of IFRS in commercial organizations and other sectors of the economy is the development of guidelines in accordance with the approved Chart of Accounts, ie interpretation of the application of accounts. Experience shows that without guidance, it is impossible to accurately reflect information on the existence and movement of accounting entities in the financial statements, to manage them purposefully, to prepare appropriate economic decisions.

International Financial Reporting Standards

Existing IFRSs should be adopted as one-time norms and rules, constantly improved and adapted to changes in the business environment, international and national legislation. Before applying additional or more

effective approaches, rules and methods in the field of accounting and financial reporting, they should be widely discussed at various levels. It is necessary to increase the role of the Advisory Board on Accounting of the Republic of Azerbaijan in this area and fully restore its activities. The Advisory Council should identify the rules governing many issues, problems not identified in International and National Standards, and prepare them for discussion. It is necessary to establish an Independent Institute of Professional Accountants under the Ministry of Finance to address the theoretical, methodological and practical issues identified by the Advisory Council, to develop the accounting and reporting system in the country in general, and to improve the level of training.[8]

The auditor should prepare a classification of distortions for the AIC that could lead to the most common violations in the recording and recording of relevant business transactions. Preparation of a detailed list of questions included in the audit reports on the audit of financial and economic activities of AIC companies is a priority for their audit. The most important of them are:

- Control over the existing legislation related to the work carried out by AIC enterprises
- Compliance with accounting laws and regulations
- Accuracy of financial statements
- Status and evaluation of the internal control system
- Accuracy of calculations and compliance with established economic standards
- Accuracy of accounting and formation of income of AIC enterprises
- Accuracy of timely and lawful inclusion of costs in the cost

Mandatory audit

Given that the development of agriculture is one of the priorities of the Azerbaijani economy, the urgency of the application of mandatory control over cooperatives is emerging. Cooperative inspections must be carried out in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan “On Agricultural Cooperatives” and the Law of the Republic of Azerbaijan “On Auditor Services”.[4]

In our opinion, in order to protect the interests of audit companies and independent auditors, to prevent unfair competition in the audit services market and to strengthen civil control over the work of auditors, the process of conducting audits of all economic entities in the country by local and foreign audit organizations should be regulated. At the same time, it is crucial to take concrete steps to increase the level of experience, training and security of national auditors in accordance with intellectual standards.

At the same time, it is extremely important to take concrete measures to increase the level of qualification, skills and professionalism of national auditors in accordance with international standards.

Ecological audit

The Law of the Republic of Azerbaijan “On Environmental Protection” provides for the conduct of environmental audits in the country and the provision of environmental auditor advice. Environmental audit - an independent audit of the economic and other activities of nature users in order to comply with environmental requirements, environmental protection norms and regulations, including the preparation of reports on the use and restoration of natural resources, and the advice of the environmental auditor on environmental protection and its Improving the quality, efficient and economical use of natural resources, restoration, giving advice to nature users on compliance with environmental requirements, norms and rules of environmental protection.[9]

Improvement of the payment system for pollution and other types of harmful effects on the environment should be carried out in the following directions:

- Expanding the composition of the types of harmful effects on the environment to be paid

- Carrying out full accounting of field characteristics of environmental pollution in calculations and collection of fees
- taking into account inflation when determining the rate of pollution charges and their amount

Improving audit performance

The most important steps in the development of objective financial control in our country are to improve audit activities. Because, no matter how normal the auditing activity is, there is still a need to develop this field in our country. The main goal of the government is to bring the level of audit to a level close to the experience of DDCs. When an enterprise is established in a DDC, it determines how much of its excess capital will be allocated to financial control. Steps are being taken in our country to reach this level. The most important step taken on this basis is the development of the Law on Auditor Activity and its application to every business entity operating in the country. The law clarifies measures to increase the efficiency of both internal and external financial control, auditing, as well as issues related to mandatory auditing. In particular, a mandatory audit is applied in order to objectively organize financial control in the agro-industrial sector.

Directions for improving financial accounting and auditing in AIC enterprises:

1. Improving the organization of statistics, tax and financial reporting;
2. The process of training and retraining of specialists in the field of accounting and auditing;
3. Improve training and certification systems for professionals in the field of control and accountability;
4. Establishment of special criteria and methodological framework for determining reporting distortions;
5. Improving the level of application of international standards in the activities of AIC enterprises;
6. Implement procedures for full and timely disclosure of financial statements and auditor's opinions to the public;
7. Implement measures to prevent conflicts of interest in cases where audited entities are assigned to provide auditors with related audit services or advice;
8. Preparation of methodical manual on audit of import-export operations;
9. Coordinating audit responsibilities with the challenges of the new era in ensuring the economic security of the country and increasing transparency in reporting and raising the status of audit by legislation
10. Expanding cooperation with relevant structures between different types of audits;
11. Increasing the responsibility of auditors in ensuring the transparency of accounting and financial reporting;
12. Increasing transparency in the audit process;
13. Stimulating the possibility of voluntary inspection of the activities of AIC enterprises;
14. Monitoring the use of budget funds, clarifying the correct division of duties, rights and responsibilities between internal control, internal audit and external audit in order to organize regulation between different types of control;
15. Strengthen transparency and accountability through the results of control measures and the disclosure of these results to the public;
16. Organization of close interaction between state audit and internal control;
17. Development of sectoral programs for the organization, development and improvement of internal audit in the agro-industrial sector.

CONCLUSION

Although the implementation of internal financial control in the agro-industrial enterprises of the Republic of Azerbaijan currently faces a number of problems, it is not difficult to predict that this problem will be eliminated in the near future. Because the necessary level of financial control in small and medium enterprises can be achieved only by educating local entrepreneurs. They need to be made aware of the importance of financial control in the effective conduct of management and economic activities. Only then

will each entrepreneur see how useful the financial control process will be for his work and will be interested in conducting internal financial control. Currently, seminars are being organized in the regions to conduct such awareness-raising activities, specialists are being involved in the country within the framework of international cooperation, legislation is being promoted, normative documents and methodological tools are being published, and a number of other measures are being taken.

Unfortunately, it is difficult to say that the activity of this field is quite effective, despite the high level of state care for financial accounting and auditing in our country. Reconstruction of the legislation of the Republic of Azerbaijan, creation of new state bodies, recognition of wider powers to relevant bodies, cooperation with DDCs and international organizations, adaptation and application of international standards to the country's financial environment, development of more effective normative acts and documents in the field of financial accounting and auditing. The regulation of internal and external financial control relations and many such facts can be cited as examples of steps taken by the state to develop financial control activities. However, financial control, especially internal financial control, is still not at the desired level.

REFERENCES

1. “Aqrar sahədə davamlı inkişafın formalaşması məsələləri” Rüstəmov R.M. Azərbaycan Aqrar Elmi, 2006, № 2, s. 182-186
2. “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri” Salahov S.V. Bakı: «Nurlar», Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 504s.
3. “Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 522 s
4. “Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı” Hacıyev Ə.H.Bakı:Təhsil, 2006, 335 s
5. “Financial management in agriculture”, Zhengfei Guan, Spring 2007
6. Helyette Geman,Willey, “Agricultural Finance” book, 2015, p. 123.
7. Hitz, M., The Decion Usefulness of Fair Value Accounting - A Theoretical Perspective, European Accounting Review, 16(2), 2007, p. 323-332.
8. Rick Hayes, Roger Dassen, Arnold Schilder, Philip Wallage, 2005, Principles Of Auditing. An Introduction to International Standards on Auditing, p. 44-47
9. Ryan, C., Guthrie, J., Day R., Politics of Financial Reporting and The Consequences for Public Sector, Abacus, 43 (4), 2007, p. 474-487.

**İNKLÜZİV TƏHSİL ŞƏRAİTİNDƏ SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD
YENİYETMƏLƏRİN ÖZÜNÜDƏRKETMƏNİN FORMALAŞMASININ PEDAQOJİ
ŞƏRTLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

ACTUAL PROBLEMS OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF SELF-
AWARENESS OF ADOLESCENTS WITH LIMITED HEALTH IN CONDITIONS OF
INCLUSIVE EDUCATION

müəllim Şəlalə Nəzərova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci, Pedaqogika,
ORCID NO: 0000-0001-5003-7213*

teacher Shalala Nazarova

*Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University, Pedagogy
ORCID NO: 0000-0001-5003-7213*

XÜLASƏ

İnklüziv və ya daxil edilmiş təhsil-ümumtəhsil (kütləvi) məktəblərində xüsusi ehtiyacları olan uşaqların təlim prosesini təsvir etmək üçün istifadə olunan termindir. İnklüziv təhsilin əsasında bütün insanlara bərabər münasibət göstərən, lakin xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlar üçün xüsusi şərait yaradan hər hansı bir uşaq ayrı-seçkiliyini aradan qaldıran ideologiya durur. İnklüziv təhsil ümumi təhsilin inkişafı prosesidir ki, bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclara uyğunlaşdırılması baxımından hər kəs üçün təhsilin əlçatanlığını nəzərdə tutur ki, bu da xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsilə çıxışı təmin edir. İnklüziv təhsil sisteminə orta, peşə və ali təhsil müəssisələri daxildir. Onun məqsədi əlilliyi olan insanların təlimində və peşə hazırlığında maneəsiz mühitin yaradılmasıdır. Bu tədbirlər kompleksi həm təhsil müəssisələrinin texniki təchizatı, həm də əlillərlə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına yönəlmiş müəllimlər və digər şagirdlər üçün xüsusi tədris kurslarının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, ümumtəhsil müəssisəsində əlilliyi olan uşaqların adaptasiyası prosesinin yüngülləşdirilməsinə yönəlmiş xüsusi proqramlar lazımdır. İnklüziv təhsilin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, sağlamlığı məhdud olan uşaqlar müasir cəmiyyətdə özlərini təcrid hiss eləməsin. Belə şəxslər başa düşməlidirlər ki, onlar öz ölkəsinə lazımi insanlardır. Bu məqsədlə inklüziv təhsil sistemində müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Onların əsas məqsədi - bu təhsil sisteminin keyfiyyətini köklü surətdə artırılmasıdır. Bu sahədə müxtəlif səpkili problemlər araşdırılır, son nəticədə isə inklüziv təhsilin müsbət artımı baş verir. Belə vacib, araşdırılmalı məsələlərdən biri - sağlamlıq imkanları məhdud yeniyetmələrin özünüdərketmənin formalaşması məsələləridir. Təbii ki, burada bu yanaşmanın pedaqoji şərtləri də araşdırılmalıdır. "İnklüziv təhsil şəraitində sağlamlıq imkanları məhdud yeniyetmələrin özünüdərketmənin formalaşmasının pedaqoji şərtlərinin aktual problemləri" məqaləsi məhz bu önəmli problemə toxunub.

Açar sözlər: İnklüziv təhsil, Sağlamlıq imkanları məhdud yeniyetmələr, Özünüdərketmə, Pedaqoji şərait.

ABSTRACT

Inclusive or included education is a term used to describe the process of training children with special needs in general (mass) schools. The basis of inclusive education is the ideology that eliminates any child discrimination, which gives an equal attitude to all people, but creates special conditions for children with special educational needs. Inclusive education is the process of development of general education, which implies the accessibility of education for everyone in terms of adaptation of all children to different needs, which provides access to education for children with special needs. The system of inclusive education includes secondary, vocational and higher education institutions. Its goal is to create an unobstructed environment in the training and professional training of people with disabilities. This complex of measures provides for the development of special educational courses for teachers and other students, aimed at both the technical equipment of educational institutions and the development of interaction with the disabled. In addition, the general education institution needs special programs aimed at simplifying the process of adaptation of children with disabilities. The philosophy of inclusive education is that children with limited health do not feel isolated in modern society. Such persons should understand that they are the necessary people to their country. For this purpose, various studies are conducted in the system of inclusive education. Their main goal is to radically improve the quality of the education system. Various styled problems are being investigated in this area, and as a result, there is a positive growth in inclusive education. One of such important issues to be investigated is the formation of self - awareness of adolescents with limited health. Of course, the pedagogical conditions of this approach should also be studied here. The article "Actual problems of pedagogical conditions of formation of self-awareness of adolescents with limited health in conditions of inclusive education" touched upon this important problem.

Keywords: Inclusive education, Adolescents with disabilities, Self-awareness, Pedagogical conditions.

GİRİŞ

Özünüdərketmə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlarda uzun müddətdir ki nəzərdən keçirilir, çünki bu məsələ, şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafının mühüm komponenti hesab edilir. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən özünüdərketmənin müxtəlif aspektləri hazırlanmışdır. Bəzi alimlər özünüdərketmənin nəzəri və metodoloji yanaşmalarını tədqiq etmiş, digərləri isə "özünüdərketmə" anlayışının bu və ya digər tərəflərinin inkişafı ilə bağlı konkret məsələlərin araşdırmalarını həyata keçirirdilər.

İnklüziv yanaşma uşaqların müxtəlif təhsil ehtiyaclarını və bu ehtiyaclarına uyğun xidmətlərin göstərilməsini nəzərdə tutur. Yəni inklüziv təhsil elə bir tədris prosesidir ki, burada fiziki və ya əqli xüsusiyyətlərdən, milliyyətindən, sosial mənşəyindən və digər fərqlərdən asılı olmayaraq istənilən uşaq təhsil ala bilər.

Xüsusi təhsil ehtiyacları olan şəxslərin təhsilinə bu yanaşma xüsusi ixtisaslaşmış müəssisələrdə təhsilin təşkilindən köklü şəkildə fərqlənir.

Burada məsələnin mahiyyəti - cəmiyyətdən xüsusi kateqoriyalı insanların ayrılması deyil, əksinə onları təhsil prosesinin bütün mərhələlərinə - uşaq bağçasından tutmuş ali məktəblərə qədər daxil edilməsidir.

İnklüziya prosesi fəal şəkildə inkişaf edir, lakin bu proses ilə bağlı çoxlu suallar yaranıb. Məsələn, təlim zamanı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların özünüdərkinin formalaşmasının pedaqoji şəraiti haqqında problematika.

Pedaqoji şərait dedikdə, bu və ya digər keyfiyyətin, o cümlədən, məhdud imkanlı yeniyetmələrin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin, o cümlədən, daxil edilmiş təlim şəraitində özünüdərkinin formalaşmasına yönəlmiş psixoloji - pedaqoji tədbirlər kompleksi başa düşülür.

TƏDQIQAT METODLARI

Özünüdərketmə - insanın özünü individualıq kimi dərk etməsi deməkdir.

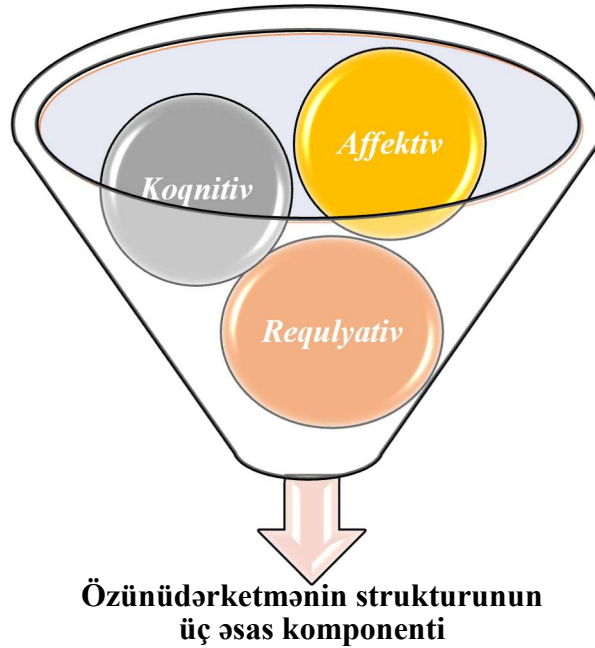
Özünüdərkin inkişafı prosesinə iki əsas prinsip tətbiq olunur:

- inkişaf prinsipi;
- şüurun və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi.

İnkişaf prinsipi insan həyatı boyunca özünü şüurun inkişafı faktını müəyyənləşdirir. Şüurun və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi-xarici şərtlərlə daxili məzmunun müəyyən edilməsidir.

Yəni, özünüdərkin formalaşmasına həm daxili, həm də xarici şərait təsir göstərir. Inklüziv təhsil zamanı xarici şərait xüsusi təşkil olunmuş təlim mühitinin şərtlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyindən, özünüdərkin inkişaf prosesi də fərqlənəcək.

Şəkil 1. Özünüdərkətmənin strukturunun üç əsas komponenti

Şəkil 1 - dən görüldüyü kimi özünüdərkətmənin strukturunda üç əsas komponenti - koqnitiv, affektiv və requlyativ komponentini fərqləndirmək qəbul edilmişdir.

Bununla əlaqədar psixoloji-pedaqoji müşayiət fəaliyyətinin üç əsas istiqamətini müəyyən etmək olar. Birincisi, müsbət "Mən" imicinin yaradılması (koqnitiv komponent), müəllimlər və həmyaşıdları (affektiv komponent) tərəfindən qiymətləndirilmənin olmamasını qəbul edilməsi, eləcə də davranışlarını və özünü dərk etmə qabiliyyətini (tənzimləyici komponent) tənzimləmək imkanı.

"Mən" müsbət obrazı özü haqqında, sonra isə ətraf aləmdəki yeri haqqında təsəvvürlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Buna görə də, bu struktur iki növ psixoloji və pedaqoji təsir metodlarını, özünüdərk formalaşması üçün daxili və xarici şəraitin eyni vaxtda yaradılmasını nəzərdə tutur.

Yeniyyətə illərində xarici qiymətləndirmələrdən daxili qiymətləndirmələrə istiqamətlənmə prosesi baş verir. Buna görə də, sağlamlığı məhdud olan yeniyyətlərdə özləri haqqında adekvat daxili təsəvvürlərin yaradılmasına kömək etmək lazımdır.

Yeniyyətlər üçün referent qrupu həmyaşıdları olduğunu nəzərə alaraq (kiçik yeniyyətə yaşlarında - yekcins, böyük yeniyyətə yaşlarında isə - əks cins), onların bu qrupun bir hissəsi olması çox vacibdir. Burada sağlamlığı məhdud olan yeniyyətlər "hamı kimi" olmağa çalışır, digər nümayəndələri ilə özlərini eyniləşdirir.

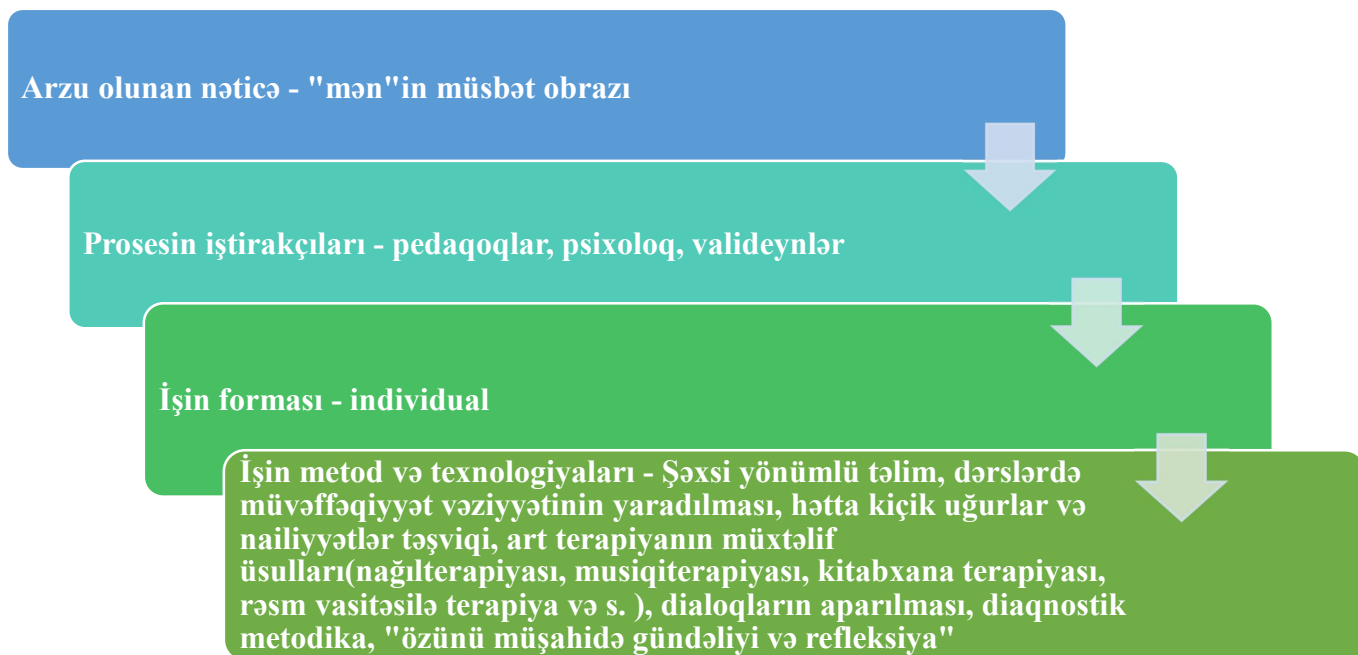
Beləliklə, emosional qiymət komponentinin inkişafı üçün sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrin öz həmyaşıdları tərəfindən inklüziv təhsil şəraitində qəbul edilməsinə kömək etməlidir.

Həm öz həmyaşıdları, həm də pedaqoqlar tərəfindən sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrin qeyri - qiymət nöqtəyi - nəzərdən qəbul edilməsi (fiziki və ya intellektual pozuntulardan asılı olmayaraq) formalaşdırılmalıdır.

Koqnitiv və affektiv komponentdən başqa, tənzimləyici komponentlə yanaşı, özünüdərkini fəalliyət komponenti də seçilir. Bu, sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrin dünyada bir şəxs kimi özünü fəal təzahüründə biruzə verir. Bu mərhələdə, sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrə təzahür etmək üçün konstruktiv yollarla kömək etmək vacibdir.

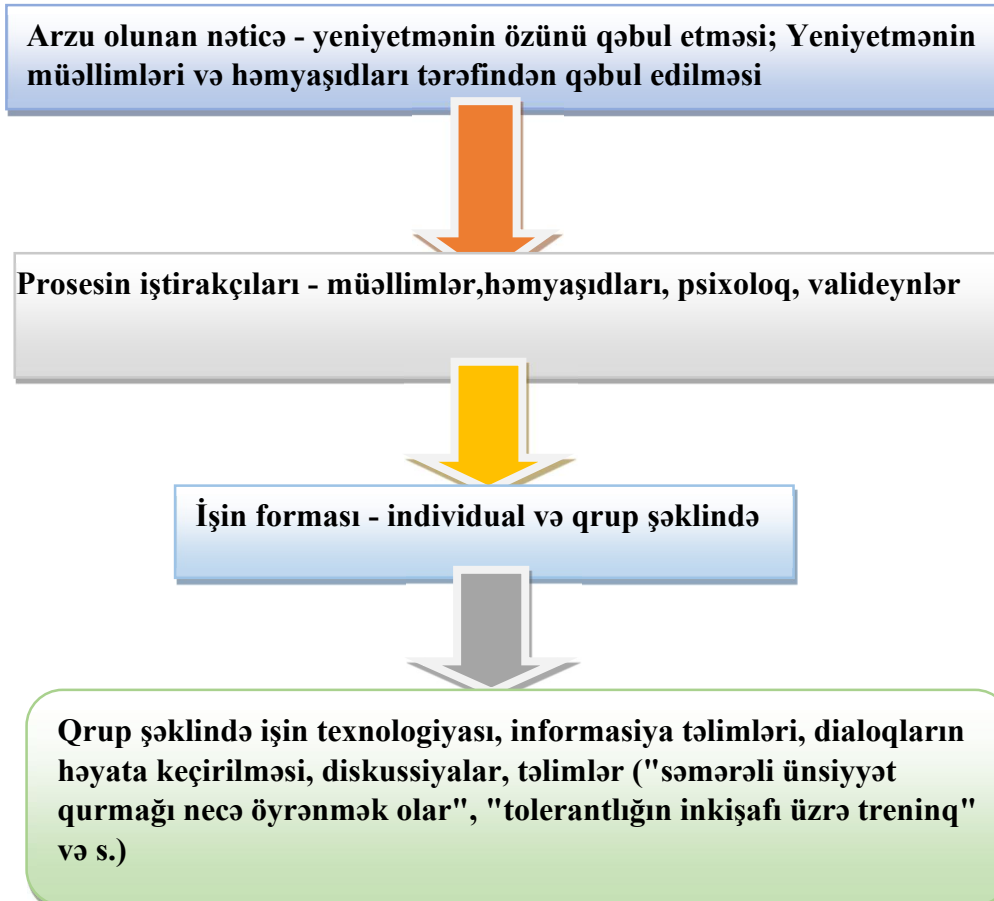
Özü haqqında "mən varam!" çağırışını xəstəliyin köməyi ilə deyil, hər hansı bir konstruktiv formada həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq lazımdır. Sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrə fikir bildirmək lazımdır ki, biz onları ona görə qəbul etmirik ki, belə uşaqların bu və ya digər pozuntuları var. Onlar özləri haqqında müsbət nöqtəyi - nəzərdən bəyan edirlər, özlərini aktiv bir şəxs kimi göstərirlər (mahnı oxuyurlar, şəkil çəkirlər, tikişlə məşğul olurlar, gözəl zarafatlar edirlər və s.). Psixoloji-pedaqoji müşayiət üzrə iş sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrə, onların sinif yoldaşlarına, valideynlərə (həm sağlamlığı məhdud olan yeniyetmələrlə, həm də onların normal inkişaf etməkdə olan həmyaşıdlarına), həmçinin pedaqoji kollektivin fəaliyyətinə yönəldilməlidir. Şəkil 2 - də koqnitiv komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları təqdim edilib.

Şəkil 2. Koqnitiv komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları

Şəkil 3 - də affektiv komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları təqdim edilib.

Şəkil 3. Affektiv komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları

Şəkil 4 - də requlyativ komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları təqdim edilib.

Şəkil 4. Requlyativ komponenti istiqamətində işlərin metod və üsulları

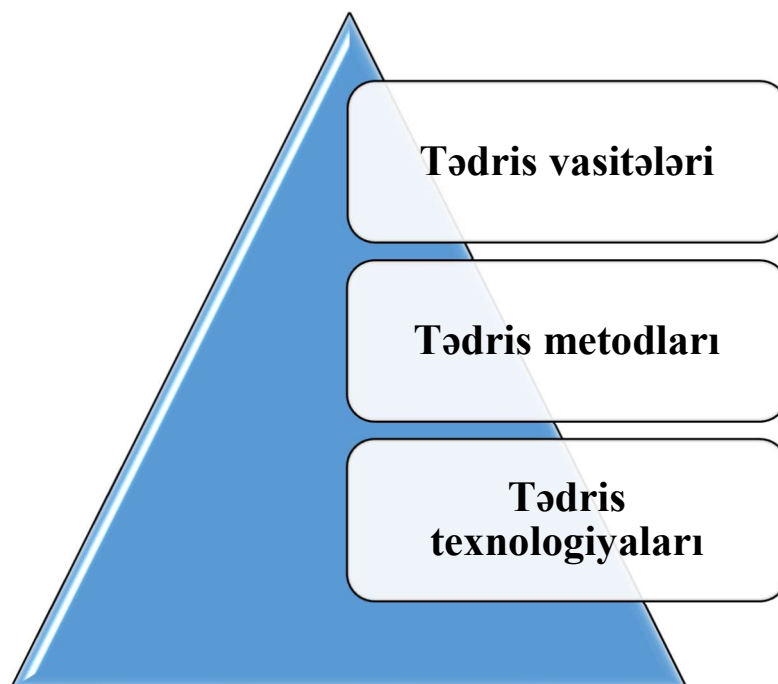
İşin metod və texnologiyaları - Yaradıcı və problemləli pedaqoji texnologiyalar, layihələndirmə texnologiyası, yaradıcılıq üçün rahat şəraitin yaradılması, hər hansı konstruktiv yanaşmanın təzahürlərini, məktəbdə və evdə hər hansı bir təşəbbüsün, sinif və məktəb fəaliyyətlərində iştirakın təşviq edilməsi

Sağlamlığı məhdud uşaqların özünüdərkətmə formalaşması prosesində valideynlərin rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır. Uşağın ən erkən yaşda özünü ilk qiymətləndirmələri valideynlərdən öyrənir. Gələcək inkişafda valideynlər də əhəmiyyətli rol oynayırlar, çünki uşaq vəziyyəti valideyn baxışı və ona münasibət prizmasından qəbul edir.

Yeniyyətlərin özünün şüurunun formalaşması prosesində valideynlərin sağlamlığı məhdud yeniyyətlər ilə əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətinidir, buna görə də onların şəxsində müttəfiqlər tapmaq, sizin uşağa qarşı adekvat və fəal mövqe yaratmaq çox vacibdir. Bununla belə, valideynlər sağlamlığı məhdud yeniyyətlərlə özlərini adekvat və müsbət qəbul etməsinə imkan yaradırlar. Bu baxımdan, valideynlər özünüdərkən formalaşmasının hər bir mərhələsinə daxil edilmişdir.

Şəkil 5 - də pedaqoji şəraitin həyata keçirilməsi üsulları təqdim edilib.

Şəkil 5. Pedaqoji şəraitin həyata keçirilməsi üsulları:

Şəkil 5 - dən görüldüyü kimi pedaqoji şəraitin həyata keçirilməsinin əsas üç üsulları mövcuddur:

- tədris vasitələri;
- tədris metodları;
- tədris texnologiyaları.

Bu üsulların qarşılıqlı şəraitdə istifadə edilməsi sağlamlığı məhdud yeniyetmələrlə pedaqoji prosesi daha səmərəli həyata keçirəcək.

Tədris vasitələri müəllimin nitqi və hərəkətləri, eləcə də müəllimin və tədris subyektinin tədrisi zamanı istifadə etdiyi hər hansı maddi obyektlər hesab edilir.

Pedaqogikada tədris vəsaitləri dedikdə, adətən yardımçı materiallar və alətlər, müxtəlif avadanlıqlar və real obyektlər, eləcə də müəllimin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə daha uğurla və səmərəli şəkildə nail olmağa imkan verən müəyyən didaktik vəzifələri həll edən fəaliyyət növləri başa düşülür.

Daxil edilmiş tədris kontekstində tədris vasitələri müxtəlif pozuntuları olan uşaqların təhsil almasına şərait yaratmaq üçün əsas yaradır.

Müasir avadanlıqların köməyi ilə şagirdlərin müxtəlif kateqoriyaları arasında maneələr hamarlanır. Müasir təlim vasitələrindən hər bir şagirdin öz bacarıqlarını, fərdiliyini göstərmək, eləcə də özünü dərk etmək istiqamətində texniki imkan yaratmaq üçün istifadə olunmalıdır. Tədris metodları - müəllimin və öyrənənlərin assimilyasiyasını təmin edən ardıcıl, qarşılıqlı, əlaqəli fəaliyyət sistemi, təhsilin məzmunu, təhsilənlərin zehni gücünün və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, özünütəhsil vasitələri ilə mənimsənilməsidir.

Yeniyetmələrdə koqnitiv və affektiv özünü maarifləndirmə komponentlərinin formalaşdırılması və həmyaşıdları ilə kommunikasiyanın inkişafı üçün aşağıdakı fəal təlim metodlarından istifadə olunmalıdır:

- "beyin fırtınası" metodu;
- işgüzar oyunlar;
- dəyirmi masa;
- "case study";
- problemlə təlim;
- müzakirə metodu;
- tədqiqat metodu və s.

"Pedaqoji texnologiya" anlayışının müxtəlif tərifləri var. Bu təriflərdən birini təqdim edək: pedaqoji texnologiya - qarşısına təhsilin formalarını optimallaşdırmaq məqsədini qoyan, texniki və insan resurslarının, onların qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmaqla biliklərin tədrisi və mənimsənilmə prosesinin yaradılması, tətbiqi və müəyyənləşdirilməsi üçün sistemli üsuldur.

Sağlamlığı məhdud yeniyetmələr ilə özünüdərk formalaşmasına kömək edən pedaqoji texnologiyalar arasında şəxsiyyətyönümlü təlim, əməkdaşlıq pedaqogikası, qrup işi texnologiyaları, informasiya təhsili, yaradıcılıq və problemlə pedaqoji texnologiyaları, dizayn texnologiyasını qeyd etmək olar. Diqqət interaktiv pedaqoji texnologiyalara yönəldilməlidir hansı ki, şagirdlərin tək-cə müəllimlə deyil, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur.

Bu, yeniyetmələrin özünüdərk etmənin koqnitiv və affektiv komponentlərinin formalaşmasına kömək edir.

İnsani - şəxsi yanaşma məktəbin təhsil sistemi mərkəzində şəxsiyyətin bütöv keyfiyyətlərinin məcmusunun inkişaf məsələlərini ön plana çıxarır.

Bu inkişafın ölçüləri məktəb təhsilinin əsas nəticəsi, müəllimin, tərbiyəçinin, rəhbərin, tərbiyə müəssisəsinin işinin keyfiyyət meyarı kimi elan edilir.

Belə yanaşma məktəbi uşağın şəxsiyyətinə, onun daxili dünyasına, hələ inkişaf etməmiş qabiliyyət və imkanlara malik olmayan dünyaya, azadlığın və ədalətin mənəvi potensialına, xeyirxahlıq və xoşbəxtliyə yönəldir. Müəllimin məqsədi bu daxili gücləri və imkanları oyaatmaq, həyata gətirmək, onlardan şəxsiyyətin daha dolğun və azad inkişafı üçün istifadə etməkdən ibarətdir.

Təlim-tərbiyə prosesində uşağa insani - şəxsi yanaşma şəxsi yönümlü pedaqoji texnologiyaların əsas həlqəsidir, kommunikativ əsasıdır və inklüziv təhsilin ayrılmaz hissəsidir. Şəxsi yanaşma müsbət "Mən" konsepsiyasının formalaşdırılmasının ən vacib vəzifələrindən biri kimi nəzərdə tutulur.

Bunun üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi lazımdır:

- * hər bir yeniyetmədə unikal bir şəxsiyyət görmək, ona hörmət etmək, anlamaq, qəbul etmək, inanmaq;
- * şəxsiyyətlərin müvəffəqiyyət, razılıq, dəstək, xeyirxahlıq vəziyyətlərini yaratmaq, məktəb həyatının, təhsilin sevincini təmin etmək;
- * birbaşa məcburiyyətin aradan qaldırılması, eləcə də yeniyetmənin geriləməsinə və digər çatışmazlıqlara diqqət yetirmək;
- * "Hər bir uşaqda möcüzə var, bu möcüzəni gözləyin" adlı müsbət fəaliyyətində yeniyetmələrə özünü təsdiqdə kömək etmək və müxtəlif imkanlar yaratmaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beləliklə, inklüziv təhsili prosesində sağlamlığı məhdud yeniyetmələrin özünüdərkinin formalaşmasının ən səmərəli pedaqoji şərtlərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- inklüziv təlimin psixoloji cəhətdən rahat atmosferinin, hər bir şəxsiyyətin təzahür etməsinə kömək edən təhsil məkanının yaradılması (özünüdərk fəal komponenti);
- inklüziv təlim prosesində yeniyetmələrdə özünüdərk etmənin formalaşdırılması üzrə texniki vasitələrdən istifadənin didaktik imkanlarının yaradılması;
- inklüziv təlimin təşkilinin ən fəal metod və formalarından istifadə olunması sağlamlığı məhdud yeniyetmələrin özünü dərk etmələrinin əsas komponentlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- yeniyetmələrin və onların özünüdərk etmə formalarını formalaşdıran, düşüncə fəaliyyətini fəallaşdıran inklüziv tədris prosesinə interaktiv pedaqoji texnologiyaların ("portfolio" texnologiyaları, keys metodları, Dalton planı; əməkdaşlıqda müxtəlif tədris texnologiyaları) sistemli şəkildə tətbiq edilməsi;
- sinifdankənar psixoloji tədbirlər sisteminin genişləndirilməsi (fərdi və qrup şəklində işlərin aparılması, sağlamlığı məhdud şagirdlərin və onun valideynlərindən diaqnostika və məsləhətlərin verilməsi, tolerantlığın inkişafı təlimləri, ünsiyyətçilik, özünüqiymətləndirmə və özünə münasibətin korreksiyası üzrə fərdi işlərin həyata keçirilməsi və s.).

İnklüziv tədris prosesində sağlamlığı məhdud yeniyetmələrin özünüdərk etmə formalaşmasının təyin edilmiş pedaqoji şərtlərinin məcmusu komponentlərin inkişafına yönələn bir sıra tədbirləri əhatə edir. Onlar özünüdərk etmənin (özünütanıma, özünüqiymətləndirmə və özünütənzimləmə)

komponentlərinin inkişafına yönəldilib. Uşaqlarla işləyən bütün mütəxəssislərin, eləcə də sağlamlığı məhdud uşaqların valideynlərinin fəaliyyətinin kompleksliyini və qarşılıqlı əlaqəsini vurğulamaq lazımdır.

Özünüdərkən formalaşması insanın bütün həyatı boyu gedən mürəkkəb prosesdir. İnküziv təhsil çərçivəsində məktəb təlimi prosesində əlilliyi olan yeniyetmələrə sağlamlığın özünüdərkən formalaşması üçün daimi dəstəyə və psixoloji - pədaqoji şəraitin yaradılmasına ehtiyac duyurlar. İş yalnız yeniyetmələrlə deyil, həm də onların sinif yoldaşları və valideynlər ilə aparılmalıdır. Psixoloji - pədaqoji müşayiətin mahiyyəti – özünü tanımağa, qəbul etməyə və öz fərdiliyini konstruktiv üsullarla nümayiş etdirməyi öyrənməyə kömək etməkdir.

EKONOMİK GÖSTERGELERİN İNTİHAR ORANI ÜZERİNDE ETKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ: ÜST-ORTA GELİR GRUBU ÜLKELER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF ECONOMIC INDICATORS ON SUICIDE RATE BY PANEL DATA ANALYSIS: AN APPLICATION ON UPPER-MIDDLE-INCOME COUNTRIES

Arş. Gör. Dr. Osman ŞENOL

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID NO: 0000-0001-5626-2921

Arş. Gör. Dr. Selin KALENDER

Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID NO: 0000-0002-4377-9339

Arş. Gör. Dr. Merve KİŞİ

Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID NO: 0000-0001-9226-8490

ÖZET

Bireyin psikolojik, ekonomik ve sosyal nedenlerle kendi yaşamına son vermesi olarak tanımlanan intiharın, bireysel bir olgu olduğu kabul edilmektedir. Ancak intihar bireyin ailesini, arkadaşlarını ve sosyal çevresini doğrudan etkilemesi sebebi ile toplumsal yönü olan bir durumdur. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından intiharın küresel bir halk sağlığı problemi olduğu belirtilmektedir. Dünya genelinde intihar vakalarının çoğunluğu düşük-orta gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde meydana gelmektedir. Ancak yüksek gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler, yaşa göre standardize edilmiş intihar oranlarının en fazla olduğu yerlerdir. Yapılan araştırmalarda, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile intihar oranları arasındaki ilişkinin varlığı kanıtlanmıştır. Gelişmişlik düzeyi, sosyo-ekonomik faktörlerle doğrudan ilişkilidir ve ülkelerin gelir seviyelerinin artmasına paralel bir biçimde yükselmektedir. Bu kapsamda çalışmalarda ülkelerin gelir seviyeleri ile intihar oranları sıklıkla birlikte incelenmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Dünya Bankası (DB) gelir sınıflamasını dikkate alarak, üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin ekonomik göstergelerinin intihar oranları üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemi ile incelemektir. Araştırmanın evrenini üst-orta gelir grubunda yer alan 55 ülke oluşturmakla birlikte verilerine ulaşılabilen 28 ülke analize dâhil edilmiştir. Araştırmada bağımlı değişken, 100.000 kişide gerçekleşen intihar oranı olarak belirlenmiştir. Bağımlı değişkeni etkilediği düşünülen bağımsız değişkenler ise (ekonomik göstergeler) gayri safi yurtiçi hâsıla, kişi başı gelir, genel işsizlik düzeyi, yoksulluk düzeyi ve Gini endeks değeridir. Araştırma verileri yıllık olup 2001-2019 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Veriler DB veri tabanından elde edilmiştir.

Araştırma sonucunda bağımsız değişkenlerin intihar oranı üzerindeki etkisine yönelik ekonometrik bir model geliştirilmiştir. Gini endeks değeri ile intihar oranı arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda toplumdaki gelir dağılımındaki adaletsizliğin artmasının intihar oranlarında bir artışı tetikleyebileceği tahmin edilmiştir. Üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin Gini

endeks değerlerinde %1'lik bir artışın gerçekleşmesi durumunda intihar oranlarının %0.24 birim artabileceği öngörülmüştür. Benzer şekilde işsizlik oranı ile intihar oranı arasında da pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. İşsizlik oranındaki %1'lik bir artışın, üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin intihar oranında %0.25 oranında artışa neden olabileceği öngörülmüştür. Toplum genelinde intihar oranlarını etkileyen çeşitli faktörler olmakla birlikte bu faktörlerin temelinde sıklıkla ekonomik sebeplerin yattığı görülmektedir. Özellikle gelir dağılımdaki adaletsizlik, bir toplumda intihar gibi olumsuz birçok durumun yaşanmasına neden olabilmektedir. Çalışma sonuçları, ekonomik göstergelerin intihar oranları üzerindeki etkisinin ortaya konulması bakımından önemli görülmele birlikte bu alanda daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Göstergeler, Gelişmişlik Düzeyi, İntihar Oranı, Panel Veri Analizi, Dünya Bankası Gelir Sınıflaması.

ABSTRACT

Suicide, which is defined as the ending of one's own life for psychological, economic, and social reasons, is accepted as an individual phenomenon. However, suicide is a social situation because it directly affects the family, friends, and social environment of the individual. It is stated by the World Health Organization (WHO) that suicide is a global public health problem. The majority of suicide cases worldwide occur in low-middle-development countries. However, high-development countries have the highest age-standardized suicide rates. Studies have proven the existence of a relationship between the level of development of countries and suicide rates. The level of development is directly related to socioeconomic factors and rises in parallel with the increase in the income levels of the countries. In this context, the income levels of countries and suicide rates are often examined together in studies.

The aim of this study is to examine the effect of economic indicators of upper-middle-income countries on suicide rates by using the panel data analysis method, taking into account the World Bank (WB) income classification. While 55 countries in the upper-middle-income group constitute the universe of the research, 28 countries whose data can be accessed were included in the analysis. The dependent variable in the study was determined as the suicide rate per 100,000 people. The independent variables (economic indicators) that are thought to affect the dependent variable are gross domestic product, per capita income, general unemployment level, poverty level, and Gini index value. Research data is annual and covers the period between 2001-and 2019. The data were obtained from the WB database.

As a result of the research, an econometric model was developed for the effect of independent variables on the suicide rate. In addition, it has been determined that there is a positive relationship between the Gini index value and the suicide rate. In this context, it has been estimated that the increase in inequality in income distribution in society may trigger an increase in suicide rates. It is predicted that if there is a 1% increase in the Gini index values of the countries in the upper-middle-income group, the suicide rates may increase by 0.24%. Similarly, it has been determined that there is a positive relationship between the unemployment rate and the suicide rate. It has been predicted that a 1% increase in the unemployment rate could lead to an increase of 0.25% in the suicide rate in countries in the upper-middle-income group. Although there are various factors that affect suicide rates throughout society, it is seen that economic reasons are often the basis of these factors. Especially the injustice in income distribution can cause many negative situations such as suicide in society. Although the results of the study are important in terms of revealing the effect of economic indicators on suicide rates, it is thought that more research is needed in this area.

Keywords: Economic Indicators, Level of Development, Suicide Rate, Panel Data Analysis, World Bank Income Classification.

GİRİŞ

İnsan yaşamıyla doğrudan bağlantılı olan intihar, her dönem varlığı bilinen ve en çok tartışılan kavramlardan biri olmuştur (Güriş ve Kızılarşlan, 2021: 1059). İntihar kavramı, bireyin bilerek yaşamına son vermek amacıyla yaptığı eylemin sonucunda ölmesi olarak tanımlanmaktadır (Durkheim, 2002: 6). Benzer bir tanıma göre intihar, bireyin kendini öldürmeye yönelik zararlı davranışının ölümle sonuçlanması şeklindedir (NIMH, 2022). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından ise intihar, bireyin kasıtlı olarak kendi yaşamına son vermesi olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2022)

DSÖ tarafından yayımlanan intihar raporu, her yıl 700.000'den fazla bireyin intihar nedeni ile hayatını kaybettiğini ortaya koymaktadır. Bu rakama göre her 40 saniyede bir kişi intihar girişimi ile yaşamına son vermektedir. İntihar sonucu meydana gelen ölümler yaş açısından değerlendirildiğinde, intiharların bireyin yaşamı boyunca ortaya çıktığı belirtilmektedir. Ancak intihar, 15-29 yaş grubu için üçüncü önde gelen ölüm nedeni olarak yer almaktadır (WHO, 2021a). Erkeklerde kadınlara göre daha yüksek orana sahip olan intiharların (WHO, 2022b: 5-6) küresel boyutu ile değerlendirildiğinde dünya genelinde tüm bölgelerde meydana geldiği belirtilmektedir. Ancak yine küresel olarak intiharların %77'sinin düşük ve orta gelir seviyesine sahip ülkelerde gerçekleştiği tespit edilmiştir (WHO, 2021a). Bununla birlikte yaşa göre standardize edilmiş intihar oranlarının en yüksek olduğu ülkelerin ise yüksek gelir seviyesine sahip ülkeler olduğu bildirilmiştir (WHO, 2021b: 10)

Temelinde sosyal, psikolojik ve ekonomik sorunların yer aldığı bilinen intiharların (Dündar ve Sağır, 2022: 1059) nedenleri incelendiğinde de sıklıkla zihinsel ve ruhsal problemler ile madde bağımlılıklarının kriz anlarındaki intihar girişimleri ile doğrudan bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte ayrımcılığa maruz kalma, hastalık, şiddet, istismar, yalnızlık ve finansal problemlerin intihar için güçlü risk faktörleri olduğu bildirilmektedir (WHO, 2021a).

İntihar ve intihar girişimleri aileleri, arkadaşları ve sosyal çevre ile birlikte bütün olarak toplumu etkilemektedir. Bu nedenle intihar bireysel bir olgu olmakla birlikte sonuçları genel olarak toplumu ilgilendirmektedir (WHO, 2021a). Dolayısı ile intiharlar bireysel bir eylem olarak gerçekleşse de sonuçları açısından sosyolojik bir olgu olarak ele alınmaktadır (Durkheim, 2002: 25; Dündar ve Sağır, 2022: 43; Güriş ve Kızılarşlan, 2021: 1059). Nitekim intiharlar, DSÖ tarafından küresel açıdan önemli ve öncelikli olarak ele alınması gereken bir halk sağlığı sorunu olarak görülmektedir. Bu kapsamda DSÖ tarafından "2019-2023 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Gelişim Hedefleri" arasında intiharların küresel bir gösterge olarak alınması ve intiharlar nedeniyle meydana gelen ölümlerin azaltılması hedeflenmiştir. Önde gelen ölüm nedenleri arasında yer alan intiharlar nedeni ile hayatını kaybedenlerin sayısının meme kanseri, HIV/AIDS ve sıtma nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısından çok daha fazla olduğu göz önüne alındığında (WHO, 2021b: 1) intiharların toplumlar üzerindeki sosyal ve ekonomik açıdan etkilerinin araştırılmasına yönelik çalışmaların önemi ortaya çıkmaktadır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Dünya Bankası gelir sınıflaması dikkate alınarak üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin ekonomik göstergeler ile intihar oranı arasında ilişkiyi incelemektedir. Bu kapsamda ekonomik göstergelerin intihar oranı üzerinde etkisi olup olmadığı etkisi varsa da etki düzeyi tespit

edilecektir. Araştırma da intihar oranı üzerine ekonometrik bir model geliştirilecek olup belirli model testlerini içermektedir.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma evreni Dünya Bankası gelir sınıflamasına göre üst-orta gelir grubunda yer alan 55 ülke oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme ise verilerine ulaşılabilen 28 ülke dâhil edilmiştir. Araştırmada toplam 418 gözlem değeri mevcuttur.

Model ve Veriler

Araştırma sonuçlarını mümkün olduğu kadar daha fazla genelledebilmek adına verilerine ulaşılabilen bütün ülkeler analize dâhil edilmiştir. Araştırmanın bağımlı değişkeni 100.000 kişide gerçekleşen intihar oranıdır. Araştırma kapsamında bağımlı değişkeni etkilediği düşünülen ekonomik göstergeler de bağımsız değişken olarak ele alınmışlardır. Araştırma da kullanılan bağımsız değişkenler; Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, Kişi Başı Gelir, genel işsizlik düzeyi, Yoksulluk düzeyi ve Gini Endeks Değeri değişkenleridir. Belirtilen bağımsız değişkenlerin toplumdaki gerçekleşen intihar oranı üzerindeki etkisine yönelik ekonometrik bir model geliştirilecektir. Analize dâhil edilen verilerin veri türü yıllıktır. Söz konusu değişkenlere ait bütünsel olarak en güncel verileri ele alınmış olup zaman boyutu ise 2001-2019 yılları arasını kapsamaktadır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler	Kısaltılmış Sembol
100.000 Kişide Gerçekleşen İntihar Oranı	IO
İşsizlik Oranı	ISO
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	GSYİH
Kişi Başı Gelir	KBG
Yoksulluk Düzeyi	YOKSLD

Araştırma kapsamında tek bir bağımlı değişken olması sebebinden dolayı tek bir ekonometrik model üretilecektir. Geliştirilecek model kapsamında kullanılacak değişkenler Tablo 1.'de sunulmuştur. Rakamsal değeri yüksek olan değişkenlere logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Bir diğer belirtilmesi gereken husus ise panel veri modellerinin kapsadığı zamana göre mikro ve makro olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Panellerin ve modellerinin sahip olduğu zaman boyutuna göre de uygulanacak ekonometrik testler de farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili literatürde dönemsel açıdan kesinleştirilmiş bir sınır olmasa da Baltagi (2015: 1) yaptığı çalışmada 20 döneme kadar zaman boyutuna sahip olan panelleri mikro panel, 20 dönemden fazla zaman boyutuna sahip olan panelleri makro panel olarak sınıflandırmıştır. Mikro panellerde yatay kesit ve durağanlık durumlarının önemsenmemesi gerektiği belirtilirken, makro panellerin söz konusu bu varsayımları sağlamasının önemli olduğu belirtilmiştir. Söz konusu bu çalışmanın dönem boyutu 19 olmasından dolayı mikro panel sınıfına girmektedir.

Tablo 2. Modelin Matematiksel Gösterimi

	Model Denklemi	Program Çıktısı
Model 1 (İntihar Oranı)	$\ln_{\text{intihari},t} = c + \alpha_1(\ln_{\text{ngsyih}})_{i,t} + \alpha_2(\ln_{\text{gini}})_{i,t} + \alpha_3(\ln_{\text{kgb}})_{i,t} + \alpha_4(\ln_{\text{yoksulluk}}) + \alpha_5(\ln_{\text{ssizlik}}) + \epsilon_{i,t}$	$\ln_{\text{intihar}} = 0.0772789346645 * \ln_{\text{ngsyih}} - 2.39370031755 * \ln_{\text{gini}} - 0.0145627506361 * \ln_{\text{ssizlikorani}} - 0.147575203178 * \ln_{\text{kgb}} - 0.166016368677 * \ln_{\text{yoksulluk}} + 10.6973428506$

Yukarıdaki gösterildiği üzerine Tablo 2.'nin birinci sütununda modelin denklemi yer alırken, ikinci sütunda ise program tarafından modelin denklem çıktısı yer almaktadır. Eşitliklerin sol tarafları bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Eşitliklerin sağ tarafında ise c sabit değişkeni, α ise bağımsız değişkenlerin tahminci katsayılarını, ϵ hata terimini, i yatay kesiti ve son olarak t ise döneme ilişkin bilgileri temsil etmektedir. Panel veri analiz modellerinde bağımlı değişken %100 tahmin edilememektedir. Söz konusu bağımlı değişkenleri etkileyen farklı faktörlerde mevcuttur. Ancak çalışmanın amacı doğrultusunda intihar oranını etkilediği düşünülen ekonomik göstergeler ile ilgili olan değişkenler analize dâhil edilmiştir. Ayrıca model kapsamında tahmin edilemeyen veya modele dâhil olmayan değişkenlerin etkisi ϵ hata teriminde toplanmaktadır.

PANEL VERİ MODEL YÖNTEMLERİNİN BELİRLENMESİ

Panel veri modelleri kapsamında verilerin yapısına göre üç temel panel veri yaklaşımı geliştirilmiştir. Söz konusu bu yaklaşımlar havuzlanmış model yaklaşımı, sabit etkiler yaklaşımı ve tesadüfi etkiler yaklaşımı olmak üzere üç temel yaklaşım şeklindedir. İlk olarak sabit etkiler model ile havuzlanmış model arasında hangisinin geçerli olduğunu görebilmek için F testi uygulanmaktadır. Bu test sonucunda sabit etkiler modelinin geçerli olması durumunda sonraki adım tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modelinin hangisinin geçerli olduğunun belirlenmesidir. Söz konusu belirleme işlemi ise Hausman test istatistiği sayesinde yapılmaktadır. Gerekli testlerden sonra veri setine en uygun modeller belirlenmiş olmaktadır.

BULGULAR

Panel veri analizi kapsamında elde edilecek ekonometrik bir modelde bulguların doğru olabilmesi için geliştirilen modelin belirli varsayımları karşılaması gerekmektedir. Bu doğrultuda incelenecek ilk husus, modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin neden olabilecek bir değişkenin olup olmadığının kontrol edilmesidir. Çoklu doğrusal bağlantı problemini tespit etmek için en çok tercih edilen yöntem Variance Inflation Factor (VIF) değerlerinin hesaplanmasıdır. Bir modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin olması, Gujarati'nin (2004) belirttiği üzerine yanlış tahminci değerlerinin elde edilmesine neden olabilmektedir. Modellerde çoklu doğrusal problemten kaçınabilmek için aynı model içerisinde yüksek korelasyon ilişkisine sahip değişkenlerin kullanılmaması gerekmektedir. Değişkenlere ait VIF değerlerinin hesaplanması şekli ise $(1/1-R^2)$ şeklindedir. R^2 değeri modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesini temsil etmektedir. Söz konusu değerler eşik değeri literatürde 4'ten 10'a kadar kabul edilmektedir (Açıkgöz, Uygurtürk ve Korkmaz, 2015: 427).

Belirtilen eşik değerin üstünde yer alan değişkenlerin olması durumunda ise ilgili değişken modelden atılmaktadır.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin VIF Değerleri

Sembol	R ²	VIF DEĞERİ
IO	0.37	1.58
ISO	0.10	1.11
GSYİH	0.41	1.69
KBG	0.32	1.47
YOKSLD	0.69	3.22
Gini	0.57	2.32

Tablo 3’te araştırma kapsamında modelde kullanılacak değişkenlerin VIF değerleri verilmiştir. Analize dâhil edilen bütün değişkenlerin VIF değerlerinin en küçük eşik değer olan 4’ten bile düşük çıktığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile modele dâhil edilen değişkenler içerisinde çoklu doğrusal bağlantı probleminin neden olacak herhangi bir değişken bulunmamaktadır. Bu kapsamda bütün değişkenlerin analize dâhil edilmiştir.

Araştırma kapsamında intihar oranına etki eden ekonomik göstergelerle oluşturulacak olan modele en uygun yaklaşımın belirlenmesi gerekmektedir. Bunu belirlemek için de geliştirilen modelle ilgili testlerin uygulanıp test sonuçlarının incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 4. Panel Veri Model Belirleme Testleri

	Model 1 (İntihar Oranı)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
F- Sabit Etkiler	19.77	0.000
Hausman Testi	36.20	0.000

Modelde ilk olarak çoklu doğrusal bağlantı probleminin neden olacak değişkenin olup olmadığının tespitine yönelik gerekli testin yapılmasından sonra en uygun yaklaşımın belirlenmesi gerekmektedir. İlk olarak havuzlanmış modelin mi yoksa sabit etkiler modelin mi geçerli olduğunu tespit etmek için F testi yapılmıştır. Yapılan F testi sonucunda havuzlanmış modelin geçerliliğini sınavan H₀ hipotezi (p<0.05) reddedilmektedir. Bir sonraki adımda ise geliştirilecek modelde sabit etkiler modelinin mi yoksa tesadüfi etkiler modelinin mi uygun olduğunu tespit etmek için hausman testi yapılmıştır. Hausman test sonucuna göre tesadüfi etkiler modelin geçerliliğini sınavan H₀ hipotezi red edilmiştir. Ekonomik göstergelerin intihar oranı üzerinde etkisini tespit etmek için geliştirilecek en uygun panel veri yaklaşımının sabit etkiler yaklaşımı olduğu tespit edilmiştir. Model için en uygun yaklaşımın belirlenmesinden sonra dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığının kontrol edilmesidir.

Tablo 5. Modellerde Otekorelasyon Test Sonuçları

Test	Model 1 (İntihar Oranı)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Bhargava et al. Durbin-Watson	0.43	0.000
Baltagi-Wu LBI	0.62	0.000

Araştırma kapsamında geliştirilen modelde otekorelasyon probleminin olup olmadığının kontrolü için tercih edilen testlerin istatistik ve olasılık değerleri verilmiştir. Geliştirilen modelde otekorelasyonun tespitine yönelik yapılan testler sonucunda otekorelasyon katsayılarının sıfır olduğuna yönelik kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Literatürde bu test istatistik değerlerinin 2 ve 2'ye yakın olması istenmektedir. Söz konusu test istatistik değerlerinin 2'den oldukça düşük olması otekorelasyon probleminin olduğunu göstermektedir. Modellerde söz konusu otekorelasyon probleminin etkilerini ortadan kaldırmak üzere gerekli robust düzeltme testleri yapılmıştır. Modellerde otekorelasyon probleminin tespiti aşamasından sonra dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise değişen varyans probleminin olup olmadığının kontrol edilmesidir.

Tablo 6. Değişen Varyans Heteroskedasite

Test	Model 1 (İntihar Oranı)	
	Chi2	Olasılık Değeri
Değiştirilmiş Wald Testi	1984.94	0.000

Panel veri modellemeleri sabit varyans üzerine kurulmaktadır. Geliştirilen modelde sabit varyansın olmaması diğer bir ifade ile değişen varyansın olması durumunda tahminci katsayılarının yanlış hesaplanmasına sebep olmaktadır. Yapılan test sonucunda değişen varyans yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir ifade ile modellerde değişen varyans problemi olup gerekli robust düzeltme testleri ile düzeltilmesi gerekir. Modellerde en doğru sonuçlara ulaşabilmek adına dikkat edilmesi gereken bir diğer durum ise yatay kesit bağımlılık durumunun olup olmadığının kontrol edilmesidir.

Tablo 7. Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	Model 1 (İntihar Oranı)	
	Statistic	Prob
Breusch-Pagan LM	771.61	0.000
Pesaran Scaled LM	25.15	0.000
Pesaran CD	0.89	0.37

Araştırma kapsamında geliştirilen modelde yatay kesit bağımlılık durumunun olup olmadığı üç farklı test ile kontrol edilmiştir. Bir modelde yatay kesit bağımlılık durumunun varlığı, analize dâhil edilen herhangi bir yatay kesit birimine gelen bir şok dalgasının diğerlerini etkilemesine neden olmaktadır. Söz konusu bu etkinin varlığı tahminci değerlerinin yanlış hesaplanmasına neden olabilmektedir. Geliştirilen modelde yapılan 2 test türünde yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilirken, testin birinde kabul edilmiştir. Üç test içerisinde iki testin yatay kesit bağımlılığı olduğuna yönelik bir bulgu vermesi sebebinden dolayı modelde yatay kesit bağımlılık problemi dikkate alınacaktır. Söz konusu problemleri gidermek adına robust düzeltme testlerinden Driscoll ve Kraay dirençli tahmincisi kullanılmıştır. Yapılan robust düzeltme testi sayesinde modeller söz konusu hatalardan arındırılmış olup daha dirençli tahminciler elde edilmiştir.

Tablo 8. Driscoll ve Kraay Standart Hatalı Model 1'e Ait Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: LNIO				
Dönem:2001-2019				
Yatay Kesit: 23				
Toplam Gözlem Sayısı: 418				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-İstatistik değeri	Olasılık Değeri
LNGINI	.247824	.0744644	2.77	0.01
LNISO	.2593793	.0457704	5.7	0.000
LNGSYİH	.0008688	.0056957	0.15	0.88
LNKKBG	-.0924113	.0235449	-3.92	0.001
LNKOKSLD	.6690234	.1386097	4.83	0.000
C	.993133	.4553917	2.09	0.051
R^2 :0.20	F-statistic:22.77		Prob (F-Statistic): 0.000	

Araştırma kapsamında ekonomik göstergelerin intihar oranı üzerinde etkisine yönelik geliştirilen modelin sonuçları Tablo 1.'de sunulmuştur. Bağımsız değişkenlere ait tahminci değerleri panel veri

temel varsayım hatalarından arındırılarak elde edilmiştir. Model içerisinde rakamsal değeri yüksek olan değişkenlere doğal logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Logaritmik dönüşüm geçiren serilerin belirlenmesi için başına Ln ifadesi eklenmiştir. Modelde bağımsız değişken olarak temel makroekonomik göstergeler alınmıştır. Söz konusu bu göstergeler; Gini endeks değeri, işsizlik oranı, gayri safi yurtiçi hasıla, kişi başı gelir, yoksulluk düzeyi değişkenleridir. Model 1’de otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı problemlerinin olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu problemlerin giderilmesi için dirençli robust testlerden Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Uygulanan robust düzeltme testi ile elde edilen değerler hatalardan arındırılmış ve daha etkin tahminci katsayıları elde edilmiştir. Model 1’e ait F istatistik değeri ve F ihtimal değeri incelendiğinde ihtimal değerinin anlamlı olduğu diğer bir ifade ile modelin bir bütünsel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modele ait R^2 değerinin ise 0.20 olduğu görülmektedir. Modelde bağımlı değişken olarak alınan intihar oranını etkileyen farklı birçok göstergelerde mevcuttur. Literatürde yapılan benzer çalışmalar incelendiğinde de söz konusu R^2 değerinin yeterli olduğu görülmektedir.

Bir toplumda intihar oranını etkileyen çeşitli faktörler olsa da bu faktörlerin temelinde ekonomik sebeplerin yattığı görülmektedir. İlk olarak bir toplumda gelir dağılımındaki dengesizliklerinin mevcut olmasının toplumsal düzlemde birçok olumsuzlukların yaşanmasına neden olabileceği ifade edilebilmektedir. Bir toplumdaki gelir dağılımındaki adaletsizliğin sonuçlarından en çok etkilenenler bireylerdir. Bu nedenle gelir dağılımındaki adaletsizliğin sonuçlarının toplumda yaşanan intihar oranlarının artması şeklinde kendini göstermesi kaçınılmazdır. Araştırma kapsamında toplumdaki gelir dağılımındaki adaletsizliği temsilen ülkelere ait Gini endeks değeri kullanılmıştır. Gini endeks değeri ile intihar oranının pozitif ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifade toplumdaki gelir dağılımındaki dengesizliklerin artmasının intihar oranlarında da bir artışı tetikleyebileceği öngörülmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin Gini endeks değerlerinde %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda intihar oranlarının %0.24 birim artabileceği öngörülmektedir. Diğer taraftan işsizlik oranı ile intihar oranı arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile işsizlik düzeyindeki artışların intihar oranlarında da artışa neden olabileceği görülmektedir. Araştırma sonuçlarına göre işsizlik oranında %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin intihar oranlarına yaklaşık %0.25 bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Kişi başı gelir değişkeni ile intihar oranı arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Genel olarak kişi başı gelir düzeyi arttıkça toplumda görülen intihar oranlarında düşüşün olabileceği söylenebilmektedir. Araştırma sonucunda göre kişi başı gelir düzeyinde %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin intihar oranında %0.09 düzeyinde bir azalmanın olabileceği öngörülmektedir. Yoksulluk düzeyi ile intihar oranı arasında da pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda bir toplumun yoksulluk düzeyindeki artışın intihar oranları da artırabileceği söylenebilmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda yoksulluk düzeyinde %1 düzeyinde bir artışın gerçekleşmesi durumunda üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin intihar oranlarında %0.66 düzeyinde bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Son olarak ise ülkelerin GSYİH düzeyleri ile intihar oranları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Değişkenler içerisinde intihar oranını artırıcı yönde en fazla etkileyen değişkenin yoksulluk değişkeni olduğu belirlenmiştir. Toplumdaki yoksulluğun yaygınlaşmasının, başta intihar olmak üzere birçok sağlık göstergesini ve sosyo-ekonomik göstergeleri olumsuz yönde etkileyebileceği öngörülmektedir. İntihar vakalarının altında yatan farklı nedenler olsa da temel nedenlerin ekonomik problemlerden dolayı kaynaklandığı bilinmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular da bu bilgiyi desteklemektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Literatürde intiharların sosyo-ekonomik faktörlerle ilişkisini ortaya koymaya yönelik çeşitli araştırmalar yapıldığı (Özer ve Topal, 2017; Hiyoshi vd., 2018; Çıraklı, 2019; Erdem vd., 2019; Kim vd., 2019; Atilla ve Çelikkaya, 2020; Dündar ve Sağır, 2022: 43; Güriş ve Kızıllarlan, 2021: 1059) görülmektedir. Çalışma sonuçlarında sıklıkla işsizlik oranı ve enflasyondaki artışın intihar oranlarını artırdığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde güvencesiz istihdamın, gayri safi milli hasıladaki düşüşün, gelir eşitsizliğinin de intihar oranları ile arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile intihar oranları arasındaki ilişkinin varlığı da yapılan çalışmaların sonucunda ortaya konulmuştur. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, sosyo-ekonomik faktörler ile doğrudan ilişkilidir ve gelir seviyelerinin artmasına paralel bir biçimde yükselmektedir. Bu kapsamda yapılan çalışmalarda ülkelerin gelir seviyeleri ile intihar oranlarının sıklıkla birlikte incelendiği görülmektedir.

Bu araştırmada da üst-orta gelir grubu ülkelerin ekonomik göstergelerinin intihar oranları üzerindeki etkisi panel veri analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda toplum genelinde işsizlik düzeyindeki artışın ve gelir dağılımdaki adaletsizliğin intihar oranını artırdığı tespit edilmiştir. Kişilerin gelir seviyelerinin artmasının ise intihar oranını azalttığı saptanmıştır. Bununla birlikte kişilerin yoksulluk düzeyinin artmasının ise intihar oranını artırdığı belirlenmiştir. Araştırma sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde bir toplumdaki ekonomik göstergelerin intihar oranları üzerinde doğrudan etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda bu araştırmanın sonuçları, ekonomik göstergelerin intihar oranları üzerindeki etkisinin ortaya konulması bakımından önemli görülmektedir. Bununla birlikte bu alanda daha fazla araştırmanın yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Özellikle yaş ile standardize edilmiş intihar oranlarının en yüksek olduğu yüksek gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde yaş değişkeni ile intiharı etkileyen faktörlerin incelenmesi önerilmektedir. Benzer şekilde dünya genelinde intihar oranlarının en yüksek olduğu düşük ve orta gelirli ülkelerde intihar oranlarının etkileyen çeşitli sosyo-ekonomik faktörlerin belirlenmesine yönelik çalışmaların yapılması önerisinde bulunulabilmektedir. Ayrıca intihar oranlarını etkileyen sosyal, ekonomik ve demografik faktörler ile intiharların altında yatan nedenlerin ülkeler özelinde (Türkiye gibi) ele alındığı çalışmaların yapılmasının da literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ek olarak ülkeler özelinde yapılan çalışmaların sonuçlarının, o ülkelerde intihar oranlarını azaltmaya yönelik geliştirilecek sağlık politikaları açısından da kanıta dayalı bilgi sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, E., Uygurtürk, H. ve Korkmaz, T. (2015). Analysis of Factors Affecting Growth of Pension Mutual Funds In Turkey, *International Journal of Economics and Financial issues*, 5(2), 427-433.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. McGraw Hill: New York.
- Baltagi, B. H. (2015). *The Oxford Handbook of Panel Data*, 1. Edition, New York: Oxford University Press.
- Durkheim, E. (2002). *İntihar*. (Çev. Ozankaya, Ö.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- WHO (2021b). *Suicide Worldwide in 2019: Global Health Estimates*. Geneva: World Health Organization Publications.
- WHO (2021a). *Suicide prevention. Overview, Situation, Response*. https://www.who.int/health-topics/suicide#tab=tab_1. Erişim Tarihi: 22.02.2022.
- WHO (2022). *Health Topics. Suicide*. World Health Organisation Regional Office for the Eastern Mediterranean. <http://www.emro.who.int/health-topics/suicide/feed/atom.html> Erişim Tarihi: 22.02.2022.
- Güriş, S. ve Kızıllarlan, Ş. (2021). İntiharın Gelişmişlik ve Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi: Yerel Polinomiyal ve Yerel Kantil Model Yaklaşımları. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(4), 1059-1078.
- Dündar, Ö. ve Sağır, Z. (2022). Yükseköğretim Mezunlarının İntihar Davranışının Ekonomik Boyutu: Dinamik Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 41-58.
- Atila, M. ve Çelikkaya S. (2020). Ekonomik Krizlerin Toplumsal İzdüşümü: Türkiye’de Yaşanan Ekonomik Krizlerin İşsizlik, Suç ve İntihara Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(26), 245-258.
- Çıraklı, Ü. (2019). Türkiye’de Ekonomik Göstergeler ile İntihar Hızı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Ekonometrik Bir Analiz. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 6(3), 218-227.
- Özer U. ve Topal M. H. (2017). Genç işsizliği, suç, göç, intihar ve boşanma düzeyleri ile ilişkili midir? Türkiye’den Ampirik Bir Kanıt. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 50-63.
- Erdem, H. F., Demirel, S. K. ve Erkan, E. (2019). Genç İşsizliğin İntihar Oranları Üzerindeki Olası Etkisi: Panel Veri Analizi ile Bölgesel Karşılaştırma. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 76-92.
- Hiyoshi, A., Kondo, N. ve Rostila, M. (2018). Increasing Income-Based Inequality in Suicide Mortality Among Working-Age Women and Men, Sweden, 1990-2007: Is There a Point of Trend Change? *Journal of Epidemiol Community Health*, 72(11), 1009-1015.
- Kim, W., Ki, M., Choi, M. ve Song, A. (2019). Comparable Risk of Suicidal İdeation Between Workers at Precarious Employment and Unemployment: Data from the Korean Welfare Panel Study, 2012-2017. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(2811), 1-11.
- NIMH (National Institute of Mental Health) (2022). *Mental Health Information. Suicide Definiation*. <https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/suicide>, Erişim Tarihi: 22.03.2022.

CLUSTER APPROACH TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN DAVAMLİ İNKİŞAFINDA KLASTER YANAŞMASI

Yasaman ABASOVA

PhD, Senior instructor

Azerbaijan Tourism and Management University

Management Department

ORCID: 0000-0002-1928-4467

Aygun Shirin

Education Evaluation Specialist

Azerbaijan Tourism and Management University

Abstract

Currently applying of cluster approach in ensuring the sustainable development of tourism in Azerbaijan is very important. In general, creation of cluster structures is one of the most promising ways to develop the tourism business, which in turn bases as the prerequisites for ensuring a logically and geographically effective strategic partnership between the economic entities that form the economic system in this area. Based to this, the article aims to describe the features of tourism clusters development, their operation mechanism, analyse the structural and functional components of clusters and interaction and cooperation between it's subjects. An analysis of current state in Azerbaijan and investigation the conditions and factors affecting clustering have been conducted. In turn, the issues of improving the competitiveness of tourism in the country on the basis of clustering, intensification of public-private partnerships and it's impact on local sustainable development were considered.

Key words: tourism, cluster, sustainable development, economy, clustering, competitiveness.

Xülasə

Çağdaş zamanda Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafının təmin olunmasında klaster yanaşmasının tətbiqi olduqca əhəmiyyətlidir. Klaster strukturlarının yaradılması ümumilikdə turizm biznesinin inkişafı üçün ən perspektivli yollardan biri kimi çıxış etməklə, öz növbəsində, bu sahədə iqtisadi sistemi formalaşdıran təsərrüfat subyektləri arasında maddi-texniki və coğrafi cəhətdən səmərəli strateji tərəfdaşlığı təmin edən ilkin vacib şərtlərdəndir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, məqalə turizm klasterlərinin inkişafı xüsusiyyətlərinə, onların işləmə mexanizminə, klasterlərin struktur və funksional komponentlərinin müəyyən edilməsinə, subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqə intensivliyinin və əməkdaşlıqların qurulması məsələlərinə həsr edilmişdir. Azərbaycanda bu istiqamətdə mövcud vəziyyətin təhlili və klasterləşməyə təsir edən şərtlərin və amillərin tədqiqi aparılmışdır. Öz növbəsində, klaster yanaşması əsasında ölkədə turizmin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, özəl-dövlət tərəfdaşlığının intensivləşdirilməsi və yerli davamlı inkişafa təsiri məsələlərində nəzər yetirilmişdir.

Açar sözlər: *turizm, klaster, davamlı inkişaf, iqtisadiyyat, klasterləşmə, rəqabət qabiliyyəti*

1. Giriş

Turizm sənayesində klasterlərin yaradılması və inkişafı Azərbaycanda bu sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və özəl-dövlət tərəfdaşlığının intensivləşdirilməsini şərtlərdən amillərdən hesab edilir. Müasir dövrdə rəqabət qaydaları əvvəlki dövrlərlə müqayisədə köklü şəkildə fərqlənir və dünya miqyasında turizm sahəsində güclü rəqiblər mövcuddur. Heç şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə milli turizm sənayesinin iştirakçıları müasir qlobal rəqabətə davam gətirmək üçün yeni çağırışlara uyğunlaşmalı və tələblərə cavab verməlidirlər. Turizmdə klasterləşməyə dair mövcud dünya təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfat subyektləri klaster sistemlərinin inkişafı şəraitində resurs potensialından və strateji imkanlardan optimal istifadə etmək kimi unikal sərəştələr formalaşdırır, eyni zamanda sinerji effekti və çox yönlü iqtisadi səmərə əldə etmək imkanına nail olurlar. Bu baxımdan, ölkəmizdə mövcud turizm infrastrukturun təkmilləşdirilməsində və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasında, rəqabətqabiliyyətli müasir turizm komplekslərinin yaradılmasında klasterləşmə olduqca səmərəli mexanizm kimi çıxış edir.

2. Turizm sənayesində klaster konsepsiyası

Son illərdə turizm sənayesində klasterlərin yaradılmasına olduqca böyük maraq vardır. Turizm sənayesində eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində klasterlərin yaradılmasına artan maraq Harvard Universitetinin professoru, tədqiqatçı alim Maykl Porterin araşdırmalarına söykənir. İqtisadi ədəbiyyatda “klaster” anlayışı əksər hallarda - müəyyən bir ərazidə cəmləşən və bir-biri ilə qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri quran müəssisələrin və təşkilatların birliyi kimi şərh edilir. Bu birlik çərçivəsində hər bir təsərrüfat subyektinin ayrı-ayrılıqda eləcə də inteqrasiyalı struktur kimi bütövlükdə klasterin rəqabət üstünlüyü güclənmiş olur.

M. Porterə (2015) görə klaster - rəqabət aparan, lakin eyni zamanda əməkdaşlıq edən qarşılıqlı əlaqəli şirkətlərin, ixtisaslaşmış təchizatçıların və tedarükçülərin, əlaqəli sahələrdə firmaların və onlarla əlaqəli müəssisələrin (məsələn, universitetlərin, standartlaşdırma agentliklərinin, ticarət assosiasiyalarının və s.) coğrafi konsentrasiyası kimi müəyyənləşdirilir. (M., Porter, Deldago, M. E., & Stern, S. (2015).

Rosenfeld (1997) klasterə bir çox təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin) müəyyən coğrafi ərazidə cəmləşməsi və onlar arasında qarşılıqlı tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması kimi tərif vermişdir. (Rosenfeld, S. (1997).

Ümumilikdə, klaster şirkətlərin, dövlət müəssisələrinin, müxtəlif assosiasiyaların, elmi-tədqiqat institutlarının, universitet və peşə məktəblərinin müəyyən coğrafi ərazidə və ya iqtisadi sahədə dəyərin yaradılması zəncirlərində bir-biri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığıdır. Fərqli sahələrdə olan müxtəlif təsərrüfat subyektləri bir-biri ilə qarşılıqlı tərəfdaşlıq etməklə eyni dəyərin yaradılması zəncirini halqalarına çevrilirlər və bu partnyorluq nəticəsində sinerji effekti əldə edilmiş olur.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, klasterin müxtəlif kontekstlərdə geniş istifadəsi özlüyündə bir sıra fərqliliklərə və çətinliyə səbəb olur. Belə ki, bu sahəni araşdıran bir çox tədqiqatçıların fərqli fikirləri mövcuddur. Məsələn, Kaçinevskaya hər sahəyə və vəziyyətə uyğun gələn və tövsiyyə oluna biləcək klaster modelinin olmadığını vurğulayır. (Kachniewska, M. 2014) Onun fikrincə, turizm klasterinin atributlarının formalaşdırılması aşağıdakı meyarlara əsaslanmalıdır və müxtəlif klaster təsnifatlarına istinad olunmalıdır:

- *iqtisadi sahənin xüsusiyyətlərinə;*
- *sənayenin müasirliyinə;*
- *təməl motivlərə;*
- *idarəetmə sistemində;*
- *əməkdaşlıq növünün formasına;*
- *maarifləndirmə səviyyəsinə;*

- *əhatə dairəsinə;*
- *həyat dövrü mərhələsinə;*
- *klasterin strukturuna.*

Bir sıra tədqiqatçıların klaster mexanizminin üstünlüyü ilə bağlı başlıca arqumentləri budur ki, müəyyən coğrafi ərazidə rəqabət mühitinin yaranması iqtisadiyyatın oxşar sahələri daxilində həm bir-birini dəstəkləyən, həm də bir-biri ilə rəqabət aparan təsərrüfat subyektlərinin mövcudluğu sayəsində mümkün olur. (Demokratik Təşəbbüslər İnstitutu (IDI), 2021)

Turizm sənayesinin iqtisadiyyatın bir sıra digər sahələrləri ilə (nəqliyyat, qida, əyləncə, mədəniyyət və s.) qarşılıqlı kəsişməsi və bir-biri ilə əlaqəli müəssisələrin birgə fəaliyyəti bu sahədə klaster potensialını müəyyən edir. Turizm klasteri müəyyən coğrafi məkanda keyfiyyətli infrastruktur, avadanlıq və xidmətlərlə təchiz edilmiş, sosial və siyasi birlik içində olmaqla dəyər zəncirinin formalaşdırılmasında iştirak edən və strateji rəqabət üstünlüyünə malik olan müəssisələr şəbəkəsinin mükəmməl idarəetməsidir. (Beni, 2003) Turizm klasterləri müəyyən regionun turizm potensialı əsasında formalaşır və turistlərə keyfiyyətli xidmət göstərilməsi ilə bağlı müxtəlif sahələrin müəssisələrini, məsələn, turizm operatorları, mehmanxanalar, ictimai iaşə obyektləri, mədəniyyət və əyləncə müəssisələri, suvenir məhsulları istehsalçıları, nəqliyyat müəssisələri və s, özündə cəmləşdirir. Eyni zamanda, müəyyən bir ərazinin turizm resurslarının növlərinin və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi turizm məhsullarına tələbatın, turizm infrastrukturunun formalaşmasına və klasterin lazımı elementlərinin təyin edilməsinə və identifikasiyasına imkan verir. Nəticə olaraq turizm klasterinin yaradılması faktiki olaraq ərazinin mövqeyini müəyyənləşdirir və regionun imicinin formalaşmasına təsir göstərir.

Turizmdə davamlılığın və inteqrasiyalı inkişafın təmin olunması iqtisadi, sosial-mədəni və ətraf mühit dəyişənləri ilə fəaliyyətin müsbət və mənfi təsirlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Belə ki, sənaye istehsal etmək üçün məhv etdiyi halda, turizm istehsal etmək üçün qoruyub saxlamalıdır. (Ruschmann, D. M. (2001). Öz növbəsində, digər fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq turizm məhsullarının istehlakı müəyyən spesifik ərazidə baş verməklə, həm digər iqtisadi fəaliyyətlərin (nəqliyyat, ticarət, ictimai iaşə, əyləncə, turizm agentlikləri, sənətkarlıq və s.) inkişafını stimullaşdırır, həm də yerli səviyyədə müvafiq infrastrukturun (energetika, yol, hava limanları, kanalizasiya və s.) yaradılmasına təkan verir.

3. Turizm sənayesində klasterlərin inkişafında dünya təcrübəsi

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq, son 20 ildə klasterlərin yaradılması və klaster yanaşmasının inkişafı prosesi kifayət qədər aktiv olmuşdur. Bir sıra hesablamalara görə, indiyə qədər dünyanın əsas ölkələrinin iqtisadiyyatının təxminən 50% klasterləşməyə əsaslanır. Məsələn, Niderlandda - 20, Hindistanda - 106, Fransada - 96, İtaliyada - 206, Almaniyada - 32 klasterləşmə mövcuddur. İtaliyada ümumi məşğulluğun 43% və ümummillə ixracatın 30% dən çoxu sənaye klasterlərinin payına düşür. Klaster strukturları Fransada kosmetika və qida məhsullarının istehsalında, Almaniyada isə maşınqayırma və kimya sənayesində kifayət qədər uğurla işləyir. Hal-hazırda Avropa Birliyində (AB) 2 mindən çox qrup klasterlər mövcuddur və əmək qabiliyyətli əhəlinin 38%-dən çoxu məhz klasterlərdə cəmlənib.

ABŞ nümunəsinə baxsaq, burada fəaliyyət göstərən müəssisələrin 50%-dən çoxu klasterlər hüdüdlərində fəaliyyət göstərir və burada istehsal olunan məhsulun ÜDM-ki payı 60% aşmışdır.

Turizm sənayesində klasterlərin inkişafı bir çox ölkələrdə tətbiq olunur və bu istiqamətdə uğurlu dünya təcrübələri də mövcuddur. Belə ki, rəqabət üstünlüyünü təmin etməyi hədəfləyən bir sıra ölkələr bu istiqamətdə turizm üçün uyğun olan bölgələrdə klasterləşmə “tədqiqat və inkişaf” səylərini inkişaf etdirməyə müvəffəq olmuşdurlar. Tədqiqat çərçivəsində Türkiyə, İspaniya, İtaliya, Tunis, Tayland, Gürcüstan, Almaniya, Yamayka və Martinika nümunələrinə nəzər yetirilmişdir.

Türkiyə təcrübəsi

Türkiyədə klasterləşmə fenomeni istehsal sektoru ətrafında cəmlənmişdir və turizm sahəsində xüsusi ilə geniş yayılmışdır. Antalya Turizm Klasteri həm üfüqi, həm də şaquli əlaqəli quruluşa malik uğurlu klaster nümunələrindəndir. (Arsezen. O, 2013). Ərzurum bölgəsində inkişaf etdirilə bilən turizm klasteri potensialı olsa da, lakin güclü turizm klaster strukturu formalaşmamışdır. (Güneş. E, 2009).

Uşak bölgəsində qida istehsalçılarının çoxluğu qida sektoru ilə əlaqələrin intensivliyini ortaya qoyur. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri kimi fəaliyyət göstərən müəssisələr qida və içki sənayesində əlaqəli tədarükçilər kimi çıxış edirlər və bölgədəki turizm müəssisələri ilə təchizatçılar arasında qarşılıqlı tərəfdaşlıq əlaqələri də mövcuddur. Digər tərəfdən, turizm müəssisələri tərəfindən yeni turizm məhsullarının yaradılması, yarmarkaların, festivalların və s., kimi fəaliyyətlərin təşkili klasterləşmə potensialını artırır. Bununla belə, bölgədəki universitetdən dəstək almaq və konsaltinq xidməti kontekstində turizm müəssisələri ilə əməkdaşlıqda olmalıdır. Bu səbəbdən universitet ilə sənayə nümayəndələrinin bir araya gəlməklə qarşılıqlı fikir mübadiləsinin təmin edilməsi “Uşak Turizm Klasteri”nə güclü dəstək verə bilər.

Ərzurum, Qars və Mardin vilayətlərinin klaster analizi edildiyində; Mardin əyaləti daha çox mədəni və tarixi dəyərlərdən faydalandığı halda, Ərzurum-Qars vilayətləri iqlim və coğrafi şəraitlə yanaşı mədəni və tarixi dəyərlərdən də faydalanır.

İspaniya təcrübəsi

İspaniyada turizmin inkişafı “Franko hökumət” ilə başladı. 1972-1975-ci illərdə yeni “Turizmin inkişafı planı” hazırlandı və başlıca məqsəd isə yüksək gəlirli xarici turistlərin cəlb edilməsi idi. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün yeni qaydalar və marketinq tədbirləri həyata keçirilmişdir. Daha sonra 1984-cü ildə dövlət və özəl sektorlar arasında qarşılıqlı partnyorluğu təşviq etmək üçün yeni “İspan Turizm Şurası” yaradılmışdır. Ölkədə turizmin inkişafına təkan vermək məqsədi ilə Andalusiya Turizm Klasteri yaradılmışdır ki, bu da kifayət qədər uğurlu nəticələnmişdir.

Turizm klasterlərin modellərinin növlərindən olan Almaz modelinə görə Andalusiya turizm klasterinin təhlili aşağıdakı kimi aparılır:

1. Faktor (giriş) şərtləri - Andalusiya yüksək sürətli nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. İspaniyanın qalan hissəsi ilə dəmir yolu ilə bağlıdır. Altı ictimai hava limanı var.

2. Tələb şərtləri - yerli tələbat ümumi tələbin 30%-ni təşkil edir. Yerli tələbat ümumiyyətlə kəşfiyyat, ekoturizm və mədəni turizmdə cəmlənir.

3. Müəssisənin strategiyası, strukturu və rəqabət faktoru - Andalusiya Turizm Klasteri üçün ən böyük problemlərdən biri səmərəlilikdir. Bundan əlavə, həddindən artıq bürokratiya və ümumilikdə səhv qaydalar klasterin fəaliyyətinə mane olur.

4. Müvafiq və dəstəkləyici sektorlar - klaster firmaları adətən çox kiçikdir, lakin onlar nə təkmilləşdirmə işini öz üzərinə götürüblər, nə də hökumətlə əlaqə saxlamağa çalışıblar. Yüksək turizm potensialına baxmayaraq, əməkdaşlıq məhduddur və koordinasiyalı klasterləşmə söyləri yoxdur. Sənaye və klaster arasında əlaqələr əsasən kəsilib.

Toskana Şərab Turizmi (İtaliya)

Toskana turizm klasterinin inkişaf potensialının mühüm amilləri kimi füsunkar landşaft, mədəni irs, italyan kənd həyat tərz, spesifik, keyfiyyətli və zəngin kənd təsərrüfatı məhsulları, məhsul markaların və regional brendlərin mövcud olmasıdır. Hər bir xüsusiyyət Toskana turizminə əlavə dəyər, rəqabət üstünlüyü və təchizat seqmentasiyası qazandırır. Bütün dünyanı fərqli həyat tərz yaradan dəyərləri görməyə çağırır. Toskana bölgəsi öz növbəsində, şərab təklifi ilə bağlı yenilikçi bir layihə təqdim etmişdir. Belə ki, şərab şüşələrinin etiketlərini smartfon tətbiqinə daxil etməklə turistlər məhsul haqqında bütün lazımi məlumatları

(mənşə ərazisi, istehsalçısı, üzüm çeşidi, şərab istehsalı prosesi və s.) əldə edə bilirlər. (Lemmi. E, Tangheroni. S., 2015) Toskanadakı şərabçılar öz şərab məhsullarını "Toskana təcrübəsi" kimi mövqeləşdirirlər. Bu təcrübədə nəqliyyat agentlərindən üzüm bağlarının sahiblərinə, şərab restoranlarından xidmət təminatçılarna qədər bir çox fərqli, lakin bir-birini tamamlayan iştirakçıları görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, ləzzət yolları yerli adət ənənələrə əsaslanan müxtəlif xidmətlərin inteqrasiya olunduğu geniş ərazidə yaradılan brendi təmsil edir və ziyarətçilərə geniş ekspedisiya təklif edir. Turistlər müxtəlif şərab zirzəmilərinə, dəyirmanlara baş çəkir, yerli sahibkarlarla görüşür və bilik əldə etdirlər. (Lemmi. E, Tangheroni. S., 2015) Toskanadakı şərabçılar bu regionu rəqabət üstünlüklərinə malik olan və yaxşı işləyən klasterə çevirə bilmişlər.

Tunis təcrübəsi

Tunis Turizm Klasteri Tunis iqtisadiyyatının ən mühüm sektorlarından birini təşkil edir. Ölkədə bir çox insan dolanışığını bu sektordan qazanır. Turizm Nazirliyi 50 kadr və əlaqələndirici orqan kimi turizm sektorunda hökumətin siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdehdir. Nazirlikdə turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin maliyyə stimullaşdırılması ilə artırılması üçün idarə yaradılıb. Milli Turizm Ofisi (ONTT) 12 departament, 8 regional ofis və 19 beynəlxalq ofisdən ibarətdir. Onun 1200 işçisi olan hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət həyata keçirmə missiyası vardır. Bu bölgədəki regional turizm ofisləri keyfiyyətə nəzarət, yerli turistik tədbirlər, yarmarkalar və festivalların təşkilinə cavabdehdir. Beynəlxalq turizm ofisləri ölkənin turizm sektoru üçün dizayn, marketinq və media kampaniyalarının həyata keçirilməsinə cavabdehdir. Xüsusilə, reklam və tanıtım fəaliyyəti ölkənin tanınması üçün marketinq kampaniyalarının həyata keçirilməsində aparıcı prinsiplərdir. Hökumət isə mehmanxana infrastrukturuna və turizm sektoruna böyük sərmayə qoyur. Hökumətin infrastruktur sərmayəsi otellərin sayının və yerləşdirmə imkanlarının davamlı artmasına səbəb olur.

Tayland təcrübəsi

Turizm klasterinin uğurlu nümunələrindən biri olan tibbi turizm klasteri müalicəvi səyahətləri də əhatə edən Taylandda böyük nüfuza malikdir. Ölkədə müalicə turizmi inkişaf etməmişdən əvvəl ümumilikdə turizm cəlbedici və ən prioritet sahələrdən biri kimi qəbul edilmişdir. Daha sonra xüsusilə xəstəxanaların açılması və səhiyyə xidmətləri üzrə aşağı ödənişli qiymətlərin təklif olunması Taylandı müalicəvi turizm baxımından cəlbedici bir yer olaraq ön plana çıxarır.

Yamayka təcrübəsi

Yamaykada turizm çox mühüm iqtisadi gəlir təmin edən bir sektordur. Turizm sektoru Yamaykanın 2010-cu il ixrac planına meqaklaster kimi daxil edilib. Bu çərçivədə böyük meqaklasterə gəlincə, bütün müəssisələr ümumi ixrac strategiyasına uyğun fəaliyyət göstərməsi təmin edilib. Yamayka Mega Turizm Klasteri ilə turizm məhsulunun dəyərini artırmaq, bu çərçivədə, turistlərin məmnunluq səviyyəsini yüksəltmək üçün beynəlxalq rəqabət gücünə malik turizm sektorunun yaradılması planlaşdırılır.

Martinika təcrübəsi

ESCA-nın (Klaster Təhlili üzrə Avropa Katibliyi) qızıl etikətlə təltif etdiyi klasterlər arasında turizm sektorunda yalnız biri 2012-ci ildə Fransada yaradılmış Cluster Montagne-dir. Klaster təşkilatı Fransa Alp dağlarının mərkəzində yerləşir. Təsisçilərinin sözləri ilə desək, onların məqsədlərindən biri bütün dünyada dayanıqlı dağ turizminin inkişafı üçün Fransız nou-haunu təmsil etmək və təbliğ etməkdir. Digəri infrastruktur tikintisi, hostel, tədbirlərin təşkili üçün Fransa mükəmməlliyini satmaq üçün xarici bazarlar üçün "French Travel" strategiyası ilə strukturlaşdırılmış turizm sektorunun təşkilidir. Dağ turizminə gəlincə, indi Xarici İşlər və Beynəlxalq İnkişaf Nazirliyi, İdman Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi ilə əməkdaşlıq edərək destinasiya üçün yay turizmini inkişaf etdirməyə çalışırlar. Klaster Çili, Çin, İran və ABŞ kimi ölkələrlə, əsasən beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə əməkdaşlıq edib (<https://www.clustercollaboration.eu/cluster-organisations/cluster->

montagne). Təşkilat daxilində ayrı-ayrı departamentləri olan Cluster Montagne öz üzvlərinə peşəkar xidmətlər (bilik, innovasiya, beynəlxalq, performans) təqdim edir. Montagne klasteri 172 şirkətdən ibarətdir - 10 təlim kursu, o cümlədən Université Grenoble Alpes, təlim və tədqiqat mərkəzləri və ixtisaslara görə təsnif edilən 25 qurum (Ətraf Mühit, İdarəetmə və İctimai Siyasət, Təbii Təhlükələr, Biznes-Xidmət-Təlim, Yay İnkişafı, Şəhərçilik və Memarlıq. (<http://www.cluster-montagne.com>)).

Gürcüstan təcrübəsi

2006-cı ildə yaradılan Gürcüstan Turizm Assosiasiyası (GTA) Gürcüstanda mehmanxana, turizm və şərab şirkətlərinin klaster təşkilatıdır. Klaster turizm şirkətləri arasında əməkdaşlıq və ölkədə turizmin davamlı inkişafı üçün çalışır. Klasterə Gürcüstan Milli Turizm Administrasiyası, Mühafizə olunan Ərazilər Agentliyi, beynəlxalq təşkilatlar (USAID, GIZ Özəl Sektorun İnkişafı layihəsi, GIZ regional icma inkişafı layihəsi, Avrasiya Fondu, SDC, IUCN və s.), yerli tərəfdaşlar (məsələn, Elkana, Geoland və s.) və üzv şirkətlər daxildir. GTA 10-dan çox layihə həyata keçirmişdir ki, bunlardan da bəziləri beynəlxalq səviyyədə təşkil olunmuşdur. Ümumilikdə 65 üzvü vardır ki, bunlardanda 46-sı gələn və gedən turizm şirkətləridir, 10-u oteldir, 4-ü şərab şirkətidir, 3-ü isə turizm şirkəti və digər turizmlə əlaqəli şirkətlərdir. Təşkilat davamlılığını artırmaq üçün əsasən ekoturizm fəaliyyətlərinə diqqət yetirmişdir.

Schleswig-Holstein (Almaniya)

ESCA (Klaster Təhlili üzrə Avropa Katibliyi) tərəfindən bürünc etiketə layiq görülmüş Turizm Klasteri “Schleswig Holstein” Layihəsi 2015-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Əsas məqsədi iştirakçılardan və layihələrdən istifadə etmək üçün milli şəbəkələrin yaradılması, bilik və bacarıqların formalaşdırılması, yeni iştirakçıların cəlb olunması və regionl inkişafın davamlılığının təmin olunması. (<http://www.tourismcluster-sh.de>) Klaster yeni Turizm Strategiyası 2025 tədbirləri çərçivəsində regionun iqtisadi vəziyyətinin, rəqabət və markalaşma mövqeyinin gücləndirilməsini hədəfləyir. Bu strategiya “30-30-3” şüarı əsaslanır: gecələmələrin sayını 30 milyona qaldırmaq, ümumi turist dövriyyəsinə 30% artıraraq 9 milyard avroya çatdırmaq və 2025-ci ilə qədər turistik fəaliyyətlərdə ən yüksək qonaq məmnuniyyətinə malik ilk 3 ölkə sırasında qərarlaşmaq.

(https://wtsh.de/wpcontent/uploads/2016/12/brochure_cluster_policy_Schleswig_Holstein.pdf)

4. Azərbaycanda turizm sənayesində klasterləşmənin mövcud vəziyyəti

Mövcud vəziyyətin və bir çox uğurlu beynəlxalq nümunələrin təhlili nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycanda turizm sənayesində klasterlərin yaradılması olduqca vacibdir. Son dövrlər hökumətin təsdiqlədiyi strateji yol xəritələrində klasterlərin formalaşmasının vacibliyinə xüsusi diqqət yetirilib. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, turizm klasterlərinin regional iqtisadi inkişafda rolu, onların yaradılması və səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin formalaşması üçün zəruri şərtlərin araşdırılmasına lazımi diqqət yetirilmir. Dəyərləndirmələr göstərir ki, klasterlərin inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı mexanizmlərinin yaradılması və klaster inkişafı üzrə milli modelin hazırlanması çox önəmlidir. (Demokratik Təşəbbüslər İnstitutu (IDI), 2021.)

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi turizm klasterləri Azərbaycan təbii şəkildə yaranmışdır. Öz növbəsində, hazırda ölkədə regional və yerli turizm klasterlərinin yaradılması üzrə müəyyən addımlar atılır. Milli turizm klasteri dedikdə “amenity” - rahatlıq, “attraction” - cəlb etmə, “accommodation” – yerləşdirmə və yaşayış, “accessibility”- əl çatan və uyğun olma meyarlarına cavab verən ərazilər və ya-məkanlar başa düşülür. Dövlət tərəfindən yaradılmış klasterlərə misal kimi Şahdağ kurort zonasını misal gətirmək olar. Eyni zamanda ölkədə bir sıra tematik klasterlərin yaradılması istiqamətində də işlər aparılır. Belə tematik turizm klasterləri sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- “*Dağ və dəniz arasında*” tematikalı şimal koridoru üzrə Xaçmaz dəniz sahili (Nabran), Quba şəhər-Qırmızı kənd, Şahdağ İstirahət Mərkəzi, Xınalıq-Cek-Qrız klasterlərində etnik mədəniyyət, dağ, dəniz turizm məhsulları;
- “*Subtropik iqlimə giriş*” adlı cənub koridoru üzrə Lənkəran rayonu, İstisu, Lerik turizm klasterlərində dəniz, qum, günəş, termal bulaqlar, təbiət, etnik mədəniyyət turizm məhsulları;
- “*İpək yolunun ruhu*” adlı şimal-qərb koridoru üzrə Şamaxı-İsmayilli, Qəbələ rayonu, Şəki şəhəri-Kiş kəndi, Qax şəhəri-İlisu kəndi klasterlərində tarix, sənətkarlıq və mədəniyyət, kənd həyatı, təbiət, şərab və gastronomiya turizm məhsulları;
- “*Tarix və İrs*” adlı qərb marşrutunda Naftalan, Gəncə-Göygöl turizm klasterlərində Azərbaycan tarixi, Alman mədəni irsi, dağlar və göllər, şərab və qastronomiya turizm məhsulları.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında müəyyən ediləcək turizm klasterləri üzrə tarix, təbiət, mədəniyyət, sağlamlıq turizmi istiqamətləri üzrə müvafiq turizm məhsullarının yaradılması, inkişafı və təşviq etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Öz növbəsində, işğaldan azad edilmiş ərazilər bütün imkanları ilə Azərbaycanın ən vacib regionlarından biridir. Həm yeraltı, həm də yerüstü sərvətlərlə zəngin olan Qarabağın turizm potensialı olduqca genişdir. Turizmin bir çox növlərinin - ekoturizm, mədəni turizm, dağ turizmi, kənd turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizmi və s., inkişafı üçün olduqca əlverişli imkanlar mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialı əsasında Turizm İnkişaf Strategiyası hazırlanmışdır və qeyd olunan strategiya çərçivəsində 5 istiqamət üzrə turizm klasterlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur:

1. *Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın regionları üzrə;*
2. *Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan regionları üzrə;*
3. *Zəngilan-Qubadlı regionları üzrə;*
4. *Kəlbəcər-Laçın regionları üzrə ;*
5. *Bərdə-Ağdam regionları üzrə.*

Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən Turizm və Rekreasiya Zonaları (TRZ) hüduddarı daxilində turizm klasterlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, TRZ-rin Strateji İnkişaf (master) Planları hələ hazır olmadığından bu barədə konkret fikir söyləmək mümkün deyildir.

Bu sahədə müvafiq statistikanın aparılmaması səbəbindən mövcud olan klasterlərin lokal ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında təsirini qiymətləndirilməsi də hələ ki imkansız görünür. Lakin, ilkin fikirlərə əsaslanaraq Şahdağ kurortunun yerli əhalinin məşğulluğuna müsbət təsir göstərdiyini söyləyə bilərik. Heç şübhəsiz ki, mövcud olan klasterlərin lokal ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına təsirin qiymətləndirilməsi istiqamətində ətraflı araşdırmaların aparılması olduqca aktualdır.

Turizm sənayesində klasterlərin yaradılmasının və tənzimlənməsinin institusional əsası kimi Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən təqdim olunan Kiçik və Orta Bisnes (KOB) üçün klaster sənədi çıxış edir. Sözügedən sənədi alan sahibkarlar vergi və gömrük güzəştlərindən də faydalan bilərlər. Eyni zamanda, TRZ-də mehmanxana, ictimai iaşə, əyləncə obyektləri yaradılsa İnvestisiya Təvşiqi şənədi əsasında vergi və gömrük güzəştləri də təklif edilir. Eyni zamanda, TRZ-rin Strateji İnkişaf Planlarında yaradılacaq klasterlər daxilində dövlət və özəl sektorlar arasına əməkdaşlıq (partnyourluq) məsələlərində nəzərdə tutulmuşdur.

4.1 “Ağıllı kəndlər” konsepsiyası çərçivəsində kənd ərazi klasterlərinin yaradılması

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda “ağıllı kəndlər” konsepsiyası adlı yeni layihənin icrası planlaşdırılır. Bu layihə çərçivəsində kəndləri ərazi klasterləri kimi nəzərdən keçirmək, onların ağıllı kəndlərin təbiiqinə hazırlığını qiymətləndirmək, habelə ümumi ərazi xüsusiyyətlərinə malik kənd klasterlərini ağıllı kənd

yanaşmasının tətbiqinə daha çox və daha az hazırlıq səviyyələri üzrə təsnifatlandırmalarını aparmaq məqsədi ilə Dünya Bankının heyəti tərəfindən geniş təhlil aparılmış və hesabat hazırlanmışdır. Bu hesabatda “ağıllı kəndlərin” analitik əsaslarının imkanlarını nümayiş etdirmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın ən vacib sahələrindən ikisi olan kənd təsərrüfatı və turizmlə bağlı imkanların və problemlərin araşdırılması öz əksini tapmışdır.

“Ağıllı kənd” yanaşmasının tətbiqi üçün ölkə daxilindəki vəziyyəti qiymətləndirmək məqsədi ilə hesabatda Ağıllı Kəndlərin Tətbiqinə Hazırlıq (AKTH) İndeksi adlanan analitik əsas tətbiq edilmişdir. AKTH İndeksi 3 mərhələdə həyata keçirilmişdir:

1. **Ölkənin coğrafi profilinin yaradılması.** Coğrafi profiləşdirmə ümumi coğrafi xüsusiyyətləri müəyyənəşdirmək üçün 5 kateqoriya üzrə (*əhalinin bir yerə cəmləşməsi, infrastruktur, xidmətlər, iqtisadi şərait və təbii fəlakətlər*) 93 göstərici seçilmişdir;
2. **Ağıllı kəndlərin hazırlıq meyarlarının təyini.** AKTH İndeksi üçün meyarların qiymətləndirilməsi – AKTH İndeksinin yaradılması üçün 53 göstəricidən ibarət alt qrup seçilmişdir. Bu göstəricilər Azərbaycanda iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün bir kəndin və ya kənd klasterinin rəqəmsal texnologiya və sosial innovasiyalara çıxış imkanından nə dərəcədə istifadə edə biləcəyini müəyyən etmək üçün ən vacib faktorlar hesab edilir.
3. **Ərazi indekslərinin hazırlanması.** Yuxarıda qeyd olunan iki mərhələlər əsasında göstəricilər bütün ölkəyə 100 kvadrat metrlik ərazilərə tətbiq edilmişdir. Qiymətləndirmələr haqqında regional inzibati təsəvvür yaratmaq üçün indeks rayon və alt-rayon səviyyələrində ümumiləşdirilib. Alt-rayon və ya kənd klasterinin aqreqasiya səviyyəsi rayonun inzibati sərhədlərindən kənarda ağıllı kəndlərin tətbiqinə hazırlıq şəraitinin ən çox disaqreqasiya olmuş və dəqiq göstəricisidir. Müəyyən edilmiş klasterlərin çoxu bir neçə rayona aiddir. Bir çox rayonda ağıllı kəndlərə dəstəyin göstərilməsində çoxsaylı yerli hökumət orqanları arasında koordinasiya tələb olursa da, ağıllı kəndlərin tətbiqinə ən çox hazır olan ərazilər bu metodun istifadəsi ilə daha dəqiq müəyyən edilir. İndeks rayon səviyyəsində də tərtib edilmişdir. Bu aqreqasiya səviyyəsi rayon hüdudlarından kənardakı kənd klasterlərinin seçilməsinə imkan verməsə də, bu, bütün rayonların ümumi hazırlıq səviyyələri baxımından necə müqayisə edildiyini müəyyən etmək üçün milli və rayon dövlət qurumları tərəfindən istifadə edilə bilər.

AKTH (Ağıllı Kəndlərin Tətbiqinə Hazırlıq) İndeksinin nəticələrinə əsasən, ağıllı kənd hazırlığının ən yüksək səviyyədə olduğu “gücləndirmə” təsnifatında 14 kənd klasteri müəyyən edilmişdir. (Dünya Bankı. 2021. Azərbaycanda Ağıllı Kəndlər: Təhlil üçün çərçivə və yol xəritəsi.) Bu klasterlərə bütün ölkə ərazisində rast gəlinir və daha ucqar yerlərdə 228 kvadrat kilometrə, paytaxta yaxınlıqda daha homogen şəhər landsaftı olan ərazilərdə isə 2000 kvadrat kilometrə qədər olmaqla, ölçülərə görə dəyişir. Bu 14 “ağıllı kənd” klasterləri ölkə üzrə aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdür:

1. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə - 4 kənd;
2. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə - 1-kənd;
3. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə - 1 kənd;
4. Aran iqtisadi rayonu üzrə - 5 kənd;
5. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üzrə - 1 kənd;
6. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu üzrə - 1 kənd;
7. Naxçıvan üzrə - 1 kənd.

Hazırlıq və gücləndirmə səviyyəsinə görə ən prioritet hesab olunanlardan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə Şəmkir-Tovuz və Quba-Qusar-Xaçmaz klasterləridir. Hər iki klasterdə turizmin populyar olmasına baxmayaraq, lakin infrastrukturun inkişafı, əlaqələrin qurulması, məlumatların ötürülməsi və bacarıqların inkişaf etdirilməsi kimi fəaliyyətlərin təşkilinə ehtiyac vardır. Quba-Qusar-Xaçmazda dağ turizmi, xizək sürmə, mədəni irs, azlıq nümayəndəsi olan ləzgilərn etnik mətbəxi, sənətkarlıq və suvenir alqı-satqısı

potensialı mövcuddur. Tovuz-Şəmkirdə şərabçılıq müəssisələri, etnik alman irsi və memarlıq mövcuddur. Bu ərazilərdə az sayda mehmanxana mövcuddur və hər iki klasterdə ailələ yaşama daxil olmaqla, turizm üçün infrastrukturun daha da gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, hər iki klasterdə kənd sakinlərinin maliyyə vəsaitlərinə çıxışında, nəqliyyat və yükdaşımada, kommunal xidmətlərdə (su, kanalizasiya, elektrik enerjisi) bir sıra ciddi problemlər mövcuddur. Bir çox kənd sakini üçün xidmətlərə çıxışın olmaması, səhiyyə xidmətlərinin zəif olması və xüsusi ilə dağlıq ərazilərdə apteklərin çatışmazlığı, gənclər arasında əsasən bacarıqların formalaşmaması və məhdud məşğulluq imkanları səbəbindən, gənclər arasında işsizlik klasterlərin ciddi problemləri kimi hələ də öz həllini tapmamışdır. Bu baxımdan turizmin inkişafı bölgədəki gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi vasitəsi kimi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir.

Nəticə və təkliflər

Beləliklə, bütün yuxarıda vurğulanlara əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, Azərbaycanda turizm sənayesində klasterlərin yaradılması hələ formalaşma mərhələsindədir. İlk araşdırmamız onu söyləməyə əsas verir ki, ümumilikdə ölkədə turizm sənayesində mövcud olan klasterlər daxilində iştirakçıların inteqrasiyası aşağı səviyyədədir və bu da təbii olaraq, həmin klasterlərin zəif inkişafını şərtləndirmişdir. Həç şübhəsizki klaster yanaşmasının tətbiqi sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və modernləşdirilməsində olduqca əlverişli bir vasitədir. Lakin, milli turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyətliliyinin dəyərləndirilməsinə imkan verən kəmiyyət və keyfiyyət metodları əsasında bölgələrin klaster potensialının analizinin aparılması çox vacibdir. Öz növbəsində, turizm klasterlərinin uğurlu fəaliyyəti üçün bütün maraqlı tərəflər, həmçinin yerli hakimiyyət orqanları prosesə cəlb olunmalı və həmin klasterlərin üzvləri olaraq fəal iştirak etməlidirlər. Sinerji effekti əldə etmək üçün yerli hakimiyyət orqanları müəssisə və şirkətlərin, elmi müəssisələrinin və tədqiqat institutlarının klasterə cəlb edilməsində, onlar arasında əlaqələrin yaradılmasında və əməkdaşlıq platformalarının gücləndirilməsində, dövlət dəstəyi tədbirində xüsusi ilə fəal olmalıdırlar. Çünki, şəbəkələşmədə, turizm bazarı və turizm məhsulları ilə bağlı tapşırıqların icrasında, klaster tərəfindən həyata keçirilən innovativ həllərin axtarışında, klaster çərçivəsində yeni əməkdaşlıq modellərinin qurulmasında yerli hakimiyyət orqanları mühüm rol oynaya bilərlər.

Ümumiləşdirərək söyləyə bilərik ki, ölkədə turizm sənayesində klasterlərin yaradılmasında və onların səmərəli fəaliyyətində bir sıra əsas tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır:

- Turizm və Rekreasiya Zonaları (TRZ) çərçivəsində klasterlərin əlverişli fəaliyyəti üçün iqtisadi mühitin yaradılması, o cümlədən əsaslı tikinti və mühəndislik, eləcə də əlaqəli infrastruktur obyektlərinin modernləşdirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin ayrılması;
- Turizm klasterləri hüdüdlərində turizm infrastrukturunu obyektlərinin yaradılması və yenidən qurulması üçün birbaşa özəl investisiyaların cəlb edilməsi və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının müxtəlif formalarının inkişafı;
- Rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tələbləri və istehlakçıların maraqları nəzərə alınmaqla turizm klasterlərində fəaliyyətlərin standartlaşdırılmasının və turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi;
- Yerli bələdiyyə orqanlarının (onların büdcə maliyyələşdirilməsi nəzərə alınmaqla) bu prosesə cəlb olunması istiqamətində tədbirlər kompleksinin hazırlanması;
- Mövcud və yaradılacaq turizm klasterlərinin sosial-iqtisadi nəticələrinə dair müvafiq məlumatların toplanması, təhlili, qiymətləndirilməsi və statistik bazanın formalaşdırılmasının təşkili;
- Turizm klasterlərində müəyyən turizm növlərinin populyarlaşdırılmasına yönəlik müxtəlif tədbirlərin təşkili (bayramlar, turizm sahəsində beynəlxalq forumlar, sərğilər, festivallar, yarmarkalar və digər tədbirlər);

- Turizm təşkilatlarının əməkdaşları üçün müvafiq peşə, təhlükəsizlik, xilasetmə və s, istiqamətlərdə təlimlərin və maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili.

Ədəbiyyat

1. Arsezen, O. P. (2013). *Antalya turizm kümesinin algılanan performansının yapısal eşitlik modeli ile analizi*. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Александрова, А. Ю. (2007). Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования, [Tourist clusters: content, boundaries, mechanism of functioning]. *Современные проблемы сервиса и туризма*. № 1. С. 51–61.
3. Beni, C., (2003). *Globalização do turismo: megatendências do setor e a realidade Brasileira*. [Tourism globalization: sector megatrends and the Brazilian reality] São Paulo: Aleph.
4. Demokratik Təşəbbüslər İnstitutu (IDI). (2021). *Sosial-iqtisadi inkişafda regional qeyri-bərabərlik probleminə dair, Araşdırma Sənədi*, Bakı, 20 səh.
5. Dünya Bankı. 2021. *Azərbaycanda Ağıllı Kəndlər: Təhlil üçün çərçivə və yol xəritəsi*.
6. Francesco ,C. (2019) *Tourist Clusters, Destinations and Competitiveness, Theoretical issues and empirical evidences*. 1st. ed. Routledge.
7. Güneş, E. (2009). *Turizm kümelenmesi ve Erzurum bölgesi turizm kümelenme potansiyeline yönelik bir araştırma*. Sakarya Üniversitesi.
8. Kachniewska, M. (2014). Towards the Definition of a Tourism Cluster. *J. Enterp. Manag. Innov.*
9. Ковалев, Ю. П. (2014). *Туристские кластеры: теоретические и методологические вопросы формирования: монография*. [Tourism clusters: theoretical and methodological issues of formation: monograph]. Смоленск: Универсум, 192 с.
10. Lemmi, E., & Tangheroni, M. S. (2015). Food and Wine Tourism as a Pull Factor for Tuscany. *Almatourism-Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, Vol. 6 No. 11, pp. 36-53.
11. Мартышенко, Н. С. (2009). Принципы формирования туристского кластера в Приморском крае, [Principles of formation of a tourism cluster in Primorsky]. *Экономика региона*. № 1.С. 204–208.
12. Мирзеханова, З. Г., Мирзеханова, Д. Г. (2014) Туристический кластер в пределах трансграничных территорий: особенности формирования, [Tourism cluster within transboundary territories: features of formation]. *Рекреационная география и инновации в туризме: материалы II Всерос. науч.-практ. конф.* Иркутск: Изд-во ИГ СО РАН, Т. 1. С. 43–46.
13. Porter. M., Deldago, E., Stern, S. (2015). Defining clusters of related industries, *Journal of Economic Geography*, Vol.16 No.1.
14. Rosenfeld, S. (1997). *Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development*. European Planning Studies, 5(1).
15. Ruschmann, M. (2001). *Turismo e planejamento sustentável: a proteção do meio ambiente*. (7th ed.). Campinas: Papirus.
16. Tarik.Y., Tülay. G. (2019). A general overview of tourism clusters. *Journal of Tourism Theory and Research*. Volume: 5(1). <http://dergipark.gov.tr/jttr>
17. “Azərbaycan Respublikası regionlanmn 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. www.mdi.gov.az/files/uploader/iqtisadi_inkisaf.doc
18. European Cluster Collaboration Programme. <https://www.clustercollaboration.eu/cluster-organisations/cluster-montagne>.
19. Mountain Development France, <http://www.cluster-montagne.com>.
20. Tourism Cluster Schleswig-Holstein. <http://www.tourismuscluster-sh.de>
21. Economic Development and Technology Transfer Schleswig-Holstein. https://wtsh.de/wpcontent/uploads/2016/12/brochure_cluster_policy_Schleswig_Holstein.pdf

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA POST - PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ TURİZMİN
MALİYYƏ - İQTİSADI POTENSİALI**

FINANCIAL AND ECONOMIC POTENTIAL OF TOURISM IN THE POST - PANDEMIC
PERIOD IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics

ORCID NO: 0000 - 0001 - 9856 - 7184

Assoc., d.t.s. Naila Kalantarli,

Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sport,

ORCID NO: 0000 - 0001 - 8175 - 774X

XÜLASƏ

Müasir şəraitdə turizm dünyanın güclü sənayesi hesab edilir. Sürətli artım templərinə görə bu sahə XX əsrin iqtisadi fenomeni kimi tanınırdı. Bir çox ölkələrdə turizm Ümumi Daxili Məhsulun formalaşmasında, əlavə iş yerlərinin yaradılmasında, məşğulluğun təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm iqtisadiyyatın bütün infrastruktur sahələrinə (nəqliyyat, rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatı) əsaslı təsir göstərir, yəni sosial-iqtisadi inkişafın özünəməxsus katalizatoru kimi çıxış edir. Valyuta daxilolmaları mənbəyi və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi kimi turizmin əhəmiyyəti daim artmaqdadır.

Lakin 2019 - cu ilin axırlarında Çində başlayan pandemiya 2020 - ci ilin yanvar - fevral aylarında yer kürəsini öz cənginə aldı. Bunun nəticəsində dünyada iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən turizmdə, ciddi geriləmələr baş verdi. Çox təəssüf, bu neqativ proseslər Azərbaycandan da yan keçmədi. Sevindirici hal ondan ibarətdir ki, artıq 2021 - ci ilin ortalarından başlayaraq CODİD - 19 - a qarşı peyvənd tətbiq olunduğundan, yoluxmada azalma müşahidə edilməyə başladı və insanlar normal həyat tərzinə qayıtdı. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən turizmdə, cüzi olsada irəliləyiş baş verdi. Məhz bu baxımdan mövcud vəziyyətə uyğun olaraq "Azərbaycan Respublikasında post - pandemiya dövründə turizmin maliyyə - iqtisadi potensialı" məqaləsi ölkəmizdə post - pandemiya dövründə baş verən dəyişikliklər, turizmin maliyyə - iqtisadi göstəricilərin pandemiyaqabaq, pandemiya dövründə və post-pandemiyada maliyyə - iqtisadi potensialın təhlili şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Turizm, Maliyyə - iqtisadi potensial, Post - pandemiya dövrü

ABSTRACT

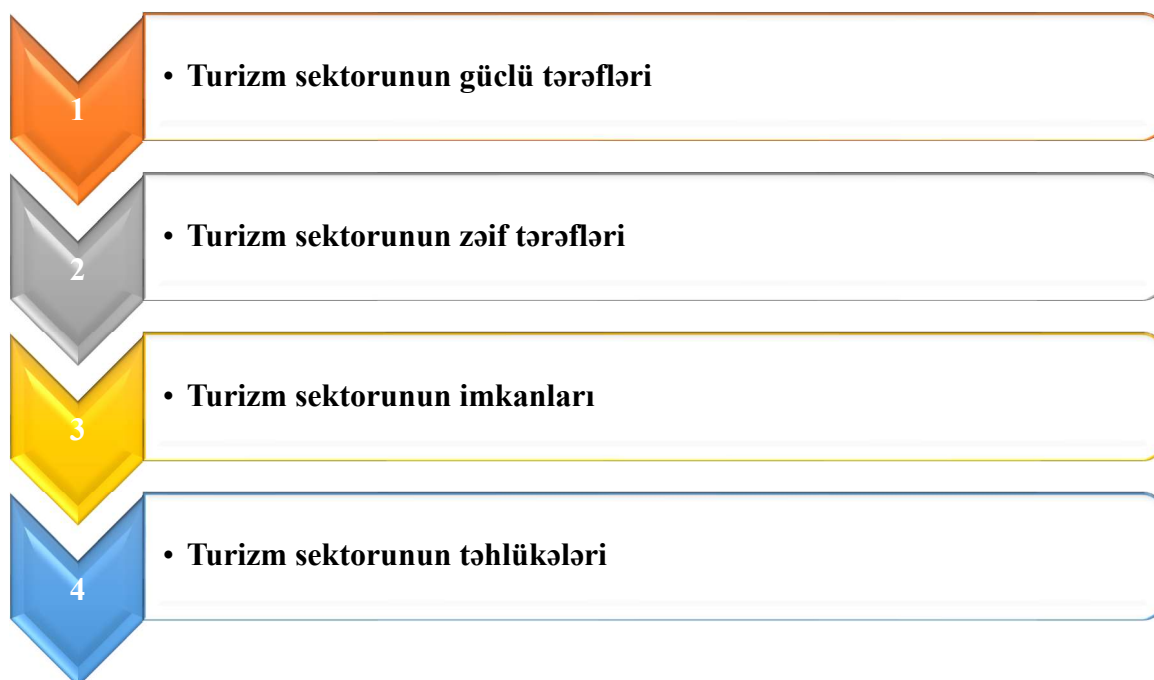
İn modern conditions, tourism is considered to be the strongest industry in the world. Due to the rapid growth rates, this area was recognized as an economic phenomenon of the XX century. İn many countries, tourism plays an important role in the formation of the gross domestic product, the creation of additional jobs and employment. Tourism has a fundamental impact on all infrastructure sectors of the economy (transport, communications, construction, agriculture), that is, it acts as a kind of catalyst for socio-economic development. The importance of tourism as a source of foreign exchange revenues and the expansion of international relations is constantly growing.

However, the pandemic, which began in China at the end of 2019, took over the Earth in January - February 2020. As a result, serious backwardness occurred in all sectors of the economy in the world, including tourism. Unfortunately, these negative processes did not bypass Azerbaijan either. İt is gratifying that already in the middle of 2021, since the vaccine against COVID - 19 was introduced, a decrease in infection began to be observed, and people returned to a normal lifestyle. Slight progress has taken place in various sectors of the economy, including tourism. İn this regard, in accordance with the current situation, the article "Financial and economic potential of tourism in the post - pandemic period in the Republic of Azerbaijan" describes the changes in the post - pandemic period in our country, analysis of the financial and economic indicators of tourism before the pandemic, during the pandemic and post - pandemic.

Keywords: Tourism, Financial and economic potential, Post-pandemic period

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra turizm sektoruna xüsusi önəm vermiş və bu istiqamətdə böyük uğurlar əldə etmişdir. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə turizm sektorunun GZİT təhlili aparılmışdır. Bu təhlil ölkəmizdə turizmin davamlı inkişafı üçün, onun dünyanın aparıcı ölkələrində turizm səviyyəsindən geri qalmamaq üçün olqudca önəmlidir. Bu təhlildə ölkənin turiz sektorunun hərtərəfli təhlili aparılır. **Burada 4 (dörd) əsas parametrlər götürülür:**

Hər bir parametrlərin “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə təhlili bizim üçün dəyərlidir və ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafında bunlar həll edici rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında post - pandemiya dövründə turizmin maliyyə - iqtisadi potensialı məhz bu parametrlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ümumiyyətlə ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün güclü tərəflər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan ərazisinin qədim tarixə, zəngin mədəni abidələrə, əlverişli coğrafi mövqeyə, cəlbədicə təbiətə, folklorə malik olması və müxtəlif dinlərin qovşağında yerləşməsi;
- konfrans zalları, mehmanxanalar və digər müvafiq xidmət infrastrukturalarının olması;
- turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin olması;
- coğrafi məkan baxımından uyğun mövqedə yerləşməsi - Asiya, Avropa və Yaxın Şərq regionuna yaxın olması;
- irimiqyaslı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsində təcrübənin olması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm sektorunun dövlət tərəfindən prioritet sektorlardan biri kimi müəyyən edilməsi [11, internet - mənbə: <https://e-qanun.az/framework/34254> (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”)].

Güclü tərəfləri ilə yanaşı turizm sektorunun zəif tərəfləri də mövcuddur:

- turizm sahəsində kadr hazırlığının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından əmək bazarının tələblərinə tam cavab verməməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə çatışmazlıqların olması;
- turizm müəssisələrinin əsasən Bakı şəhərində təmərküzləşməsi;
- ölkənin regionlarında turizm informasiya mərkəzlərinin az olması;

- regionlara səyahətin əsasən avtomobil yolu ilə mümkünliyi (dəmir və su yolu infrastrukturunun, eləcə də uçuşların yetərli olmaması);
- regionlarda xarici dillərdə sərbəst danışanların sayının nisbətən az olması;
- ölkə tanıtımının yetərincə təşkil olunmaması;
- ölkəyə gələn xarici vətəndaşlara sərbəst buraxılış məntəqələrində sürətli keçidin tam təmin edilməməsi;
- turizm sektoru üzrə təhlillərin aparılması üçün statistik məlumat bazasının kifayət etməməsi;
- ölkəyə gələn xarici turistlərin məmnunluq səviyyəsinin ölçülməsi məqsədilə mütəmadi şəkildə monitorinqlərin keçirilməməsi [11, internet - mənbə: <https://e-qanun.az/framework/34254> (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”)].

Ölkəmizdə turizm sektorunun imkanları və təhlükələri post - pandemiya dövründə turizmin maliyyə - iqtisadi potensialı üçün də çox önəmlidir:

* Turizm sektorunun imkanları:

- işçi heyətin peşəkarlığının artırılması;
- yeni turizm xidmətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- xarici və yerli turistlər üçün səyahət imkanlarının daha da asanlaşdırılması;
- ölkənin Naftalan nefti və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən duz dağı kimi dəyərli sərvətlərə sahib olması;
- dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsilə özəl sektorun turizm sektoruna dəstəyi [11, internet - mənbə: <https://e-qanun.az/framework/34254> (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”)].

* Turizm sektorunun təhlükələri:

- ölkənin geosiyasi mövqeyindən asılı olaraq yarana biləcək xarici təhlükələr [11, internet - mənbə: <https://e-qanun.az/framework/34254> (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”)].

Bu təhlil post - pandemiya şəraitində də öz aktuallığını itirməyib, respublikamız turizm sahəsində uğurlu addımlar atır, baxmayaraq ki, pandemiya dünyaya böyük mənfi zərbələr endirmişdi.

TƏDQIQAT METODLARI

Əvvəlcə beynəlxalq aləmdə turizmin əsas göstəricilərinin təhlilini aparaq. Beynəlxalq turizmin dünya üzrə ölçüsü və təsir dərəcəsini aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirmək olar. 1950 - ci ildə dünyada beynəlxalq turistlərin sayı 25 mln. nəfər, 1996-cı ildə 592 mln. nəfər təşkil etmiş, beynəlxalq turizmdən daxilolmalar isə 423 mln. ABŞ dolları, 2010-cu ildə turistlərin sayı 956 mln, turizmdən daxilolmalar 980 mlrd. ABŞ dolları, 2019-cu ildə turistlərin sayı 1 mlrd. 460 mln, turizmdən daxilolmalar isə 1 trln. 481 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2019 - cu ildə turistlərin sayı 2010 - cu il ilə müqayisədə 504 mln, yaxud 52,7%, turizmdən daxilolmalar isə 501 mlrd. ABŞ dolları, yaxud 51,1% artmışdı.

ÜTT-nin məlumatına görə, 2019 - cu ildə turizmin dünya iqtisadiyyatına töhfəsi dünya ÜDM-nin təxminən 10 % təşkil edirdi. Həmin dövrdə turizmdə təxminən 334 milyon insan çalışırdı (bu hər dördüncü yeni iş yeri və bütün iş yerlərinin 10,6% təşkil edirdi). Bütün dünyada hərəkət edən bu qədər sayda insanın xidmətinə turizm sahəsi və turizm infrastrukturunun mahiyyətini təşkil edən bir çox qonşu sahələrin daha çox mütəxəssisləri cəlb olunurdu.

Təəsüf ki, belə yüksək artım templəri davam etmədi və COVID - 19 - a görə 2020 - ci ildə turizm böyük zərbə vuruldu. 2020-ci ildə turizm sektoru təxminən 4,5 trilyon dollar itirmişdir, onun dünya ÜDM-yə töhfəsi isə 49% azalmışdır. Bununla yanaşı, dünya iqtisadiyyatının ümumi ləngiməsi 3,7% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə turizm sahəsində 62 mln. və ya 18,5% - ə yaxın iş yeri azaldılıb, 272 milyon təşkil edirdi. 2019-cu ildə səyahətçilər səfərlər zamanı 1,7 trilyon dollar xərcləyib ki,

bu da beynəlxalq ixracın, təxminən 7% - ni və xidmət ixracının 27,4% - ni təşkil edirdi. 2020 - ci ildə turistlərin öz ölkələrinə səyahətləri üzrə xərcləri 45%, xarici səfərlər zamanı xərclər isə təxminən 70% azalmışdır [12, internet - mənbə: <http://interfax.az/view/833104>].

2021 - ci ildə dünyada turizm sektorunda müəyyən irəliləyiş müşaiyət olunmağa başlandı. 2021-ci ildə beynəlxalq turizmin həcmi 2020-ci illə müqayisədə 4% artaraq 415 mln. beynəlxalq səyahəti qeydə alınmışdır, 2020-ci ildə belə səyahətlərin sayı 400 mln. olmuşdur. Buna baxmayaraq, beynəlxalq turizm səfərlərinin ümumi sayı pandemiya dövrə nisbətən (2019-cu ildə) 72% aşağı olaraq qalır. Səfər limitlərinin zəifləməsi ilə birlikdə peyvəndin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi 2021-ci ilin ikinci yarısında beynəlxalq turizmin mülayim bərpaasına kömək etdi. Belə ki, 2021-ci ilin III və IV rüblərində beynəlxalq səfərlərin (gəlişlərin) sayı 2019-cu ilin göstəricilərindən 62% aşağı olub. Bununla yanaşı, "omikron" ştamminin yaranması dekabr ayında vəziyyəti pisləşdirmişdir: beynəlxalq səfərlərin sayı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 65% azalmışdır [13, internet - mənbə: <https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/58410.html>].

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası turizm sahəsinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli artımına səbəb olmuşdur. Qeyd olunanlar müxtəlif statistik göstəricilərdə də öz əksini tapır. Cədvəl 1-də 2010-2020-ci illərdə turizm məqsədi ilə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşları haqqında statistik məlumatlar verilmişdir [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

Cədvəl 1. 2010 -2020-ci illərdə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı

İllər	Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı - cəmi (min nəfər)	O cümlədən, turizm məqsədi ilə	Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının turizmdə payı (faizlə)
2010	1962,9	1279,8	65,2%
2011	2239,2	1561,9	69,7%
2012	2484,1	1985,9	79,9%
2013	2508,9	2129,5	84,9%
2014	2297,8	2159,7	94%
2015	2006,2	1921,9	95,8 %
2016	2248,8	2044,7	90,9 %
2017	2696,7	2454,0	91 %
2018	2849,6	2605,3	91,4%
2019	3170,4	2863,5	90,3 %
2020	795,7	519,4	65,3%

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi təhlil olunan dövr ərzində Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayındakı artım əsas etibarilə turizm məqsədi ilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayındakı artımla əlaqədar olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 2010-2019-cu illərdə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının turizmdə payı 65,2% -dən 90,3%-ə qədər qalxmışdır. Bu kifayət qədər müsbət göstəricidir.

2020-ci ilin statistik məlumatlarını nəzərdən keçirdikdə isə fərqli mənzərənin şahidi olarıq. COVID - 19 infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhəddində məhdudlaşdırıcı rejimin tətbiqi həyata keçirilmişdir. Dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların səfərlərinə müvəqqəti məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq edilməyə başlandı. Nəticədə 2020 - ci ilin aprel-sentyabr aylarında ölkəmizə gələnlərin sayında kəskin azalma baş vermiş və ölkəmizə səfərlər əsas etibarilə qeyri-turizm məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq

Azərbaycanın turizm sektoru mart ayından başlayaraq bu sahədə ciddi tənəzzüllə qarşılaşmışdır. Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana dünyanın 155 ölkəsindən 686,3 min və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,5 dəfə az əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir [2]. Ümumilikdə 2020 - ci ildə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının turizmdə payı 65,3% təşkil etmişdir. Şəkil 1- də 2010 - 2020 - ci illərdə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayının qrafik təsviri verilib [14, internet-mənbə: file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\$D1a7768.2940/Azərbaycanda%20turizm%202021%20(29.06.2021).pdf].

Şəkil 1. 2010 - 2020 - ci illərdə Turizm məqsədilə Azərbaycana gəlmiş xarici ölkə vətəndaşlarının sayının qrafik təsviri

Cədvəl 2-də isə 2010-2020-ci illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı barəsində məlumatlar verilir [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

Cədvəl 2. 2010-2020-ci illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı

İllər	Xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı - cəmi (min nəfər)	O cümlədən, turizm məqsədi ilə	Xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının turizmdə payı (faizlə)
2010	3175,6	1819,6	57,3%
2011	3550,2	2308,2	65,02%
2012	3874,4	2828,9	73,02%
2013	4284,7	3306,7	77,2%
2014	4244,3	3319,4	78,2%
2015	4095,8	3256,2	79,5 %
2016	4281,9	3592,1	83,9 %
2017	4108,9	3447,4	83,9 %
2018	4908,1	4096,7	83,5 %
2019	5567,7	4347,3	78,08 %
2020	1164,6	746,6	64,1%

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi 2010-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayında artım müşahidə olunur. Başqa sözlə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 2010-cu ildə 3175,6 min nəfər idisə, 2019-cu ildə bu göstərici 5567,7 min nəfərə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı cədvəlin məlumatlarından onu da görmək olur ki, 2010-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının turizmdə payı 2010-ci ildə 57,3% - dən 2019-cu ildə 78,08 %-ə qədər qalxmışdır. 2020 - ci ildə isə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının turizmdə payı 2019 - cu il ilə müqayisədə 13,98% azalaraq 64,1% təşkil etmişdir. Cədvəl 3-də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri haqqında statistik göstəricilər verilmişdir. Cədvəli təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin beynəlxalq turizmdən gəlirlərin ən yüksək nöqtəsi 2017 - ci ilə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri 2010-cu ildə 657,0 mln. ABŞ dollarından 2017 - ci ildə 3012,0 mln. ABŞ dollarına yüksəlmişdir, bu isə 358,4%-lik artım deməkdir [15, internet - mənbə:file:///C:/Users/User/Downloads/9789284419876.pdf]. 2018 və 2019 - cu illərdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri 2017 - ci il ilə müqayisədə müvafiq olaraq 12,54% və 40,50% azalmışdır.

Cədvəl 3. 2010 - 2019 - cu illərdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri

İllər	Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri (mln. ABŞ dolları ilə)
2010	657,0
2011	1287,0
2012	2433,0
2013	2365,0
2014	2432,0
2015	2309,0
2016	2714,0
2017	3012,0
2018	2634,0
2019	1792,0

Cədvəl 4-də Azərbaycan Respublikasında turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər əks olunmuşdur [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

Cədvəl 4. Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı, nəfər	36 899	37 600	38 839	40 892	41 886	49449	43447	46837	53222	58972	49 019
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	-	-	-	2 080,2	2 404,2	2437,3	2746,1	3151,0	3464,3	3704,9	1 370,1

Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	-	-	-	3,6	4,1	4,5	4,3	4,5	4,3	4,5	1.9
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	949,2	1 407,8	1 478,2	1 371,0	2 204,0	1063,9	363,0	267,3	229,7	133,7	79,3

Cədvəldən görüldüyü kimi, turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 2010 - 2019 -cu ilə qədər müsbət artım tendensiyalıdır və 2018-ci ilə nisbətə 2019-cu ildə 10.8 % artaraq 58972 nəfər olmuşdur. Artım həmçinin özünü turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmində də göstərmişdir. Belə ki, 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə 6.9% artaraq 3704900000 manat olmuşdur.

Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi 2018-ci ilə nisbətə 0.2 % artmışdır. Belə ki, 2018-ci ildə bu pay 4.3 %; 2019-cu ildə isə bu rəqəm 4.5 % olmuşdur. Bu artımlara baxmayaraq, turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi 2018-ci ilə nisbətən 41.8 % azalaraq 2019-cu ildə 133700000 manat olmuşdur. Təəssüf ki, 2020 - ci ildə bu göstəricilər üzrə tendensiya kəskin azalmağa başladı.

Cədvəl 5-də Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri verilmişdir [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

Cədvəl 5. Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

	2006	2016	2017	2018	2019	2020
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	285	548	563	596	642	655
Birdəfəlik tutum, yer	24 706	40 042	41 611	46 693	49 980	50 687
Nömrələrin sayı, vahid	11 403	20 330	20 778	22 192	23 865	24 195
Gecələmələr üçün çarpayı-sutka təqdim edilmişdir, vahid	1 115 013	2 125 266	2 590 641	3 002 959	3 345 285	999 786
o cümlədən:						
ölkə vətəndaşlarına	557 698	719 002	886 187	952 949	1 104 412	583 057
xarici vətəndaşlara	557 315	1 406 264	1 704 454	2 050 010	2 240 873	416 729
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı- cəmi, nəfər	291 617	1 122 068	1 414 708	1 749 475	1 919 765	668 813
o cümlədən:						
ölkə vətəndaşları	141 081	345 284	433 476	515 083	603 026	401 430
xarici vətəndaşlar	150 536	776 784	981 232	1 234 392	1 316 739	267 383
İşçilərin sayı, nəfər	4 338	9 838	10 015	11 407	12 481	10 731

Müəssisələrin istismarından daxil olan gəlir, min manatla	74 342,4	240 112,7	284 453,9	359 453,0	450 188,5	116 798,0
Müəssisələrin istismar xərcləri, min manatla	50 012,0	204 852,3	222 192,9	277 680,5	308 342,5	171 805,1
Büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər, min manatla	9 445,9	38 525,7	39 040,6	33 323,1	42 252,5	15 018,2

Cədvəl 5 - dən görüldüyü kimi 2006 - cı ildən başlayaraq 2019 - cu ilə qədər ölkəmizdə turistlərin yerləşdirilməsi məsələlərində müsbət artım müşahidə edilirdi. Konkret olaraq 2018-ci ilə nisbətə 2019 - cu ildə Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 7,7% artaraq 642 çatdı; birdəfəlik tutum üzrə yerlərin sayı 7% artaraq 49980 çatdı; nömrələrin sayı 7,5% artaraq 23865 çatdı; mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin sayı 9,4% artaraq 12481 çatdı; müəssisələrin istismarından daxil olan gəlirləri 25% artaraq 450188500 manata çatdı; büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər 26,8% artaraq 42252500 çatdı. Təəssüf ki, bunu 2020-ci il üçün demək olmur. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə turizm infrastrukturunun əsas elementlərindən olan mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin göstəricilərində geriləmə qeydə alınmış, ölkə mehmanxanalarında keçirilmiş gecələmələrin sayı 55,9% azalaraq 585,9 min olmuşdur. Şəkil 2 - də ölkəmizdə 2010 - 2020 - ci illərdə mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin sayının qrafik təsviri verilib [14, internet -mənbə: file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\$DIa7768.2940/Azərbaycanda%20turizm%202021%20(29.06.2021).pdf].

Şəkil 2 Azərbaycan Respublikasında 2010 - 2020 - ci illərdə mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin sayı, min adam - gecə

Şəkil 3 - də ölkəmizdə 2010 - 2020 - ci illərdə mehmanxanaların əldə etdiyi gəlirlərin dinamikasının qrafik təsviri verilib [14, internet -mənbə:file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\$DIa 7768. 2940/Azərbaycanda%20turizm%202021%20(29.06.2021).pdf].

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında 2010 - 2020 - ci illərdə mehmanxanaların etdiyi gəlirlərin dinamikası, milyon manat

Cədvəl 6 - da turizm sektoru ilə bağlı olan işə müəssisələrin fəaliyyətinin dinamikası təqdim edilib. Belə ki, 2010 - 2019 - cu illərdə işə dövriyyəsində, işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayında, işə obyektlərində oturmaq yerlərinin sayında müsbət artım dinamikası müşahidə edilir. Pandemiyaya görə 2020 - ci ildə işə dövriyyəsi göstəricilərdə kəskin azalma izlənilir [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

Cədvəl.6 İşənin əsas göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İşə dövriyyəsi, milyon manat	417,8	565,5	680,0	800,1	956,0	1111,2	1 215,4	1401,8	1 533,3	1655,2	759,6
o cümlədən:											
dövlət	10,5	13,1	12,0	13,8	14,8	15,2	15,6	16,2	15,7	15,4	5,6
qeyri-dövlət	407,3	552,4	668,0	786,3	941,2	1096,0	1 199,8	1385,6	1 517,6	1639,8	754,0
İşə dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə											
dövlət	116,3	122,6	118,8	116,0	118,2	114,0	100,1	103,4	106,8	106,7	45,4
qeyri-dövlət	85,1	113,0	102,3	113,8	105,7	101,2	93,6	93,0	94,8	96,7	35,8
	117,4	122,8	119,2	116,1	118,4	114,2	100,2	103,6	109,5	106,8	45,5
İşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid	8 697	9 146	9 502	11 043	13 846	15 645	17 298	18 728	19 440	20 878	21 483
o cümlədən:											
dövlət	37	37	30	30	23	12	19	19	19	19	19
qeyri-dövlət	8 660	9 109	9 472	11 013	13 823	15 633	17 276	18 709	19 421	20 859	21 464

İaşə obyektlərində oturaçaq yerlərinin sayı, min yer	289,5	307,4	326,9	378,9	503,6	575,7	660,2	730,7	825,0	906,5	934,6
--	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Cədvəl 7 - də Azərbaycan Respublikasında 2010 - 2020 - ci illər üzrə səyahət agentlikləri və turoperatorların əsas göstəriciləri təqdim edilib. Cədvəldən göründüyü kimi 2010 - 2019 - cu illərdə səyahət agentlikləri və turoperatorların sayında, orada çalışan işçilərin sayında, səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi gəlirdə, satılmış turizm yollayışlarının sayında, Satılmış turizm yollayışlarının dəyərində və qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında müsbət artım

tendensiyası müşahidə edilir. Lakin 2020 - ci ildə qeyd olunan göstəricilər üzrə kəskin azalma baş vermişdir [11, internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>].

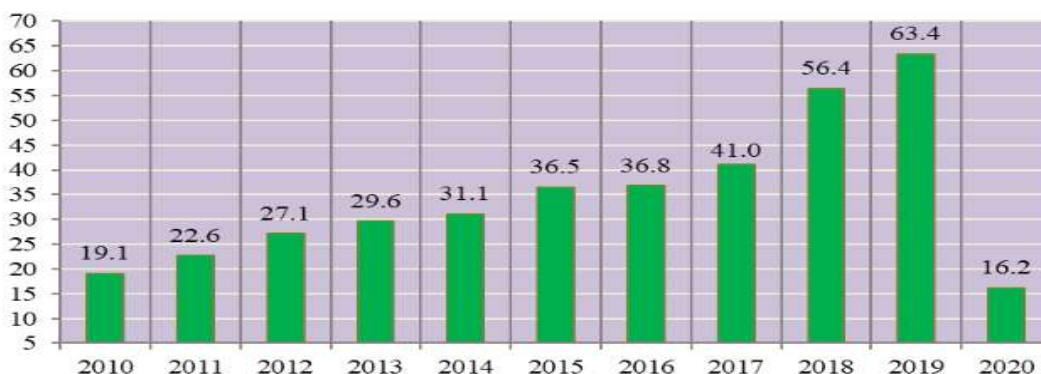
Cədvəl.7 Səyahət agentlikləri və turoperatorların əsas göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Səyahət agentlikləri və turoperatorların sayı, vahid	126	141	170	197	218	243	272	339	374	432	300
İşçilərin sayı, nəfər	1418	1541	1730	1729	1 794	1 586	1 838	1 891	2074	2205	1464
Səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, min manat	19065,3	22634,8	27121,5	29600,9	31 107,1	36 482,2	36 758,3	41034,2	56 439,4	63363,8	16147,3
Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər, minmanat	17811,3	20662,1	23540,8	25292,5	27 018,1	30 811,6	29 101,8	36734,6	46 085,1	50400,0	21899,7
Satılmış turizm yollayışlarının sayı, ədəd	34121	42583	62866	65448	66 233	44 615	36 978	44 066	49 992	63885	5342
o cümlədən:											
ölkə daxilində səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına	3385	4045	5121	7078	6 990	4 695	5 842	5 850	7 390	7 501	46
ölkədən kənarında səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına	27030	34254	52378	53 771	54 900	38 002	24 368	31 612	36 463	44 915	4 525
Azərbaycan ərazisində səyahət etmək üçün əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə	3706	4284	5367	4 599	4 343	1 918	6 768	6 604	6 139	11 469	771
Satılmış turizm yollayışlarının dəyəri, min manat	25848,7	29316,6	40693,2	42892,3	44 820,3	33 474,7	33 466,5	54612,2	66 570,7	78 132,2	4 988,4
o cümlədən:											
ölkə daxilində səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına	1708,4	2021,1	3147,4	2747,9	2 764,0	4 039,7	3 932,2	5 608,40	6 979,3	7 071,8	15,8
ölkədən kənarında səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına	19750,2	22583,4	33652,3	36991,0	39 708,5	28 622,7	23 893,5	37 718,80	47 108,8	50 771,4	4 162,4

Azərbaycan ərazisində səyahət etmək üçün əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə	4390,2	4712,1	3893,4	3153,4	2 347,8	812,3	5 640,9	11285,0	12 482,6	20 289,0	810,2
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	69923	83620	101431	104 764	101 406	73 527	63 543	77 587	83 722	99 507	8 205

Şəkil 4 - də səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi gəlirin qrafik təsviri verilib [14, internet-mənbə:file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\$Dla7768.2940/ Azərbaycanca%20turizm%202021%20(29.06.2021).pdf].

Şəkil. 4 Səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, milyon manat

2022 - ci ilin ilk iki ayında ölkəmizdə turizmin vəziyyəti daha da yaxşılaşdı. Belə ki, Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2022-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycan Respublikasına dünyanın 138 ölkəsindən 150,4 min və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,1 dəfə çox əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir. 2021-ci ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə körfəz ölkələrindən gələnlərin sayı 3,1 dəfə artaraq 33,9 min nəfər, MDB ölkələrindən gələnlərin sayı 2,0 dəfə artaraq 56,7 min nəfər, Avropa İttifaqına üzv ölkələrdən gələnlərin sayı 2,3 dəfə artaraq 6,5 min nəfər olmuşdur. 2021-ci ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisədə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi sayı 3,0 dəfə artaraq 184,2 min nəfər olmuşdur. [16, internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5167>].

Azərbaycanın post - pandemiya dövründə maliyyə - iqtisadi potensialının artırılmasına 44 - günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində erməni işğalından azad edilmiş ərazilər turizm nöqtəyi - nəzərindən böyük töhfə verəcək.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərin bərpası istiqamətində atılan mühüm addım iqtisadi və turizm potensialı idi. Azərbaycan hökuməti dərhal ərazilərin azad edilməsindən az sonra Qarabağ bölgəsində rayonların yenidən qurulması işlərinə başlamışdır. Füzuli rayonunda yeni hava limanının və Füzuli - Şuşa istiqamətindəki yolun, demək olar ki, dərhal təmali qoyulmuşdur. İtaliya və Türkiyə hökumətimizin fəaliyyətinə qoşulmuşdular. İsrail, Macarıstan, Yaponiya və digər ölkələrdən olan ölkələrin nümayəndələri regionun bərpasında iştirakda maraqlı olduqlarını bildirmişdilər. Bu möhtəşəm regionun qədim tarixi, unikal fauna və florası, tarixi və mədəni abidələri, mənbələri, meşələri və qədim qalaları vardır.

Burada müxtəlif turizm klasterləri yaratmaq olar:

Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın; Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan; Zəngilan-Qubadlı; Kəlbəcər-Laçın; Bərdə-Ağdam. Məsələn, Laçın-Kəlbəcərdə qış və sağlamlıq turizmini, Qubadlı - Zəngilanda isə təbii və mədəni turizmi inkişaf etdirmək olar.

Bu bölgə Azərbaycanın tikintisində və sənayesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif növ materiallar və faydalı qazıntılarla çox zəngindir. Əlvan daş yataqları - Kəlbəcərdə, Cəbrayılda; inşaat

daşı - Şuşa, Xocavənd, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl-da; civə-Kəlbəcər, Laçında; qızıl - Ağdərə, Kəlbəcər, Zəngilanda mövcuddur.

Burada termal turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar mövcuddur. Termal turizm-xəstələrin geotermal sağlamlıq mənbələrindən istifadə, həmçinin cəlbədicə yerlərdə istirahət edə biləcəyi tibbi turizm növüdür.

Bu regionda çoxlu mineral suların olması bu turizm növünün istiqamətini inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Bərpa üçün yeni xəstəxanalar və sanatoriyalar tikilməlidir ki, bu da təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, xarici turistləri də cəlb edəcəkdir. İstehlakçılar sağlamlıq turizmi sahəsində biznesə aşağıdakı amillərdən çıxış edərək üstünlük verirlər:

- daha keyfiyyətli xidmət əldə etmək üçün;
- yüksək tibbi texnologiyalara nail olmaq;
- tibbi xidmətlərin dəyərini azaltmaq;
- yaşlı və əlillərin müalicə almaq istəyi;
- səyahət etmək və müalicə ilə yanaşı, mədəniyyət obyektlərini ziyarət etmək arzusu;
- xidmətlərin keyfiyyəti.

Termal sağlamlıq turizminin ən əhəmiyyətli üstünlükləri aşağıdakılardır:

- turizmin mövsümi xarakterini aradan qaldırır;
- mehmanxana müəssisələrində yüksək tutumluğu təmin edir;
- turizmin müxtəlif hədəf bazarlarına çıxış üçün diversifikasiyası;
- turizm baxımından inkişaf potensialı olan bölgələr üçün imkanların yaradılması;
- yeni iş yerlərinin açılması.

Termal və sağlamlıq turizminin iştirakçılarının sayının artırılması üzrə əsas tövsiyələr aşağıdakılardır:

- Qarabağın regionlarında kurort istirahət kompleksləri yenilənməlidir;
- yerli turizm mərkəzlərinin yaradılması;
- termal turizm müəssisələri yenidən qurulmalı və xidmətlərin keyfiyyətini artırmalıdır;
- xidmət, təhlükəsizlik və gigiyena üzrə keyfiyyət standartları müəyyən edilməlidir;
- inkişaf etmiş ölkələrin termal turizmdə təcrübəsi uğurlu layihələr üçün əsas ola bilər;
- termal turizm müəssisələrində işçi heyətinin ixtisaslarının artırılması lazımdır;
- sağlamlıq turizminin daşıyıcılarını əks etdirən kataloqların hazırlanması, müxtəlif müalicəvi xidmətlərin müəyyən edilməsi;
- səhiyyə ocaqlarının yaradılacağı sağlamlıq turizminin xəritəsini yaratmaq lazımdır;
- Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin turizm brendini tanımaq lazımdır.

Həmişəkindən daha çox insan plastik maddələrin emalına, istifadəsinin azaldılmasına, yerli səviyyədə ərzaq məhsullarının alınmasına və rəşional qidalanmaya, enerjiiyə, suya qənaətə və bir qayda olaraq, gündəlik həyatına ekoloji cəhətdən təmiz elementlərin tətbiqinə can atır. Bu nöqtəyi - nəzərdən region geniş təbii ehtiyatlara malikdir və bu resurslardan ekoturistik məhsulların yaradılması üçün məharətlə istifadə olunmalıdır. Azad edilmiş ərazilərdə məhz eko otellərinə önəm vermək lazımdır. Ekoloji cəhətdən təmiz otellər bütün forma və ölçülərdə, eləcə də müxtəlif məsuliyyət səviyyələrində olur, lakin bu otellərin bütün xüsusiyyətləri ümumi bir məqsədi var - karbon emissiyalarını minimuma endirmək və ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək üçün işləmək.

Ekoloji cəhətdən oteli təmiz edən bir neçə əsas aspektlər var: - enerjiiyə qənaət istismar xərclərinə nəzarət və azaltmağa, eləcə də tullantıları minimuma endirməyə şərait yaradır;

- suya qənaət: suyun təkrar dövriyyəyə və filtrasiya sistemlərini quraşdıraraq, otellər qonaqların gözündə markasının dəyərini artırmaqla yanaşı, uzunmüddətli perspektivdə əhəmiyyətli vəsaitlərə qənaət edə bilirlər [8].

Ancaq eko-otellər təkcə bu ərazilərdə deyil, bütün ölkədə inkişaf etməlidir. Ekoturizmin inkişafı üçün dövlət dəstəyi təkcə otellərə deyil, həm də turizm şirkətlərinə, o cümlədən daxili və giriş turizmi ilə məşğul olan şirkətlərə göstərməlidir. Ekoloji turizmlə məşğul olan şirkətlər üçün subsidiyalar ayırmaqla turizmin bu növünün dirçəlməsini sürətləndirmək olar [9].

Bütün bu təkliflər Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük töhfələr verəcəkdir. Bununla da turizm aparıcı sektorlardan biri ola bilər.

Ölkədə meşə sahələrinin payı 12,6% təşkil edir. Postsovet ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda meşələrin payı kifayət qədər yüksəkdir ki, bu da ölkəni xarici turistlər üçün cəlbedici edir. Meşələr bütün canlı orqanizmlər üçün çox vacibdir və onlar planetimizin ağciyərləridir. Karbon dioksid udma, ağac insanların həyatı üçün zəruri olan oksigeni ifraz edir. Ağacların kökləri bütün ekosistemin əsasını külək və su ilə eroziyadan qoruyaraq torpaqları gücləndirir, çünki torpaq eroziyası həyat üçün təhlükəli problemlərə, misal üçün torpaq sürüşmələri və toz fırtınalarına səbəb ola bilər. Ona görə də biz öz meşələrimizi qorumalıyıq və onların qorunub saxlanması üçün hər şey etməliyik.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Deyilənlər əsasında Azərbaycan Respublikasında postpandemiya dövründə turizmin inkişafına, onun əsas maliyyə - iqtisadi potensialının yüksəlməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəduyğundur:

*** İşğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm potensialından istifadə**

Yeni layihələrin sürətləndirilməsi, turizm infrastrukturunu tezliklə inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Kapitalın hərəkətinin istiqaməti regionun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növləri üçün yararlı olması ilə müəyyən ediləcək.

Əlverişli iqlim və Qarabağın relyefi sayəsində ekoloji, dağ, qış, ekstremal, sağlamlaşdırma turizm növlərinə qədər inkişaf etdirmək mümkündür. Sənayenin və heyvandarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün potensial var. Ən səmərəli investisiyalardan biri də kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşudur. Biz bu imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməliyik və Qarabağı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada ən gözəl bölgələrdən birinə çevirməliyik.

Turizmin davamlı inkişafı onun iqlim şəraiti, relyefi, faydalı qazıntılar, meşə sahələrinin payı kimi potensialı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

*** Turizm infrastrukturunun və obyektlərinin inkişafı**

Nəqliyyat şəbəkəsi tam qurulana qədər, mehmanxana kompleksləri, otellər və hostellər dünya standartlarına uyğun olana qədər, tarixi - mədəni obyektləri tam abadlaşana qədər səyahətçiləri ölkə şəhərlərinə və regionlarına cəlb etmək çətin olacaq. Bu problemləri sahənin strateji investorlarına məqsədyönlü dövlət dəstəyi və imtiyazlı sazişlər, dövlət-özəl və bələdiyyə-özəl tərəfdaşlıq müqavilələri, həyat dövrü müqavilələri və xüsusi investisiya müqavilələri əsasında vəsaitlərin cəlb edilməsi yolu ilə turizm infrastrukturuna yatırımların artırılması, həmçinin xüsusi fondların dəstəyi hesabına həll etmək olar. Bu mexanizmlər təkcə turistlər üçün yeni yolların və yaşayış yerlərinin tikilməsində deyil, həm də təbii, tarixi və mədəni obyektlərin mühafizəsi və bərpaı, onların dövrüyyəyə ehtiyatla daxil edilməsi sahəsində də işləməlidir;

*** Bazar iştirakçılarının stimullaşdırılması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi**

Mütəxəssislərin çatışmazlığı, ölkə vətəndaşlarının turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağı olması ona gətirib çıxarır ki, xidmət bazarı artmır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün təhsil sisteminin yenidən qurulması, dövlət və biznes strukturları arasında kənd mübadiləsi kömək edəcəkdir. Turizm sahəsində kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi oyunçulara "kölgə" dən çıxmağa və bazarı daha aydın müəyyən etməyə imkan verəcək. Sosial və hadisə turizmi qonaqların zəif mövsümlərə axınını balanslaşdırma bilər;

*** İnformasiya texnologiyaları və platformaların tətbiqi**

Rəqəmsal mühit, xüsusilə regionlarda kifayət qədər inkişaf etməmiş və tez-tez turistlərə xoşagəlməz anlar yaşadır: heç də həmişə tez bir zamanda mehmanxanada yer sifariş etmək və ya muzeyə bilet almaq mümkün deyil, onların heç də hamısı nağdsız ödəniş qəbul etmir [6]. Müasir informasiya mühiti ölkə üzrə səyahətləri daha əlçatan edəcək, həmçinin turist xidmətlərinin keyfiyyətini və bir çox daxili istiqamətlərin cəlbediciliyini yüksəldəcək. Eyni zamanda, sənayenin rəqəmləşdirilməsi

resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə, biznes proseslərini asanlaşdırmağa, riskləri minimuma endirməyə və təhlükəsizliyi artırmağa imkan verəcəkdir [7];

*** Ölkəmizdə turizm məhsullarının daxili və xarici bazarlarda təşviqi**

Turizm istiqaməti kimi Azərbaycan həm əcnəbilərin, həm də yerli əhalinin mənfəətinə malikdir. Bu, səyahətçilərin daxili və xarici axınlarının qeyri - tarazlılığına gətirib çıxarır. Ölkəmizdə turizm məhsullarını təkcə dünya miqyaslı hadisələrin (olimpiadaların, dünya çempionatlarının) köməyi ilə deyil, həm də biznes və ictimai təşkilatların bu prosesə cəlb edilməsi vasitəsilə təbliğ etmək lazımdır [8]. Turizm xidmətlərinin ixracı məqsədli ölkələrdən turistlər üçün viza rejiminin sadələşdirilməsi hesabına arta bilər. Bu tədbirlər ölkənin dünya bazarında mövqeyini yaxşılaşdırmağa kömək edəcək.

*** İdarəetmə sisteminin və institusional mühitin inkişafı**

Bir tərəfdən həddindən artıq tənzimləmə, respublika və regional səviyyələrdə idarəetmə funksiyalarının qeyri - tarazlığı-digər tərəfdən, Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafını maneə törədir. Qonaqpərvərlik sənayesi strateji hədəflərə əsaslanan dəqiq planlaşdırma və idarəetməyə ehtiyac duyar. Bunun üçün sahə üzrə dövlət, ictimaiyyət və biznesin iştirakı ilə inkişaf institutları yaradıla, özünü-tənzimləmə mexanizmləri tətbiq oluna bilər. Yeni statistik məlumatların toplanması sistemi xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa, bazarın şəffaflığını və təhlükəsizliyini, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün əsas təmin etməyə imkan verəcəkdir [9]. Turizm sahəsinin qabaqlayıcı inkişafı üçün normativ-hüquqi bazanı yeniləmək, turizm bazarının bütün oyunçuların bir-birinə zəmanətli etimad səviyyəsini təmin etmək lazımdır.

*** Sənayenin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi**

Səyyahların və bazar iştirakçılarının təhlükəsizliyinin zəif olması ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün məkan əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Riskləri sahə işçilərinin ixtisasının artırılması, ölkənin və onun regionlarının regional xüsusiyyətlərindən bəhs edən xüsusi informasiya materiallarının yaradılması, turistlərin özlərinin ekstremal istiqamətlərdə biliyinə nəzarətin tətbiq edilməsi hesabına azaltmaq olar. Vahid reyestrlər və bazaların, informasiya texnologiyalarına əsaslanan təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılması, eləcə də müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında təkmilləşdirilmiş qarşılıqlı əlaqə səyyahların, təşkilatların və biznesin maliyyə təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Tuzim haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27.12.2021
2. Боголюбов, В. С. Менеджмент в туризме и гостиничном хозяйстве : учебник для академического бакалавриата / В. С. Боголюбов. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 293 с.
3. Березовая, Л. Г. История туризма и гостеприимства : учебник для СПО / Л. Г. Березовая. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 477 с.
4. Бугорский, В. П. Организация туристской индустрии. Правовые основы : учеб. пособие для СПО / В. П. Бугорский. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 165 с.
5. Восколович, Н. А. Маркетинг туристских услуг : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Н. А. Восколович. - 3-е изд., перераб. и доп. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 191 с.
6. Ветитнев, А. М. Информационные технологии в туристской индустрии : учебник для академического бакалавриата / А. М. Ветитнев, В. В. Коваленко, В. В. Коваленко. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Издательство Юрайт, 2018. - 340 с.
7. Ветитнев, А. М. Информационно-коммуникационные технологии в туризме : учебник для СПО / А. М. Ветитнев, В. В. Коваленко, В. В. Коваленко. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 340 с.
8. География туризма. Западная и северная Европа. Япония : учебник для СПО / Ю. Л. Кужель, М. В. Иванова, Л. А. Польшина, Л. В. Сазонкина ; под науч. ред. Ю. Л. Кужеля. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 465 с.
9. География туризма. Южная Европа : учеб. пособие для СПО / М. В. Иванова, Л. В. Сазонкина, Е. Д. Салас Лусуриага, Ю. Л. Кужель ; под науч. ред. Ю. Л. Кужеля. - М. : Издательство Юрайт, 2019. - 443 с.
10. internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/>
11. <https://e-qanun.az/framework/34254> (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”)
12. internet - mənbə: <http://interfax.az/view/833104>
13. internet - mənbə: <https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/58410.html>
14. internet-mənbə: [file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\\$DIa7768.2940/%20turizm%202021%20\(29.06.2021\).pdf](file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar$DIa7768.2940/%20turizm%202021%20(29.06.2021).pdf) Azərbaycanda
15. internet - mənbə: <file:///C:/Users/User/Downloads/9789284419876.pdf>
16. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5167>

AZƏRBAYCANDA TURİZM SAHƏSİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ
MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

DEVELOPMENT AND REGULATION OF TOURISM IN AZERBAIJAN
ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION

Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000 - 0001 - 9856 - 7184

Magistracy. Cefer Mesediyev

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-7196-9375

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycanda Turizm sahəsinin inkişafına həsr edilmişdir. Tədqiqatda turizm sahələrinə diqqət yitirilir. Turizm sənayesinin inkişafı üçün lazım olan şərtlərdən biri də turizm potensialı olan ərazilərin seçilməsi və həmin ərazilərin turistlərin cəlb olunmasına təsir edəcək xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir. Bu mənada Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti, tarixi memarlıq abidələri, flora və fauna aləmi burada turizmin inkişafı üçün çox yaxşı imkanlar yaradır. Turizm fəaliyyətinin təşkili və turizm iqtisadiyyatından danışarkən bu sahə ilə bilavasitə bağlı bəzi məsələlərin həllini də yaddan çıxarmaq olmaz. İlk növbədə bu sahədəki münasibətləri tənzimləyəcək müasir tələblərə uyğun qanunvericilik bazasının olması önəmlidir. Azərbaycanda həm daxili, həm də xarici turizmin dinamikasını xarakterizə edən cəhətlərinin öyrənilməsi xüsusi önəm daşıyır. Məlum olduğu kimi ölkəyə valyuta axınıni təmin edən başlıca sahələrdən biri xarici turizmdir, daha doğrusu xaricdən ölkəyə gələn turistlərlə bağlı sahədir.

Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının hüquqi əsaslarının bərqərar edilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin prinsiplərini, turizm fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edir və turizm sahəsində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyir, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması qaydasını müəyyənləşdirir. Turizmin uğurlu inkişafı onun iqtisadiyyata həm birbaşa, həm də dolay təsirinin iqtisadi əhəmiyyətinin aydın mənzərəsi ilə bağlıdır. Bu və ya digər dəqiqlik dərəcəsi ilə turizmin birbaşa iqtisadiyyata təsiri mövcud Milli Hesablar çərçivəsində dəyərləndirilir. Müasir dövrdə turizmin əhəmiyyətinin artması bu sferanın iqtisadiyyata təsiri ilə şərtlənir.

Açar sözlər: Turizmin inkişafı, turizmin təhlili, turizmin tənzimlənməsi.

ABSTRACT

This article is dedicated to the development of tourism in Azerbaijan. The study focuses on tourism. One of the necessary conditions for the development of the tourism industry is the selection of areas with tourism potential and the identification of features that will affect the attraction of tourists. In this sense, the rich culture of Azerbaijan, historical and architectural monuments, flora and fauna create very good opportunities for the development of tourism here. When talking about the organization of tourism activities and the tourism economy, we must not forget about the solution of some issues directly related to this area. First of all, it is important to have a legislative framework in line with modern requirements that will regulate relations in this area. It is especially important to study the features that characterize the dynamics of both domestic and foreign tourism in Azerbaijan. As it is known, one of the main areas providing foreign exchange inflows to the country is foreign tourism, or rather the field related to tourists coming to the country from abroad.

Determines the principles of state policy aimed at establishing the legal framework of the tourism market in the Republic of Azerbaijan, the basis of tourism activities and regulates relations in the field of tourism, determines the order of effective use of tourism resources as one of the means of socio-economic development. The successful development of tourism is associated with a clear picture of the economic significance of its direct and indirect impact on the economy. To one degree or another, the direct impact of tourism on the economy is assessed within the existing National Accounts. The growing importance of tourism in modern times is due to the impact of this area on the economy.

Keywords: Tourism development, tourism analysis, tourism regulation.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена развитию туризма в Азербайджане, исследование посвящено туризму. Одним из необходимых условий развития индустрии туризма является выделение территорий с туристическим потенциалом и выявление особенностей, которые будут влиять на привлечение туристов. В этом смысле богатая культура Азербайджана, исторические и архитектурные памятники, флора и фауна создают очень хорошие возможности для развития здесь туризма. Говоря об организации туристской деятельности и экономике туризма, нельзя забывать о решении некоторых вопросов, непосредственно связанных с этой сферой. В первую очередь важно наличие соответствующей современным требованиям законодательной базы, которая будет регулировать отношения в этой сфере. Особенно важно изучить особенности, характеризующие динамику как внутреннего, так и иностранного туризма в Азербайджане. Как известно, одной из основных сфер, обеспечивающих приток иностранной валюты в страну, является иностранный туризм, а точнее сфера, связанная с туристами, прибывающими в страну из-за рубежа.

Определяет принципы государственной политики, направленной на установление правовой базы туристического рынка в Азербайджанской Республике, основы туристической деятельности и регулирует отношения в сфере туризма, определяет порядок эффективного использования туристических ресурсов как одного из средств социально-экономического развития. Успешное развитие туризма связано с ясным представлением об экономической значимости его прямого и косвенного воздействия на экономику. В той или иной степени прямое воздействие туризма на экономику оценивается в рамках существующих национальных счетов. Растущее значение туризма в наше время связано с влиянием этой сферы на экономику.

Ключевые слова: Развитие туризма, анализ туризма, регулирование туризма.

GİRİŞ

Turizm sahələrində həyata keçiriləcək önəmli addımlardan biri də bu sahə üzrə çalışmalı olan kadrların qabaqcadan hazırlanmasıdır. Turizm bazarına təcrübəli və hazırlıqlı kadrlar lazımdır ki, rəqabət mühitinə uyğun turizm məhsullarını satışa çıxara bilsinlər. Dövlət turist firmalarının özünün müştəriləri və partnyorlarının qarşısında nüfuzunu qaldırmaq üçün bu sahə üzrə ekspozisiya və sərgilər təşkil edilməsinə şərait yaratmalıdır. Bu sərgilər və nümayişlər yaxşı təşkil olunarsa reklam olunan turizm məhsullarının topdan satışını həyata keçirilə bilər.

Azərbaycanda beynəlxalq turizm sahəsi diqqət mərkəzindədir. Turizm insan toplumunu özündə birləşdirən bir sahə olduğu üçün burada insanların mədəni ünsiyyətlərinin və onların maarifləndirilməsinin də böyük əhəmiyyətləri vardır. Turizm yalnız insan səyahətlərinin təşkilinə, onların mənəvi həzzinə xidmət etmir, eyni zamanda turizm insanların müxtəlif məlumatlar üzrə maarifləndirmək, onların dünyagörüşünü daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Turizmin təşkili istirahət və əyləncənin vacib iştirakçısı olurlar. Azərbaycanın turizm ölkəsinə çevirilməsi və dünya ölkələri arasında öz sözünü deməsi üçün böyük gücü vardır. Təbii sərvətləri, qədim tarixi və memarlıq abidələri, mentaliteti, əlverişli coğrafi mövqeyi, xəzər dənizinin sahil kənarları turizmin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Müasir dövrdə turizm insanların həyat ehtiyaclarının ödənilməsində önəmli yerlərdən birini tutur. Hər il milyonlarla insan ənənəvi yaşayış yerlərindən uzaqda olan rayonlara, regionlara, xarici ölkələrə səfərlər edir, fərqli məkanlarda istirahət edirlər. Belə səyahətlərin təşkili bütövlükdə bir sıra sahələrin inkişaf etdirilməsini, o cümlədən səyahətçilərin məmnunluğunu təmin edəcək müvafiq infrastrukturun qurulmasını, turizm məhsulları və xidmət sahələrinin yaradılmasını, istehsal fəaliyyətlərinin təşkil olunmasını tələb edir ki, bu da yekun nəticədə bir çox ölkələrin ümumi iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutan turizm iqtisadiyyatının formalaşmasına gətirib çıxarır.

2020-ci ildə bəşəriyyətin bəlasına çevrilən Koronavirus “COVID-19” pandemiyası turizm sektoruna milyardlarla dollar həcmində ziyan vurmuşdur. Ümid edəcəyik ki, pandemiya problemi yaxın vaxtlarda aradan qaldırılacaq və həyat öz ənənəvi ritminə qayıdacaq, turizm və turizm fəaliyyəti bərpa olunacaq.

“COVID-19” pandemiyası dövrünü nəzərə almasaq, son 15-20 ilin statistik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, turizm sektoru ən dinamik inkişaf edən sahələrdən biri kimi ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur və ən gəlirli sahələrdən biridir.

Azərbaycan Respublikası da turizmin inkişaf etdiyi ölkələr sırasına daxildir. Son 20 ildə turizm sahəsinin inkişaf dinamikasına nəzər yetirsək, burada əhəmiyyətli müsbət nəticələrin əldə olunduğunu görürük. Əlverişli coğrafiyamız, təbii sərvətlərimiz, rəngarəng iqlimimiz, zəngin tarixi-mədəni irsimiz də turizmin inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradır.

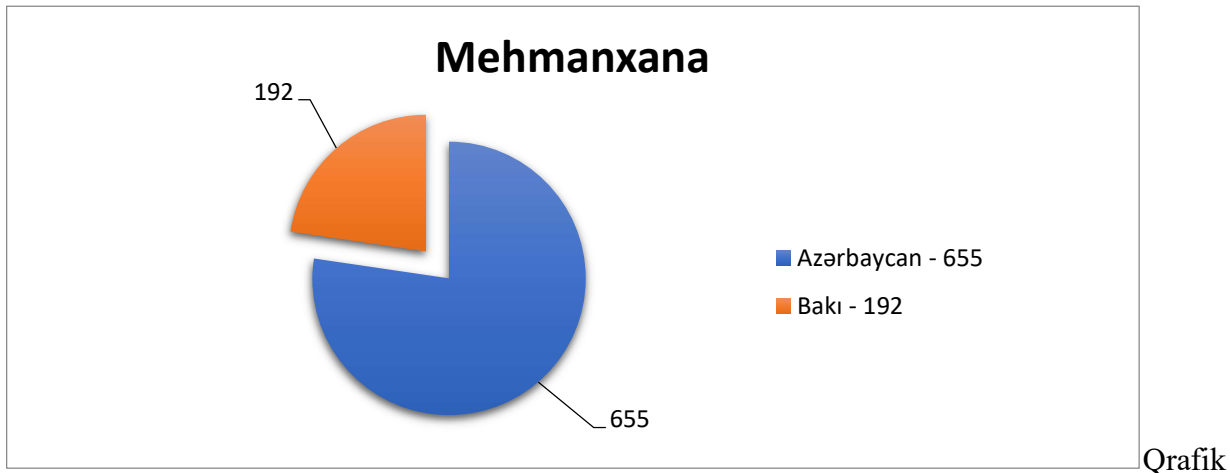
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illər ölkəmizdə struktur və iqtisadi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər digər sahələrdə olduğu kimi turizmin inkişafına da əhəmiyyətli təkan vermiş, turizm iqtisadiyyatının ümumi iqtisadiyyatda payı artmış, ölkəmiz turizm sahəsinin inkişaf templərinə və səviyyəsinə görə qabaqcıl dövlətlər sırasına çıxmış, turizm sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyə görə 148 ölkə arasında 39-cu yərə yüksəlmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, ölkəmizə səfər edən xarici vətəndaşların sayına görə ilk beşliyi Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Türkiyə, İran və Səudiyyə Ərəbistanı tutur.

Turizmin inkişafı üçün zəruri xüsusiyyətlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müasir inkişaf potensialı, onun coğrafi şəraiti, ərazi resursları turizmin inkişafı üçün gözəl imkanlar verir. Turizmin bir sosial-iqtisadi sahə olaraq əhəmiyyətini yüksək

dəyərləndirən dövlətmizin sosial-iqtisadi siyasəti çərçivəsində turizm sahəsinin inkişafına qeyri-neft sektorunda böyük inkişaf perspektivinə malik olan aparıcı sahələrindən biri kimi baxılır.¹²⁵

Eyni zamanda turizmin cəlbedici sahəyə çevrilməsi üçün müasir tələblərə uyğun turizm infrastrukturunun qurulması da vacib şərtlərdəndir ki, bu da bir çox sahə və fəaliyyətlərin sintezini nəzərdə tutur: turizm məhsulu istehsalı təşkilinin kompleks sistemi, yaxud mehmanxana və digər yerləşdirmə-yerdəyişmə, nəqliyyat vasitələrinin, xüsusən mehmanxanaların və ictimai-iaşə obyektlərinin tikintisi diqqət mərkəzində saxlanılır. Hazırda ölkəmizdə 655 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr fəaliyyət göstərir ki, onların da təxminən 30 faizindən bir az çoxu Bakı şəhərində yerləşir.¹²⁶

Qrafik

1: 2020-ci il mehmanxana tipli müəssisələrin sayı.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: 2020

Bundan əlavə, Xaçmaz, Masallı, Quba, Lənkəran şəhərlərində də müasir tələblərə uyğun mehmanxana kompleksləri fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 1: Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri.

	2006	2016	2017	2018	2019	2020
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	285	548	563	596	642	655
Birdəfəlik tutum, yer	24 706	40 042	41 611	46 693	49 980	50 687
Nömrələrin sayı, vahid	11 403	20 330	20 778	22 192	23 865	24 195
Gecələmələr üçün çarpayısutka təqdim	1 115 013	2 125 266	2 590 641	3 002 959	3 345 285	999 786

¹²⁵ <http://ikisahil.com/post/188846-azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati>

¹²⁶ <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

edilmişdir, vahid						
o cümlədən:						
ölkə vətəndaşlarına	557 698	719 002	886 187	952 949	1 104 412	583 057
xarici vətəndaşlara	557 315	1 406 264	1 704 454	2 050 010	2 240 873	416 729
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı-cəmi, nəfər	291 617	1 122 068	1 414 708	1 749 475	1 919 765	668 813
o cümlədən:						
ölkə vətəndaşları	141 081	345 284	433 476	515 083	603 026	401 430
xarici vətəndaşlar	150 536	776 784	981 232	1 234 392	1 316 739	267 383
İşçilərin sayı, nəfər	4 338	9 838	10 015	11 407	12 481	10 731
Müəssisələrin istismarından daxil olan gəlir, min manatla	74 342,4	240 112,7	284 453,9	359 453,0	450 188,5	116 798,0
Müəssisələrin istismar xərcləri, min manatla	50 012,0	204 852,3	222 192,9	277 680,5	308 342,5	171 805,1
Büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər, min manatla	9 445,9	38 525,7	39 040,6	33 323,1	42 252,5	15 018,2

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2006-2020

Turizm sənayesinin inkişafı üçün lazım olan şərtlərdən biri də turizm potensialı olan ərazilərin seçilməsi və həmin ərazilərin turistlərin cəlb olunmasına təsir edəcək xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir. Bu mənada Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti, tarixi memarlıq abidələri, flora və fauna aləmi burada turizmin inkişafı üçün çox yaxşı imkanlar yaradır. Regionlarımızın əksəriyyətində turistlərin qəbul edilməsi və turist məmnunluğunun təmin edilməsi üçün hər cür şərait vardır. Bakı şəhərində və onun ətraf qəsəbələrində, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Qarabağ bölgəsində, Quba, Xaçmaz, Qax, Lənkəran, şəhərlərində turistlər üçün maraqlı doğuran və onları bu bölgələrə cəlb edən bir çox amillər mövcuddur.

Mədəni və tarixi abidələrə olan maraqla yanaşı, biz təbii-coğrafi amillərdən biri olan müalicəvi əhəmiyyətə malik mineral mənbələri də qeyd edə bilərik. Hazırda ölkəmizdə sutkalıq debiti 1,2-1,5 milyon litr olan 1500-dən çox mineral termal və mineral su mənbələri vardır.

Qeyd etmək olar ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə ermənilərin törətdikləri vandalizm əməllərinin nəticələri qısa müddət ərzində dövlətimiz tərəfindən aradan qaldırılacaq və Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar gülüstana və turistlərin ən çox sevdiyi məkanlardan birinə çevriləcəkdir.

Bu bölgənin təbii və coğrafi şəraiti, zəngin mədəniyyəti, tarixi memarlıq abidələri, flora və fauna aləmi də burada turizmin inkişafı üçün əvəzolunmaz amillərdəndir.¹²⁷

Hələ pandemiyadan öncəki son illərdə Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun daha yüksək templərlə inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət yetirmiş və bu sahədə müvafiq tədbirlər görmüşdür. Bu, qeyri-neft sektorunun ən perspektivli sahələrindən biri olan turizmin inkişafına istiqamətləşmişdir. Məlum üzrə, Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün çox böyük potensial imkanlar mövcuddur. Buna görə də Azərbaycanda həm daxili, həm də xarici turizmin dinamikasını xarakterizə edən cəhətlərinin öyrənilməsi xüsusi önəm daşıyır. Məlum olduğu kimi ölkəyə valyuta axınıni təmin edən başlıca sahələrdən biri xarici turizmdir, daha doğrusu xaricdən ölkəyə gələn turistlərlə bağlı sahədir.

Bununla yanaşı digər ölkələrdən gələn turistlərin sayı intensiv olaraq artmış və bu da Azərbaycanda xarici turizmin sürətlə inkişaf etməsinə dəstək olmuşdur.

Müasir dövrdə turizmin əhəmiyyətinin artması bu sferanın iqtisadiyyata təsiri ilə şərtlənir. Turizm əhalinin məşğulluğunun, gəlirlərinin mühüm mənbəyi, dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edən və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının zəruri amilidir.

Turizmin inkişaf səviyyəsinin mövcud vəziyyəti, onun turizm ölkələri ilə müqayisədə xeyli aşağı olduğunu göstərir. Belə ki, Azərbaycanda turizm üçün ilkin coğrafi şərait olan dəniz, dağlar, təbii su ehtiyatları, ticarət mərkəzləri üçün sərhədyani ticarət və azad iqtisadi zona şəraiti real olduğu halda əhalinin turizm məhsuluna ehtiyacları və həmçinin xarici turistlərin Azərbaycana gəlişi aşağıdır. Belə ki, xarici ölkələrə gedən turistlərin sayı ölkəyə gələn turistlərin sayından xeyli çoxdur.

Ölkədə turizm potensialının mövcudluğu heç də onun istifadəsinin səmərəli olması haqda təminat demək deyildir. Turizm başqa sahələrdən fərqli olaraq öz məhsulunu xarici faktorlardan asılı olaraq qurmaları olduğu üçün, onun inkişafı üçün təşəbbüskarlıq azdır. Bununla yanaşı çox riskli sahə olduğu üçün turizm sahibkarlığına təminat aşağıdır.

Lakin qeyd olunanlara baxmayaraq 1999-cu ildə “Turizm haqqında” qanununun qəbul olunması ilə bu sahədə dövlət siyasətinin əsas prioritetləri və hədəfləri müəyyən olunmuşdur.

Turizmin iqtisadi potensialı, makroiqtisadi artım tempi, investisiya həcmi və həmçinin əhalinin hüquqi və fiziki şəxs kimi vəsaitlərinin turizm məqsədi ilə istifadəsi istiqamətlərindən asılıdır. Ona görə də Ümumi Daxili Məhsulun artımında turizmin rolu və bu artımın turizm üçün istifadə edilməsi istiqamətləri təhlil obyektini olaraq inkişaf problemlərini ortaya çıxarmağa imkan verir. Qeyd etdiyimiz kimi Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində sahə strukturu olaraq turizmin payı 1%-dən azdır. Amma qiymətləndirmə yolu ilə müəyyən etmək olar ki, Türkiyə təmsalında, Azərbaycanda turizmin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisini 10%-ə qaldırmaq olar.

Turizm sahəsi həm regionların inkişafı, həm də ölkənin iqtisadi potensialının möhkəmlənməsi üçün, Azərbaycanın imici, dünyaya inteqrasiyası üçün çox mühüm bir vasitədir. Bizim çox gözəl təbiətimiz var. Bəlkə nadir ölkələrdən biriyik ki, burada istənilən təbii şərait, istənilən iqlim var.

Zəngin mədəniyyətə, qədim tarixə, yüksək qonaqpərvərliyə malik olan Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Son illərdə ölkəmizdə turizmin inkişafı istiqamətində böyük layihələr icra olunub, müasir infrastruktur yaradılıb. Həmçinin turizm sənayesinin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə fərman və sərəncamlar imzalanıb, dövlət proqramları qəbul olunub, mühüm layihələr gerçəkləşdirilib.

Xüsusilə ötən bir il müddətində turizmin inkişafına diqqət daha da artırıldı. Bu sahədə aparılan struktur islahatları gələcək fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün imkanlar yaratdı. Belə ki, 2018-ci il

¹²⁷ <http://ikisahil.com/post/188846-azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati>

aprelin 20-də Prezidentin imzaladığı fərmanla Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ləğv olundu, onun əsasında Mədəniyyət Nazirliyi və ayrıca Dövlət Turizm Agentliyi yaradıldı. 2018-ci il sentyabrın 20-də isə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” yeni sərəncam imzalandı və agentliyin nizamnaməsi və strukturu təsdiq olundu. Strateji Yol Xəritəsində paytaxt Bakı şəhərinin dünyanın aparıcı turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsi məqsədilə Milli Turizm Təbliğat Bürosu yaradıldı. Büro Bakı şəhərinin beynəlxalq imicinin formalaşdırılması, şəhər brendinin istifadəsi üzrə uzunmüddətli fəaliyyət planının hazırlanması, brenddən istifadə üzrə nəzarət tədbirlərinin görülməsi və fərqli səviyyələrdə təkrar brendin seçimi və marketinq işlərinin əlaqələndirilməsi, eləcə də turistlərin məmnunluğunun artırılması istiqamətində fəaliyyəti həyata keçirir.

Azərbaycan dünyanın turizm xəritəsində özünə layiqli yer tutmaqdadır. Turistlər ilin bütün fəsilərində ölkəmizdə gözəl istirahət edə bilirlər. Şahdağ Turizm Mərkəzi, Tufandağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin fəaliyyətə başlaması ilə ölkəmizdə turizmin mövsümliliyi aradan qalxıb. İndi paytaxtda və digər şəhərlərdə dünyanın məşhur brend hotelləri fəaliyyət göstərir, turistlərə göstərilən xidmətin çeşidi və keyfiyyəti də ildən-ilə yüksəlir.

Xarici turistlərin Azərbaycana rahat səfər etmələri üçün bir sıra MDB ölkələrinin vətəndaşları vizasız, bəzi ölkələrin vətəndaşları isə sadələşdirilmiş viza əldə edə bilirlər.

Statistik göstəricilərə görə, turizm Azərbaycanda daim inkişaf edən sektorlardan birinə çevrilmişdir. Belə ki, son 5 ildə Azərbaycanda turizm sektorunda xidmət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin və turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayında sabit artım müşahidə edilmişdir. Bakı beynəlxalq miqyasda tanınan turizm məkanları ilə biznes və istirahəti üstün tutan turistləri cəlb etmək baxımından daim turizm sektorunun inkişafının əsas təkanverici qüvvəsi olmuşdur.

Mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycanın 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevrilməsi başlıca hədəflərdən biridir. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri turizm məkanından birinə çevirmək, mövcud turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə göstəricilərinin maksimuma çatdırılmasını təmin etməkdir. Ölkəmizdə turizm siyasəti kompleks xarakter daşıyır. Bu sektorda xidmət səviyyəsinin get-gedə yüksəlməsi, həyata keçirilən davamlı tədbirlər turizmin bütün sahələrində mühüm nailiyyətlər qazanılmasına imkan yaradacaqdır.¹²⁸

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi turizm sahəsində, habelə tabeliyindəki dövlət qoruqlarının ərazilərində yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir. Bu məqsədlə Azərbaycanın müvafiq regionlarında DTA-nın çoxsaylı Turizm informasiya mərkəzləri yaradılıb. DTA-nın tərkibinə daxil olan təhsil müəssisələrində - Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı Turizm Peşə Məktəbi və Mingəçevir Turizm Kollecinə gələcəyin çoxsaylı mütəxəssisləri hazırlanır.

Turistləri cəlb etmək baxımından da “Yanardağ” Qoruğunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması mühüm rol oynayır. Əsaslı şəkildə təmir və bərpa olunan “Yanardağ” Qoruğunun açılışı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə 12 iyun 2019-cu il tarixində baş tutub. Qoruğun tərkibinə “Yanardağ” - əbədiyaşar alov təbii abidəsi ilə yanaşı, “Qurd yuvası” adlanan ilkin ibtidai icma dövrünə aid mağaralar, müalicəvi kükürlü su bulaqları, hələ də aktiv fəaliyyətdə olan Qırməki palçıq vulkanı, Əlidaşı piri, Kardaşı iri təbii qaya daşları, Qırməki vadisi, qədim kurqan aiddir.

Bütün turist marşrutları boyunca zəruri infrastruktur qurulur, mehmanxana və digər obyektlərin sayı artırılır, xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsinə hesablanan tədbirlər görülür, respublikaya gəlib-gətmə qaydaları asanlaşdırılır, eyni zamanda, xarici ölkələrdə Azərbaycanın paytaxtının və

¹²⁸ <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/22945>

bölgələrinin turizm potensialı təbliğ edilir. Bu halda birmənalı şəkildə demək olar ki, Azərbaycanda dövlət tərəfindən turizmin inkişafına göstərilən davamlı dəstək tədbirləri müsbət nəticələr verir və ölkəmizə gələn turistlərin sayı ilbəil artır.

Ötən müddət ərzində turizm sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziya tələbinin ləğv edilməsi ilə turizm sahəsinə dövlət dəstəyi gücləndirilib, sahibkarlar üçün əlverişli biznes və investisiya mühiti formalaşdırılıb. Burada əsas məqsəd uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq, regionların turizm potensialından daha effektiv istifadə etməkdir¹²⁹.

Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən ölkəmizin turizm istiqaməti kimi beynəlxalq səviyyədə tanınması və təbliği məqsədilə bir sıra işlər həyata keçirilir. Onlara beynəlxalq tədbirlərdə iştirak və Azərbaycanda beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin keçirilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) hər il 30-a yaxın beynəlxalq turizm sərgisində iştirak edir. Berlində "ITB" və Londonda "WTM" kimi mühüm turizm sərgiləri, eləcə də Barselonada "IBTM World" və Frankfurtda "IMEX" kimi işgüzar tədbirlər (konqres, konfrans və sərgi) turizmi (MICE) ilə bağlı sərgilər də bunların arasında yer alır. Eyni zamanda, Azərbaycan bir sıra beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir.

Azərbaycana gələn turistlərin sayı son 10 illikdə artmaqda davam edir. 2011-ci ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2,3 milyon nəfər təşkil edib. 2019-cu ildə Azərbaycana ümumilikdə 3,2 milyon turist gəlib ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə rekord dərəcədə - 11,4 faiz çoxdur. Onlardan 932 mini Rusiyadan, 725 mini Gürcüstandan və 361mini Yaxın Şərq ölkələrindən gəlib. Azərbaycan İrandan 255 min nəfər, Mərkəzi və Cənubi Asiya ölkələrindən isə 249 min turist qəbul edib.

Cədvəl 2: Azərbaycana gələn turistlərin sayı.

Azərbaycana gələn turistlərin sayı	
Rusiya	932 min
Gürcüstan	725 min
Yaxın Şərq	361 min
İran	255 min
Mərkəzi və Cənubi Asiya	249 min

Mənbə: AzərTAc (Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin Məlumatlarına əsasən), 2021

2020-2021-ci illərdə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq turistlərin sayı kəskin azalıb. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların inkişafını təmin məqsədini rəhbər tutaraq, Prezident İlham Əliyev tərəfindən iqtisadi rayonların yeni bölgüsü həyata keçirilərək Qarabağ (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) iqtisadi rayonları yaradılıb. Bu iqtisadi rayonların təbii ehtiyatları, təbii gözəllikləri, tarixi abidələri gələcəkdə bu ərazidə turizmin bir çox növlərini inkişaf etdirmək imkanı verəcəkdir. Bu növlərdən mədəni-tarixi, rekreasiya, ekoloji turizm növlərini xüsusilə qeyd etmək olar. Bu bölgəyə bir çox turizm marşrutlarının hazırlanması və

¹²⁹ https://www.yeniazerbaycan.com/Turizm_e50028_az.html

həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, bölgədə yerləşən bir çox dini abidələrin gələcəkdə bərpası burada həm dərkətmə, həm də dini turizmin inkişafına təkan verəcəkdir.¹³⁰

Cədvəl 3: Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı

	2012	2014	2016	2018	2019	2020
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	101 431	101 406	63 543	83 722	99 507	8 205
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	23 440	10 657	8 949	12 777	30 950	2 304
göndərilmiş	77 991	90 749	54 594	70 945	68 557	5 901
Qəbul edilmiş və göndərilmiş tur-günlərin sayı, adam-gün	674 435	683 794	370 520	549 037	565 590	31 904
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	135 838	57 931	33 054	60 645	99 798	5 197
göndərilmiş	538 597	625 863	337 466	488 392	465 792	26 707

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2012-2020

Ölkəmizdə turizm sektorunun bir çox istiqamətlər üzrə inkişaf potensialı mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin yaradılmasına dair Strateji Yol Xəritəsində mədəni, dağ və qış, mədəni, sağlamlıq, ov, ekoloji, işgüzar və çimərlik turizmi daha yüksək potensialı olan turizm növləri kimi qeyd edilmişdir. Bu turizm növlərinin potensialı yerli təbii-coğrafi, millimədəni, dini, sosial-iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Belə ki, ölkəmizdə çimərlik turizminin inkişafı əsasən ölkə ərazisinin bir hissəsinin Xəzər dənizi ilə əhatə olunmasına əsaslanır. Abşeron yarımadasının dənizsahili çimərlikləri xüsusilə fərqlənir.

Mədəni turizm potensialının inkişafı baxımından Bakıda yaradılmış mədəniyyət və incəsənət mərkəzləri, muzeylərlə yanaşı, ölkəmizin milli mətbəxi, musiqisi, rəqsləri, incəsənət əsərləri, dini abidələr və ənənələri, həmçinin tolerantlıq və multikultural dəyərlərin qorunması, hər bir regionun spesifik xüsusiyyətləri fərqlənir. Səyahətçilərin istəklərinə və zövqlərinə uyğun əlavə bir çox xüsusiyyətləri də özündə birləşdirən tarixi və mədəni marşrutların olması Azərbaycanın turizm potensialını artırır.

Azərbaycanın sağlamlıq turizmində hazırda müalicəvi əhəmiyyətə malik Naftalan nefti daha geniş istifadə edilir. Bundan başqa müalicəvi əhəmiyyəti olan İstisu, Turşsu, Badamlı, Qalaaltı, Şıxburnu, Suraxanı suları ən tanınmış müalicəvi su mənbələrindəndir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının duz dağı da bu sırada qeyd olunmalıdır. Sağlamlıq turizmi ölkəmizdə təbii ehtiyatlara bağlı olaraq inkişaf etməkdədir.

Dağ və qış turizmi ölkəmizdə inkişaf imkanları yüksək hesab olunan sahələrdən hesab edilir. Gözəl təbiətə malik dağlıq ərazilərin olması həm dağ idman növlərini sevənlərin, təbiət həvəskarlarının diqqətini cəlb edir. Qış aylarında qarlı örtülü dağlıq ərazilərin olması burada qış turizminin həvəskarlarının turizm məqsədilə seçimində ölkəmizə olan diqqətini artırır. Son dövrlərdə ölkəmizdə turizmin bu növünün inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

¹³⁰ https://azertag.az/xeber/Son_10_ilde_turizm_sahesinin_inkisafina_dovlet_qaygisi-1842243

30 “Şahdağ” Turizm Mərkəzi QSC və “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi kimi istirahət zonaları məşhur istirahət mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Ölkəmizdə son illərdə ən çox diqqəti cəlb edən turizm növlərindən biri də məhz biri də məhz idman turizmidir. İdman turizminin inkişafı məqsədilə ölkəmizin bütün regionlarında idman infrastrukturunun qurulmasına böyük miqdarda vəsait sərf olunmuşdur. Demək olar ki, bütün şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində idman olimpiya kompleksləri, idman mərkəzləri yaradılmış, mövcud infrastrukturlar təkmilləşdirilmişdir. Beynəlxalq miqyaslı bir çox yarışların ölkəmizdə təşkili bu sahədə görülən tədbirlərin nəticəsidir. Həmçinin gələcəkdə də bu cür bir çox tədbirlərin ölkəmizdə təşkili üçün kompleks şərait mövcuddur. Keçirilən idman tədbirləri zamanı ölkəmizin bu sahədə koordinasiya, təşkilatçılıq, yerləşdirmə və s. kimi məsələlərin həllində müsbət imici formalaşmışdır.

Ekoloji turizm ölkəmizin təbii zənginlikləri, iqlim tiplərinin çoxluğu və bundan irəli gələn landşaft zənginliyi, zəngin fauna və florasının olması ilə öz potensialı ilə fərqlənən turizm növlərindəndir. Ölkəmizdə 4100-dən çox bitki növü, zəngin meşələrinin olması, təbiət qoruqları, çayları, gölləri, səfalı bulaqları təbiətsevərləri cəlb edir. Bu imkanların tanınması, təbii zənginliklərin pozulmadan turistlərin ziyarətinə açılması turizmin bu növündə ölkəmiz üçün geniş imkanlar yarada bilər.

Azərbaycanda qanunauyğun ovçuluq icazəsi alan şəxslərə meşə və çöl heyvanlarının, çöl quşlarının bir sıra növlərini ovlamağa icazə verilmişdir. Ölkəmizdə göllərin və bataqlıqların olduğu, su quşlarının davamlı olaraq qışlaq kimi istifadə etdiyi əksər yerlərdə ovçuluğa rəsmi icazə verilmişdir. Bu yerlərdən Ağcabədi, Astara, Cəlilabad (Qırmızı kənd ovçuluq təsərrüfatı istisna olmaqla), Beyləqan, İmişli (Sarısu və Bozqobu ovçuluq təsərrüfatları istisna olmaqla), Lənkəran (Havzava ovçuluq təsərrüfatı istisna olmaqla), Masallı, Biləsuvar (Mahmudçala və Zavvar ovçuluq təsərrüfatları istisna olmaqla), Ceyranbatan gölü və Abşeron yarımadasının başqa su anbarları, həmçinin Mingəçevir su anbarını qeyd edə bilərik. Dağkeçisi və digər meşə heyvanları isə xüsusi icazə əsasında 31 Quba, İsmayılı və Şəki rayonu ərazilərindəki ovçuluq təsərrüfatlarında ovlana bilər.

Azərbaycan dünyanın, demək olar ki, hər bir ölkəsindən turistlər qəbul edir. Ölkənin turizm prioritetləri mövcud olan imkanlardan maksimum istifadə etməklə beş əsas mənbədən formalaşır:

- Azərbaycan (yerli turistlərin tələbatı);
- Türkiyə, İran, Gürcüstan və Rusiya da daxil olmaqla qonşu ölkələr;
- Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Küveyt, İraq, Oman, Qətər və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri də daxil olmaqla Fars körfəzi regionu ölkələri;
- Qazaxıstan, Ukrayna və Özbəkistan da daxil olmaqla Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv ölkələr (MDB);
- Kanada, Çin, Avropa İttifaqı, Hindistan, Yaponiya, Cənubi Koreya və Amerika Birləşmiş Ştatları da daxil olmaqla kütləvi turizm ölkələri (Strateji Yol Xəritəsi,2016:

s.15).¹³¹

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırılan mövzu ilə bağlı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir :

Hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyəti,tarixi və mədəniyyəti var. Bunları aşkara çıxarıb dünyaya tanımaq üçün vacib addımlar atmaq lazımdır. Bu addımlar dövlət səviyyəsində reallaşdırılmalıdır. Dövlət çalışmalıdır ki, xarici ölkələrdə öz ölkəsinin turizm mərkəzlərini təbliğ etsin və imicini yaratsın.

¹³¹ <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

Dövlət turizm fəaliyyətini tənzimləmək üçün bir sıra tədbirləri həyata keçirir:

- Turizm fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrə lisenziyalar verir;
 - Hüquqi və normativ sənədləri hazırlayaraq bu sahədə olan münasibətləri tənzimləyir;
 - Turizm sənayesi ilə bağlı standartlaşdırmaları və sertifikatlaşdırmaları həyata keçirir;
 - Həm daxili,həm də xarici bazarda milli turist məhsulunun hərəkətlərinə yardımçı olur;
 - Ölkəni tərk etmənin və ölkəyə daxil olmanın qaydalarını müəyyənləşdirərək, təsdiq edir;
 - Turizm sahəsinə xarici kapitalın qoyuluşu üçün gərəkli şəraiti yaradır;
 - Turizm şirkətinin yaranması üçün stimullaşdırıcı məqsədli gömrük və vergi məsələlərini tənzimləyir;
 - Turizm sahəsində tədqiqat işi apararaq kadrların hazırlığını gücləndirir;
 - Turizm ilə bağlı proqramlar hazırlayaraq onları maliyyələşdirir;¹³²
 - Turizm müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında və beynəlxalq aləmdə ölkənin tanıtılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda xüsusilə də işğaldan azad olunan bölgələrdə turizm sisteminin inkişafına daha çox diqqət ayrılması gərəklidir.
 - Turizmin hüquqi bazasında şəraitə uyğun olaraq müyyən dəyişikliklərin edilməsi ilə iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədə uyğundur.
 - İşğaldan azad olunan bölgələrdə turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı yeni proqramların qəbul edilməsi gərəklidir.
- Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkədə infrastruktur obyektlərinin yaradılması, multimodal logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və ölkəyə valyuta axınına, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına, turizmin inkişafına, ümumilikdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinə səbəb olacaq.

¹³² <http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Eyyubova-lk-r.pdf>

ƏDƏBİYYAT

1. <http://ikisahil.com/post/188846-azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati>
2. <http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Eyyubova-lk-r.pdf>
3. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
4. Zeynalli Y.Q. “Azərbaycanda turizm sistemi fəaliyyətinin və idarə olunmasının iqtisadi-coğrafi problemləri” Bakı, Tuna, 1999.
5. 13. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva, “Turizmin Əsasları” –Bakı-2007
6. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/22945>
7. https://www.yeniazərbaycan.com/Turizm_e50028_az.html
8. https://azertag.az/xeber/Son_10_ilde_turizm_sahesinin_inkisafina_dovlet_qaygisi-1842243
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı - 2014
10. Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı – 2002.
11. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı – 2010.
12. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı – 2016. 98 s.

**AZƏRBAYCANDA ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN AÇILMASININ ÖLKƏNİN İQTİSADI
İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

**IMPACT OF THE OPENING OF ZANGAZUR CORRIDOR IN AZERBAIJAN ON THE
ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY**

Dos., i.ü.f.d. Vüqar Nəzərov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, İqtisadiyyat,

ORCID NO: 0000 - 0001 - 9856 – 7184

Dos., i.ü.f.d. Hacıyev Camal Cəlil

ORCID NO: 0000 – 0002 – 6409 – 3010

Vasif Ahadov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Doktorant,

ORCID NO: 0000 - 0003 – 0003 – 8933

Telli Mircabbar qızı Seyidova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Magistr

ORCID NO: 0000 – 0003 – 4595 - 7255

XÜLASƏ

Zəngəzur dəhlizi layihəsi təkcə Naxçıvanla Azərbaycanın digər bölgələri arasında nəqliyyat imkanlarının açılmasına deyil, bütövlükdə Xəzər və Aralıq dənizi hövzələrinin, daha geniş mənada isə Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiya ilə Avropanın əlaqələndirilməsinə xidmət göstərəcək bir regional (və hətta gələcəkdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə çevrilə biləcək) layihədir. Bu dəhliz Azərbaycana Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirməyə imkan verəcək.

Bütünlükdə türk dünyası tərəfindən razılıqla qarşılanan Zəngəzur dəhlizinin bərpası reallığa çevrilmişdir. Yeni nəqliyyat infrastrukturundan, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərindən İƏT-ə üzv ölkələrinin də istifadə etməsi Azərbaycanın bu əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə növbəti töhfə olacaq. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazdan keçən marşrutlar sisteminin fəaliyyətini daha da canlandıracaq. Zəngəzur dəhlizinin reallaşması və ölkəmizin təqdim etdiyi digər tranzit nəqliyyat dəhlizləri dünyanın nəqliyyat xəritəsini yenidən formalaşdıracaq. Bu nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq status qazanmaqla Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrinin də istifadə edə biləcəyi marşrutla çevriləcək. Ermənistan da Zəngəzur dəhlizi layihəsinin üstünlüklərindən yararlanarsa, başqa sözlə, regional əməkdaşlığa önəm verərsə, sosial-iqtisadi sahələrdə müsbət göstəricilərlə qarşılaşa bilərlər. İlk növbədə, iqtisadi blokadadan çıxmaq və iqtisadi inkişafını gerçəkləşdirmək imkanı əldə edər.

Bu dəhliz tarixi İpək yolunun yenidən canlanması perspektivləri başda olmaqla, regionun nəqliyyat-tranzit infrastrukturunun inkişafına vəsilə olacaq.

Hazırki şəraitdə Zəngəzur dəhlizinin açılması ölkəmiz üçün həddindən artıq aktual bir məsələdir. Bu baxımdan məqalədə Zəngəzur dəhlizinin açılmasının ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmiş, dəhlizin açılacağı təqdirdə ölkənin beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarında baş verəcək müsbət dəyişikliklər araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, Zəngəzur dəhlizi, beynəlxalq daşımalar, nəqliyyat infrastrukturunu, regional əməkdaşlıq, nəqliyyat-logistika.

ABSTRACT

The Zangazur Corridor project is a regional (and may even become an international transport corridor in the future) project that will serve not only to open transport opportunities between Nakhchivan and other regions of Azerbaijan, but also to connect the Caspian and Mediterranean basins as a whole and Southeast and Central Asia and Europe. is a project. This corridor will allow Azerbaijan to strengthen its position as a transport and logistics center in Eurasia.

The restoration of the Zangazur corridor, which was welcomed by the Turkic world as a whole, has become a reality. The use of the new transport infrastructure, the East-West and North-South corridors by the ECO member states will be another contribution to Azerbaijan's further development of this cooperation. The opening of the Zangazur corridor will further revitalize the system of routes through the South Caucasus. The realization of the Zangazur corridor and other transit transport corridors provided by our country will reshape the transport map of the world. This transport infrastructure will gain international status and become a route that can be used by the countries of Asia and the Pacific. If Armenia also takes advantage of the Zangazur Corridor project, in other words, attaches importance to regional cooperation, it can face positive socio-economic indicators. First of all, it will have an opportunity to break the economic blockade and achieve economic development.

This corridor will contribute to the development of transport and transit infrastructure in the region, including the prospects for the revival of the historic Silk Road.

Given the above, the topic of the article is still relevant today. In this regard, the article assesses the impact of the opening of the Zangazur corridor on the economic development of the country, examines and analyzes the positive changes that will occur in the country's international freight and passenger transport if the corridor is opened.

Keywords: Economic development, Zangazur corridor, international transport, transport infrastructure, regional cooperation, transport and logistics.

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilən Qələbədən sonra ölkəmiz öz nəqliyyat-kommunikasiya, logistika imkanlarını genişləndirməsi baxımından çox əlverişli imkanlar əldə etmişdir. Belə ki, Vətən müharibəsinin sonunda Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərlərinin imzaladıqları birgə üçtərəfli Bəyanatda Zəngəzur dəhlizinin açılması buna bariz nümunədir. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında 2020-ci il 10 noyabr tarixində imzalanmış üçtərəfli Bəyanatın 9-cu bəndi və 2021-ci il 11 yanvar tarixində Moskvada imzalanmış 4 bəndlik Bəyanat Zəngəzur dəhlizinin reallaşması üçün hüquqi zəmin yaradır. 10 noyabr 2020-ci il tarixində bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması elan edilməsi ilə bağlı üç ölkənin dövlət başçıları tərəfindən imzalanmış Bəyanatın 9-cu bəndində deyilir: “Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri blokdan çıxarılır. Ermənistan, Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinə zəmanət verir. Nəqliyyat nəzarəti Rusiya Federasiyası Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin, Sərhəd Xidmətinin orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K/b/P Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. Qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur və Şərqi-əhalisinin kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölmək təklif edilirdi. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik¹³³ ərazisindən 3.105 kv. verst Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistana verilmişdi.

Özündə 8 stansiya, 3 tunel, 41 körpü və 4 yol ötürücünü birləşdirən Zəngəzur Dəhlizi kifayət Böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionu birləşdirəcək.

İlham Əliyev 10 noyabr razılaşmasında "Zəngəzur dəhlizi"ndən bəhs olunduğunu "tarixi nailiyyət" kimi qiymətləndirir. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq.

Türkiyə bu dəhlizdən istifadə edərək əsas iqtisadi tərəfdaşlarından biri olan Azərbaycana birbaşa quru yolu reallaşdıracaq. Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi eyni zamanda Azərbaycanı regionun nəqliyyat qovşaqlarının mərkəzinə çevirəcək.

Zəngəzur dəhlizi Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı məsafəni 400 km azaldacaq. Gürcüstan vasitəsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı dəmiryolu əlaqəsini Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti təmin edir. Həmin dəmiryolu xəttinin 504 kilometrlik hissəsi Azərbaycan ərazisinə, daha 263 kilometrlik hissəsi isə Gürcüstan ərazisinə düşür. Yəni, həmin xətt vasitəsi ilə Bakıdan Türkiyə və Gürcüstan sərhəddində yerləşən “Canbaz” sərhəd-keçid məntəqəsinədək olan məsafə cəmi 767 kilometrə bərabərdir.

Türkiyə İranla 1996-cı ildə imzalanan qaz satış müqaviləsinə görə min kubmetr üçün 490 dollar ödəyir. Əgər qaz Azərbaycanı tədarük edilərsə, bu məbləğ 335 dollara düşə bilər. 3 milyardlıq əhaliyə sahib olan iri bazarın qapıları sonuna qədər Türkiyəyə açılmış olacaq.

Dəhlizin açılması ilə Azərbaycanın Naxçıvana qaz göndərmək üçün İrana ödədiyi 15 faiz komissiya haqqı ortadan qalxa bilər.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasının digər əhəmiyyəti İran və Ermənistan arasındakı boru kəmərinin əhəmiyyəti itəcək. Türkiyə Orta Asiyadan Çinə uzanan yeni logistik kanala sahib olacaq.

Ötən il Süveyş kanalında “Evergreen” gəmisinin qəzaya uğraması nəticəsində altı gün ərzində qərbə daşınan yüklər üzrə 5.1 milyard və şərqə daşınan yüklər üzrə isə 4.5 milyard olmaqla, ümumilikdə 9.6 milyard dollar zərəmə səbəb olub. Ümumilikdə dünya ticarətinin təqribən 12 faizinin bu kanal vasitəsilə həyata keçirildiyini

¹³³ Verst- keçmiş ölçü vahididir. 1 verst=1066m=3500fut

nəzərə alsaq, alternativ nəqliyyat arteriyalarının, o cümlədən Zəngəzur dəhlizi ilə Azərbaycanın Avrasiyanın nəqliyyat infrastrukturunda iqtisadi əhəmiyyətini görə bilərik.

Dəhlizin digər regional əhəmiyyəti Çin tərəfindən təşəbbüs edilən " Bir kəmə, bir yol" layihəsinə verə biləcəyi töhfədir. Bu layihə Qərb və Şərq arasında yaradılacaq ticarət nəqliyyat xəttinin diversifikasiyalaşmasında mühim bir addımdır. Təbii ki, dəmir yolunun, avtomobil yolunun çəkilişi vaxt tələb edir. Ona görə bütün güclər səfərbər olunub ki, bu layihə icra edilsin.

Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması ümumilikdə türk dünyasının coğrafi baxımından birləşməsi deməkdir. Bu təkcə coğrafi və siyasi anlamda deyil, həmçinin böyük iqtisadi gücə malik və nominal ümumi daxili məhsulu 1,1 trilyon dollardan çox olan türkdilli dövlətlərin strateji və iqtisadi cəhətdən birləşməsi də deməkdir. Belə ki, Türkiyə 761,4 milyard dollar, Qazaxıstan 181,7 milyard dollar, Özbəkistan 57,9 milyard dollar, Azərbaycan 48 milyard dollar, Türkmənistan 48 milyard dollar və Qırğızstan 8,5 milyard dollar nominal ÜDM-ə malik ölkələrdir. Bu isə Zəngəzur dəhlizinin kifayət qədər yüksək iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan böyük və geniş coğrafi ərazidə birləşdirən önəmli nəqliyyat infrastrukturunu olduğunu bariz sübutdur.

Qərb və Şərq arasındakı ticarət əlaqələri mənfi təsirlərə baxmayaraq inkişaf edir. Buna uyğun olaraq, Zəngəzur dəhlizinin bu ticarət xətti üzərində yerləşməsi və səmərəli nəqliyyat koridoru olması Azərbaycanın və digər regionların 600 milyard avroya çatan ticarət əlaqələrində pay sahibi olmağa imkan yaradır.

Hazırda Azərbaycanla Naxçıvanı yalnız İran və Türkiyədən keçən hava və avtomobil əlaqələri birləşdirir. Bu dəhliz Naxçıvanla əlaqəni yaxşılaşdıracaq və Naxçıvanda sahibkarlıq subyektlərinin Şərq–Qərb dəhlizinə çıxışı təmin ediləcək. Təxminlərə görə, bu müəssisələrin Azərbaycan və Rusiyaya gediş məsafələrinin qısalması sayəsində daha da rəqabətə davamlı olacağı gözlənilir.

Ümumilikdə 805 kilometr olan dəmir yolunun 504 kilometrlik ən uzun hissəsi Azərbaycandan keçir. Bu xəttin əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, Bakı–Tiblisi–Qars dəmir yolu Çindən Avropaya yüklərin çatdırılma müddətini iki dəfədən çox azaldır.

Azərbaycanın əsas məqsədi Naxçıvana və Türkiyəyə quru çıxışı əldə etməklə Naxçıvanın geosiyasi imkanlarını dirçəltməkdir. Naxçıvanın Azərbaycanla quru əlaqəsinin olmaması onu Qafqazda kommertiya tranziti və enerji marşrutları ilə bağlı müzakirələrdən kənar qoyur.

Prezident İlham Əliyev 2021-ci il 7 iyul tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərman imzalamışdır. Nəticədə iqtisadi zonalar genişlənməmişdir. Bundan əvvəlki iqtisadi zonalar 10 bölgə olduğu halda indi 14 zona yaradılmışdır. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu(Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) və digər iqtisadi rayonlarımızın bu layihə üzrə mühim iştirakı gözlənilir.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında İranın ərazisindən keçməklə Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında 11 mart 2022-ci ildə Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Memorandumun məqsədi Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə İran ərazisindən keçməklə Naxçıvan MR arasında yeni dəmir yolu, avtomobil yolu əlaqəsinin, eləcə də rabitə və enerji təminatı

xətlərinin yaradılmasından ibarətdir. İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı nəzdində Aşqabadda müqaviləsinin və Tehranla memorandumun imzalanması Azərbaycanın İranla siyasi əlaqələrini daha da gücləndirmiş olacaq. Eyni zamanda Şərqi Zəngəzurdə İran üzərindən Naxçıvanla Qarabağı birləşdirən yeni körpülərin və dəmiryollarının tikilməsi, Azərbaycanın növbəti diplomatik qələbələrindən biridir.

Dəhlizin açılmasında təbii ki, Türkiyənin avantajları da vardır. Zəngəzur dəhlizi Türkiyənin Qafqaz siyasətinin iqtisadi və geosiyasi transformasiyası deməkdir. Dəhliz vasitəsilə qardaş ölkənin təkəcə Azərbaycanla deyil, digər türk respublikaları ilə birbaşa əlaqəsi yaranacaq.

Layihə reallaşacağı təqdirdə Türkiyə–Azərbaycan münasibətləri keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçəcək. Quru nəqliyyat əlaqəsi yaranacağı təqdirdə iki ölkə arasında siyasi, ticari, iqtisadi və geosiyasi baxımdan münasibət daha yüksək səviyyəyə qalxacaq. Türkiyənin İran üzərindən Orta Asiyaya göndərdiyi yük maşınları üçün də yeni alternativ marşrut yaranacaq. Bu alternativin iqtisadi qiymətləndirilməsi tam olaraq hesablanmasa da, Türkiyənin İrandan asılılığının azalacağı təxmin edilir.

Türkiyənin Naxçıvana sərmayələrinin artması, ölkənin Qafqaz sərhədlərində yerləşən vilayətlərinin iqtisadi cəhətdən güclənməsi, Türkiyə–Rusiya münasibətlərində enerji, nəqliyyat və logistika sahələrində yeni əməkdaşlıqların yaradılması layihənin müsbət nəticələrini ehtiva edir. Dəhlizin açılmasını Türkiyə–Ermənistan münasibətlərinin yaxşılaşmasında mühüm sınaq kimi qiymətləndirə bilərik.

Sözgedən dəhliz Türkiyə ilə Orta Asiya arasındakı ticarət həcmi, eləcə də 2019-cu ildə 21 milyard avro olan Türkiyə–Çin ticarət həcmi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, Türkiyənin bu dəhliz vasitəsilə açdığı yeni Orta Asiya dəhlizinə də müsbət təsir edəcəyini söyləmək olar. Ümid edilir ki, Zəngəzur dəhlizinin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 1,1 trilyon dollar təşkil edən türkdilli dövlətləri də birləşdirəcək. Dəhliz açıldıqdan sonra Türkiyənin Mərkəzi Asiya ilə Çini birləşdirən yeni logistik dəhliz olacağını da qeyd etmək lazımdır.

Zəngəzur dəhlizinin bir parçası olacaq həm dəmir yolunun həm də avtomobil yolunun inşasına dair işlər sürətlə reallaşdırılmaqdadır. Tarixi torpaqlarımızdan keçəcək olan dəhlizə Qarabağ regionu daxilində magistral avtomobil yollarının birləşdirilməsi aparılan işlərin kompleks təbiət ilə implementasiya edildiyindən xəbər verir. Belə ki, 101,9 km 2 hərəkət zolaqlı “Zəfər Yolu”-nun inşası Füzuli rayonu ilə Şuşa şəhərini əlaqələndirməklə Qarabağ regionunda sosial-iqtisadi əlaqələrin dirçəlməsinə imkan yaradacaqdır. 123,8 km və 4-6 hərəkət zolaqlı Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu, 70 km və 4 hərəkət zolaqlı Xudafərin-Qubadlı-Laçın yolu, 73 km və 2 hərəkət zolaqlı Kəlbəcər-Laçın yolu, 13 km və 4 hərəkət zolaqlı Füzuli-Hadrut yolu, 45 km və 4 hərəkət zolaqlı Bərdə-Ağdam yolunun inşası Qarabağ regionunun, o cümlədən, Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışı çoxşaxəli etməklə buradan keçəcək xətlərin önəmini də artıracaqdır.

Cədvəl 1. Nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat

	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	1 391,0	1 774,3	1 922,8	2 189,2	2 091,6
Yerüstü və boru kəməri nəqliyyatının fəaliyyəti	345,8	127,1	305,2	377,5	389,8
Dəmir yolu nəqliyyatı	1,9	2,1	7,1	1,2	1,2
Digər quruyol nəqliyyatı	194,1	38,5	129,8	235,8	266,8
Boru kəməri	149,8	86,5	168,3	140,5	121,8
Su nəqliyyatı	53,1	112,2	115,4	98,4	53,3
Hava nəqliyyatı	10,2	402,2	39,4	33,7	109,7

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən,2015-2020

Cədvəldən göründüyü kimi ölkədə gedən inflyasiya və bir ildə baş verən iki dəfə devalvasiyanın və eləcə də “Covid 19” pandemiyasının təsiri nəticəsində ümumilikdə azacıq azalsa da artıq 2022 və sonrakı illərdə bunun kəskin artacağı proqnozlaşdırılır.

Lakin bu mənfi tendensiyanın fonunda quru nəqliyyat növlərinə qoyulan investisiyalar artmışdır. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkə daxilində nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan investisiyalar hesabınadır. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra tez xarab olan məhsulların çatdırılması və xidməti məqsədlə Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı yaradılmışdır. Azad edilmiş bütün torpaqlarda birinci “Ağıllı kənd” layihəsi məhz Zəngilan rayonunda həyata keçirildi. Zəngilan ölkəmizin nəqliyyat-logsitika mərkəzinə çevriləcək. Çünki Zəngəzur dəhlizi buradan keçir, dəmir yolu, Horadiz-Ağbənd avtomobil yolu tikilir.

Prezident İlham Əliyev ötən il mayın 3-də “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalamaqla ölkəmizdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılmasına mühüm önəm verildiyini diqqətə çatdırıb. Belə ki, bu gün dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları alternativ enerjiden istifadənin stimullaşdırılmasına və ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə yönəldildiyindən, adları çəkilən iqtisadi rayonlarda bərpa-yenidənqurma işlərində də bu istiqamət əsas götürülür.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda artıq bir neçə su elektrik stansiyası inşa edilərək, işə salınıb. Günəş, eləcə də külək stansiyalarının yaradılması ilə bağlı konkret planların da ardıcılıqla həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılıb. Məsələn, bp şirkəti ilə imzalanmış icra müqaviləsinə əsasən, Cəbrayıl rayonunda 240 meqavat gücündə günəş-elektrik stansiyasının tikilməsi qərara alınıb.

Günəş enerjisi potensialı Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıda, külək enerjisi potensialı isə Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində müşahidə olunur. Aparılan təhlilə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, bütövlükdə, 10 min meqavata yaxın bərpaolunan külək və günəş-elektrik enerjisinin istehsalı mümkündür. Regionun Tərtərçay, Bazarçay, Həkəriçay kimi əsas çaylarının və digər kiçik çayların da böyük hidroenerji potensialı var. Həmçinin ilkin təhlillərə əsasən, Kəlbəcərdə günlük 3093 kubmetr, Şuşada isə günlük 412 kubmetr termal su ehtiyatlarının mövcud olması ehtimal edilir.

Bu ehtiyatlar “yaşıl enerji” zonasının yaradılması istiqamətində müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Təkcə cari il beş kiçik su-elektrik stansiyasının tikintisi nəzərdə tutulur. Hazırda Cəbrayıl rayonunda günəş-elektrik stansiyasının inşa edilməsi istiqamətində inamlı addımlar atılmışdır.

Cədvəl 2. Nəqliyyat sektorunda daşınmalardan əldə olunan gəlir, min manat

	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	4 780 684	5 628015	6 231 943	7 081741	7 006367
Dəmir yolu	262 435	279 202	270 841	299 772	274 827
Dəniz	160 096	179 725	170 567	180 484	168 987
Hava	1 053 949	1 647341	2 066 918	2 396355	3 035229
Boru kəməri	2 047 004	2 203546	2 272 532	2 292011	2 323741
Neft kəməri	1 515 830	1 599097	1 539 697	1 313258	1 127013

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən,2015-2020

Cədvəldən görüldüyü kimi son beş ildə ölkədə nəqliyyat sektorunda daşınmalardan əldə olunan gəlir ümumilikdə və eləcə də bütün nəqliyyat növləri üzrə artmışdır.

Zəngəzur dəhlizinin interkontinental, yəni qitələrarası əhəmiyyəti isə Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik təşkil etməsidir. Bu alternativlik Çindən gələn malların Türkiyənin şərqi vilayətlərinə, oradan da Aralıq dənizi və ya İstanbul boğazları vasitəsilə Avropaya daşınmasını təklif edir. Əslində, bu yenilik həm Türkiyənin, həm də Çinin nəqliyyat yollarının diversifikasiya edilməsi strategiyalarına da uyğundur. Beləliklə də, yaxın gələcəkdə Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya edilməsi fonunda Zəngəzur dəhlizi Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi çıxış etmək potensialı daşıyır.

Cədvəl 3. Dəmir yolu nəqliyyatı

	2016	2017	2018	2019	2020
Dəmir yolu xətlərinin istismar uzunluğu, km	2 071	2 132	2 133	2 140	2 139
Elektrikləşdirilmiş yollar	1 199	1 224	1 169	1 169	1 169
Yük dövriyyəsi, milyon ton-km	5 192	4 633	4 492	5 152	4 861
Ölkələrarası əlaqə	4 218	3 752	3 605	4 359	4 257
Tranzit	1 981	1 758	1 615	2 104	2 120

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2015-2020

Cədvəldən görünür ki, dəmir yolu nəqliyyatı daşımalarının həcmi quru nəqliyyat növünün daşımalarının həcmindən geri qalır. Qeyd edilən layihələrin reallaşması və eləcə də Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin layihə gücündə fəaliyyəti nəticəsində ölkədə dəmir yolu daşımalarının həcmi də kəskin artacaqdır.

Dəhliz Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və İran arasında dəmir yolu şəbəkəsinin genişləndirilməsi imkanını təmin etməklə yanaşı, Asiya-Sakit okean hövzəsindən Türkiyəyə Mərkəzi Asiya, Xəzər regionu, Azərbaycan və Ermənistanı birləşdirən bir çox ticarət yolları açacaq. “Şərqi-Qərbi” dəhlizini, “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizini və Xəzər Nəqliyyat Şəbəkəsini daha da gücləndirəcək. O, həmçinin Xəzərdən Avropaya qədər uzanan Neft və Qaz Boru Kəməri Sisteminin istismarını asanlaşdıracaq. Dəhlizin açılması Avropa İttifaqı, ABŞ, Rusiya və Çinin enerji təchizatı xətləri üçün mühim rol oynayan regionun tranzit imkanlarını artıracaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Zəngəzur dəhlizi Naxçıvanla Azərbaycanın digər bölgələri arasında nəqliyyat imkanlarının həyata keçirilməsi ilə yanaşı Xəzər və Aralıq dənizi hövzələrinin, Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiya ilə Avropanı əlaqələndirən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizidir. Dəhliz Azərbaycanı nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi gücləndirməyə imkan verəcək. Bu layihə Bakının regionda əsas resurs bazasına malik olduğunu, digər tərəfdən isə Naxçıvana açılacaq birbaşa quru yol dəhlizi üçün alternativ variantların mövcud olduğunu nümayiş etdirmək üçün bir fürsətdir.

Mahiyyət etibarilə, Ermənistan ərazisindən keçəcək Zəngəzur dəhlizinin şimal istiqaməti ilə bir-birini tamamlayacaq, gərəkdiyində isə əvəz edəcək yeni kommunikasiya bağlantısı Azərbaycan və onun tərəfdaşlarının imkanlarını xeyli genişləndirəcək.

Zəngəzur dəhlizinin regional və hətta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsi üçün innovativ nəqliyyat infrastrukturlarının yaradılması lazımdır.

-Bununla əlaqədar normativ hüquqi aktlara yenidən baxılması labüddür.

-İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm və nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün məxsusi yeni Dövlət proqramlarının qəbul edilməsi vacibdir.

-Yeni yaradılmış iqtisadi zonalarda iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar xarici və eləcə də daxili investitorların cəlb edilməsi üçün münbit investisiya mühitinin yaradılması vacibdir.

-Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün müəyyən əlavə güzəştlərin tətbiq olunması vacibdir.

-İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə azad iqtisadi zonaların yaradılması vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29.01.2019
3. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli 1386 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə “
4. Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu, 21.12.2010
5. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” 16.12.2016 (98s)
6. 10. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası 29.12.2012(39s)
7. 11. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02.02.2021
8. C.C.Hacıyev “Nəqliyyatın iqtisadiyyatı”, Bakı-2020, Mütərcim nəşriyyatı(240 s)
9. Ə.Q.Əlirzayev “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Bakı-2010, İqtisad Universiteti nəşriyyatı,(529 s)
10. Hacıyev C.C. Ölkədə turizmin inkişafının iqtisadi inkişafa təsiri, «Интернаука» научный журнал г.Москва. Январь 2019 г
11. Hacıyev C.C. Azərbaycanda Turizmin inkişafında investisiya maliyyələşdirilməsinin rolu, , Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal. Aprel 2020-ci il
12. Hacıyev C.C. Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişafında dövlətin rolu, Azərbaycan İnşaat və Memarlıq universiteti.Elmi əsərlər jurnalı. Yanvar 2020-ci il
13. Bahadır Bilalov “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi”
14. Bahadır Bilalov “Səyahət agentlikləri və turoperatorluq”
15. Saleh Məmmədov, M. Sadıqov - Maliyyə
16. <https://president.az/>
17. <https://ikisahil.az/post/202213-zengezur-dehlizi-vasitesile-boyuk-ipek-yolu-yeni-transformasiyada-istifadeye-verilir>
18. <https://xalqqazeti.com/az/search?q=z%C9%99ng%C9%99zur+d%C9%99hliz&x=0&y=0>
19. <https://science.gov.az/az/news/open/19329>
20. <https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/zengezur-dehlizinde-region-olkelerinin-de-maragi-yuksekdir-59>
21. <https://www.stat.gov.az/source/transport/>

FİNANSAL İSTİKRARLI KURUMSAL DÜZENLEME ALANINDAKİ SORUNLAR
PROBLEMS IN FINANCIAL STABILITY INSTITUTIONAL REGULATION

i .e. ü. f. d. dos Səkinə Abdurahim Hacıyeva qızı

Orcid id: 0000-0002-1031-9379

Magistr İlkin Maqsud İmanlı oğlu

Orcid id: 0000-0002-4434-963X

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Maliyyə nəzarəti və Audit

Özet

Modern ekonomik sistemlerin günden güne gelişimi, finansal sistemin gelişmesine yol açmıştır. Ekonomik istikrarın sağlanması ile daha istikrarlı ve sağlam bir finansal sistemin oluşturulması ve sürdürülmesi mümkündür. Ülkenin ekonomik istikrarının sağlanması, finansal istikrarın sağlanması ile ilgilidir. Finansal istikrar, güçlü ve sürdürülebilir bir finansal sistemin temelidir. Finansal sistem, çoğu finansal kurumun likidite sıkıntısı yaşamadığı ve başarısız olduğu bir ortam veya ortamda istikrarlıdır.

Finansal istikrardaki durumun kötüleşmesine birçok iç ve dış faktör katkıda bulunmaktadır. En kötü durumda, bu faktörler finansal ve ekonomik krizlere yol açmıştır. Çalışmamızda, bu istikrarsızlaştırıcı faktörlerin nedenlerini analiz edeceğiz ve onlara belirli bir bağlamda yaklaşacağız. Genel olarak finansal istikrarsızlığın arkasındaki faktörlerden biri kurumsal zayıflıklar, finansal kurumlarda her yerde ortaya çıkan ve belirli risklere neden olan sorunlardır. Küresel ekonomide merkez bankalarının finansal istikrar açısından önemi artmıştır. Merkez bankalarının finansal istikrarı sağlamak için belirli yükümlülükleri ve sorumlulukları vardır. Finansal istikrarı sağlamanın bir başka yönü de teknolojik yeteneklerin genişletilmesi, yeni pazarların yaratılması ve mevcut modellerin modernizasyonudur. Dünya uygulamasında finansal istikrarın sağlanmasının bir sonraki yönü, ülkedeki sigorta piyasasının yüksek büyüme potansiyelini değerlendirmektir. Ancak ülkemizde bu pazar yeterince gelişmemiştir. Ülkemizdeki ana odak, güçlü altyapı unsurları ve derin risk yönetimi süreçleri ile çevrili bir finansal sistem oluşturmaktır.

Dünya uygulamasında finansal istikrarı sağlamanın bir sonraki yönü, ülkedeki sigorta piyasasının yüksek büyüme potansiyelini değerlendirmek ve artırmanın yollarını geliştirmektir. Büyüyen küresel sigorta tabanı, temel olarak hem hayat hem de hayat dışı sigortaların etkisinden kaynaklanmaktadır. Ancak ülkemizde bu pazarın yeterince gelişmemesi nedeniyle, ülkemizde sigortanın dağılım düzeyi (sigorta primlerinin GSYİH'ye oranı) düşmektedir. Araştırmamız bu sorunları ortadan kaldırmayı ve yeni yönler belirlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: finansal istikrarsızlık, kurumsal zayıflık, finans likiditesi, teknolojik imkanlar, sigorta piyasası, Basel III

Abstract

The development of modern economic systems day by day has led to the development of the financial system. It is possible to establish and maintain a more stable and robust financial system by ensuring economic stability. Ensuring the economic stability of the country is related to ensuring financial stability. Financial stability is the foundation of a strong and sustainable financial system. The financial system is stable in an environment or environment where most financial institutions lack liquidity and fail.

Many internal and external factors contribute to the worsening of the financial stability situation. In the worst case, these factors led to financial and economic crises. In our work, we will analyze the causes of these destabilizing factors and approach them in a specific context. One of the factors behind financial instability in general is institutional weaknesses, problems that arise everywhere and pose certain risks in financial institutions. In the global economy, the importance of central banks in terms of financial stability has increased. Central banks have certain obligations and responsibilities to ensure financial stability. Another aspect of ensuring financial stability is the expansion of technological capabilities, the creation of new markets and the modernization of existing models. The next aspect of achieving financial stability in world practice is to evaluate the high growth potential of the insurance market in the country. However, this market is not developed enough in our country. The main focus in our country is to create a financial system surrounded by strong infrastructure elements and deep risk management processes.

The next direction of ensuring financial stability in world practice is to evaluate the high growth potential of the insurance market in the country and develop ways to increase it. The growing global insurance base is primarily driven by the impact of both life and non-life insurance. However, due to the insufficient development of this market in our country, the distribution level of insurance (the ratio of insurance premiums to GDP) is decreasing in our country. Our research aims to eliminate these problems and identify new directions.

keywords: Financial instability, institutional weakness, financial liquidity, technological capabilities, insurance market, Basel III.

Finansal istikrarlı kurumsal düzenleme alanındaki sorunlar

Finansal sistemin istikrarını tehdit eden riskler: Finansal istikrarın bozulması, finansal sistemin ve piyasaların etkin işleyişini sınırlayan birçok iç ve dış faktörden kaynaklanmaktadır. Bu, finansal istikrarsızlığa ve en kötü durumda finansal ve ekonomik krizlere yol açar. Bu nedenle finansal istikrarı bozan tüm unsurlar, finansal istikrarı bozan nedenler bağlamında analiz edilmektedir. Bu kapsamda finans sektörünün etkin işleyişini engelleyen riskler büyük önem arz etmektedir. Çalışma, finansal istikrar unsurlarını incelerken dört temel unsuru (makroekonomik koşullar, finansal piyasalar, finansal kurumlar ve finansal altyapı) tartışmaktadır. Bu faktörler bağlamında hangi faktörlerin finansal istikrarı tehdit ettiğini bir risk kaynağı olarak tartışmak mümkündür. Sözde finansal istikrarsızlığın temelinde kurumsal zayıflıklar yatmaktadır. (Maliyye sabitliyi icmal;Bakı 2014 s12)

Tek bir finansal kuruluştaki zayıflıklar finansal sistemin diğer bölümlerine de sıçrayarak tüm sistemi tehdit etmektedir. Bu nedenle birçok finansal kurum benzer risk biçimlerine sahip olduğundan, bir finansal kurumdaki sorunlar diğer finansal kurumlarda da sorun yaratmaktadır. Genel olarak finansal riskler;

Kredi riski, piyasa (faiz ve kur) riski ve likidite riski sıralanabilir ancak operasyonel ve itibar riskleri de son yıllarda finansal kuruluşlar için önemli risk faktörleri haline gelmiştir. Bu risk, borç verene anapara ve faiz kaybı anlamına gelir. Kredinin geri ödenmemesi bir yandan bankanın para kaybetmesine neden olurken, diğer yandan bankanın kredi verme kabiliyetini azaltmaktadır.

Likidite riski: Bir bankanın belirli bir süre boyunca yükümlülüklerini yerine getirmek için nakit veya nakit benzerlerini toplayamaması durumudur.

Piyasa riski: Bir portföydeki gelecekteki bir varlık veya yükümlülüğün piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalar ve beklenen yatırım getirisi nedeniyle dalgalanma riski.

Faiz oranı riski: Faiz oranlarındaki olumsuz hareketler sonucunda finansal kuruluşların finansal yapıları üzerindeki etkisi olarak tanımlanır.

Operasyonel risk: Kişiler veya sistemler tarafından iç süreçlerin yetersizliği veya başarısızlığından kaynaklanan kayıpları ifade eder. İç denetim uygulamalarındaki tutarsızlıklar, bilgi teknolojileri sistemlerindeki hatalar, çalışanların bilgi ve beceriksizliği, dolandırıcılık ve doğal afetler gibi dış etkenler de operasyonel riskler oluşturmaktadır.

Diğer Riskler: Yukarıda sayılan risk türlerine ek olarak ülke riski ve itibar riski de finansal sistem için önemli risklerdir.

Yakınlık riski: Bir ülkenin ekonomik, politik veya sosyal sorunlar nedeniyle küresel finansal piyasalarda finansal yükümlülüklerini yerine getirememesi olasılığı.

Güvenilirlik riski: Herhangi bir işletmenin olumsuz görüşünden kaynaklanabilecek zararları ifade eder. Kırılgan Finansal Sistem İç riskin kaynaklarından biri finansal sistemin kırılganlığıdır. Bankaların ve bankacılık dışı kuruluşların varlık ve yükümlülüklerinin dengeli olması ve kısa vadeli yapıları finansal sistemde eksiklikler yaratabilmektedir. Finansal sistemin kırılganlığının temel nedeni, varlık ve yükümlülüklerde ulusal-döviz dengesinin oluşturulamamasıdır. Finansal istikrar, güçlü ve sürdürülebilir bir finansal sistemin temelidir. Finansal sistem, çoğu finansal kurumun likit ve başarısız olduğu bir ortamda veya sahada istikrarlıdır. En önemli finansal hizmetlerin sağlanmasında hiçbir engel olmamalıdır. Ülkemizde finansal istikrarın sağlanması çeşitli kurumların faaliyetleri ile düzenlenmektedir. Bunlar Merkez Bankası, Ekonomi Bakanlığı, Devlet Gümrük Komisyonu, Mali Piyasalar Kontrol Odası, Mali İstikrar Kurulu ve diğer organlardır. Ekonomik kalkınmanın mevcut aşamasında, yeni bir finansal istikrar sistemi yaratmaya ve

geliştirmeye ihtiyaç vardır. Bu, her şeyden önce, en modern istikrar politikası mekanizmalarının düzenlenmesi ve uygulanması ve bunların diğer finansal sistemlerle etkileşimi, etkilerinin artırılması anlamına gelir.

Küresel ekonomide son dönemde yaşanan değişim ve gelişmeler, merkez bankalarının finansal istikrar açısından önemini artırmıştır. Finansal istikrar, merkez bankalarının para politikasını etkileyen bir faktör iken, finansal istikrarsızlık ülke ekonomisinin gelişmesinin önündeki en büyük engeldir. Bu kapsamda merkez bankaları finansal istikrarı sağlamak için aşağıdaki görevleri yerine getirir: (Azerbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Maliyyə hesabatları Bakı-2020)

- Sistem riskinin tespiti, önlenmesi, izlenmesi ve finansal sistemdeki diğer kurumlarla koordinasyon.
- Küresel ölçekte finansal istikrarın gelişimini izlemek ve değerlendirmek için düzenleyici ve denetleyici bir role sahip olan kurumların finansal sağlığını izlemek ve izlemek.

Finansal istikrar, güçlü ve sürdürülebilir bir finansal sistemin temelidir. Finansal sistem, çoğu finansal kurumun likit ve başarısız olduğu bir ortamda veya ortamda istikrarlıdır. En önemli finansal hizmetlerin sağlanmasında hiçbir engel olmamalıdır. Ülkemizde finansal istikrarın sağlanması çeşitli kurumların faaliyetleri ile düzenlenmektedir. Bunlar Merkez Bankası, Ekonomi Bakanlığı, Devlet Gümrük Komisyonu, Mali Piyasalar Kontrol Odası, Mali İstikrar Kurulu ve diğer organlardır. Ekonomik kalkınmanın mevcut aşamasında, yeni bir finansal istikrar sistemi yaratmaya ve geliştirmeye ihtiyaç vardır. Bu, her şeyden önce, en modern istikrar politikası mekanizmalarının düzenlenmesi ve uygulanması ve bunların diğer finansal sistemlerle etkileşimi, etkilerinin artırılması anlamına gelir. Küresel ekonomide son dönemde yaşanan gelişmelere karşın, finansal istikrarın makroekonomik istikrarın ön koşulu olduğu ve merkez bankalarının finansal sistemde artan riskleri abartmadığı fikri küresel platformlarda popüler hale geldi.

Halihazırda Merkez Bankası, Ekonomi Bakanlığı, Devlet Gümrük Komisyonu, Mali Piyasalar Kontrol Odası vb. ülkemizde finansal istikrarın sağlanması alanında faaliyet göstermektedir. Bu tür kurumların son yıllarda sayılarının, konularının ve yetkilerinin artması, bu alanın ülkemiz için büyük önem taşıdığını göstermektedir. Mevcut ekonomik ortamda, sektörde risk yönetimi uygulamalarının iyileştirilmesi ihtiyacının temel nedeni, finansal kuruluşların risk duyarlılığının artırılması ve yeni risk bölgelerinin ortaya çıkmasıdır. Finansal sistemdeki finansal hizmet tüketicilerinin finansal okuryazarlığını geliştirmek, çalışanlara niteliksel olarak yeni bir bilgi ve beceri düzeyi sağlamada, sağlıklı, güvenilir, sürdürülebilir ve etkili bir finansal sistem oluşturmada kilit faktörlerden biridir. Bunu başarmak için, finansal sistem profesyonellerinin becerilerini daha da derinleştirmek ve finansal okuryazarlığı artırmak için stratejik hedefler belirlenmelidir. Bilgi teknolojilerinin dünya ekonomisindeki hızlı gelişimi ve dönüşümü gibi faktörler, ülke finansal sisteminde yeni eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yeni trendler aşağıdaki gibi gruplandırılabilir. (Maliyyə,pul tədavi və kredit dos .M.C.Huseynov s.190)

- Finansal hizmetlerin dijitalleştirilmesi
- Finansal kurumların finansal modellerinin değiştirilmesi
- İhtiyatlı düzenleme ve kontrolü güçlendirmek
- Alternatif bankacılığın yaygınlaştırılması
- Nüfusun davranış değişiklikleri
- Yeni bilgi ve beceriler için artan talep

Dünya ekonomisindeki son olaylar, dinamik ekonomik büyüme için ihtiyatlı düzenleme ve kontrol ile finans sektöründeki değişikliklerin önemini bir kez daha teyit etti. Düzenleme ve kontrol, bir yandan sektörün dinamik ve verimli gelişimini, diğer yandan istikrar ve sistem risklerinin azaltılmasını sağlamalıdır.

Finansal istikrarı sağlamanın bir başka yönü de teknolojik yeteneklerin genişletilmesi, finansal kurumların müşterilerle ilişkilerini yeni bir kalite düzeyine yükseltmeleri için teşviklerin yaratılması, yeni pazarların yaratılması ve mevcut iş modellerinin modernizasyonudur. Ucuz ve hızlı internet ve mobil iletişimin yaygınlaşması, geleneksel finansal hizmetlerin alternatif kanallardan sunulabilmesi ve yeni piyasa katılımcıları için fırsatların artırılması açısından önemlidir.(Azerbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üzrə rəqəmsal ödəniş strategiyası s.10) Geniş kullanıcı tabanına sahip sosyal ağlar, finansal hizmet kullanıcılarının bankaya başvurmadan doğrudan fonlara erişmesine olanak tanıyan platformlar sunar. Kredi büroları, süreçlerin daha fazla otomasyonunu, artan müşteri odaklı ve risk ölçüm gerekliliklerini ve bu ofislere ek olarak, hükümet dışı iletişim, kamu hizmetleri, toptan ve perakende şirketlerinin devlet ve finans kurumlarıyla entegrasyonunu içerecek şekilde genişletilmeli ve sağlanmalıdır. (<https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller>) Bankalar üzerindeki düzenleyici mekanizmanın daha da sıkılaştırılması, finansal piyasaların rekabet gücünü diğer katılımcılara göre azaltmakta ve alternatif bankacılığın çekiciliğini artırmaktadır.

Dünya uygulamasında finansal istikrarı sağlamanın bir sonraki yönü, ülkedeki sigorta piyasasının yüksek büyüme potansiyelini değerlendirmek ve artırmanın yollarını geliştirmektir. Büyüyen küresel sigorta tabanı, temel olarak hem hayat hem de hayat dışı sigortaların etkisinden kaynaklanmaktadır. Ancak ülkemizde bu pazarın yeterince gelişmemesi nedeniyle, ülkemizde sigortanın dağılım düzeyi (sigorta primlerinin GSYİH'ye oranı) düşmektedir. GSYİH büyümesi, ülkenin sigorta tabanının daha hızlı büyümesini ve hayat sigortasının iki kat büyüme oranına sahip olmasını sağlayacak Azerbaycan'da finansal istikrarın sağlanması Ana odak noktası, güçlü altyapı unsurları ve derin risk yönetimi süreçleri ile çevrili bir finansal sistem oluşturmaktır.(Para Politikasının finansal istikrarı sağlama sürdürme sorumluluğu: Finansal istikrara yönelik geleneksel – spesifik para para politikası uygulamaları Prof. Dr. Orhan Sezgin s 3-14)

Gelecekte finansal istikrarı sağlamak için yasal ve düzenleyici çerçevenin, likiditenin ve kapitalizasyonun iyileştirilmesi, finansal sistemin gelecekteki gelişimi için yeni hedeflerin belirlenmesine yardımcı olacaktır. Bu dönemde tam işleyen finansal piyasalar, sağlıklı bankalar, daha verimli ve dijitalleşen süreçler, Basel III standartlarına uygun risk yönetimi ve nitelikli personel ile bir finansal sistemin kurulması önemlidir. Maliyye sabitliyi icmalı;Bakı 2014 s37) Finansal istikrarı sağlamak için finansal hizmetler sektörü, karlılık ve sürdürülebilir büyüme gösteren güçlü ve çeşitlendirilmiş finansal kurumlardan oluşmalıdır. Aynı zamanda bankaların finansal sonuçları arasındaki farkın azaltılması bankacılık sektöründe konsolidasyon sürecini hızlandıracaktır. Bunun sonucunda bankalar büyüyecek, yeni banka dışı finansal kuruluşlar oluşturulacak ve hizmet portföyü çeşitlenecektir. Banka dışı finans kuruluşlarından yeni kredi ürünleri tüketici kredilerine alternatif oluşturacak ve sektördeki rekabeti artıracaktır. Kurumsal müşteriler için yeni kredi türlerinin getirilmesi genel kredi yolunu artıracak ve tüm bunlar Azerbaycan'da hisse senedi ve tahvil piyasalarının verimli çalışmasına yol açacaktır.Genel olarak, birçok büyük şirketin listelenmesi yerli ve yabancı yatırımcılara izin verecektir. aktif olarak bu şirketler tarafından ihraç edilen menkul kıymetlerin ticaretini yapar. Gelişmiş teknik altyapı ve artan şeffaflık, operasyonları kolaylaştıracaktır. (Azerbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üzrə rəqəmsal ödəniş strategiyası s.20) "Şeffaf bir ortam", yatırımcıların beklenen getirilerini ve risklerini daha iyi değerlendirmelerine ve genel olarak doğru kararlar vermelerine olanak tanır. Bu, yabancı yatırımcıların ve çeşitli yerel yatırımcıların tahvil ve hisse ticareti yapmalarını sağlayacaktır. Finans kurumlarından da bilgi alınması tavsiye edilir. Bilgiyi kullanarak soruları daha hızlı ve daha az maliyetle yanıtlamanızı sağlayan teknolojik yenilikler, daha yakın entegrasyonlarını sağlayacak, Basel III standartlarını karşılayan bu kurumların varlığını sağlayacak ve finansal kurumlara yüksek kaliteli bilgi, zorluklar ve olası kayıpları önlemek için zaman sağlayacaktır. geçmiş. yapacak. Finansal kurumlar bankacılık süreçlerini iyileştirmeye, verimliliği artırmaya ve ekonomik istikrarı sağlamaya devam edecek ve operasyonlar artık dijital olacak.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üzrə rəqəmsal ödəniş strategiyası s.10
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Maliyyə hesabatları Bakı-2020)
3. Maliyyə sabitliyi icmalı;Bakı 2014 s12
4. Maliyyə,pul tədavülü və kredit dos .M.C.Hüseynov s.190)
5. Para Politikasının finansal istikrarı sağlama sürdürmə sorumluluğu: Finansal istikrara yönelik geleneksel – spesifik para para politikası uygulamaları Prof. Dr. Orhan Sezgin s 3-14
6. <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemсал-heller>

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI
DÖVRÜNDƏ TURİZM SAHƏSİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ HOTELLƏR QARŞISINDA
QOYULAN TƏLƏBLƏR**

**PROBLEMS OF TOURISM AND REQUIREMENTS FOR HOTELS DURING THE CORONAVIRUS
(COVID-19) PANDEMIC IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Bahar Quliyeva Eldar qızı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

ORCID NO: 0000-0002-9894-6392

XÜLASƏ

Bu məqalə yeni koronavirus (SARS-CoV-2) xəstəliyinin (COVID-19) yayılmasının Azərbaycan Respublikasında hotel biznesinin bazar performansına təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda məqalədə postpandemiya dövründə turizm sahəsinə təsir edə biləcək halların qarşısının alınması və bu istiqamətdə çevik idarəetmə mexanizminin yaradılmasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bundan əlavə, yeni və gözlənilməz vəziyyətlərə uyğunlaşmaq üçün çevik idarəetmə mexanizminin tələblərinə əməl etməyin vacibliyi göz önünə alınmışdır.

Bununla yanaşı məqalədə əhalinin sosial-mədəni rifahında turizmin rolu nəzərdən keçirilərək koronavirus pandemiyasının turizmə təsirini azaltmaq üçün qlobal səviyyədə koordinasiyalı fəaliyyətin zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

Nəticələr göstərir ki, pandemiya turizm gəlirlərinə mənfi təsir etmişdir və onun təsiri əvvəlki xəstəliklərlə müqayisədə misilsiz dərəcədə yüksəkdir. Yeni növ virus yüksək yoluxuculuğa malik olduğundan və asimptomatik şəkildə yayıla bildiyindən, demək olar ki, bütün ölkələr tərəfindən səyahətlərə qadağa qoyulmuş, fəvqəladə vəziyyət elan olunmuş və karantin qaydaları tətbiq edilmişdir. Bu cür vəziyyətdə əsas iqtisadi sənayelər arasında turizm və qonaqpərvərlik sənayesi ən çox zərər çəkmiş sahələrdən olmuşdur. Bütün qonaqpərvərlik sənayeləri arasında hotellər ilk olaraq təsirə məruz qalmışdır. Belə ki, xaricdən turistlərin gəlməsinə və ölkə daxilində səyahətə qoyulan məhdudiyyətlər onların əsas işlərinə birbaşa təsir göstərmişdir.

Məqalədə nəzərə çatdırılır ki, hazırda da koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın tətbiq etdiyi karantin qaydalarına uyğun olaraq mehmanxanaların xüsusi qaydalara tam əməl etmələri tələb olunur.

Məqalədə yeni növ koronavirus tərəfindən törədilən infeksiyanın yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycanla qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhədində tətbiq olunan məhdudlaşdırıcı rejim, o cümlədən dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların gediş-gəlişinə müvəqqəti məhdudiyyətlər qoyulması nəticəsində turizm sahəsində geriləmələrin olduğu faktları göstərilmişdir.

Ölkə rəhbərliyinin turizm sektoruna xüsusi diqqət yetirməsi və bu sahədə düşünülmüş və məqsədyönlü siyasətin davam etdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, pandemiya sonrakı dövrdə turizmin sürətlə bərpaasına nail olunacaq.

Açar sözlər: koronavirus, postpandemiya, hotel biznesi, turizm, qonaqpərvərlik sənayesi, səyahətə qoyulan məhdudiyyətlər

ABSTRACT

This article aims to examine the impact of the spread of the novel coronavirus (SARS-CoV-2) disease (COVID-19) on the market performance of the hotel business in the Republic of Azerbaijan. The article also stresses the importance of preventing situations that could affect the tourism sector in the post-pandemic period and creating a flexible management mechanism in this direction. In addition, the need to comply with the requirements of the flexible management mechanism to adapt to new and unforeseen situations was considered in the article too.

The research touches upon the role of tourism in the well-being of the population and the need for globally coordinated action to reduce the impact of the coronavirus pandemic on tourism.

The results show that the pandemic has a negative impact on tourism revenues and its effects are unprecedentedly high compared to previous illnesses. As because of the virus is highly contagious and can spread asymptotically, countries have virtually banned travel, declared a state of emergency and imposed quarantine rules. During such a negative situation, the tourism and hospitality industry suffered the most among all major economic industries. Of all the hospitality industries, hotels are the first to be affected. Thus the restrictions on the influx of tourists from abroad and restrictions on travel within the country directly affect their core business.

The article notes that in connection with the coronavirus pandemic, hotels are still required to fully comply with special rules in accordance with the quarantine rules applied by the Task Force under the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan. The article also reflects that tourism is being delayed due to temporary restrictions on travel in most countries of the world, as well as the restrictive regime implemented at the state border between Azerbaijan and neighboring countries to prevent the spread of the coronavirus infection.

The special attention by the government to the tourism sector and the continuation of a well-thought-out and purposeful policy in this area give reason to believe that in the post-pandemic period, rapid recovery of tourism will be achieved.

Keywords: coronavirus, post-pandemic, hotel business, tourism, hospitality industry, restrictions on travel.

GİRİŞ

2019-cu ilin dekabr ayında Çində aşkar edilən koronavirus xəstəliyi (COVID-19) pandemiya səviyyəsinə çatmış və 2022-ci ilin aprel ayına qədər bütün dünyada 491 milyondan çox insana təsir edərək bütün dünyada 6 milyondan çox insanın ölümünə səbəb olmuşdur [9].

Azərbaycan Respublikası üzrə 2022-ci ilin aprel ayı üçün ümumi statistika göstəricilərinə əsasən 792 061 nəfər infeksiyaya yoluxub 9 697 nəfər isə bu xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdir [6].

Bu yeni virus (COVID-19) olduqca yoluxucu olduğundan və asimptomatik şəkildə yayıla bildiyinə görə, demək olar ki, bütün ölkələr tərəfindən səyahət qadağaları tətbiq edilmiş, fəvqəladə vəziyyət elan edilmiş və komendant saati tətbiq olunmuşdur. Mövcud neqativ vəziyyətdə bütün əsas iqtisadi sahələrdən ən çox zərər çəkən turizm və qonaqpərvərlik sənayesi olmuşdur.

Böyük bir sağlamlıq böhranı kimi COVID-19 pandemiyası bir çox tədqiqatçının diqqətini çəkdi və bu koronavirusun yayılması zamanı insanların davranış qaydalarının yaradılmasına səbəb oldu [3-5].

Məqələdə koronavirus pandemiyasının müxtəlif dalğaları zamanı çətinlikləri və onları müşayiət edən mübarizə mexanizmləri üçün keyfiyyətli metoddan istifadə edilməsinin zəruriliyi ən üst planda verilmişdir.

Koronaviruslar (CoV) adi soyuqdəymə simptomlarından Yaxın Şərq Tənəffüs Sindromu (Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus - MERS - CoV) və Şiddətli Kəskin Tənəffüs Sindromu (Severe Acute Respiratory Syndrome-SARS - CoV) kimi daha ciddi patologiyalara qədər müxtəlif xəstəliklərə səbəb olan böyük bir virus ailəsidir. Koronaviruslar zoonoz infeksiyalar kimi heyvanlardan insanlara da keçə bilər. Koronavirus xəstəliyinin (COVID-19) gedişatı yüngül simptomlardan xəstəliyin ağır formalarına qədər dəyişir.

(COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ TURİZM SAHƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

Turizm insanların yaşadıkları yerdən müəyyən məqsədlərlə başqa ərazilərə, rayonlara, şəhərlərə və ölkələrə gediş-gəlişidir. Turizm əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsidir və böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Turizm sektorundan alınan valyuta həm dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi, həm də ehtiyac duyulan sahələrə investisiya qoyuluşu üçün mənbə rolunu oynayır.

Koronavirus (COVID-19) pandemiyası digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da turizm sektoruna təsirsiz ötürməyib və 2020-ci ilin mart ayından etibarən bu sektorda tənəzzül müşahidə olunmağa başlanmışdır. Koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq üçün Azərbaycanla qonşu ölkələr arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejimin, eləcə də dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların səfərlərinə müvəqqəti məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi nəticəsində turizm sahəsində geriləmələr qaçılmaz olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının sərhəd qapılarından keçənlərin sayı 17464,3 min nəfər olduğu halda, 2020-ci ildə bu rəqəm 4028,3 min nəfər olub. 2019-cu ildə Azərbaycana gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı 3 milyon 170 min 373 nəfər olduğu halda, pandemiya nəticəsində bu rəqəm 2020-ci ildə 795 min 722 nəfərə düşüb. Pandemiya ilə əlaqədar qapanmalar turist səfərlərinin sayında kəskin azalma ilə nəticələnmişdir. Turagentlər və turoperatorlar tərəfindən qrup və fərdi şəkildə satılan turizm yollayışlarının sayı 2019-cu ildə 63 885 ədəd olduğu halda, 2020-ci ildə bu rəqəm 5 342 ədəd təşkil etmişdir [7].

2021-ci ilin yanvar ayının sonundan ölkəmizdə daxili turizm sahəsində yenidən canlanma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Xüsusi karantin rejiminin müddətinin uzadılması və sərtləşdirilmiş karantin rejimində tətbiq edilən bəzi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması barədə” 16 yanvar 2021-ci il tarixli qərarına əsasən, şəhərlərarası və rayonlararası nəqliyyatın hərəkəti bərpa edilmiş, bu da daxili turizm xidmətlərindən istifadəyə birbaşa təsir göstərmişdir. Beləliklə, bölgələrdə mehmanxana və istirahət mərkəzlərinə üz tutan vətəndaşların sayı artmışdır. 2021-ci ilin mart ayı ilə 2020-ci ilin həmin dövr üçün yerli turistlərin sayını müqayisə etdikdə 21 faizdən çox olması müşahidə olunur.

Nazirlər Kabinetinin 26 may 2021-ci il tarixli “Xüsusi karantin rejiminin müddətinin uzadılması və bəzi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2021-ci il 31 may tarixli qərarına

əsasən, respublikanın şəhər və rayonlarından quru və hava yolu ilə sərnişindaşımalarının fəaliyyəti bərpa edilməsi isə yay dövründə turizmin daha da canlanmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin turizm sahəsinə xüsusi maraq göstərməsi, bu sahədə düşünülmüş və məqsədyönlü siyasətin davam etdirilməsi postpandemiya dövründə turizmdə sürətli canlanmanın əldə ediləcəyini deməyə əsas verir.

Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə şanlı ordumuzun Böyük Qələbəsi, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası, şübhəsiz ki, qarşıdakı dövrdə iqtisadiyyatın və turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradacaqdır. Çünki düşməndən təmizlənmiş torpaqlarda turizm potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Füzuli, Şuşa, Kəlbəcər, Zəngilan və Laçın rayonlarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan və mühüm turizm potensialına malik olan Azıx mağarası Qarabağın Xocavənd rayonunun Azıx və Salakətin kəndləri arasında, Füzuli şəhərindən 14 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşir [8]. Bundan əlavə, Kəlbəcərin İstisuyu, tarixin müxtəlif dövrlərində tikilmiş qalalar, kilsələr, məscidlər və digər mədəni-tarixi abidələr bu bölgələrin turizm potensialını xeyli artırır. Şuşa şəhərinin yaxın illərdə təkcə Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın, İslam və Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzi statusu alacağı şübhəsizdir. Dünya turistlərinin diqqətini Azərbaycana cəlb etmək üçün hal-hazırda hərtərəfli fəal işlər aparılır [1].

HOTELLƏR QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR.

Bütün qonaqpərvərlik sənayeləri arasında hotellər ilk olaraq təsirə məruz qalanlardır, çünki ölkə daxilində və xaricə səyahətə qoyulan məhdudiyyətlər onların əsas işlərinə birbaşa təsir göstərir. Məsələn, restoranların fəaliyyəti çətdirilmə və ya götürmə xidmətləri ilə qismən təmin edilə bilər, lakin bunu hotellər üçün demək olmaz.

Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın tətbiq etdiyi karantin qaydalarına mehmanxanalardan tam əməl etmələri tələb olunur.

Bu Qaydalar koronavirus COVID-19 infeksiyası ilə bağlı elmi araşdırmalara, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının, Birləşmiş Millətlər Dünya Turizm Təşkilatının, Avropa Hotel, Restoran, Kafe və Barlar Assosiasiyasının təcrübə və tövsiyələrinə, həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisində qüvvədə olan müvafiq metodiki göstərişlərə, habelə tənəffüs orqanlarının xəstəliklərinin profilaktikası və onlara qarşı mübarizə sahəsində uğurlu nəticələr əldə etmiş xarici ölkələrin və şəhərlərin təcrübəsinə əsaslanır [2].

Bu dövrdə ölkə ərazisindəki hotellər fəaliyyətini mehmanxanalar üçün xüsusi metodiki göstərişlərə əsasən təşkil edib. Otelə daxil olan qonaqların və işçilərin hərərəti yoxlanılır. Otelin restoranında masalar arasındakı məsafə iki metr olmasına nəzarət edilir. Ailə qonaqları istisna olmaqla, hər masada ikidən çox müştərinin oturmasına icazə verilmir. Hoteldə sosial məsafənin qorunmasında vacib məsələlərdən biridir.

Hotel rəhbərliyi hava-damcı yolu yoluxucu xəstəliklərin, xüsusən də COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün işçilər üçün maarifləndirmə işləri aparır və təlimlər keçirir. Bu məşğələlər fiziki (sosial) məsafədən, o cümlədən imkan daxilində distant qaydalara uyğun aparılır [2].

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə peyvəndləmə prosesinin yüksək sürətlə davam etdirilməsi turizm sektorunun reabilitasiya prosesini sürətləndirməyə imkan verəcək. Bununla belə, qida və xidmət sektorlarında fəaliyyət göstərən təşkilatlar sağlamlıq təhlükəsizliyini gücləndirməklə və ölkənin karantin qaydalarına əməl etməklə prosesə öz töhfələrini verməlidirlər. Davamlı inkişafı təmin etmək üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən iqtisadi qurumlarla səhiyyə müəssisələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə yaradılmalıdır. COVID-19 pandemiyası göstərir ki, dünya gələcək böhranlardan sığortalanmamışdır. Onu da nəzərə alaraq ki, pandemiyadan əvvəl, yəni 2019-cu ildə dünyada turist səyahətinin səviyyəsi pik həddə çatmışdı. Bundan əlavə, turizmin inkişafı təkcə iqtisadi səmərə vermir, həm də epidemiyaların yayılmasını qaçılmaz edir. COVID-19 pandemiyasından və virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün atılan addımlardan öyrənilməli çoxlu dərslər var. Bu böhran artıq iş tərzinin güclü və zəif tərəflərini ortaya qoydu və insanların daha böyük faydalar üçün bir araya gələ biləcəyini göstərdi.

Bütün dünyanı bürüyən və on minlərlə insanın ölümünə səbəb olan Covid-19 epidemiyasının təsirləri bu gün də davam edir. Onun sonu ilə bağlı proqnoz vermək mümkün olmadığı kimi bitməsinin nəticələrinin necə olacağını proqnozlaşdırmaq da çox çətinidir. Məqalədə koronavirusun turizm sektoruna müsbət və mənfi təsirləri qeyd edildi və epidemiyadan sonra mümkün dəyişikliklər və yeniliklərlə bağlı proqnozlar irəli sürüldü.

Koronavirusdan sonra turizm sektorunun yüksək sürətlə rəqəmsal dövrə keçəcəyi gözlənilir və bir təcrid dövrünün başlayacağını söyləmək olar. Dünyanın bir çox ölkələrində və o cümlədən Azərbaycanda da robot dövrü başlayacaq, təmassız əməliyyatlar ediləcək, sosial məsafə, gigiyena və sanitar qaydalar başlayacağı prioritet seçim olacağı proqnozlar arasındadır. Steril mətbəxlər, dezinfeksiya edilmiş nəqliyyat vasitələri və hotel otaqları, turizm işçiləri və turistlər tərəfindən maska və əlcəklərə tələbatın artması, otaq qapı kartlarında təmassız istifadələr və bu kimi yeniliklər baş verəcəkdir. Bütün bunların maliyyə yükü yüksək olsa da, yeni bir marketinq texnologiyası kimi meydana çıxır. Bundan sonra “hər şey daxil sistem” əvəzinə “hər şey gigiyenik sistem” kimi təqdim olunacaq. Bütün bunlar turizmdə yeni dövrün başlayacağını göstərir. Digər mühüm amil isə sağlamlıq turizminin zirvəyə çatacağı düşüncəsidir. Bu dövrdə alternativlərin və sağlamlıq imkanlarının artması qiymətlərin aşağı düşməsinə və tələbin artmasına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Bayramov V.İ. Turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətdir - Xalq qəzeti, 2021, 20 iyun
- 2) Azərbaycan Respublikası Nazirlər 2 Kabinetinin 2020-ci il 8 avqust tarixli 287 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə Azərbaycan Respublikasında mehmanxanaların fəaliyyətinin təşkili QAYDALARI
- 3) Torales J, O'Higgins M, Castaldelli-Maia JM, Ventriglio A. The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. Int J Soc Psychiatry. 2020 Mar 31;
- 4) van Gelder N, Peterman A, Potts A, O'Donnell M, Thompson K, Shah N, et al. COVID-19: Reducing the risk of infection might increase the risk of intimate partner violence.
- 5) Li S, Wang Y, Xue J, Zhao N, Zhu T. The impact of COVID-19 epidemic declaration on psychological consequences: A study on active Weibo users. Int J Environ Res Public.
- 6) <https://koronavirusinfo.az/az/page/statistika/azerbaycanda-cari-veziyyet>
- 7) <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
- 8) https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C4%B1x_ma%C4%9Faras%C4%B1
- 9) <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA POST - PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ ANTIİNFLYASIYA TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARIN MİLLİ İQTİSADİYYATA TƏSİR DƏRƏCƏSİ

ANTI - INFLATIONARY MEASURES IN POST-PANDEMIC CONDITIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE DEGREE OF THEIR IMPACT ON THE NATIONAL ECONOMY

Assoc., ph.d. Sakina Hajiyeva,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-1031-937

Assoc., ph.d. Jamal Hajiyev,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics

ORCID NO: 0000-0002-6409-3010

head teacher Shahin Mustafayev,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-1604-5858

student for a degree Azer Mazanov,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-6944-6292

XÜLASƏ

İnflyasiya ümumi iqtisadi kateqoriyalar sisteminə aid olan və əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olduğu ictimai-iqtisadi formasiyalarda özünü göstərən "makroiqtisadi xəstəlikdir". Müasir inflyasiya bir çox amillərin təsiri altında formalaşır. İnflyasiyanın əsas amillərinə, ilk növbədə, pul tədavülü qanununun tələblərinin pozulması aiddir. Həddindən artıq pul vəsaiti kütləsi, adətən, normadan artıq pul emissiyası hesabına formalaşır. Bu zaman real iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olmayan bankların kredit ekspansiyası baş verir. Bu məsələ pul vəsaitlərinin fond bazarlarına və möhtəkər əməliyyatlara yönəldilməsində təzahür edir. Milli valyutanı qorumaq məqsədi ilə Mərkəzi Bank xarici valyutanın alqı - satqısını həyata keçirir, bu zaman ixrac gəlirinin əmələ gəlməsi dövrüyyədə olan pul kütləsini artırır. İnflyasiya "xəstəlik" olduğundan onun müəyyən "simptomları" mövcuddur. Onlara ölkənin milli valyutasının dəyərsizləşməsini, qiymətlərin qalxması nəticəsində onların alıcılıq qabiliyyətinin düşməsini aid etmək olar. İnflyasiya dövlət gəlirləri və xərclərinin arasında qeyri - tarazlıq ilə müşayiət olunan, Mərkəzi Bankın müstəqil pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi imkanları məhdud olan istənilən iqtisadi inkişaf modellərinə xasdır. İnflyasiya ölkənin milli iqtisadiyyatına olduqca böyük zərbələr endirir. İnflyasiya qiymət və mənfəət normasının yüksəlməsinə səbəb olaraq, əvvəlcə konyunkturanın canlanması amili kimi çıxış edir, lakin inflyasiya prosesi dərinləşdikcə, o, aparıcı qüvvədən tədricən "mənfi qəhrəmana" çevrilir və ölkədə sosial-iqtisadi gərginliyi artırır. Bu "xəstəliyə" qarşı dövlət xüsusi tədbirləri həyata keçirməlidir. "Azərbaycan Respublikasında post - pandemiya şəraitində antiinflyasiya tədbirləri və onların milli iqtisadiyyata təsir dərəcəsi" məqaləsi dünyanın bəlasına çevrilmiş inflyasiyaya həsr olunub. Məqalədə dövlətin həyata keçirdiyi antiinflyasiya tədbirləri haqqında məlumat verilib, onların milli iqtisadiyyata təsir dərəcəsi təhlil edilib.

Açar sözlər: İnflyasiya, Pul - kredit siyasəti, Antiinflyasiya tədbirləri

ABSTRACT

Inflation is a "macroeconomic disease" that belongs to the system of general economic categories and manifests itself in socio-economic formations in which commodity-money relations exist. Modern inflation is formed under the influence of many factors. The main factors of inflation are, first of all, violations of the requirements of the law of monetary circulation. The excess mass of cash is usually formed due to the emission of money exceeding the norm. At the same time, credit expansion takes place in banks that do not meet the requirements of the real economy. This issue is manifested in the orientation of funds towards stock markets and specious transactions. In order to protect the national currency, the Central Bank carries out the purchase and sale of foreign currency, while generating export income increases the money supply in circulation. Since inflation is a "disease", there are certain "symptoms" of it. They can be attributed to the devaluation of the country's national currency and the decline in their purchasing power as a result of rising prices. Inflation is inherent in any models of economic development, accompanied by an imbalance between state revenues and expenditures, with limited opportunities for the implementation of the central bank's independent monetary and credit policy. Inflation is inflicting a long blow to the country's national economy. Inflation initially acts as a factor in the revival of the conjuncture, as the price and profit norm rise, but as the inflation process deepens, it gradually turns from the leading force into a "negative hero" and increases the socio-economic tension in the country. The state against this "disease" should implement special measures. The article "anti - inflationary measures in post-pandemic conditions in the Republic of Azerbaijan and the degree of their impact on the national economy " is devoted to inflation, which has become a scourge of the world. The article provides information on anti-inflationary measures implemented by the state and analyzes the degree of their impact on the national economy.

Keywords: Inflation, Monetary policy, Anti-inflation measures

GİRİŞ

İnflyasiya ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif dərəcədə təsir göstərə bilər:

- o, istehsal sahəsindən kapitalı tədavül sahəsinə yönəldir, burada kapital daha tez dövr edir və böyük gəlirlər gətirir;
- pul tədavülü qanununun pozulması ilə əlaqədar ölkənin əmtəə dövriyyəsinin pozulmasına gətirib çıxarır;
- istehlak tələbatında dəyişikliklərə, mallara, real tələbatdan asılı olmayaraq, pullardan "qaçmağa" gətirib çıxarır;
- tələb və təklif nisbətinin normal strukturunu təhrif edir;
- möhtəkir ticarəti gücləndirir;
- kredit sisteminə mənfi təsir göstərir;
- ölkənin pul sisteminin dağılmasına gətirib çıxarır;
- pulun dəyərsizləşməsi pul yığımlarına marağı zəiflədir [10].

İnflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələri aşağıdakı məsələlərdə ifadə olunur:

- debitor və kreditorlar, əhali qrupları, istehsal sahələri, regionlar, rəqabət aparıcı strukturlar, dövlət, firmalar, əhali arasında gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində;
- əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin və dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin pul yığımlarının dəyərdən düşməsində;
- sabit pul gəlirlərinin alıcıları tərəfindən inflyasiya vergisinin daim ödənilməsində;
- qeyri-bərabər qiymət artımı, bu isə fərdi sahələrdə mənfəət normalarının bərabərsizliyini və təkrar istehsalın qeyri - mütənasibliyini artırır;
- dəyərdən düşmüş pulları əmtəə və valyutaya çevirmək istəyinə görə istehlak tələbinin strukturunun təhrif edilməsi və bunun nəticəsində pul vəsaitlərinin dövriyyəsi sürətlənir və inflyasiya prosesi artır;
- durğunluğun möhkəmləndirilməsi, iqtisadi fəallığın azalması, işsizliyin artması, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsində;
- iqtisadiyyata investisiyaların azaldılması və onların risklərinin artırılmasında;
- qiymət, valyuta, faizlər üzərində artan möhtəkir oyunlarda;
- kölgə iqtisadiyyatının fəal inkişafı, onun vergidən "qaçmasında";
- milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin azaldılması və onun real məzənnəsinin digər valyutalara nisbətən təhrif edilməsində;
- sosial təbəqələşmə və nəticədə sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsində [1].

Gördüyümüz kimi, inflyasiya böyük problemdir və onun təsir dairəsi müxtəlifdir. Son nəticədə inflyasiya ölkənin sosial və iqtisadi həyatına böyük mənfi təsir göstərir. Qeyd olunanlar səbəbindən dövlət inflyasiyaya qarşı ciddi mübarizə aparmalıdır. Belə tədbirlər kompleks şəkildə həyata keçirilməli və antiinflyasiya tədbirləri adlanır [5]. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında inflyasiya ilə mübarizə aparır, antiinflyasiya tədbirlərini həyata keçirir. Ölkəmiz pandemiyanın mənfi təsirlərini uğurla dəf edərək, onları minimuma endirərək, hazırkı post - pandemiya şəraitində antiinflyasiya tədbirləri yeni istiqamət almışdır.

Dövlətin antiinflasiya siyasətinin məqsədi nəyin bahasına olursa olsun inflasiyanı "boğmaq" deyil, ölkədə iqtisadi artıma, məşğulluğa, qiymət sabitliyinə nail olmaq üçün inflasiya proseslərini idarə etməkdir. İnflasiyanın tənzimlənməsinin əsas üsulları makroiqtisadi şəraitdən, inflasiyanın sürətindən, onun yaranma amillərindən, bazar və dövlət tənzimlənməsinin mümkün birləşməsindən asılı olaraq istifadə olunur [9].

TƏDQIQAT METODLARI

Dünya təcrübəsi inflasiyaya qarşı metodların zəngin təcrübəsini toplayıb. Onlar olduqca müxtəlifdir. Bu metodların kompleks şəkildə istifadəsi dövlətin inflasiyaya qarşı mübarizəsində səmərə gətirəcək. Ümumiyyətlə, antiinflasiya tədbirlərin müxtəlifliyindən, onları iki əsas istiqamət üzrə müəyyən etmək olar:

- monetar (pul - kredit);

- fiskal (büdcə - vergi) [2].

Antiinflasiya tədbirlərin monetar (pul - kredit) istiqamətinin aşağıdakı alətləri mövcuddur:

- Pul kütləsinin, təqdim edilən kreditlərin həcmnin artımına məhdudiyətlərin tətbiq edilməsi;

- Uçot dərəcəsinin artırılması;

- Məcburi ehtiyatlar normasının artırılması;

- Açıq bazarda dövlət qiymətli kağızların satışının həyata keçirilməsi [8].

Antiinflasiya tədbirlərin fiskal (büdcə - vergi) istiqamətinin aşağıdakı alətləri mövcuddur:

- dövlət xərclərinin azaldılması;

- birbaşa və dolaylı vergilər dərəcələrinin artırılması, vergi güzəştlərinin ləğvi, yəni büdcəyə vergi daxilolmalarının artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi [6];

- amortizasiya ayırmaları üzrə qaydaları və normaları tənzimləyən məsələlərin sərtləşdirilməsi.

Mərkəzi Bank antiinflasiya siyasətində xüsusi rol oynayır. Mərkəzi Bankın antiinflasiya siyasətinin iki əsas istiqaməti mövcuddur:

- stimullaşdırıcı siyasət;

- ləngidici siyasət [3].

Stimullaşdırıcı siyasətin əsasını "ucuz kreditlər" siyasəti təşkil edir. Ləngidici siyasətin əsasını isə "bahalı kreditlər" siyasəti təşkil edir.

İnflasiyanın tənzimlənməsi üsullarının seçilməsi ölkə qarşısında duran vəzifələrdən asılıdır. Əgər məqsəd iqtisadi artımın qarşısını almaqdan ibarətdirsə, deflyasiya siyasəti aparılır; əgər məqsəd - artımın stimullaşdırılmasıdırsa, bu zaman "gəlir" siyasəti və ekspansionist pul-kredit siyasəti həyata keçirilir [4].

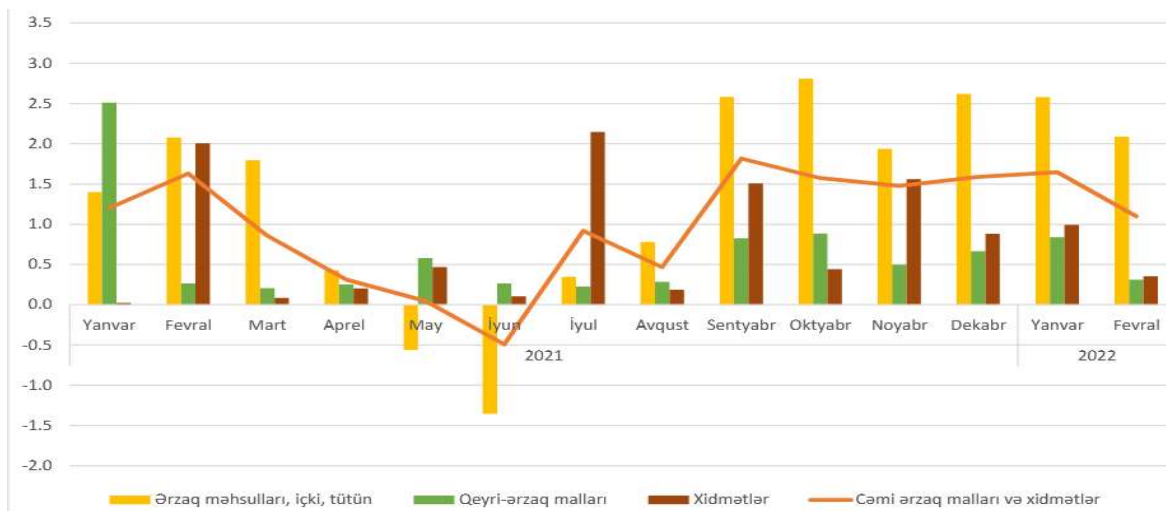
İnflasiya templərinin aşağı salınmasında və pul tədaviyünün sabitləşməsində pul islahatları xüsusi yer tutur. Onlar ölkənin məqsədlərindən və iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Pul islahatları vasitəsilə yalnız müvəqqəti sabitliyə nail olmaq mümkün olur. Müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə pul islahatları müxtəlif stabilləşmə və pul-kredit siyasətinin mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilməsi planları çərçivəsində antiinflasiya proqramları ilə əvəz olunur [7].

Cədvəl 1. 2012 - 2022 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında istehlak qiymətləri indeksinin dinamikası [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

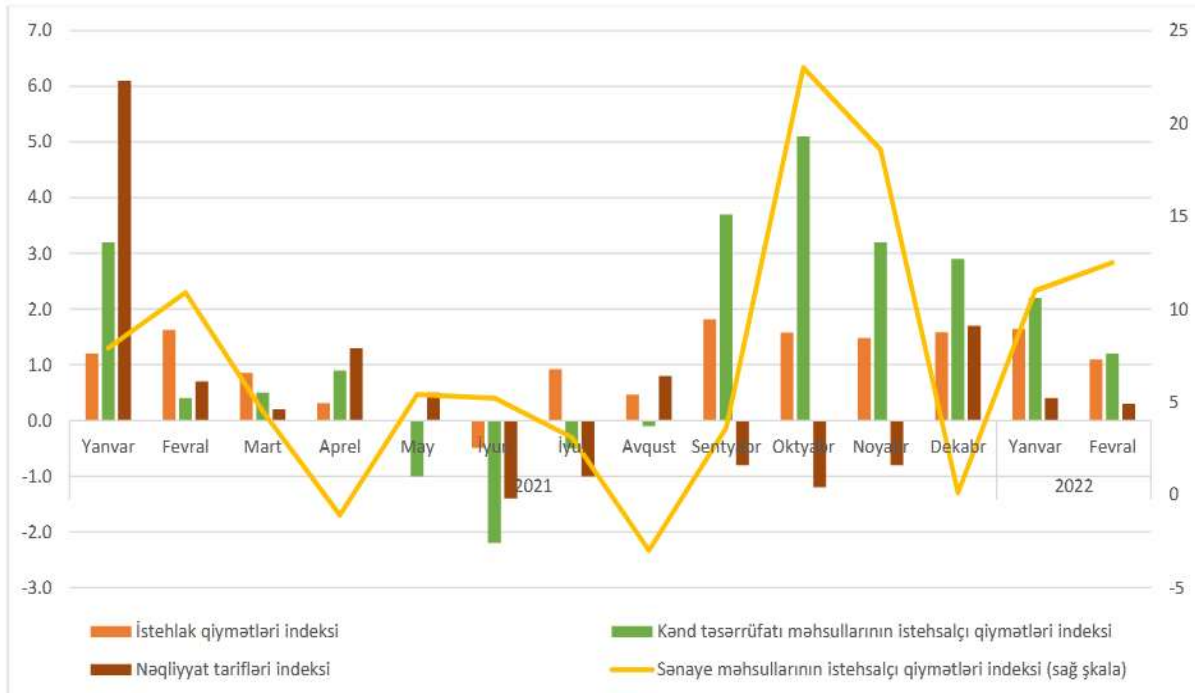
İllər	İstehlak qiymətləri indeksi, ortaillik (faizlə)
2012	1,1%
2013	2,4%
2014	1,4%
2015	4,0%
2016	12,4%
2017	12,9%
2018	2,3%
2019	2,6%
2020	2,8%
2021	6,7%
2022 - yanvar	12,5%
2022 - fevral	12,2%

Cədvəl 1- dən göründüyü kimi 2021 - ci il ilə müqayisədə 2022 - ci ilin yanvar ayında istehlak qiymətləri indeksinin, yəni ölkədə inflyasiya səviyyəsi 5,8 % artmışdı və çaparaq inflyasiya səviyyəsinə çatmışdı. Bu isə təhlükəli məqamdı və hökumət antiinflyasiya tədbirlərini həyata keçirməyə başladı. Burada əsas məqsəd istehlak qiymətlərinin səviyyəsini nəzarət altında saxlamaqdır. Artıq 2022 - ci ilin fevral ayı üzrə bu səviyyədə azacıq da olsa irəliləyiş müşahidə edilirdi. Belə ki, 2022 - ci ilin yanvar ayı ilə müqayisədə fevralda istehlak qiymətlərinin səviyyəsində 0,3% azalma baş verdi. Ümid edirik ki, növbəti aylarda da, ölkədə uğurlu monetar siyasəti davam etdiriləcək.

Şəkil 2. Qiymət indeksləri, faizlə (əvvəlki aya) nisbətən [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

Şəkil 3. İstehlak qiymətləri indeksləri, faizlə (əvvəlki aya) nisbətən [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

Şəkil 2 və 3 - də müvafiq olaraq qiymət indeksləri və istehlak qiymətləri indeksləri səviyyəsinin qrafik təsviri verilib. Bu qrafiklərdən görüldüyü kimi 2022 - ci ilin fevral ayında cüzi də olsa azalmalar müşahidə edilir.

Cədvəl 4. 2012 - 2022 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ÜDM deflyatorun göstəricisi [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

İllər	ÜDM deflyatoru
2012	101,5
2013	99,6
2014	98,6
2015	91,1
2016	114,7
2017	116,0
2018	111,5
2019	100,2
2020	92,4
2021	121,3
2022 - yanvar	139,5
2022 - fevral	144,7

Cədvəl 4 - dən göründüyü kimi 2021 - ci il ilə müqayisədə ölkənin vacib makroiqtisadi göstəricisi olan ÜDM deflyatorunun səviyyəsi 2022 - ci ilin yanvar ayında 18,2 vahid, 2022 - ci ilin fevral ayında isə 23,4 vahid artmışdı.

Cədvəl 5. 2014 - 2022 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında uçot dərəcələri [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

İllər	Uçot dərəcəsi
2014	3,5%
2015	3,00%
2016	15%
2017	15%
2018	9,75%
2019	7,50%
2020	6,25%
2021	7,25%
2022 - январь	7,50%
2022 - февраль	7,50%
18.03.2022 - ci il taxindən etibarən	7,75%

Cədvəl 5 - də inflyasiya ilə mübarizədə vacib göstərici olan uçot dərəcələri təqdim edilib. Dövriyyədə pul kütləsinin əmtəə kütləsi ilə təmin olunmayan hissəsində artım baş verəndə pulun dəyərdən düşməsi müşahidə edilir. Bu neqativ hal ilə mübarizənin təsiredici metodlarından biri uçot dərəcəsinin arımıdır. Mərkəzi Bank sərt siyasətini həyata keçirir, bununla dövriyyədə pul kütləsi azalmağa meyillidir. 2020 - ci il ilə müqayisədə 2021 - ci ildə uçot dərəcəsi 1% artırıldı, artıq 18.03.2022 - ci ildən ölkəmizdə uçot dərəcəsi 7,75%, bu isə 2020 - ci il ilə müqayisədə 1,5% çoxdur.

Cədvəl 6. 2012 - 2022 - ci illərdə Azərbaycanda pul aqreqatların icmalı (mln. manatla) [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

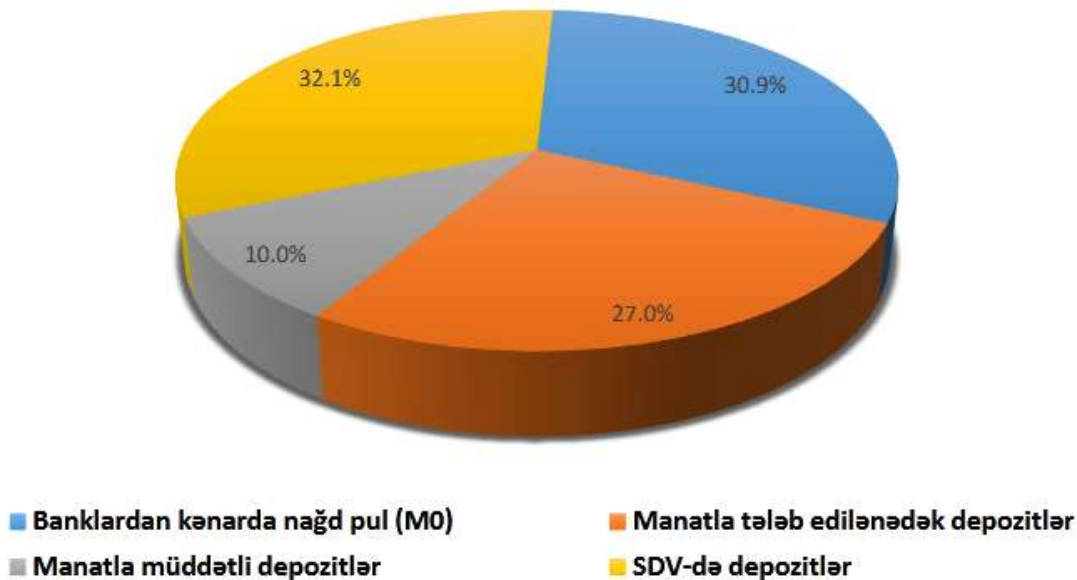
İllər	M ₀	M ₁	M ₂	M ₃
2012	9256.6	11122.1	13806.4	16775.3
2013	10458.7	12736.9	16434.8	19289.4
2014	10152.4	12830.4	17435.8	21566.4
2015	4775.9	6897.2	8678.3	21286.9
2016	6376.9	8960.3	11546.3	20889.6
2017	7490.3	10544.2	12466.4	22772.1

2018	7601.4	12274.6	14643.6	24060.4
2019	9501.1	15397.9	18238.6	28866.3
2020	10773.4	17864.6	20305.5	29185.8
2021	10940.8	20572.5	23874.9	34646.6
2022 - yanvar	10284.3	19761.9	23113.7	34647.6
2022 - fevral	10482.6	19632.1	23010.4	33884.1

Cədvəl 6 - dan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında ümumi pul kütləsini xarakterizə edən pul aqreqlərində müəyyən azalmalar müşahidə edilir. Bu isə həyata keçirilən düzgün monetar siyasətinin nəticəsidir. Konkret olaraq pul aqreqləri üzrə təhlilimizin nəticələri belədir:

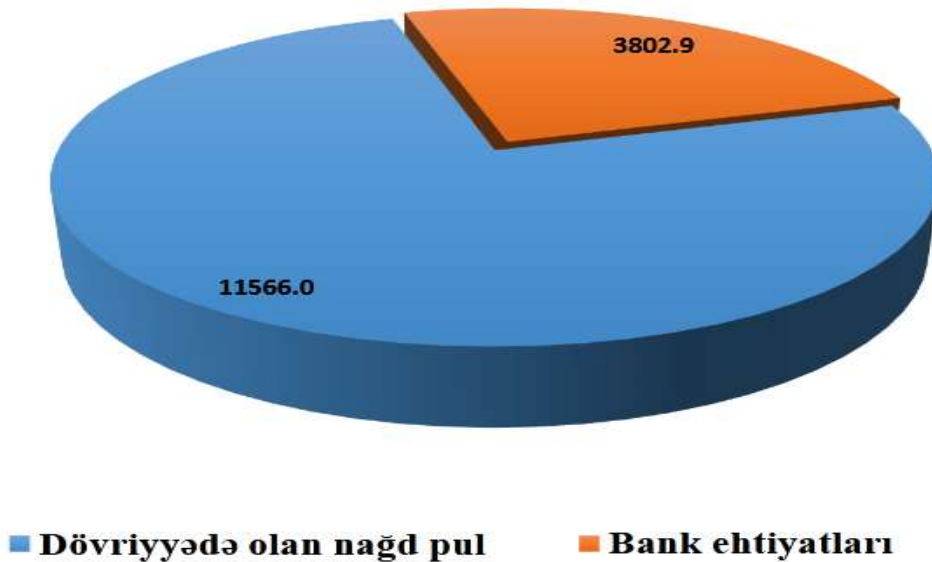
- **M₀** aqreqləri üzrə 2021 - ci il ilə müqayisədə 2022 - ci ilin fevral ayında 458,2 mln. manat azalma müşahidə edildi;
- **M₁** aqreqləri üzrə 2021 - ci il ilə müqayisədə 2022 - ci ilin fevral ayında 940,4 mln. manat azalma müşahidə edildi;
- **M₂** aqreqləri üzrə 2021 - ci il ilə müqayisədə 2022 - ci ilin fevral ayında 864,5 mln. manat azalma müşahidə edildi;
- **M₃** aqreqləri üzrə 2021 - ci il ilə müqayisədə 2022 - ci ilin fevral ayında 762,5 mln. manat azalma müşahidə edildi.

Şəkil 7. Geniş mənada pul kütləsinin (M_3) tərkibi, (01.03.2022) [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

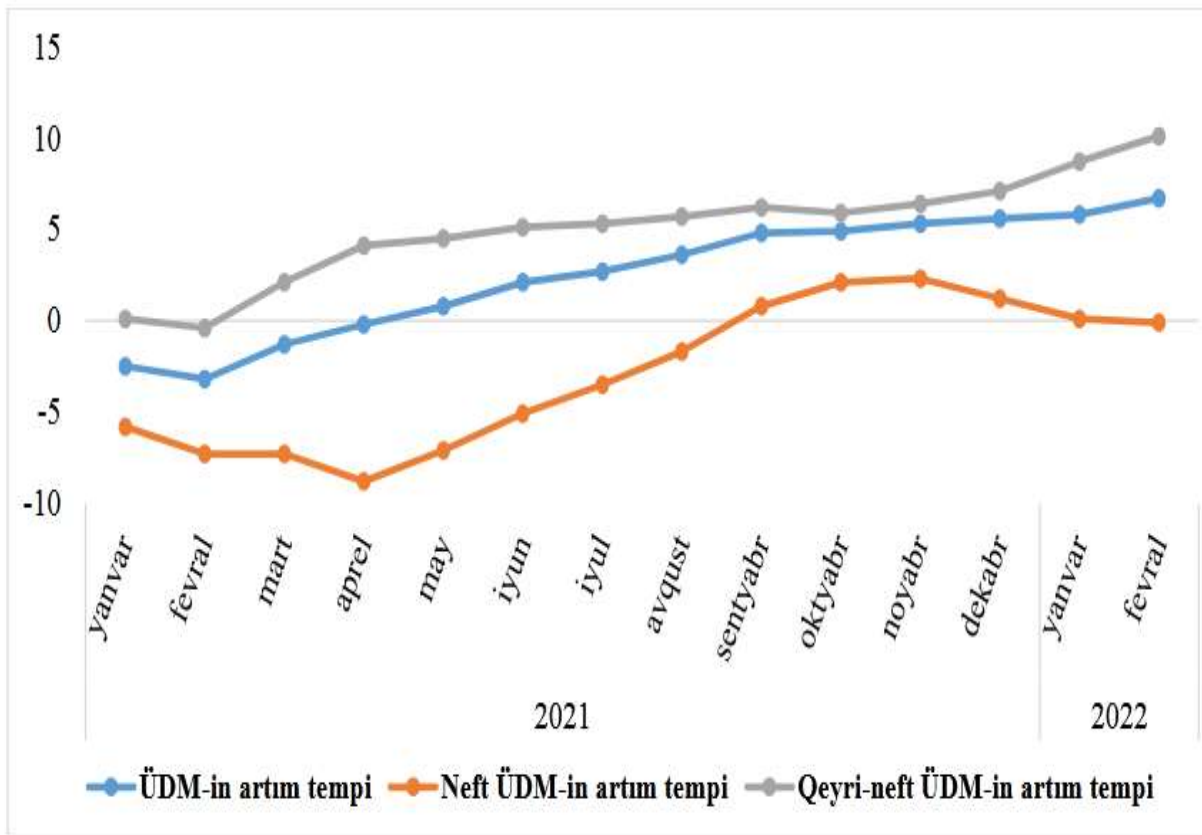
Şəkil 7 - də 01.03.2022 - ci ilə olan pul kütləsinin diaqram təsviri verilib. Buradan görüldüyü kimi ümumi pul kütləsində M_0 pul aqreqatının payı 30,9%, M_1 pul aqreqatının payı 57,9% ($M_0 + 27\%$), M_2 pul aqreqatının payı 67,9% - dir ($M_1 + 10\%$).

Şəkil 8. Pul bazası, mln. manat (01.03.2022) [11, internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>]

Şəkil 8 - də ölkəmizin 01.03.2022 - ci il tarixinə olan pul bazasının diaqram təsviri verilib. Diaqramdan görüldüyü kimi ölkəmizdə dövriyyədə olan nağd pul 11566,0 mln. manat, bank ehtiyatları isə 3802,9 mln. manatdır. Deməli Azərbaycanda 01.03.2022 - ci il tarixinə pul bazası 15368,9 mln. manat təşkil edirdi, bu isə 2022 - ci ilin yanvar ayı ilə müqayisədə 52,3 mln. manat azdır.

Şəkil 9. Ümumi Daxili Məhsulun dinamikası, faizlə [11, internet - mənbə: [https:// www. cbar. az/](https://www.cbar.az/)]

Şəkil 9 - da ÜDM - un dinamikasının qrafik təsviri verilib. Ümumiyyətlə ÜDM ən vacib makroiqtisadi göstəricilərdən biri hesab edilir. Onun müsbət artım dinamikası ölkədə makroiqtisadi tarazlıq haqqında bəhs edir. Bu isə inflyasiyanın səviyyəsinə öz müsbət təsirini göstərir. Qrafikdən görüldüyü kimi ÜDM - un müsbət artım tempi müşahidə olunur, belə ki 2022 - ci ilin yanvar və fevral aylarında əvvəlki dövr ilə müqayisədə müvafiq olaraq 5,8% və 6,7% - lik artım nəzərə çarpır. Sevindirici hal ondan ibarətdir ki, qeyri - neft ÜDM - nın artımını neft ÜDM - nın artımını üstələyir. 2022 - ci ilin yanvar və fevral aylarında qeyri - neft ÜDM - nun əvvəlki dövr ilə müqayisədə müvafiq olaraq 8,7% və 10,1% - lik artım müşahidə edilirdi. 2022-ci ilin yanvar-mart aylarında ölkədə 30037,0 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6,8 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur [12, <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5180>].

Aparılan təhlillər bir daha sübut edir ki, ölkə inflyasiya ilə mübarizədə düzgün yoldadır və bundan sonra da həyata keçirilən antiinflyasiya tədbirləri ölkəmizdə inflyasiyanın səviyyəsini bir qədər də aşağı salacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Təhlillərin aparılması nəticəsində belə bir nəticəyə gəlik ki, Azərbaycan Respublikasında post - pandemiya şəraitində inflyasiyaya qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün iki istiqamətdə kompleks fəaliyyət göstərmək lazımdır:

1. Təcili antiinflyasiya tədbirləri;
2. Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi üçün strateji xəttin müəyyən edilməsi.

Bu üsulun mahiyyəti sadədir - təcili tədbirlər inflyasiyanın artım templərini aşağı salacaq, güclü iqtisadiyyat isə gələcək inflyasiya hücumlarına səmərəli müqavimət göstərə biləcək.

Bu məqamda dövlət inflyasiyanın artım templərini azaltmaq üçün təcili tədbirlər görməlidir:

- İqtisadiyyata yeni pul axımının məhdudlaşdırılması. İqtisadiyyata pul daxil olan əsas kanal kreditlərdir. Bunun qarşısını almaq üçün elə etmək lazımdır ki, kreditləri götürmək sərfəli olmasın. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank uçot faiz dərəcəsini artırır, bunun ardınca isə kommersiya bankları kreditlər üzrə illik faiz dərəcəsini artırır. Nəticədə, pul depozitə qoymaqdan daha sərfəli olur, nəinki kredit götürmək. Bu məsələ təkcə inflyasiyanın templərini deyil, həm də ölkədə iqtisadi fəallığı azaldacaq - əhalinin çox hissəsi vəsaitlərin qənaət rejiminə keçəcək və bu da iqtisadi tənəzzülünə səbəb olacaq.

- Bank sisteminə nəzarət etmək. Bildiyimiz kimi inflyasiya pula zərbə vurur. Pullar isə banklar tərəfindən idarə olunur. Ölkədə maliyyə axınlarına nəzarət etmək lazımdır. Geri qaytarılmayan kreditlərin verilməsinə yol vermək olmaz, həmçinin banklar tərəfindən iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrinin kreditləşdirilməsini təmin etmək lazımdır.

- Sosial əhəmiyyətli malların qiymətlərinə nəzarət etmək. İnflyasiyanın sürətlə artdığı dövrdə dövlət çörəyin, unun, yağın, ətin və digər ilk zərurət mallarının qiymətlərinə nəzarət etməlidir. İnsanları sakitləşdirmək lazımdır-onlara vəziyyətin nəzarət altında olduğunu və tezliklə hər şeyin düzələcəyini çatdırmaq lazımdır. Ancaq bu malların qiymətlərini tənzimləmək və ya ticarət əlavəsini məhdudlaşdırmaq kifayət deyil. İstehsalçılara güzəştli kredit vermək, onlar üçün vergiləri azaltmaq, istehlak etdikləri resursların satınalma qiymətlərini tənzimləmək və s. mühüm məsələləri dəstəkləmək lazımdır.

- İxracatçıların fəaliyyətinə nəzarət etmək. Dövlət kimin üçün sosial əhəmiyyətli malların qiymətinin artmasının qarşısını alır? Öz əhalisi üçün. Yəni, bu qiymətlərlə bu mallar ancaq daxili bazarda satılmalıdır, eyni zamanda, kifayət qədər olmalıdır. Bu zaman "işbazlar" malları aşağı qiymətlərlə alıb xaricə ixrac edə bilirlər. Təbii ki, dövlət ixracatçıların fəaliyyətinə ciddi nəzarət etməli və möhtəkirləri tamamilə neytrallaşdırmalıdır.

Başa düşmək lazımdır ki, təcili antiinflyasiya tədbirlərinin görülməsi ölkəni böhrandan çıxarmayacaq, yalnız milli valyutanın dəyərsizləşmə tempini ləngidəcək. Problemin tam həlli üçün dövlətin strateji xəttini dəyişmək lazımdır.

İnflyasiyanın artması ölkə iqtisadiyyatının zəifliyindən xəbər verir. Problemin həlli - iqtisadiyyatı təcili möhkəmlətmək lazımdır. Bu, inflyasiyaya qarşı aşağıdakı strateji mübarizə üsulları kömək edəcəkdir:

- İnflyasiya üzrə hədəflərinin yerinə yetirilməsi. Böhran zamanı dövlət qısa müddət ərzində vəziyyəti nəzarətə götürməyə borcludur. İlk öncə biznes strukturlarına və əhaliyə maliyyə üzrə istiqamətləri qaytarmaq lazımdır. Bunun üçün cari ilin real və planlaşdırılan inflyasiya göstəriciləri barədə vaxtında dəqiq məlumat vermək lazımdır. Bu, iqtisadiyyatın bərpası proseslərini sürətləndirəcək və cəmiyyətin hakimiyyətə inamını gücləndirəcəkdir. Amma başa düşmək lazımdır ki, inflyasiya hədəfləri doğru olmalıdır. Əks halda hakimiyyət özünə inamını tamamilə itirəcək və növbəti böhran dalğası ölkəni bürüyəcək.

- Bütçə siyasətinin dəyişdirilməsi. İqtisadiyyatın zəifləməsi dövlət büdcəsində pul çatışmazlığına gətirib çıxarır. Təminatlı pul kütləsinin emissiyası problemi həll etməyəcək-yalnız pulun dəyərsizləşməsi prosesi başlayacaq və inflyasiyanın artması davam edəcəkdir.

Bir seçim olaraq, daha güclü iqtisadiyyata malik ölkələrə maliyyə yardımını üçün müraciət etmək olar, lakin bu "borc çuxuruna" bir yoldur. Ona görə də ilk növbədə, dövlətin büdcə siyasətinə yenidən baxmaq lazımdır – xərcləri azaltmaq və büdcənin gəlir hissəsini artırmaq lazımdır. Məsələn, perspektivsiz layihələrin maliyyələşdirilməsini dondurmaq, şişirdilmiş dövlət aparatını azaltmaq, istehsalatların struktur yenidən qurulmasını həyata keçirmək, vergi ödənişlərinin tam həcmdə daxil olmasını təmin etmək və s.

- Biznesin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Sahibkarlar iqtisadiyyatı canlandırmaq və ölkəni böhrandan çıxara biləcək güclü hərəkətverici qüvvədir. Dövlət tərəfindən kiçik və orta biznesin inkişafı üçün

əlverişli mühit yaradılması (qanunvericilik səviyyəsində dəstək, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, korrupsiya ilə mübarizə, mötədil vergitutma və s.) olduqca vacib məsələ hesab edilir.

- İdxalın azaldılması istiqamətində işlərin görülməsi. Milli istehsal müəssisələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır-məhz onlar ÜDM istehsal edir və ölkənin idxaldan asılılığını məhz onlar azaldır. Bu asılılıq nə qədər azdırsa, iqtisadiyyat xarici sarsıntılara bir o qədər davamlı olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Meybullayev M.X “Makroiqtisadiyyata giriş” - dərs vəsaiti, Bakı-2011
2. Абрамова М. А. Деньги, кредит, банки и денежно-кредитная система. Тесты, задания, кейсы. Учебное пособие. - М.: КноРус, 2021.
3. Абрамова М. А. Деньги, кредит, банки. Денежный и кредитный рынки. - М.: Юрайт, 2020. - 437 с.
4. Агеева Н. А. Деньги, кредит, банки: Учебное пособие / Н.А. Агеева. - М.: Риор, 2018. - 432 с.
5. Алиев Б. Х. Деньги, кредит, банки: Учебное пособие / Б. Х. Алиев, С. К. Идрисова, Д.А. Рабаданова. - М.: Вузовский учебник, 2017. - 112 с.
6. Банковское законодательство: учеб. / под ред. Е. Ф. Жукова. - М.: Вузовский учебник, 2017. - 245 с.
7. Белотелова Н. П., Белотелова Ж. С. Деньги. Кредит. Банки. - М.: Дашков и К, 2020. - 380 с.
8. Варламова М.А. Деньги, кредит, банки: Учебное пособие / М.А. Варламова, Т.П. Варламова, Н.Б. Ермасова. - М.: Риор, 2018. - 144 с.
9. Деньги, кредит, банки : учебник / коллектив авторов ; под ред.О.И. Лаврушина. -13 - е изд., стер. - М. : КНОРУС, 2014. - 448 с. - (Бакалавриат)
10. Экономическая теория. Макроэкономика-1, 2. Метаэкономика. Экономика трансформаций: Учебник/Под общ. ред. заслуженного деятеля науки РФ, проф., д. э. н. Г. П. Журавлевой.- 3-е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и к», 2014.- 920 с.
11. internet - mənbə: <https://www.cbar.az/>
12. internet - mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5180>

FEATURES OF THE NATIONAL FINANCIAL MARKET AND THE BANKING SYSTEM

i.e.ü.f.d. dos Səkinə Abdurahim Hacıyeva qızı

Orcid id:0000.0002.1031.9379

Magistr Novruzı Əli Mübariz oğlu

Orcid id:0000.0001.6842.8095

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bank işi

Summary

The transition of the Azerbaijani economy to market relations has led to an increase in the role of the market mechanism in regulating all areas of economic activity. In this regard, the formation of the financial market and the national banking system is directly related to economic reforms in the country. The banking system is an important element of Azerbaijan's financial system. Today, banks often surpass other financial intermediaries in terms of assets, capital and regional coverage. As a result of the privatization of state property, private banks and other financial firms and private enterprises have been established in the country in cooperation with the financial sector.

The development of financial markets is important for the formation and sustainable development of market relations. This is due to the fact that the development of financial intermediaries in the country creates favorable conditions for the mobilization of deposits and the use of these funds to finance investments. The development of the real sector leads to the formation of financial markets, and the development of financial markets is one of the necessary conditions for the development of the real sector. In this regard, there is a great need for scientific research on the relationship between financial markets and the real sector of the economy and their interaction.

The article provides recommendations for the expansion and development of the financial market and banking system infrastructure, as well as the essence, types, participants, subjects, classification, and characteristics of the financial markets and banking system, based on the study and generalization of modern scientific and methodological literature.

Keywords: financial market, banking system, economic development, national financial market, national banking system, resources

SOSIAL-YÖNÜMLÜ QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ DƏSTƏYİ

FINANCIAL SUPPORT IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-FOCUSED NON-PROFIT ORGANIZATIONS

Dr.Sadiqova Ulkar Farhad

Azerbaijan Tourism and Management University

ORCID NO: 0000-0002-2233-0372

XÜLASƏ

Qeyri-kommersiya sektorunun inkişafı dövlətə sosial, mədəni və təhsil funksiyalarının yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Müasir cəmiyyətdə yalnız qeyri-kommersiya təşkilatlarının həll edə biləcəyi müəyyən problemlər var. Qeyri-kommersiya təşkilatları Azərbaycan iqtisadiyyatının kifayət qədər əhəmiyyətli sektorunu təmsil edir. Əgər qeyri-kommersiya təşkilatı maliyyə cəhətdən qeyri-sabitdirsə, o, qarşısında duran sosial vəzifələri yerinə yetirə bilməyəcək. Məqalədə qeyri-kommersiya təşkilatlarının məqsədli kapitallarının fəaliyyətinin təşkili və inkişafının öyrənilməsinin nəticələri və məqsədli kapitalların formalaşdırılması, bu prosesin iştirakçılarını və onun iş şəraitini elan edən qanunvericilik bazasının icmalı təqdim olunur. Hazırkı dövrdə dövlətin sosial funksiyasının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması və əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsində büdcənin rolunun artması dövlət büdcəsinin inkişafında əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Təşkilatların fəaliyyəti üçün ianə fondunun yaradılması zərurəti ondan ibarətdir ki, infrastruktur obyektləri, sosial layihələr və s. üçün sabit və daim artan maliyyə mənbəyi təmin edilir. Bir çox maliyyələşdirmə sistemlərindən fərqli olaraq, ianələr sabitdir, fondun fəaliyyətinin şəffaf xarakterini və investisiyalardan daxil olan vəsaitlərin xərclənməsinə nəzarəti hüquqi cəhətdən təmin edir, strateji planlaşdırma proseslərini təkmilləşdirir, çünki onlar qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinə maliyyə dəstəyi verir. Dünyadakı ən böyük vəqflərin həcmi on milyardlarla dollarla qiymətləndirilir və onların rəsmi xronikası bir neçə əsrə əhatə edir. Vəqflərin üstünlüklərindən danışırıqsa, ilk növbədə bu, qanunun tələbləri (ictimai hesabatlar və ianə müqaviləsinin məcburi mövcudluğu) ilə təmin edilən xeyriyyəçinin vəsaitlərinin şəffaflığı və məqsədyönlü istifadəsidir. Vəqflərin başqa bir üstünlüyü güzəştli vergi siyasətidir. Bu qayda hələki korporativ donora şamil edilmir ki, bu da prinsipə ölkəmizdə xeyriyyəçilikdə ümumi vergitutma siyasətinə uyğundur.

Giriş

Əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edir və dövlətin sosial fəaliyyət sferasına əhalinin təhsili, səhiyyə və sajlamlığının qorunması, ictimai-mədəni tədbirlər, incəsənət, idman, gənclər siyasəti, sosial təminat və sosial müdafiə və sair sosial tədbirlər sistemi daxildir. Həmin sahələrin inkişafı həm də ictimai-maddi istehsalın artmasına fəal təsir göstərir və başlıca olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşir. Ona görə də sosial sahələrin inkişafı dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etməklə dövlətin sosial funksiyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Endaument qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə olunan məqsədli fonddur və təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və elm sahələrində fəaliyyət göstərən təşkilatların maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub və fonda bağlılanan vəsait istifadə olunmur, peşəkar şirkətin idarəçiliyinə verilir. Fondun vəsaitlərinin idarəçiliyindən əldə olunan gəlirlər məsənlərin müəyyən etdiyi məqsədlərə yönəldilir, fondun pulları isə işləməyə davam edir. 2020-ci ildə sosialyönümlü tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilmiş, nəzərdə tutulmuş dövlət proqramları tam təmin edilmişdir və 2021-ci ildə dövlət büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə 5,7 milyard manat vəsait yönəldilmişdir ki, bu da büdcə xərclərinin 31,9 faizinə qədərini təşkil edir.

SOSIAL YÖNÜMLÜ QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARIN İCTİMAİ ROLU.

İqtisadi,siyasi və sosial sistemlərin dəyişilməsi dövlət və bazar tənzimlənməsinin kombinasiyasını zəruri etdi. Hazırda iqtisadiyyatın dövlət sektoru, digər məsələlərlə yanaşı, ümumi və sosial əhəmiyyətli nemətlərin yaradılmasına yönəlmiş fəaliyyət sahəsi kimi müasir iqtisadi sistemin tərkib hissəsidir, ona görə də iqtisadiyyatın dövlət sektoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət sektorunun əsas sosial funksiyası əhalinin həssas təbəqələrinin və qruplarının sosial müdafiəsi məqsədilə ümum sosial məhsulun yenidən bölüşdürülməsidir. Dövlət sektoruna qeyri-kommersiya təşkilatları “iqtisadiyyatın üçüncü sektoru” da adlanır. Şübhə yoxdur ki, bu gün QHT-lər vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, eyni zamanda ən mühüm sosial problemlərin həllinə töhfə verir, çünki bəzi hallarda onlar dövlət institutlarından daha sürətli, daha uğurlu və daha qənaətcil fəaliyyət göstərirlər. Qeyri-kommersiya sektorunun sosial siyasətin məzmunu, onun məqsədləri və qarşısında duran məsələlər müəyyən dərəcədə sərbəst, lakin bir-biri ilə sıx əlaqəli siyasi fəaliyyət növləri olan funksiya sistemində açıqlanır. Onlardan ən əsasları bunlardır[5]:

- cəmiyyətin sosial qruplarının və təbəqələrinin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin maraqlarının ifadə edilməsi, müdafiəsi, uyğunlaşdırılması;
- sosial sahədə olan ictimai ziddiyyətlərin optimal həll olunması, vətəndaşlar və dövlət arasında "dialogun" həyata keçirilməsi;
- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin inteqrasiyası, ümumi ictimai sistemin, sabitliyin və asayişin qorunması;
- proqnoz;
- əhalinin sosial müdafiəsi;
- sosial proseslərin idarə olunması və s.

Bu funksiyaların köməyi ilə sosial siyasətin əsas məsələsi olan ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilir, cəmiyyətin sosial inkişafının idarə edilməsi həyata keçirilir.

QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARIN MALİYYƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi iqtisadi kateqoriya kimi ictimai məhsullar yaradan, xeyriyyə aksiyalarını və kollektiv istehlakı maliyyələşdirən subyektlərdən pul vəsaitlərinin hərəkəti və vəsaitlərinin formalaşması, toplanması və istifadəsi prosesində yaranan pul münasibətləri sistemini təmsil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, özləri tərəfindən qəbul edilən qeyri-kommersiya təşkilatları maliyyə kimi müəyyən edilə bilər,

yəni yalnız məqsədyönlü fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün öz daxilində gəlir mənbələri yaratmırlar, əksinə, xarici iqtisadi vəsaitləri cəlb etməlidirlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır[4 səh 130]:

- 1) bir istiqamətli pul vəsaitlərinin hərəkəti, yəni səfərbər edilmiş pulların hərəkəti əmtəə axınından asılı deyil;
- 2) ikinci dərəcəli paylanmaya görə münasibətlərin yenidən bölüşdürülməsi
lenie artıq paylanmış ümumi milli gəlir;
- 3) ictimai sərvətlərin yaradılması, xeyriyyəçilik, kollektiv istehlak üçün fondların mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşdırılması.

Milli, regional və yerli ictimai malların yaradılması üçün maliyyə mənbələri aşağıdakılardır:

- qeyri-hökumət qeyri-kommersiya təşkilatları səviyyəsində: nizamnamə məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə olunan giriş, üzvlük, pay haqları, xeyriyyə ianələri, məqsədli subsidiyalar, qrantlar və s.;
- kommersiya təşkilatları səviyyəsində: vergi ödənişləri, fərdi kapitalın dövriyyəsindən xeyriyyə fondlarına, kollektiv istehlaka yönəldilə bilən gəlirin bir hissəsi və s.;
- məişət səviyyəsində: əmlakın ictimai məhsul istehsalının birgə maliyyələşdirilməsinə, fərdi xeyriyyəçiliyə, kollektiv istehlaka töhfələrə və s. xərclənə bilən hissəsi;
- dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində: vergi daxilolmaları, dövlət və bələdiyyə kommersiya təşkilatlarından gəlirlər, dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər, xarici iqtisadi gəlirlər şəklində daxil olan vəsaitlərin əsas hissəsi; dövlət və bələdiyyə kreditləri, emissiya pullarından və qiymətli kağızlardan əldə edilən gəlirlər, qrantlar, subsidiyalar, subvensiyalar, ictimai sərvətlərin yaradılması və dövlət hakimiyyətinin saxlanması üçün istifadə edilən fəaliyyət;
- beynəlxalq səviyyədə: tibb, təhsil, xeyriyyə proqramlarının həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatlarının əməliyyatları, ianələr, qrantlar və s. formasında vəsaitləri.

Ən ümumi formada, xalis ictimai mallar yaradan qeyri-kommersiya təşkilatının vəsaitlərinin hərəkəti aşağıdakı formada olur[3]:

$F - R \wedge P \wedge \dot{M}$, burada F - ictimai malların yaradılması üçün istifadə olunan qeyri-kommersiya təşkilatların fondları

R - ictimai sərvətlərin yaradılması üçün resurslar;

P - ictimai məhsulların istehsalı prosesi;

\dot{M} - icra edilmədən ictimai məhsulların təmin edilməsi.

Birinci mərhələdə ($F - R$) gəlirlər yığılır və ictimai sərvətlərin yaradılması üçün pul, maddi və əmək formalarında (o cümlədən könüllülər) resursların miqdarı müəyyən edilir. Qeyd edək ki, qeyri-kommersiya sektorunda resursların bölgüsü dövlətin sosial siyasətinin və cəmiyyət üzvlərinin vətəndaş mövqeyinin təzahürüdür. İkinci mərhələdə ($P \wedge P \wedge \dot{M}$) xərclər həyata keçirilir, resursların həyata keçirilmədən, bazar rəqabəti olmadan ictimai sərvətlərə çevrilməsi həyata keçirilir. Beləliklə, qeyri-kommersiya təşkilatının vəsaitlərinin hərəkəti kapitalın dövriyyəsindən keyfiyyətə fərqlənir, o, yalnız iki mərhələni əhatə edir və ictimai məhsulun realizə mərhələsinə malik deyildir.

Qeyri-kommersiya təşkilatının əsas və dövriyyə kapitalının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. QHT-lərin aktivlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri həm onların strukturu ilə bağlı qəbul edilən qərarlarla, həm də onların təkrar istehsalı üçün istifadə olunan ictimai malların xüsusiyyətləri ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Aktivin strukturu aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir: 1) təşkilatın statusu, təşkilati-hüquqi forması; 2) nizamnamə; 3) təsisçilərin qərarları; 4) sponsorlar tərəfindən təklif olunan ianələrdən istifadə şərtləri.

NƏTİCƏ.

Dünya iqtisadiyyatında inkişaf edən qlobal maliyyə inkişafına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasət nəticəsində ölkəmizin iqtisadiyyatı kifayət qədər inkişaf etmiş. İqtisadi inkişafda əldə olunmuş nailiyyətlər ölkəmizin sosial vəzifələrini və onun mühüm tərkib hissəsi olan təhsilin, səhiyyənin, sosial müdafiə və sosial təminatın, idman və gənclər siyasətinin maliyyə təminatı da sabit və dayanıqlı olmuş, sosial sahələrin inkişafına kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Qlobal iqtisadiyyatda cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara, Azərbaycanın yerləşdiyi regionda geosiyasi gərginliyin artmasına baxmayaraq, 2021-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının artımı, büdcə-fiskal dayanıqlığı təmin edilib. Ümumi daxili məhsulun 1,1 faiz artım səviyyəsi əvvəlki illərdəki artımla müqayisədə az olsa da, mürəkkəb xarici iqtisadi mühit, ölkəmizin makroiqtisadi sabitliyinə artan təzyiqlər və olduqca əhəmiyyətli dərəcədə azalan xarici valyuta gəlirləri şəraitində əldə edilib. 2021 -2022 ci illərdə dövlət büdcəsi ilə maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan bütün sosial öhdəliklər, əsas dövlət proqramları və prioritet kəsb edən layihələr tam həcmdə maliyyələşdirilib. Bununla belə, sosial yönümlü xərclərin prioritetliyi saxlanılaraq, həmin məqsədə büdcə xərclərinin 32,1% və ya 5 milyard 752 milyon manatı yönəldilib ki, bu da 2019-cü illə müqayisədə 5% çoxdur. Sonda qeyri-kommersiya təşkilatlarında maliyyə dəstəyinin yaxşılaşdırılması üçün bəzi tövsiyələri nəzərdən keçirəcəyik. Birincisi, bu dəstək formasının sosial effektinin keyfiyyət komponentini səciyyələndirən göstəricilər müəyyən edilməklə, qeyri-kommersiya təşkilatlarında subsidiyalaşdırılmasının iqtisadi mexanizmi unifikasiya edilməli və büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin proqram prinsipinə uyğun formata gətirilməlidir. İkincisi, qeyri-kommersiya təşkilatlarında dövlət maliyyə dəstəyinin göstərilməsinin sosial effektinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün hüquqi mexanizm tətbiq edilməlidir ki, bu da sosial dəstəyin ünvanlılığını nəzərə almalı və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin keyfiyyət üsullarını nəzərdə tutmalıdır. Üçüncüsü, dövlət müqaviləsinə xitam vermə riskini azaltmaq məqsədi ilə bəyannamənin formasını və dövlət satınalmalarında iştirak etmək üçün qeyri-kommersiya təşkilatlarında status qaydasını təsdiq etmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının rəsmi saytı - <http://www.cssn.gov.az>
2. X.M.Yahudov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı: "Çıraq", 2005.504 s.
3. Рудник Б.Л., Куштанина Е.В. Романова В.В. Привлечение НКО к оказанию услуг социальной сферы // Вопросы государственного и муниципального управления. -2017. - № 2. - С. 105-129.
4. Митюкова Эльвира Сайфулловна. Некоммерческие организации. Правовое регулирование, бухгалтерский учет и налогообложение. 2019 г.стр 288.
5. Некоммерческие организации. Джаарбеков С. М., Старостин С. Н., Кошеварова Н. Л. 2018. Стр 386.
6. Coston J.M. A Model and Typology of Government-NGO Relationships // Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. 2016. Vol. 27. No. 3. P. 358-382.

İNTERNET RESURLARI.

1. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı - <http://www.stat.gov>
2. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi saytı - <http://unec.edu.az> 6. <http://az.redcrescent.az/>
3. <http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/QHT-1%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>
4. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2336/Azerbaycanin-Ilk-Qeyri-Hokumet-Teshkilatlari>

**AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ INFRASTRUKTURUNUN SAHIBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ
TƏSİRİNİN INNOVATİV AMİLLƏRİ**

**INNOVATIVE FACTORS OF THE IMPACT OF FINANCIAL INFRASTRUCTURE ON
ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN**

Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov,

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000 - 0001 - 9856 - 7184

Vusal Hasanov

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000 - 0002 - 2308 - 5663

Xülasə

Məqalədə maliyyə infrastrukturunun sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirləri, Azərbaycanda maliyyə infrastrukturunun və sahibkarlığın mövcud vəziyyəti, inkişaf meylləri və innovativ amilləri tədqiq edilmişdir. Sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək, kiçik və orta sahibkarları stimullaşdırmaq, həmçinin xarici investisiyaları cəlb etmək üçün maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması başlıca şərtədir. Maliyyə infrastrukturunun xidmət səviyyəsinin keyfiyyətinin artırılması sahibkarlığın inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillərdəndir. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsindən faydalanmaq və maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Azərbaycan modelini işləyib hazırlamaq vacibdir.

Maliyyə infrastrukturunun əsas elementləri arasında kommersiya bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları, sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi institutları, mikromaliyyə institutları xüsusi yer tutur. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetinə çevrilmişdir. Maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əsas şərtədir. Kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin problemləri arasında maliyyə resurslarına çıxışın məhdudlaşdırılması da var. Kiçik biznesə tam maliyyə infrastrukturunu dəstəyi sistemi hələ də yaradılmayıb. Maliyyə infrastrukturunun elementlərinin formalaşması bu günə qədər davam edir. Maliyyə infrastrukturunun bəzi obyektləri, məsələn, kommersiya bankları, lizinq və faktoring şirkətləri bütün təsərrüfat subyektlərinə maliyyə xidmətləri göstərir. Maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün dövlət tərəfindən bəzi maliyyə institutları yaradılmışdır.

Maliyyə infrastrukturunun inkişafı məlumat mübadiləsinə ehtiyacı olan təşkilatların sayının artmasına kömək edir. İnformasiyanın həcminin mürəkkəbləşməsi və artması, öz növbəsində, strateji problemlərin həlli üçün təşkilati strukturun elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə səmərəli kömək edəcək belə informasiya texnologiyaları və sistemlərinin tətbiqi zərurətinə səbəb olur.

Açar sözlər: Maliyyə infrastrukturunu, kiçik və orta sahibkarlıq, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, innovasiya.

ABSTRACT

The article examines the effects of financial infrastructure on entrepreneurship, the current state of financial infrastructure and entrepreneurship in Azerbaijan, development trends and innovative factors. Improving the financial infrastructure is a key condition to support the development of entrepreneurship, stimulate small and medium-sized businesses, as well as attract foreign investment. Improving the quality of service of financial infrastructure is one of the most important factors influencing the development of entrepreneurship. In this regard, it is important to benefit from world experience and develop an Azerbaijani model for improving the financial infrastructure and developing entrepreneurship.

Among the main elements of the financial infrastructure, commercial banks and other financial and credit organizations, institutions of state financial support for entrepreneurship, microfinance institutions have a special place. Entrepreneurship development in Azerbaijan has become a key priority of state policy. Improving the financial infrastructure is a key condition for the development of entrepreneurship. Among the problems of small businesses is limited access to financial resources. A full financial infrastructure support system for small businesses has not yet been established. The formation of elements of the financial infrastructure continues to this day. Some financial infrastructure facilities, such as commercial banks, leasing and factoring companies, provide financial services to all businesses. To improve the financial infrastructure, the government has established some financial institutions.

The development of financial infrastructure helps to increase the number of organizations in need of information exchange. The complexity and increase in the volume of information, in turn, necessitates the use of such information technologies and systems that will effectively facilitate the interaction of elements of the organizational structure to solve strategic problems.

Keywords: Financial infrastructure, small and medium business, Entrepreneurship Development Fund, innovation

Giriş

Maliyyə infrastrukturunu maliyyə sisteminin fəaliyyətinin ilkin şərtidir və onun əsasını təşkil edir. Maliyyə infrastrukturunu maliyyə alətləri ilə əməliyyatların və ödənişlərin həyata keçirildiyi texniki sistemlərin məcmusundan ibarətdir [1].

Maliyyə infrastrukturunu ölkənin iqtisadi inkişafında və sabitliyində mühüm rol oynayır. O, maliyyə xidmətlərinin nə dərəcədə səmərəli təmin oluna biləcəyini müəyyən edir. Yüksək keyfiyyətli infrastruktur, digər üstünlüklərlə yanaşı, tranzaksiya xərclərini azaltmaq və risklərin daha dəqiq qiymətləndirilməsi, kreditləşmənin və kapitala çıxışın yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Qısacası, maliyyə infrastrukturunu pulun iqtisadiyyatda hərəkət etməsinə imkan verir, istər ödənişlər, istər maliyyələşdirmə, istərsə də istiqrazların və səhmlərin köçürülməsi olsun, əməliyyatlar üçün platforma kimi fəaliyyət göstərir.

Maliyyə infrastrukturlarına hesablaşmalar da daxil olmaqla, maliyyə əməliyyatlarını asanlaşdıran maliyyə sisteminin bütün elementləri daxildir. Müasir maliyyə infrastrukturunun funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar [2]:

- 1) maliyyə resurslarının toplanması;
- 2) artan rəqabət şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- 3) maliyyə üçün intellektual və informasiya resurslarının formalaşdırılması və s.

Son vaxtlar “maliyyə infrastrukturunu” anlayışına “innovasiya” və “modernləşmə” anlayışları ilə birlikdə rast gəlinir. Bununla belə, maliyyə infrastrukturunu innovativ fəaliyyətin inkişafını stimullaşdıran və dəstəkləyən maliyyə institutları ilə məhdudlaşmır. Həm qlobal, həm də milli-regional maliyyə infrastrukturunun fəaliyyəti üçün aşağıdakı məqsədləri ayırmaq olar:

- 1) qlobal, milli və ya regional iqtisadiyyatın sabit inkişafı;
- 2) maliyyə bazarlarında (o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında) sabitliyin, təhlükəsizliyin və qaydalara əməl olunmasının təmin edilməsi;
- 3) investisiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- 4) innovativ texnologiyaların tətbiqi və istifadəsi;
- 5) sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafı [3].

Maliyyə infrastrukturunun yaradılması məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Maliyyə nöqtəyi-nəzərindən maliyyə axınını sürətləndirən, onların şəffaflığını təmin edən, maliyyə və qeyri-maliyyə risklərini hədcinq edən, maliyyə axınını təmin edən institutların yaradılması və qlobal, milli və ya regional iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etmək.
- 2) Maliyyə infrastrukturunun yaradılmasının ikinci məqsədi - maliyyə bazarlarında, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında sabitliyin, təhlükəsizliyin və qaydalara riayət olunmasının təmin edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında bütün iş qaydalarına əməl olunmasına töhfə verən maliyyə institutlarının mövcudluğunu, habelə bazar obyektləri haqqında maliyyə-iqtisadi məlumatların toplanması və yayılmasını özündə birləşdirir.

Məhz maliyyə infrastrukturunu istənilən maliyyə əməliyyatını həyata keçirməyə imkan verir. Maliyyə infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi üç meyar əsasında qiymətləndirilə bilər:

- 1) ticarət mübahisələrinin həllində hüquq sisteminin səmərəliliyi;
- 2) Biznes kreditlərinin götürülməsi imkanı;
- 3) İnvestorların hüquqlarının qorunması səviyyəsi.

Azərbaycanda maliyyə infrastrukturunun xarakterik xüsusiyyətləri və maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması ilə sahibkarlığın inkişafı arasında əlaqə

Azərbaycanda sahibkarlığın maliyyə infrastrukturunun formalaşması və inkişafı gündəmdə olan problemlər sırasındadır. Maliyyə infrastrukturunu əsas elementləri arasında kommertiya bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları, sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi institutları, mikromaliyyə institutları xüsusi yer tutur. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetinə çevrilmişdir. Maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əsas şərtidir. Kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin problemləri arasında maliyyə resurslarına çıxışın məhdudlaşdırılması da var [4]. Kiçik biznesə tam maliyyə infrastrukturunu dəstəyi sistemi hələ də yaradılmayıb. Maliyyə infrastrukturunun elementlərinin

formalaşması bu günə qədər davam edir. Maliyyə infrastrukturunun bəzi obyektləri, məsələn, kommersiya bankları, lizinq və faktoring şirkətləri bütün təsərrüfat subyektlərinə maliyyə xidmətləri göstərir. Maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün dövlət tərəfindən bəzi maliyyə institutları yaradılmışdır. Sahibkarlığın inkişafına səbəb olan maliyyə infrastrukturunun tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Kommersiya bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları;
- 2) Sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi institutları;
- 3) mikromaliyyə təşkilatları.

Bu elementlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Kommersiya bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları arasında biznes üçün kredit proqramlarını həyata keçirən kommersiya banklarını, habelə lizinq və faktoring şirkətləri də var. Məhsul və xidmətlərin istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən bir sıra proqramlar qəbul edilib, sahibkarların maliyyə çıxışını təmin etmək məqsədilə güzəştli biznes kreditləri və faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması istiqamətində işlər görülüb. İpoteka və Kreditlərə Zəmanət Fondu (İKZF) və Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (əvvəlki adı ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu) yaradılması bunlara nümunədir. Sahibkarlar bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərdən ən mühümü maliyyə infrastrukturunu ilə bağlı problemlərdir. Xüsusilə Azərbaycanda sahibkarların maliyyə problemləri və bu problemlərin yaratdığı neqativlər Azərbaycan iqtisadiyyatına da dərinlən təsir edir [5]. Azərbaycanda Sahibkarların maliyyə problemlərini həll edilməsi aktual məsələdir. Azərbaycandəki Sahibkarların əksəriyyəti milli və ya yerli bazar üçün məhsul istehsal edir. İnvestisiya etmək istəyən sahibkarlar kapital çatışmazlığı səbəbindən maliyyə problemi ilə üzləşirlər. Digər tərəfdən, sahibkarlara verilən kreditlərin faiz dərəcəsi yüksəkdir. Sahibkarlığın inkişafı istiqamətində maliyyə infrastrukturunun inkişafı da vacibdir. Maliyyə infrastrukturunun inkişafı özəl sahibkarların kapitalının hərəkətliliyini artırır, istehsal xərclərini azaldır və bununla da özəl biznesin inkişafı imkanlarını genişləndirir [6]. Maliyyə infrastrukturunun xidmət səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin artması arasında düz mütənəsis asılılıq var. Belə ki, bank və sığorta təşkilatları kimi maliyyə institutlarının xidmət səviyyəsinin keyiyyətinin artırılması, bu istiqamətdə dünya praktikasının Azərbaycanda tətbiqi xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təkan verə bilər.

Azərbaycanda maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına təsir edən innovativ amillər

Yaxın keçmişdə sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədilə biznes kreditlərinin faiz dərəcələrindəki güzəştlər, həmçinin İKZF, SİF və AKİA tərəfindən kənd təsərrüfatı, istehsal və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara verilən kreditlərin subsidiyalaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülsə də bəzi bürokratik əngəllərin olması sahibkarlığın inkişafına mane olur [7]. Azərbaycanda maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, mövcud bazanın inkişaf etdirilməsi, innovativ metodların tətbiqi sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar yarada bilər. Maliyyə infrastrukturunda aşağıda qeyd edilən innovativ dəyişikliklər sahibkarlığın inkişafına səbəb ola bilər:

1. Sahibkarlara xidmət göstərən maliyyə infrastrukturunun xidmət səviyyəsinin keyiyyətinin artırılması. Bugün ölkəmizdə xüsusilə kommersiya bankları tərəfindən sahibkarla göstərilən xidmət səviyyəsinin keyiyyəti artırılmalıdır. Biznes kreditlərinin verilməsi prosesində yeniliklər, sənəd dövriyyəsinin azaldılması, elektron daşıyıcılara üstünlük verilməsi, kreditlərin skoring modeli əsasında, girovsuz və əlavə vaxt itkisi olmadan verilməsi sahibkarlar üçün yeni imkanlar yarada bilər.
2. Yeni maliyyə infrastrukturlarının yaradılması. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etmək üçün mütəşəkkil xidmət sferasının formalaşdırılması, sahibkarların tələblərinə cavab verə biləcək müasir maliyyə infrastrukturunun yaradılması nəinki yerli sahibkarları həm də xarici investroları təşviq edəcəkdir.
3. İpoteka və Kreditlərə Zəmanət Fondunun və Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun faiz subsidiyası ilə güzəştli kreditlərin verilməsini təşviq etmək. Bugün qeyd edilən fondlar müəyyən şərtlər daxilində sahibkarlara kommersiya bankları tərəfindən verilən biznes kreditlərinə təminat verir və faizlərin 50 % hissəsini subsidiyalaşdırırlar. Lakin bu təminat və subsidiyaların verilməsi həddindən çox vaxt aldığı üçün sahibkarların əlavə vaxt itirməsinə səbəb olur.
4. Maliyyə və biznes sahəsində hüquqi müstəvidə sağlam qanunvericilik bazasının yaradılması, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması.

5. Xarici və yerli investorların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, işlərin görülməsi.
6. Sahibkarların döviyyə vəsaitlərinin artırılmasını təmin edəcək faktoring şirkətlərinin yaradılması və sahibkarların debitor borclarının maliyyələşdirilməsi.

İnnovasiyalar, yeni biznes ideyaları və sahibkarlıq son günlərin ən çox danışılan mövzularına çevrilib. Rəqabətin sürətlə artdığı ölkəmizdə həm fərdlərin, həm də şirkətlərin varlığını davam etdirməsi, üstəlik söz sahibi olması üçün innovasiya strateji əhəmiyyət qazanmışdır.

Nəticə və təkliflər

Sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək, kiçik və orta sahibkarlığı stimullaşdırmaq, həmçinin xarici investisiyaları cəlb etmək üçün maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılması prioritet məsələlər sırasındadır. Azərbaycanda maliyyə infrastrukturunun sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin innovativ amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Əlverişli şərtlərlə və əsas borcun ödənişə güzəşt müddəti verməklə biznes kreditlərinin verilməsi;
2. Sahibkarlığın İnkişaf Fondu, İpoteka və Kreditlərə Zəmanət Fondu və Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliklərinə dövlət tərəfindən daha çox büdcə ayrılması;
3. Maliyyə-konsaltinq xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması, sahibkarlar arasında maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi;
4. Faktoring şirkətlərinin fəaliyyətinin təmin edilməsi, debitor borclarını maliyyələşdirmək və döviyyə vəsaitlərini artırmaq üçün sahibkarlara əlverişli biznes mühitinin yaradılması;
5. Vergi və Gömrük qanunvericiliyində güzəştlərin tətbiqi;
6. İnhisarçılığa qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi, sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
7. Rəsmiləşmə işlərində sənəd döviyyəsinin azaldılması, asan imza və elektron imza ilə sənədlərin imzalanmasının təmin edilməsi;
8. Kredit rəsmiləşmələrinin və digər inzabti işlərin onlayn qaydada sürətli şəkildə aparılmasının artırılması və s.

Ədəbiyyat

1. İsgəndərova M.M. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Bakı Biznes Universiteti. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. 2018.
2. İsgəndərova M.M. Respublikada sahibkarlıq subyektlərinin inkişafında maliyyə təminatının rolu və təkmilləşdirilməsi. Maliyyə və uçot jurnalı. Bakı 2018. s. 27-33.
3. İsgəndərova M.M. Kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinin formalaşmasında kreditləşmənin təkmilləşdirilməsi. Kooperasiya elmi-praktiki jurnal. № 2, 2015. s. 136-141.
4. İsgəndərova M.M. Kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinin nəzəri əsasları və inkişaf robləmləri. Audit jurnalı № 3. 2014. s. 30- 36.
5. “Sahibkarlıq Nəzəriyyəsi” ., Q.N.Manafov və M.X.Xeybullayev, Bakı-2011, 158 s.
6. N.Novruzov, X.Hüseynov. “Maliyyə”. Dərslik. Bakı 2007.
7. <https://www.investopedia.com/>

DÜNYA İQTİSADI FORMUNUN TURİZMİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİY İNDEKSİNDƏ
AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİNİN TƏHLİLİ
ANALYSIS OF AZERBAIJAN'S POSITION IN THE TOURISM COMPETITION INDEX OF THE
WORLD ECONOMIC FORM

Seyid Həmid oğlu Həmidov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Magistrant
ORCID NO: 0000-0002-9911-3907

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Son zamanlara qədər Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas diqqəti neft-qaz sahənin inkişafına yönəldiyindən, qeyri-neft xüsusilə turizm sektorunun inkişafının geri qalmasına səbəb olmuşdur. Yerli turizmde rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi aşağı olduğundan, nəzəri və praktiki problemlər artmışdır. Nəqliyyat xərcləri və digər prosedurlara baxmayaraq, oxşar turizm xidmətləri üçün vətəndaşların xarici ölkələrə üstünlük verməsi daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olmasının göstəricisidir. Bu da hər il külli miqdarda vəsaitin xarici ölkələrə xərclənməsinə səbəb olur. Turistləri cəlb etmək üçün həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də ölkə daxilində mehmanxanalar, xidmət müəssisələri və turizm şirkətləri arasında ciddi rəqabət vardır. Kəskin rəqabət şəraitində marketing üzrə dəqiq proqramın tərtib edilməsi, onun ardıcıl həyata keçirilməsi, turizm bazarında əsaslı şəkildə irəliləyişin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq rəqabətin sürətlə artdığı müasir dövrdə mövcud potensialdan istifadənin səmərəliliyi ölkənin inkişaf prioritetlərini təşkil edir. Ölkədə post neft dövrünün başlaması ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq turizmin inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetləri sırasına daxil olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığını minimuma endirmək məqsədilə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi başlıca məqsədə çevrilmişdir. Bütün bunlar məqalənin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin məqsədi: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin müəyyənləşdirilməsi, mövcud strategiyaların və sosial-iqtisadi göstəricilərin statistik, nəzəri və məntiqi təhlili ilə yanaşı, faydalı həll yollarının hazırlanması istiqamətində təkliflərin hazırlanması, nəzərə alınır.

İstifadə olunan tədqiqat üsulları: Məqalədə toplanmış məlumatların kateqoriyalara bölünməsi və məntiqi düzülüşü, statistik, nəzəri, məntiqi təhlil və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilərək aparılmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycanın turizm bazarının strukturunun kompleks və sistemli təhlil edilməsi hesabına, ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsini qeyd etmək olar. Məqalədə, turizm sektorundakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması hesabına, rəqabətqabiliyyətlinin yüksəldilməsi yolları ilə bağlı bir sıra təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: turizm sektoru, rəqabətqabiliyyətlik, rəqabətqabiliyyətliliy indeksi

ABSTRACT

Relevance of the topic: Until recently, the main focus of the Azerbaijani economy was on the development of the oil and gas sector, which led to the lag in the development of non-oil, especially the tourism sector. Due to the low level of competitiveness in local tourism, theoretical and practical problems have increased. Despite transport costs and other procedures, citizens' preference for foreign services for similar tourism services is an indication of low competitiveness in the domestic market. This causes a large amount of money to be spent abroad every year. There is serious competition to attract tourists, both from individual countries and within hotels, service companies and tourism companies within the country. In the face of fierce competition, it is important to develop a clear marketing program, implement it consistently, and make substantial progress in the tourism market.

In the current era of rapid international competition, the efficiency of the existing potential is one of the country's development priorities. Due to the beginning of the post-oil period in the country, the development of international tourism has become one of the main priorities of the state's economic policy. In order to minimize the dependence of the country's economy on the oil factor, the development of the non-oil sector, especially the tourism sector, has become a key goal. All this determines the relevance of the topic of the article.

Purpose of the article: The article identifies the problems of improving the competitiveness of the tourism sector in the Republic of Azerbaijan, along with statistical, theoretical and logical analysis of existing strategies and socio-economic indicators, as well as the development of proposals for useful solutions.

Research methods used: The data collected in the article were categorized and logically arranged using statistical, theoretical, logical analysis and generalization methods.

Scientific and practical significance of the results: It is possible to note the ways to increase the country's competitiveness in the international tourism market through a comprehensive and systematic analysis of the structure of the tourism market in Azerbaijan. The article makes a number of suggestions on how to increase competitiveness by addressing the shortcomings in the tourism sector.

Keywords: tourism sector, competitiveness, competitiveness index

GİRİŞ

Turizm sektorunun iqtisadi artımın əldə olunmasında mühüm rolunun olmasını nəzərə alaraq, turizmin və onunla əlaqədar sahələrin, xüsusilə onun rəqabətqabiliyyətliliyi məsələlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dünya İqtisadi Forumu (DİF) 2007-ci ildən başlayaraq M.Porterin rəqabətqabiliyyətlilik konsepsiyasının bazasında çoxamilli turizm rəqabətqabiliyyətlilik indeksi işləyib hazırlamışdır. Müəlliflər turizmin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən göstəriciləri üç altindeksin təsiri altında ümumiləşdirmişdir:

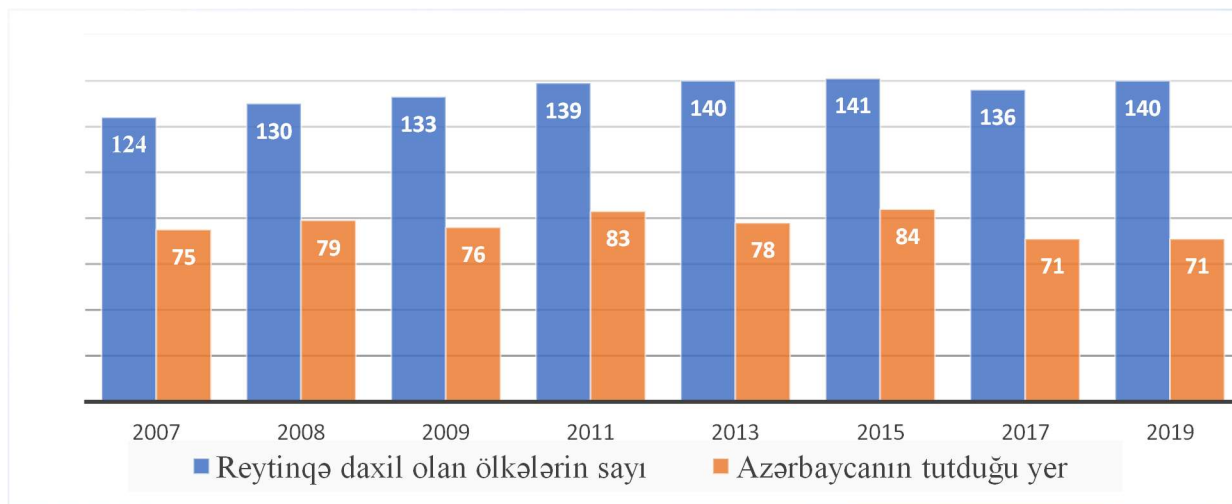
- Altindeks A - Turizm Siyasəti və Sahənin Dövlət Tənzimlənməsi;
- Altindeks B - Turizm Sektorunda Biznes Mühit və İnfrastruktur;
- Altindeks C - Turizm Sektorunda İnsan, Mədəni və Təbii Resurslar.

Ölkənin turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün DİF-in yanaşmaları məqsədəmüvafiq hesab oluna bilər.

Azərbaycan turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətlilik indeksində mövqeyi

Turizmin müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişafında ən mühüm amillərdən biri rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləridir. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı özlüyündə nisbi və olduqca dinamik anlayışdır. Buna görə də onun konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi mürəkkəb prosesdir. Beynəlxalq turizmdə, ölkələrində turizm ixtisaslaşmasını yaradan rəqabət üstünlükləri müxtəlif mənbələr ilə xarakterizə olduğundan kəmiyyət göstəricilərinin köməyiylə rəqabətqabiliyyətliliyi düzgün qiymətləndirmək kifayət qədər çətinidir. Daha effektiv üsul rəqabətqabiliyyətliliyin bu və ya digər amillərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq ölkənin reyting sistemlərinin tətbiqi hesab edilir. Dünya İqtisadi Forumu (DİF) 2007-ci ildən etibarən səyahət və turizm sahələrinin qarşılıqlı əlaqələri proqramı çərçivəsində 79 göstərici əsasında rəqabətqabiliyyətlilik indeksini hesablayır.

Azərbaycan bu göstərici üzrə özünün ən yaxşı nəticəsinə Dünya İqtisadi Forumunun ən son 2019-cü ildə dərc olunmuş hesabatında nail olmuşdur.

Şəkil 1.1. DİF-in hesabladığı səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi

Mənbə: Dünya İqtisadi Forumunun Səyahət və Turizm Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatları

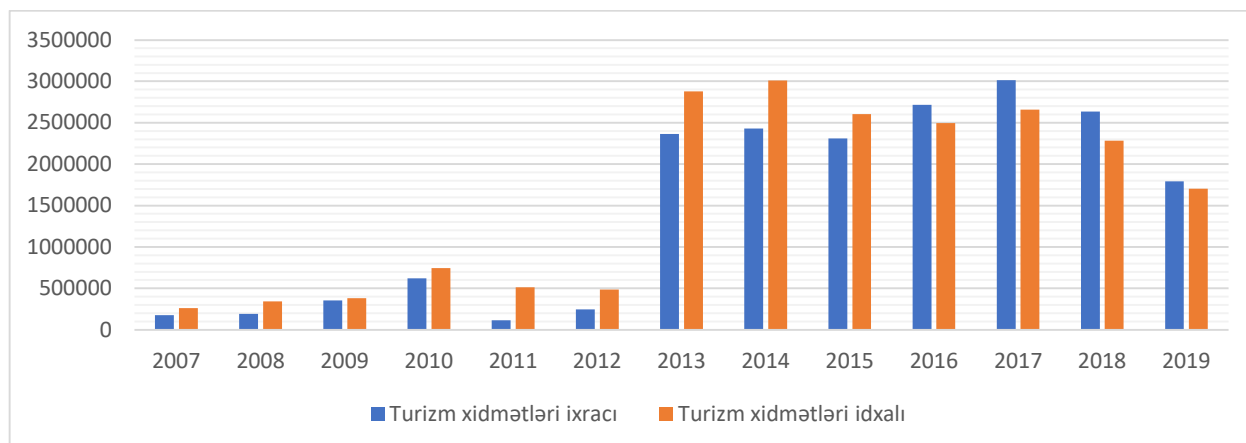
2019-cü ildə Azərbaycan səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi üzrə dünyanın 141 ölkəsi arasında 71-ci yeri tutmuşdur. Mövqeyimiz 2015-ci illə müqayisədə 2019-cü ildə 13 pillə irəliləmişdir və faizlə irəliləmə tempinə görə reyting siyahısına daxil olan ölkələr arasında Yaponiyadan sonra 2-ci yeri tutmuşdur. Cədvəldən də görüldüyü kimi son illər, səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksində olan irəliləyiş Azərbaycanın turizm xidməti ixracının artmasında və 2015-ci ilə qədər mənfi olan turizm xidmətləri balansının növbəti illərdə müsbət saldo ilə başa vurulmasında da təzahür etmişdir. 2015-ci ildə turizm xidməti ticarətində 294 mln. dollar kəsir yaranmışdırsa, 2019-cü ildə isə bu 90 mln. dollar müsbət saldo ilə əvəz olmuşdur.

Cədvəl 1.1. Azərbaycanın xidmətlərlə ticarət balansı (mln)

Göstəricilər	2015			2019		
	İxrac	İdxal	Saldo	İxrac	İdxal	Saldo
XİDMƏTLƏR	4444	8672	-4228	3761	6377	-2616
Nəqliyyat	1518	1009,6	508,6	1108	1458	-350
Turizm	2309	2603	-294	1792	1702	90
Rabitə	86	138	-52	58	98	-40
Tikinti	23	3520	-3497	32	1034	-1002
Maliyyə	3	16	-13	7	46	-39
Hökumət	20	119	-98	34	74	-40
Digər işgüzar	482	1265	-783	729	1963	-1234

Mənbə: AR Mərkəzi Bankın tədiyə balansı haqqında illik məlumatları, www.cbar.az

2016-cı ilə qədər beynəlxalq ticarət sistemində turizm xidmətləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi əsasən donor-ölkə, yəni xarici bazarlara turist göndərən ölkə hesab olunurdu. 2016-cı il başlayaraq növbəti illərdə Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında statusu dəyişdi və turizm xidmətləri ixracı idxalı üstələdi. Bu statusu daha da möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da yüksəldilməsi aktual vəzifələrdəndir.

Şəkil 1.2. Azərbaycanın turizm xidmətləri ixracı və idxalının dinamikası, mln.dollar ilə

Mənbə: AR Mərkəzi Bankın tədiyə balansı haqqında illik məlumatları, www.cbar.az

DİF-in metodologiyasına əsasən səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi 4 subindeks və 14 göstərici əsasında müəyyən edilmişdir:

I. Əlverişli mühit:

1. Biznes mühiti
2. Təhlükəsizlik və mühafizə
3. Sağlamlıq və gigiyena
4. İnsan resursları və əmək bazarı
5. İKT hazırlığı

II. Səyahət və turizm siyasəti və əlverişli şərtlər:

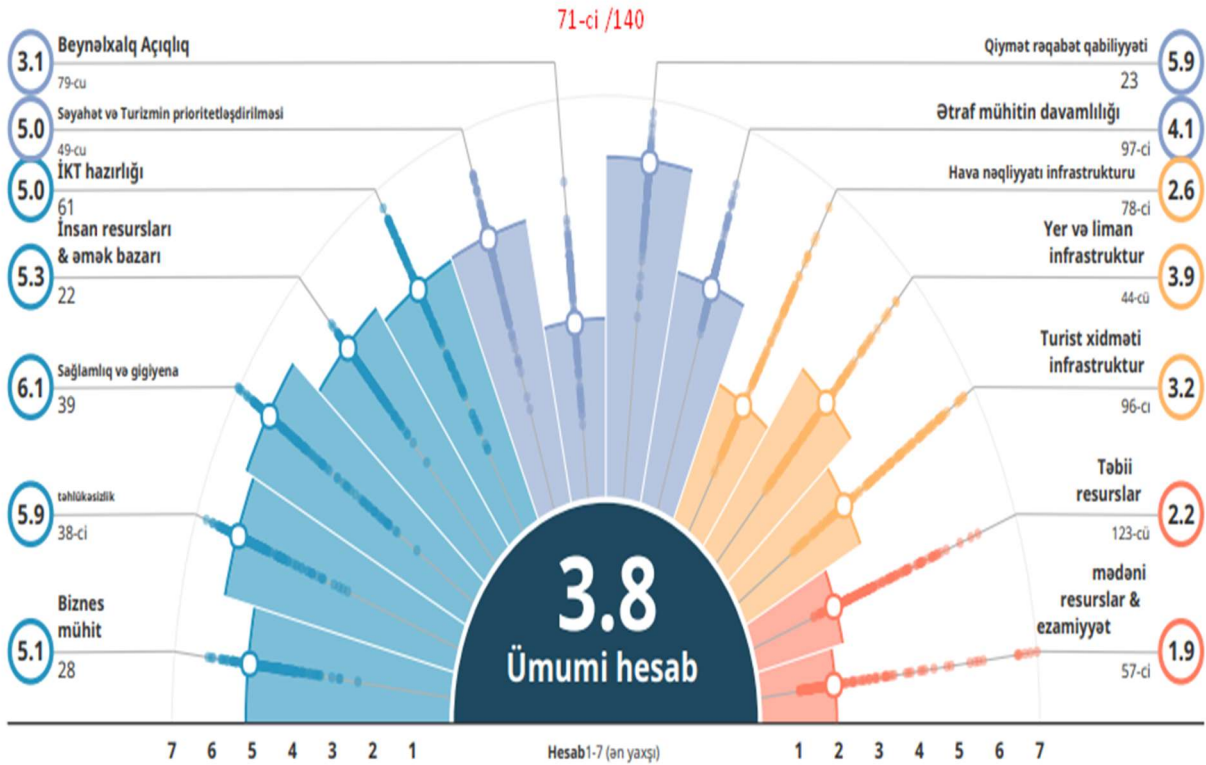
6. Səyahət və turizmin prioritetliyi
7. Beynəlxalq açıqlıq
8. Qiymət rəqabətliyi
9. Ekoloji dayanıqlıq

III. İnfrastruktur:

10. Hava nəqliyyatı infrastruktururu
11. Quru və su infrastruktururu
12. Turist-servis infrastruktururu

IV. Təbii və mədəni resurslar:

13. Təbii resurslar
14. Mədəni resurslar və işgüzar səyahət.

Şəkil 1.3. 2019-cı ildə Azərbaycanın səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin komponentləri üzrə mövqeyi

Mənbə: DİF Turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi (2019) www.weforum.org

Ölkədə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi və onların turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinə təsirinin təhlili

Turizm sektoruna əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Belə ki, turizm elə bir biznes sahəsidir ki, onun rəqabətqabiliyyətliliyi məhz həmin sahələrin birbaşa təsiri altında formalaşır. Bu gün turistlər səfər etdikləri ölkələrdə əsasən təhlükəsizlik, gigiyena, keyfiyyətli xidmət, cəlbedici yerlər və s. bu kimi amillərə diqqət verirlər. Bu amillərdən birinin olmaması nəticə ehtibarilə yüksək keyfiyyətli turizm məhsulunun ortaya çıxmasına mane olur. Bu baxımdan ölkədə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi və ölkənin turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinə təsiri qiymətləndirilməlidir.

Təhlükəsizlik və mühafizə

Azərbaycanın müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq, prioritet istiqamətlərindən biri kimi turizmi ciddi inkişaf etdirmək niyyətlərini bəyan edən bir ölkədir. Əslində, müharibə amili turistlərin və ölkənin təhlükəsizliyi baxımından ziddiyyətli bir məqamdır. Lakin, ölkədə sabitliyin və əmin-amanlığın təmin olunması istiqamətində aparılan tədbirlərin müsbət səmərəsi DİF-in Turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksində də əksini tapmışdır. Belə ki, təhlükəsizlik və mühafizə sahəsində Azərbaycan 2008-ci ildə 130 ölkə arasında 43-cü, 2019-cu ildə isə 141 ölkə arasında 38-ci yerdə olmuşdur. Həmçinin, cədvəldən görüldüyü kimi, alt indekslərə görə də ötən 11 il ərzində müsbət dinamika əldə olunmuşdur (Cədvəl 2.1)

Cədvəl 2.1 Təhlükəsizlik və mühafizə alt indeksləri üzrə göstəricilər

Alt indekslər	2008	2019
Terrorizmin səbəb olduğu maliyyə itkiləri	73	42
Polis xidmətlərinə inam	71	53
Cinayətkarlıq və qanun pozuntularının səbəb olduğu maliyyə itkiləri	27	23

Mənbə: DİF Turizmin rəqabətqabiliyyətliliy indeks (2018-2019) www.weforum.org

Sağlamlıq və gigiyena.

Turist başına gələcək bədbəxt hadisədən maksimum sığortalandığını, onu peşəkar tibbi xidmətlərin əhatə etdiyinə əmin olmalıdır. Son illərdə regionalarda tikilən diaqnostika mərkəzləri, səhiyyə sisteminə qoyulan investisiyalar bu sahədə yaxın gələcəkdə irəliləyişə nail ola biləcəyimizə ümidləri artırır. DİF-in Turizmin rəqabətqabiliyyətliliy indeksinə görə səhiyyə və gigiyena sahəsində Azərbaycan 2008-ci ildə 130 ölkə arasında 49-cu, 2019-cu ildə isə 141 ölkə arasında 39-cu yerdə olmuşdur. Həmçinin sağlamlıq və gigiyena alt-indeksləri üzrə ölkəmizin göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur. (Cədvəl 2.2)

Cədvəl 2.2 Sağlamlıq və gigiyena alt indeksləri üzrə göstəricilər

Alt indekslər	2008	2019
Həkimlərin sayı (1000)	13	23
Keyfiyyətli sanitariya xidmətləri ilə təchizat	94	75
Təmiz içməli su ilə təchizat	98	102
Xəstəxana çarpayılarının sayı (10000)	6	28

Mənbə: DİF Turizmin rəqabətqabiliyyətliliy indeks (2018-2019) www.weforum.org

Cədvəl 2.2-dən göründüyü kimi, ölkənin turizmin rəqabətqabiliyyətlilik indeksinə mənfi təsir göstərən iki altindeksdən biri olan keyfiyyətli sanitariya xidmətləri ilə təchizat üzrə vəziyyət 2008-cu ilə nisbətən yaxşılaşmasına baxmayaraq, digər göstəricilər içməli su təminatı isə vəziyyət, əksinə bir qədər də pisləşmişdir.

Hava nəqliyyatı infrastrukturu.

Nəqliyyat sektoru turistlərin rahat və təhlükəsiz gediş və gəlişini təşkil etmək və səyahət edən turistlərin çox vaxt itirmədən və yorulmadan istirahət edəcəkləri məkana çatmalarının təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyətə daşıyır. Bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün uçuşların intensivliyini artırmaq, aeroportlarda beynəlxalq standartların tətbiqinə nail olmaq, viza və informasiya xidmətlərini genişləndirmək lazımdır. Dünya İqtisadi Forumunun Turizmin rəqabətqabiliyyətliliy indeks (2018-2019) üzrə hava yolları sahəsində Azərbaycan 2008-ci ildə 130 ölkə arasında 79-cu, 2019-cu ildə isə 141 ölkə arasında 78-ci yerdə olmuşdur. Nəqliyyat indeksini xarakterizə edən alt indekslər üzrə göstəricilər aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur (Cədvəl 2.3)

Cədvəl 2.3 Hava nəqliyyatı infrastrukturu alt indeksləri üzrə göstəricilər

Alt indekslər	2008	2019
Hava nəqliyyatı infrastrukturu	50	24
Sərnişin daşıma gücü (yerli)	91	105
Sərnişin daşıma gücü (beynəlxalq)	80	85
Aeroportların sayı	100	75
Fəaliyyət göstərən aviaşirkətlərin sayı	64	76

Mənbə: DİF Turizmin rəqabətqabiliyyətliliy indeks (2018-2019) www.weforum.org

Təbii və mədəni resuslar.

Ölkədə turizmin inkişafına təkan verən mühüm amillərdən biri kimi turistlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili məsələsi çıxış edir. Son illərdə ölkədə idman qurğularının, olimpiya mərkəzlərinin, muzeylərin, sərgi

salonların təmiri və tikintisi üçün xeyli vəsait xərclənmişdir. Lakin, ölkədə mövcud olan muzey və sərgi salonlarına ziyarətçi qəbulu sahəsində ciddi problemləri vardır. Marketing işi demək olar ki, çox zəifdir. Ölkədə Bakı istisna olmaqla, müasir konsert zalları yoxdur. Otellərdə turistlərə əsasən gecələmə və qida xidmətləri təklif olunur ki, bu da müştəri məmnuniyyəti üçün kifayətdir hesab oluna bilməz. Ölkədə turistlər üçün maraqlı olacaq gəzməli yerlər çox olmasına baxmayaraq, onların təbliği, təşkil olunan turların bələdçi təminatı lazımı səviyyədə də deyil. Qeyd etdiklərimiz nəticəsində heç də təsadüfi deyildir ki, DİF-in Turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinə əsasən Azərbaycan təbii və mədəni resurslar sahəsində digər göstəricilər ilə müqayisədə ən aşağı mövqeyə sahib olmuşdur: 2008-ci ildə 130 ölkə arasında 110-cu və 2019-cu ildə isə 123-cü pillə; və mədəni resurslara görə isə müvafiq olaraq 99-cu və 57-ci pillə. Alt indekslər üzrə göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4 Təbii və mədəni resurslar alt indeksləri üzrə göstəricilər

Alt indekslər	2008	2019
Dünya irsinə daxil olan təbii yerlərin sayı	70	91
Qorunan ərazilər	73	96
Dünya irsinə daxil olan abidələrin sayı	69	77
İdman stadionlarının sayı	84	77
Beynəlxalq sərgi və muzeylərin sayı	105	87

Mənbə: DİF Turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksi (2018-2019) www.weforum.org

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanın turizm sektoru lazımı təbii, mədəni və tarixi resurslara sahib olmasına və həmçinin, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sosial sahələrdə regionda rəqabət üstünlüyünün mövcudluğuna baxmayaraq, əldə edilən xarici turizm gəliri yetərli səviyyədə deyil və hələ də dünya turizm bazarında öz potensialını tam reallaşdırmamışdır.

Turizm sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün aşağıdakı siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab oluna bilər:

Viza və sərhəd rejimi sferasında:

- Viza alma müddətinin azaldılması
- Xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldilməsi
- Sərhədi keçmə müddətinin və gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi

Lisenzialaşdırma və sertifikatlaşdırma sahəsində:

- Turizm şirkətlərinin fəaliyyətinə və onunla əlaqəli xidmətlərə məcburi lisenziyalaşdırma və sertifikatlaşdırılmasından imtina edilməsi.

Regional səviyyədə:

- Xarici turistlərin ölkəyə giriş və çıxış nöqtələrində, həmçinin onların hərəkət marşrutları istiqamətində kompleks servis xidmətlərinin yaradılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi
- Regional səviyyədə turizm müəssisələrinin imkanlarının genişləndirilməsi üçün yeni qəbul ediləcək dövlət proqramlarında daha çevik tədbirlərin və mexanizmlərin nəzərdə tutulması.
- Regionlarda xarici və ölkə vətəndaşlarının alış-verişlərinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması üçün plastik (kredit) kartlar vasitəsilə ödəmə sisteminin genişləndirilməsi.

Hal-hazırkı vəziyyətdə Azərbaycan turizmi rəqabət qabiliyyətli deyil. Xüsusilə yetərincə çatışmamazlıqlara baxmayaraq əsaslandırılmamış qiymət siyasəti ölkə turizmini geri çəkir. Gələnən qənaət odur ki, bir tərəfdən qeyd olunan işlər görülməli, digər tərəfdən isə turizmdən daxili rəqabət mühiti sağlamlaşdırılmalıdır. Bu edildiyi təqdirdə turizm bazarında təkmilləşmə müşahidə olunacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanca Turizm 2019, statistik məcmuə
2. <https://www.cbar.az/>
3. <https://www.weforum.org/>
4. <https://tourism.gov.az/>

**GƏLİRLƏRİN BÖLGÜSÜ VƏ DIFFERENSİASİYASINA MÜXTƏLİF NƏZƏRİ YANAŞMALAR,
POST PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ GƏLİRLƏRİN BÖLGÜSÜ.**

**DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES TO INCOME DIFFERENTIATION AND
INCOME DIVISION IN POST-PANDEMIC**

Aynurə Məmmədova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

İqtisadiyyat

ORCID: 0000-0003-1195-2747

XÜLASƏ

Əhali gəlirlərinin differensiasiyasının konseptual əsaslarının öyrənilməsi üçün əhali gəlirlərinə olan müxtəlif elmi yanaşmaları tədqiq etmək vacibdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu iqtisadi kateqoriyanın daima geniş şəkildə tədqiq edilməsinə baxmayaraq, əhali gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi problemi əzəldən mövcuddur və hələdə qalmaqda davam edir bu baxımdan, müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur və tədqiqatçılarda xüsusi maraq oyadır. Problemin dərinlən öyrənilməsi və tədqiq edilməsi üçün mövzu ilə bağlı tarixi iqtisadi tədqiqatların öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə əhali gəlirlərinin bölgüsü və differensiasiyana dair Uilliam Petti, Daniel Defo, Con Lokk, David Rikardo, Tomas Maltus kimi iqtisadçı alimlərin yanaşmaları və fikirləri qeyd olunmuşdur. 2020-ci ildən başlayaraq Covid-19 pandemiyasının dünyada yayılması 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranından sonra dünyada iqtisadiyyatında baş vermiş enmələr zəncirvari olaraq bütün sahələrə öz mənfi təsini göstərdi və iqtisadi inkişafın nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləməsinə səbəb oldu. Qeyd olunan təsirlər əhali gəlirlərinin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Belə ki, pandemiya dövründə bir çox sahələrdə fəaliyyətin dayandırılması, əhali gəlirlərindən yan keçə bilməzdi. Nəticə etibarilə dünyada əhali gəlirləri nəzərə çarpacaq dərəcədə azaldı.

Post-pandemiya dövründə artıq bir çox ölkələrdə iqtisadi bərpa prosesinin başlaması və davam etməsinə baxmayaraq, bu proseslərə paralel olaraq dünya üzrə inflyasiyanın əsaslı artımı müşahidə edilməkdədir ki, bu da dünya əhalisinin rifah halına əsaslı şəkildə təsir edir. Qiyməti daha çox artan məhsullar və xidmətlərə dünya əhalisinin gündəlik həyatına təsir edən ərzaq məhsulları, nəqliyyat və kommunal xərclər aiddir. Hesablamalar göstərir ki, dünya əhalisinin üçdə ikisi qiymət artımlarından birbaşa təsirlənməkdədir. Bu isə dünyanın aşağı gəlirli əhalisinin maddi vəziyyətini daha da pisləşdirir.

Açar sözlər: əhali gəlirləri, gəlirlərin bölgüsü, post-pandemiya, iqtisadi artım, differensiasiya

ABSTRACT

In order to study the conceptual basis of income differentiation, it is important to study different scientific approaches to income. At the same time, it should be noted that this is economic category has always been extensively studied, the problem of income inequality has always existed and continues to be relevant in this regard, and remains relevant in modern times and is of particular interest to researchers. The study of historical economic research on the subject is very important for in-depth study and research of the problem. The article discusses the approaches and views of economists such as William Petty, Daniel Defoe, John Locke, David Ricardo, Thomas Malthus on the distribution and differentiation of income. After the 2008 financial crisis the spread of Covid-19 pandemic from 2020 onwards downturn in the global economy has had a negative impact on all sectors of the chain and has led to a significant weakening of economic growth. Mentioned factors have led to sharp changes in household incomes. Thus, during the pandemic, the cessation of activities in many areas could not bypass the income of the population. As a result, the world's population incomes have fallen significantly.

Despite the fact that the process of economic recovery has already begun and continues in many countries during the post-pandemic period, in parallel with these processes, there is a significant increase in global inflation, which has a significant impact on the welfare of the world's population. The most expensive products and services include food, transportation and utilities, which affect the daily lives of the world's population. Estimates show that two-thirds of the world's population is directly affected by price increases. This worsens the financial situation of the world's low-income population

Key words: population incomes, income distribution, post-pandemic, economic growth, differentiation

GİRİŞ

İqtisadi tarixə nəzər salsaq görürük ki, əhali gəlirlərinin qeyri-bərabər bölgüsü bir çox iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 1870-ci illərdə iqtisadçılar gəlirlərin differensiasiyası problemini öyrənməyə başladılar və bu anlayışı şəxsi gəlir və milli gəlir adı ilə ifadə etdilər. Buna qədər əsasən iqtisadçıların əsərlərində bu anlayışa sərvət adı ilə rast gəlmək mümkündür.

Kapitalist istehsalının ilk addımları zamanı, ticarət münasibətləri və ticarət kapitalı sferası yaranmağa başladı və merkantilistlər bu zaman öz diqqətlərini cəmiyyətin gəlirlərinə yönəltdilər. Belə ki, D.Defo 1728-ci ildə yazırdı “ əgər az gəlir əldə edilirsə, deməli az xərclənəcək və bu dərhal ticarətdə əks olunacaq bu səbəbdən gəlirlər aşağı və ya yuxarı olacaq, dövlətin varı və gücü artıb azalacaq” Demək ki, hər şey əmək haqqından asılıdır. Merkantilistlər milli gəlirə resursların məcmusu kimi baxırdılar. Ümumilikdə gəlirlərin differensiasiyasına birinin qazancı digərinin itgisi olan, sıfır məbləğlə oyun kimi baxılırdı. C.Lokk qeyd edirdi ki, “sərvət yalnız çoxlu miqdarda qızıl və gümüş deyil, onlarla müqayisədə daha çox dəyərləndirilir”

Renta torpaqdan ilkin istifadəyə görə torpaq sahibinə ödənilən haqdır David Rikardoya görə isə renta və mənfəətin idarə olunma meyarları fərqlidir. O, qeyd edirdi ki, torpağın şəxsi istifadəsinə görə əldə olunan gəlir yəni mənfəət cəmiyyət inkişaf etdikcə azalacaqdır.

David Rikardo vurğuluyurdu ki, kapitalistin mənfəəti işçinin əməyinin bir hissəsidir. Əgər mənfəət canlı işçinin əməyinə çəkilən xərcdən asılıdırsa, deməli onun ən yüksək həcmi işçi əməyindən çox, maşınların (texnika texnologiya) az olduğu halında olacaq. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı ilə əl əməyi maşınlarla əvəz olunduqda mənfəət aşağı düşməlidir. David Rikardo belə qənaətə gəlmişdir ki, kapital yığılı əməyə olan tələbatla müşayət olunmur. Əsasən kapital yığılı və milli sərvətin artımı işsizliyin səviyyəsi ilə müşayət olunur.

Gəlirlər nəzəriyyəsində T. Maltusun, Jan Batist Seyin nəzəri fikirləri xüsusi yer tutur. İlk olaraq T. Maltus gəlirlər nəzəriyyəsində iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq gəlirlərin differensiasiyası problemini qoymuşdur. Qeyd edək ki, o gəlirlərin effektiv differensiasiyası fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Onun fikirlərinə əsasən gəlirlərin differensiasiyası qaçılmazdır, belə ki, ona bir çox amillər təsir göstərir. Gəlirlərin tam bərabərliyi xülyadır və icrası mümkün deyil, bu səbəbdən də gəlirlərin optimal differensiasiyasını tapmaq lazımdır ki, iqtisadi artıma təkan versin.

T. Maltus iqtisadiyyatda yaranan durğunluq problemini, yetərsiz, qeyri-adekvat təklifdə görürdü. Onun konsepsiyasının mərkəzində davamlı, proporsional templə artan istehlak və yığım imkanı dayanır.

T. Maltusun fikirlərinə əsasən kapitalizm iqtisadiyyatı özünü tənzimləyən deyil və bu fikir yalnız T. Maltusa yox həmçinin Keynsçilik və iqtisadi artıma istiqamətlənən digər nəzəriyyələrdə də əks olunub. Digər yanaşmalarla müqayisədə T. Maltusun fikirləri həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Əhalinin artım sürətinin və sayının artmasının həyat səviyyəsinə təsiri ideyası T.Maltusa məxsusdur. T. Maltusa görə yoxsulluq əhali sayının artımının idarə olunmasının nəticəsidir. O, hər bir şəxsin rifahını onun özünə və ailəsinə olan məsuliyyətlə əlaqələndirmişdir. O, yazırdı ki, ailə quran şəxs, qurduğu ailəni təmin etmək üçün vəsaitə sahib olmayan şəxs yoxsulluğun nəticələri ilə razılaşmalıdır. T. Maltus çıxış yolunu zəhmətkeş kütlənin gəlirlərinin artımında deyil, məhsuldar istehlakın genişləndirilməsində və ölkə əhalisinin həddən artıq artımının qarşısının alınmasında görürdü.

U. Pettinin “Siyasi hesab”(1676) əsərində ingilislərin adambaşına düşən orta gəlirlərindən və onların qidaya olan xərclərindən bəhs edir. O, gəlirlərə əhalinin istehsalı nöqtəyi nəzərindən baxmışdır. U. Pettinin “əmək sərvətin atası, torpaq isə anasıdır” frazası çox məşhurdur. Bu onu göstərir ki, U.Petti öz gələcək sələflərindən xeyli əvvəl ilkin istehsal amilindən artıq öz əsərində bəhs etmişdir. Buna baxmayaraq U. Petti öz əsərində əmək haqqı anlayışına toxunmamışdır, yalnız yaşayış minimumu problemlərindən bəhs etmişdir.

U. Petti faizləri əməksiz gəlir adlandırmışdır hansı ki, əmək sərfiyyatının nəticəsində əldə olunmur. Faizlər insanların sahib olduqları pullarını başqa bir şəxsə müəyyən müddətə istifadə üçün qarşılıq olaraq aldığı gəlir kimi qiymətləndirmişdir və milli gəlir anlayışının analitik təhlilini vermişdir.

A.Smit əhali gəlirlərinin artımını ölkədə istehsal olunan məhsulun miqdarı ilə əlaqədar olduğunu vurğulamışdır. A.Smit bazar mexanizminin funksionallığını, bazarın iştirakçılarının fayda əldə etmək marağını reallaşdırmaq üçün can atması ilə izah edirdi. Bazar iştirakçılarının fəaliyyəti nəticəsində hər bir şəxs öz marağını təmin etmək üçün çalışarkən cəmiyyətin gəlirlərinin artımına təsir göstərir. Öz şəxsi mənfəətindən

çalışarak “iqtisadi insan” istəklərini reallaşdırmağa çalışarkən əslində cəmiyyətin maraqlarına xidmət etmiş olur və bu gəlirlər öz növbəsində digər gəlirlərin artımına təkan verir. A. Smit şəxsi maraqların bazar mexanizminin daxili rəqabət mənbəyi olduğunu göstərmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanların öz sərvətlərini artırmaq istəkləri iqtisadi artımın əsas inkişaf motividir. Məhz bu motiv insanları hərəkətə gətirir və bir-biri ilə əlaqə qurmağa təkan verir.

Gəlirlərin formalaşması və bölgüsünü təhlil edərkən A. Smit belə nəticəyə gəlir-gəlirlərin amil kimi formalaşması və onların bölgüsü dövlət tərəfindən deyil, bazar qanunları ilə reallaşdırılır. Gəlirlərin formalaşması problemini təhlil edərkən, A. Smit kapitalizm cəmiyyətinin sinfi strukturunu vermişdir. Belə ki, o kapitalizm cəmiyyətini üç sinfə bölmüşdür, işçi, kapitalist və torpaq sahibləri. İşçilər əmək haqqı, kapitalistlər mənfəət, torpaq sahibləri isə rentə alırlar.

A.Smitə görə işçilərin gəlirləri(əmək haqqı) əməyin nəticəsidir. Gəlirlər əməyin cəmiyyətindən, ağırlığından, çətinliyindən eyni zamanda cəmiyyətin sərvətinin həcmindən asılıdır. A. Smit qətiyyətlə bildirdi ki, yüksək əmək haqqı təklif edərək, daha peşəkar işçilər tapmaq mümkündür nəinki aşağı əmək haqqı ilə.

XIX əsrin 30-cu illərinin 2-ci yarısında C.M.Keyns öz əsərində vurğulayıb “Biz yaşadığımız cəmiyyətin ən böyük qüsurlarından biri tam məşğulluğu və habelə sərvətinədalətli bölgüsünü təmin edə bilməməkdir” Alim bölgü probleminin iki aspektini qeyd etmişdir. Birinci aspekt sərvətin və gəlirlərin paylanmasında böyük bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına dair perspektivə aiddir. Keynsin qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin sonunda kapitalist cəmiyyət birbaşa vergilər vasitəsilə sərvətin və gəlirin həddindən artıq qeyri-bərabərliyini aradan qaldırmaqda əhəmiyyətli irəliləyişlər etdi. Eyni zamanda alim bu şəkildə daha çox irəliləyiş qorxusu ilə bağlı iki arqument verdi. Birincisi vergi ödəməkdən yayınmağın qarşısını almaq və risklərin azaldılması üçün stimulların əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına mane olmaq çox təhlükəlidir. İkincisi, kapital artımının fərdi qənaət üçün motivasiya gücündən asılı olması və bu artımın əksəriyyətinin zəngin insanların qənaətinə əsasən yerinə yetirilməsidir.

Müasir dövrdə də gəlirlərin differensiasiyası olduqca aktualdır. Son dövrlərdə dünyada baş verən global problemlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsirdən yan keçmir. Xüsusən də Covid-19 pandemiyası iqtisadi tarazlığın dəyişməsində əsaslı rol oynadı.

Covid-19 pandemiyası bir çox iqtisadi sahələrə təsir etdi və bu təsirin əsas istiqamətlərindən əmək bazarı və yoxsulluq qeyd etmək lazımdır. Əmək bazarında daralmalar müşahidə olundu. Əmək bazarının daralması nəticəsində daha çox işsizlik problemi ilə üzləşməli olmuşdur. Bu isə gəlirlərin əhali qrupları arasında bölgüsündə mövcud olan qeyri-bərabərliyin daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Hesablamalara görə pandemiyadan əvvəlki dövrlə müqayisədə pandemiya dövründə dünyada təxminən 90 milyon insan kəskin yoxsulluq səviyyəsində yaşayan qrupa daxil olmuşdur. Eyni zamanda aşağı gəlirli ölkələr üçün təhsil sahəsində yaranmış problemlər daha idarə olunmaz şəkil almışdır ki, bu da onsuzda həmin ölkələrdə olan zəif təhsil sisteminin daha da keyfiyyətsiz hala gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu isə dünya əhalisi arasında savadlılıq baxımından mövcud olan qeyri-bərabərliyin daha da artmasına səbəb olmuşdur.

NƏTİCƏ

Baş verən mənfəət proseslər dünya ölkələri üçün əsas iqtisadi artım göstəricisi olan Ümumi Daxili Məhsulun əsaslı şəkildə azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatı 4.4% (bəzi hesablamalara görə 3.3%) səviyyəsində kiçilmişdir. Fondun məlumatlarına görə bu XX əsrin 30-cu illərində baş vermiş Böyük Depressiyadan sonra dünya iqtisadiyyatının ən aşağı artım göstəricisi olmuşdur. 2021-ci ilin əvvəlinə olan ÜDM göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti iqtisadi tənəzzül ilə qarşılaşmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində ÜDM-in azalma faizi mənfəət 5%-15% və mənfəət 15%-70% qrupları arasında olmuşdur (Şəkil 1). 2020-ci ildə böyük iqtisadiyyatlardan yalnız Çində ÜDM-in artımı qeydə alınmışdır ki, bu artım da 2.3% səviyyəsində olmuşdur. İqtisadiyyatları daha çox kiçilən ölkələrə əsasən turizmdən, məhsulların ixracından və iqtisadiyyata dəstək tədbirləri həyata keçirmək imkanları daha az olan ölkələr aid olmuşdur. Bu problemin həlli istiqamətində hazırda dünya ölkələri bir çox tədbirlər görməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev F., Əliyev T. (2011). “Ev təsərrüfatı gəlirlərinin formalaşması və ondan istifadənin sosial iqtisadi problemləri”. Bakı: Elm və Təhsil
2. И.М.Алиев, Н.А.Горелов «Политика доходов и заработной платы»
3. Алиев И.М., Горелов Н.А. (2008). «Политика доходов и заработной платы» учебник Ростов-на-Дону
4. В.М.Қенкін “Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası” Moskva 2007 səh. 43

TURİZMDƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİK.

Aslanov Aslan İlqar

ATMU-nun II kurs magistrantı

Xülasə

Turizm dünyanın bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla iqtisadiyyatın ən böyük və dinamik sahələrindən biridir. Onun yüksək inkişaf templəri, böyük həcmdə valyuta gəlirləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə fəal təsir göstərir ki, bu da turizm sənayesinin formalaşmasına kömək edir.

Tarixən əvvəlcədən müəyyən edilmişdir ki, bəşəriyyətin qədim zamanlardan mövcudluğu müxtəlif məqsədlərlə (ticarət, müharibələr, resursların axtarışı və s.) səyahətlə bağlıdır.

Səyahət anlayışının özü "belə bir hərəkətin məqsədindən asılı olmayaraq insanların kosmosda hərəkəti" kimi şərh olunur.

Turizm (fr.tourism, from tour - gəzinti, səyahət) bir tərəfdən yalnız İkinci Dünya Müharibəsindən sonra geniş vüsət alan nisbətən gənc bir hadisədirsə, digər tərəfdən də onun dərin tarixi kökləri var, çünki səyahət qədim zamanlardan məlum Ədəbiyyatın nəzəri təhlili turizmin mövcud təriflərinin müxtəlif olduğunu və bu fenomenin müxtəlif aspektlərini əks etdirdiyini müəyyən etməyə imkan verdi.

Açar sözlər: Turizm, turizmin inkişafı, turizmdə rəqabət.

Ключевые слова: Туризм, развитие туризма, конкуренция в туризме

Key words: Tourism, tourism development, competition in tourism.

Turizm məkanının rəqabət qabiliyyəti onun sabit və uğurlu inkişafı üçün zəruri şərtidir. Daha rəqabətli xidmət və xidmətlər təklif edən turizm məkanı turistlər üçün daha cəlbedici olur. Son bir neçə ildə turizm istiqamətləri arasında rəqabətin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır çimərliyə doğru. Turizmdə rəqabətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, eyni vaxtda bir-biri ilə əlaqəli bir neçə səviyyədə, xüsusən makro, mezo və mikro səviyyələrdə təhlil edilməli və nəzərdən keçirilməlidir. Buna görə də turizmdə rəqabət, həm də rəqabətqabiliyyətli olması zəruridir üç səviyyədə araşdıraq:

1) turizm istiqamətləri arasında;

2) eyni növ mal və xidmətlər təklif edən və eyni turizm məntəqəsinin ərazisində öz biznes fəaliyyətini həyata keçirən turizm şirkətləri arasında;

3) istehsal olunan turizm məhsulları arasında.

Bir turizm məkanının rəqabət qabiliyyəti bilavasitə oradakı turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətindən asılıdır ərazilər, öz növbəsində, ticarət turizm müəssisəsinin uğuru turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə rəqabət obyektinə səviyyələr turistlərin ehtiyaclarıdır, və bir o qədər də tam razı qalacaqlar yerli turist xidmətləri və malları, turizm müəssisələri arasında rəqabət nə qədər yüksək olarsa, turizm məkanının özü də bir o qədər rəqabətli olacaqdır.(1. səh.35)

Nəzəri aspektlər rəqabət qabiliyyəti:

İqtisadi kateqoriya kimi rəqabətqabiliyyətlilik anlayışına həm xarici, həm də rus alimləri tərəfindən çoxlu təriflər verilmişdir. Michael Porte rəqabətqabiliyyətliliyi "məhsulun, xidmətin, bazar subyektinin orada mövcud olan oxşar mallar, xidmətlər və ya rəqabət aparıcı bazar subyektləri ilə bərabər əsasda bazarda fəaliyyət göstərməsi mülkiyyəti" kimi xarakterizə etmişdir.

Rusiyada R. A. Fatxutdinovun tərfi tez-tez əsas götürülür, buna görə rəqabət qabiliyyəti obyektin mülkiyyətidir, reallıq dərəcəsi ilə xarakterizə olunur və ya bazardakı oxşar əşyalarla müqayisədə xüsusi ehtiyacı ödəmək potensialı. Mövcud təriflərin əksəriyyəti sənaye sahəsinə aiddir. Bizi ilk növbədə turizm sənayesi ilə bağlı rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyənəndirilməsi maraqlandırır. Cədvəl 1 rəqabətqabiliyyətliliyin hər üç səviyyəsi ilə əlaqəsini nəzərə alaraq həm istehsal sektoru, həm də xidmət sektoru ilə bağlı "rəqabətqabiliyyətlilik" anlayışının bəzi təriflərini təqdim edir.

Turizm məkanının rəqabət qabiliyyəti

Bu günə qədər turizm məkanının rəqabətqabiliyyətliliyi kifayət qədər öyrənilməmişdir və bu terminin tərifində dəqiq ifadə yoxdur. Rəqabətliliyin bütün elmi tədqiqatları turizm sahəsində əksər hallarda yerləşdirmə obyektləri üçün müxtəlif təsnifat sistemlərinin mövcudluğu nəticəsində qonaqpərvərlik sənayesinə istinad edilir ki, onlardan istifadə hər hansı bir müəssisənin rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi prosesini xeyli asanlaşdırır. Beləliklə, nəzəri əsaslara söykənir. Tədqiqatda, bu məqalə bir turizm məkanının rəqabət qabiliyyətinin özünəməxsus tərifini təklif edir, buna görə turizm məkanının rəqabət qabiliyyəti kompleksdir. Sabit vaxt intervalına və müəyyən bir göstəriciyə istinad edir (2. səh 173).

Turizm bazarının seqmentidir və onun rəqabət üstünlüklərinin yaradılması, istifadəsi və saxlanması nəticəsində əldə edilən sinergik effektdən istifadə etməklə turistləri cəlb etmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Beləliklə, turizm məkanının rəqabət üstünlüklərinin xüsusiyyətləri onun rəqabət qabiliyyətinin formalaşması üçün əsas rolunu oynayır və bu, yuxarıdakı tərifdə öz əksini tapmışdır. Turist destinasiyasının rəqabət qabiliyyətinin formalaşması prosesini aydın şəkildə nümayiş etdirən diaqramı (şək. 1) təklif etmək olar.

Maykl Porterin qeyd etdiyi kimi, “rəqabət qabiliyyəti ya makroiqtisadi siyasətə, ya da müqayisəli siyasətə əsaslanır.əmək, təbii ehtiyatlar və ya kapital kimi mənbələr tərəfindən təmin edilən üstünlüklər. İqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrində “rəqabətqabiliyyətlilik” anlayışının tərfi.

Müəllif	Məzmun
Lifiç İ.M	Analoji rəqiblərlə müqayisədə məhsulların nəzərdən keçirilən dövrdə müəyyən bazarın tələblərinə cavab vermək qabiliyyəti
Vaşekin N.P	Həqiqi alış-veriş edən istehlakçı üçün onun cəlbedicilik dərəcəsini göstərir
Litvinenko A.N	Məhsulun həm konkret sosial tələbata uyğunluq dərəcəsinə, həm də onun ödənilməsinə çəkilən xərclərə görə rəqib məhsuldan fərqi əks etdirən xüsusiyyəti.
Kleyman A.A	Otel xidmətinin rəqabətqabiliyyətliliyi, xidmətin müştərilərin ehtiyaclarını səmərəli və səmərəli şəkildə təmin etmək, xidmətin istehlak xüsusiyyətlərinə görə mehmanxana xidmətləri bazarındakı rəqibləri üstələmək, onları təmin etmək üçün minimum xərclə, kommersiya uğurunu təmin etmək qabiliyyətidir. qonaqpərvərlik sənayesi təşkilatları

Qriçay M.A	Turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyəti onun rəqabət apararı analoq məhsullardan üstün cəhətləri olan və bazarda uğurunu təmin edən məhsul xüsusiyyətlərinin məcmusudur.
Qelvanovski M.İ	Müxtəlif bazar subyektlərinin öz rəqibləri ilə uğurla rəqabət aparmaq qabiliyyəti
Rubin U.B	Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən digər sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə həyata keçirilən və məhdud imtiyazlara çıxış üçün nisbətən daha yaxşı şəraitin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər toplusu
Kazançev S.B	Təsərrüfat subyektinin digər təsərrüfat subyektləri arasında öz mövqeyini saxlamaq və yaxşılaşdırmaq qabiliyyəti

Turizm məkanı vəziyyətində əsasdır. Onun rəqabət qabiliyyətinin elementləri həm qiymət, həm də qeyri-qiymət rəqabət üstünlükləri olacaqdır ki, bunun sayəsində turistik məkanın istehlakçı cəlbediciliyi formalaşır. (Şəkil də göstərildiyi kimi). Ancaq bu gün turizmin rəqabət üstünlükləri problemi var. Təyinat həm rus, həm də xarici alimlər tərəfindən zəif öyrənilmişdir.

Michael Porter ənənəvi olanı müəyyənləşdirdi, rəqabət üstünlüyü kimi “unikal məhsul, mülkiyyət texnologiyası, fərqli biznes üsulu, rakipsiz məhsul biliyi, mükəmməl fərdiləşdirilmiş xidmət və yaxşı müştəri qarşılıqlı əlaqəsi. Əgər bir regiona və ya digər coğrafi obyektə münasibətdə rəqabət üstünlüklərini nəzərə alsaq, bu, regionun digər regionlarla rəqabətli qarşılıqlı əlaqədə daha əlverişli mövqeləridir. Eyni zamanda, turizm məhsulunun xüsusiyyətlərini, onun qeyri-maddi komponentini və nəticədə, bir turizm məkanının rəqabət üstünlüklərinin əksəriyyətinin qeyri-maddiliyini nəzərə almaq lazımdır, çünki destinasiya təklifi, bir qayda olaraq, həmişə turizm məhsuluna əsaslanır.

Turizm sahəsində turist təklifi səyahət zamanı onun ehtiyaclarını ödəmək üçün turistə təklif edilən hər şeydir. Turist təklifi həm turizm şirkətləri tərəfindən həm tur kimi formalaşan hərtərəfli turist təklifi, həm də ayrı-ayrı turizm subyektlərinin – mehmanxanaların fərdi təklifi kimi çıxış edə bilər. Restoranlar, attraksionlar. Səyahət şirkətinin rəqibi bazarda sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən iştirakçısıdır ki, bu da öz hərəkətləri ilə şirkətin satdığı turizm məhsulundan əldə etdiyi gəliri azalda, tələbi şirkətdən daha yaxşı təkliflə təmin edə bilər. Məhsulun rəqabət mühitini və onun rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran qüvvələr M.Porterin (1980) rəqabət konsepsiyasına uyğun olaraq beş qrupa bölünür.

Porterin beş qüvvə modeli firmanın sənayedə qarşılaşa biləcəyi imkanları və təhlükələri müəyyən etmək və təhlil etmək üçün istifadə olunur:

- 1) potensial rəqiblərin daxil olma riski: şirkətin gəlirliliyinə təhlükə yaradır (bu risk kiçikdirsə, şirkət qiymətləri qaldıra və gəlirləri artırmağa bilər) və sənayeyə giriş maneələrinin hündürlüyündən asılıdır;
- 2) sənayedə mövcud olan şirkətlərin rəqabəti: sənaye rəqabətinin strukturunun, tələb şərtlərinin, sənayedə çıxış maneələrinin hündürlüyünün təsiri altında özünü göstərir;
- 3) alıcıların “sövdələşmə” qabiliyyəti: daha keyfiyyətli və ya xidmətə ehtiyac olması səbəbindən qiymətlərə təzyiqlik təhlükəsi yaradır;
- 4) tədarükçülərin təzyiqliki: onların qiymətləri qaldırmaq hədəsindən, şirkətləri tədarük olunan məhsulların sayını və nəticədə mənfəəti azaltmağa məcbur etməkdən ibarətdir;
- 5) Əvəzedici məhsulların təhlükəsi: Tam əvəzedici məhsulların mövcudluğu şirkətin qiymətlərini və gəlirliliyini məhdudlaşdıran ciddi rəqabət təhlükəsidir (3 səh 156).

Sənayeyə giriş və çıxış üçün maneələrin rolu. Giriş maneələrinin hündürlüyü potensial rəqiblərin giriş riskini əvvəlcədən müəyyən edir. Giriş maneələrinin üç əsas mənbəyi var:

- alıcıların brendinə sadıqlıq (gələn şirkətlər bunu əhəmiyyətli investisiyalarla əhatə etməlidir);
- mütləq xərc üstünlüyü (aşağı istehsal xərcləri şirkətlərə yeni şirkətlərin əldə etməsi çətin olan əhəmiyyətli üstünlüklər verir);
- miqyas qənaətləri (bu üstünlük böyük şirkətlərlə bağlıdır), standartlaşdırılmış məhsulların kütləvi istehsalı üçün aşağı məsrəflər, xammal, material və komponentlərin böyük alışı üçün endirimlər, reklam vahidinin aşağı qiyməti və s.

Çıxış maneələri sənayedəki mövcud şirkətlər üçün rəqabət mühitini formalaşdırır: Çıxış maneələri, hətta gəlirlər aşağı olduqda belə, şirkəti bir yerdə saxlayan iqtisadi və emosional amillərdir. Üstəlik, sənayedə tələb azaldıqda ciddi təhlükə yaradırlar: bu vəziyyətdə artıq istehsal gücü yaranır ki, bu da qiymət rəqabətinin güclənməsinə səbəb olur. Şirkətlər boş gücdən istifadə etmək cəhdi ilə qiymətləri aşağı salırlar. Tipik olaraq, çıxış maneələrinə aşağıdakılar daxildir:

- alternativ istifadəsi olmayan avadanlıqlara investisiyalar, əgər şirkət sənayeni tərk edərsə, onlar silinməlidir;
- işdən çıxarılan işçilərə ödənişlər hesabına yüksək sabit çıxış dəyəri;
- sənayeyə emosional cazibə;

- sənayedən iqtisadi asılılıq: məsələn, şirkət diversifikasiya olunmayıbsa, o, sənayedə qalmağa məcbur olur.

Rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq üçün mühüm amil təşkilatın daxili və xarici mühitinin təhlilidir.

Təşkilatın mühiti onun fəaliyyətinə təsir edən və onların aradan qaldırılmasına və ya uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş idarəetmə qərarlarının qəbulunu tələb edən şərtlər və amillərdir (4 səh.17).

Təşkilatın mühiti xarici və daxili mühitin birləşməsidir.

Xarici mühit öz daxili potensialını işləmək və inkişaf etdirmək üçün lazım olan səviyyədə saxlamaq üçün zəruri olan resurslar mənbəyidir.

Xarici mühit təşkilatın mühitində fəaliyyət göstərən və onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə təsir göstərən aktiv sahibkarlıq subyektlərinin, iqtisadi, sosial və təbii şəraitin, milli və dövlətlərarası institusional strukturların və digər xarici şərait və amillərin məcmusudur. Xarici mühit xarici və daxili təsir amillərində özünü göstərir.

Xarici təsir amilləri - təşkilatın dəyişə bilmədiyi, lakin öz fəaliyyətində daim nəzərə alınmalı olduğu şərtlər və amillər: ölkənin siyasi sabitliyi, ictimai-siyasi sistem, iqtisadi şərait, ekoloji şərait.

Turizm təşkilatı bəzi ölkələrə səyahət qadağaları və ya daxili turizm üçün viza rejiminin tətbiqi, maraq qrupları, çoxsaylı rəqiblər və sürətlənmiş texnoloji dəyişikliklər kimi xarici amillərə cavab vermək məcburiyyətindədir. Buna görə də, bir turizm təşkilatının, məsələn, bir neçə təchizatçının, bir neçə rəqibin, heç bir ittifaqın olmaması və texnologiya dəyişikliyinə ləng hərəkətləri ilə məşğul olan təşkilatdan daha mürəkkəb bir mühitdə olduğunu iddia etmək olar.

Təşkilatın idarəetmə aparatı adətən, ilk növbədə, müəyyən bir mərhələdə təşkilatın fəaliyyətinin effektivliyinin qəti şəkildə asılı olduğu amilləri nəzərə alaraq nəzərə alınan xarici amillərin sayını məhdudlaşdırmağa çalışır. Qərarların qəbulu xarici mühitin vəziyyəti və bütün müxtəlif amillərin fəaliyyətinə dair məlumatların miqdarından asılıdır. Ətraf mühit amillərinin müxtəlifliyinə görə təsnifatı müxtəlif əlamətlər əsasında aparıla bilər. İdarəetmədə qəbul edilmiş təsnifata görə, birbaşa təsir edən amillər (bazar münasibətlərinin xarakteri və vəziyyəti, təşkilatın iqtisadi amilləri) və dolay (təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi, ümumi iqtisadi, ümumi siyasi, ekoloji amillər).

Xarici mühit aşağıdakı keyfiyyətlərlə xarakterizə edilə bilər: amillərin qarşılıqlı əlaqəsi, mürəkkəblik, hərəkətlilik, qeyri-müəyyənlik.

Ətraf mühit amillərinin qarşılıqlı asılılığı bir amilin dəyişməsinin digər amillərə təsir səviyyəsi kimi başa düşülür, yəni. xarici mühitin bir amilinin dəyişməsi digərlərinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn,

İstehsalın artım tempinin artması yeni iş yerlərinin açılmasına və əmək haqqı səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Gəlirlərin artması nəticəsində əhali istirahət və turizmə daha çox vəsait xərcləmək imkanı əldə edəcək. Beləliklə, xarici mühitin iqtisadi amilinin dəyişməsi təşkilatın daxili mühitini dəyişən başqa bir amilə təsir edir. Xarici mühitin mürəkkəbliyi təşkilatın cavab verməli olduğu amillərin sayına, habelə onların hər birinin dəyişkənlik səviyyəsinə aiddir. Mürəkkəblik təşkilatın miqyasından asılı olaraq qiymətləndirilir. Kiçik bir turizm agentliyi üçün amillərin sayı 5-dən çox ola bilməz (yerli qanunvericilik, müəyyən bir ərazinin əhalisinin həyat səviyyəsi, bazar rəqabətinin səviyyəsi, bölgə sakinlərinin sosial aktivliyi, onların səviyyəsi mobillik), iri turist holdinqi üçün isə 30-dan çox (siyasi və ekoloji şərait, demoqrafik tərkib, siyasi rejim, dini və milli aspektlər, valyuta məzənnəsi, yoxsulluq səviyyəsi, gəlir səviyyəsi, siyasi sabitlik, miqrasiya səviyyəsi, tarixi və mədəniyyət abidələri, iqlim və bir çox başqaları).

Xarici mühitin hərəkətliliyi təşkilatın mühitində dəyişikliklərin baş vermə sürəti. Bir çox tədqiqatçılar müasir təşkilatların mühitinin artan sürətlə dəyişdiyini qeyd edirlər. Lakin bu tendensiya ümumi olsa da, bəzi təşkilatların xarici mühiti xüsusilə axıcıdır. Bundan əlavə, xarici mühitin hərəkətliliyi təşkilatın bəzi şöbələri üçün daha yüksək, digərləri üçün isə aşağı ola bilər. Yüksək mobil mühitdə təşkilat və ya onun şöbələri daha müxtəlif məlumatlar əsasında daxili dəyişənləri ilə bağlı qərarlar qəbul etməlidir. Bu, qərar vermə prosesini daha mürəkkəb edir.

Xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi təşkilatın müəyyən bir amil haqqında malik olduğu məlumatların miqdarı, habelə bu məlumatın etibarlılığına inam dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Xarici mühitin təhlili - təşkilat üçün perspektiv imkanları və onu təhdid edən təhlükələri müəyyən etmək üçün ətraf mühitin xarici amillərinə nəzarət etmək üçün həyata keçirilən prosesdir. Xarici mühitin təhlili turizm təşkilatlarına imkan verir:

- rəqabət mühitini və bazarda öz mövqeyini qiymətləndirmək;
- zəif və güclü tərəfləri, fəaliyyət və inkişafda çətinlikləri müəyyən etmək;
- təşkilatın fəaliyyətinə xarici amillərin təsir dərəcəsini qiymətləndirmək;
- təşkilatın resurs bazasını və onun xarici mühitin tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək;
- həyata keçirilməsi təşkilatın xarici mühitdəki dəyişikliklərə adekvat reaksiyasını təmin edəcək, habelə təşkilatın uyğunlaşma qabiliyyətini və çevikliyi artıracaq strategiyalar hazırlamaq.

Nəticə

Turizmdə rəqabətliyin davamlı olması üçün strateji hədəflər qarşıya qoyulmalı və bu istiqamətdə praktiki işlər görülməlidir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra çətin siyasi və iqtisadi yol qət etmişdir. Azərbaycanda turizm üçün əlverişli şərait vardır. Buna baxmayaraq hal-hazırda turizm sahəsində müəyyən boşluqlar vardır. Turizmdə rəqabətlik həmin ölkənin iqtisadi və sosial vəziyyətindən çox asılıdır

Otel xidmətinin rəqabətqabiliyyətliliyi, xidmətin müştərilərin ehtiyaclarını səmərəli və səmərəli şəkildə təmin etmək, xidmətin istehlak xüsusiyyətlərinə görə mehmanxana xidmətləri bazarındakı rəqibləri üstələmək, onları təmin etmək üçün minimum xərclə, kommersiya uğurunu təmin etmək qabiliyyətidir. Qonaqpərvərlik sənayesi təşkilatları vasitəsilə turizmi inkişaf etdirmək mühüm vəzifələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.

1. Меркушов В. В. Кластерный анализ в исследовании конкурентоспособности регионов. Самара: Издво Сам. гос. экон. акад., 2004 (Тип. СГЭА). — 35 с
2. Андреев В. Е. Конкурентоспособность региона и механизм ценообразования: диссертация... к. э. н.: Ярославль, 1999. — 173 с.
3. Портер М. Э. Конкуренция. М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2010. — 156 с
4. Винокурова М. В. Повышение конкурентоспособности региона: кластерный подход. Иркутск: Издво БГУЭП, 2009. — 17 с

İQTİSADI İNKİŞAFDA KREDİTLƏŞMƏNİN ROLU

THE ROLE OF LENDING IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Teacher Nijat Novruzov

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-7636-0112

XÜLASƏ

Son illər dünyada yaşanan qlobal durğunluq istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa ciddi təsir göstərir.

Ölkələrin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri qismində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) və Milli Gəlir (MG), ÜDM-in adambaşına düşən miqdarı, əhəlinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti və səviyyəsi, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi, insan kapitalı və iqtisadi azadlıq indeksləri çıxış edirlər. Bu göstəricilər sırasında ÜDM, ÜMM və MG ön mövqedə dayanaraq mütləq göstəricilər hesab olunur. Milli iqtisadiyyatların əsas hədəflərindən biri olan iqtisadi inkişafa nail olmaq və inkişafı davamlı etmək vacib olduğu qədər eyni zamanda da, çox çətin bir prosesdir. İqtisadi inkişafa təsir edən əsas amillər – İnsan kapitalı və Fiziki kapital (neft, qaz, investisiyalar, kredit resursları və s)

İqtisadi inkişafda kreditin rolu onun iqtisadiyyat üçün tətbiqinin nəticələri ilə xarakterizə olunur. Dövlət və əhəli, habelə bu nəticələrin əldə edilməsi üsullarının xüsusiyyətləri. Metodlara gəlincə, onlar əsasən kreditin qaytarılması və bir qayda olaraq, ödənişli vəsaitin verilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, iştirakçıların kredit əməliyyatlarında məsuliyyətini artırır və marağını mənimsəyir, onları borc vəsaitlərini məqsədyönlü şəkildə təmin etməyə və istifadə etməyə həvəsləndirir.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, Maliyyə - kredit resursları, Milli iqtisadiyyat

ABSTRACT

The global recession of recent years has had a significant impact on economic development in both developed and developing countries.

The main indicators of economic development of the countries are Gross Domestic Product (GDP), Gross National Product (GNP) and National Income (GDP), GDP per capita, quality and standard of living, economic competitiveness, human capital and economic freedom indices they do. Among these indicators, GDP, GDP and MG are considered absolute indicators, standing in the forefront. At the same time, it is a very difficult process to achieve economic development, which is one of the main goals of national economies, and to make development sustainable. The main factors influencing economic development - Human capital and physical capital (oil, gas, investment, credit resources, etc.)

The role of credit in economic development is characterized by the results of its application to the economy. The state and the population, as well as the characteristics of the methods of obtaining these results. As for the methods, they are mainly determined by the repayment of the loan and, as a rule, the provision of paid funds. This increases the responsibility and interest of participants in credit operations, encourages them to purposefully provide and use borrowed funds.

Keywords: Economic development, Finance - credit resources, National economy

MÜALİCƏVİ TURİZMİN MAHIYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YERİ

Quluzadə Təhminə Fəxrəddin qızı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

ORCID NO: 0000-0002-5159-0536

XÜLASƏ

Bu məqalə müalicəvi turizmin mahiyyətini və onun Azərbaycan turizmində yerini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda məqalədə müalicəvi turizmin məqsədləri və onların əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bundan əlavə, Dünya təcrübəsində istifadə olunan kurort növləri də qeyd olunmuşdur.

Bununla yanaşı məqalədə müalicəvi – sağlamlıq turizminin ölkə iqtisadiyyatı baxımından əhəmiyyəti də göstərilmişdir. Əvəllər alternativ bir turizm sahəsi kimi dəyərləndirilən müalicəvi turizm vaxt keçdikcə bir sektor kimi inkişaf etmiş və dəyişikliyə uğramışdır.

Müalicəvi turizm, bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də inkişaf etməkdə olan bir sektor kimi qarşımıza çıxır və bu sahəyə maraq getdikcə artır. Ölkəmiz təbii müalicə prosedurları ilə zəngin olan isti suları, dəniz suları, mineral suları, vulkanik palçıqı, iqlimi və öz unikalılığı ilə seçilən Naftalan nefti kimi təbii müalicəvi- sağlamlıq mənbələrinə malikdir.

Məqalədə nəzərə çatdırılır ki, stresli hallar, informasiya axınının artması, bir sıra ölkələrdə mənfi ekoloji şərait insanların müalicəvi turizmə qatılmasına şərait yaradır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanlar yalnız müalicə məqsədi üçün deyil, istirahət məqsədi üçün kurort zonalara getməyə başlamışdır.

Məqalədə yalnız ölkəmizdə mövcud olan Naftalan neftinin turizmin bu sahəsinin inkişafında nə kimi rol oynadığı, bir brend kimi formalaşdırılaraq, beynəlxalq səviyyədə tanıtılması yolları müəyyən edilmişdir.

Məqalədə müalicəvi turizmin inkişafında bacarıqlı reklam fəaliyyətinin önəmi də qeyd olunmuşdur. Turizmin bu növündə turistlərin məmnunluğu, sağlamlığı ön planda olmalıdır. Eyni zamanda məqalədə müalicəvi – sağlamlıq turizm ehtiyatları araşdırılmış, ehtiyatların mövcud olduğu ərazilərdə sanatoriya – kurort şəbəkələrinin yaradılmasının əhəmiyyəti, mövcud kurortlarda yenidənqurma işlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir.

Müalicəvi – sağlamlıq turizminin inkişafında ölkə başçısının imzaladığı sərəncamlar, dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər, dövlət proqramları, özəl və dövlət sektorlarının birgə əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: sağlamlıq turizmi, müalicəvi turizm, sanatoriya, kurort, mineral sular, vulkanik palçıq, təbii müalicə, Naftalan nefti

THE ESSENCE OF MEDICAL TOURISM AND ITS PLACE IN AZERBAIJANI TOURISM

Tahmina Guluzade Fakhraddin

Azerbaijan Tourism and Management University

ORCID NO: 0000-0002-5159-0536

ABSTRACT

This article aims to explore the essence of medical tourism and its place in Azerbaijani tourism. At the same time, the article emphasizes the goals of medical tourism and their importance. In addition, the types of resorts used in World practice are also mentioned.

In addition, the article highlights the importance of medical tourism in terms of the country's economy. Medical tourism, previously valued as an alternative tourism sector, has evolved and changed over time as a sector.

Medical tourism is emerging in our country as well as in the world, and interest in this field is growing. Our country has natural healing and health sources such as hot water, sea water, mineral water, volcanic mud, climate and unique Naphthalene oil, which are rich in natural healing procedures.

The article notes that stressful situations, increased flow of information, negative environmental conditions in some countries create conditions for people to participate in medical tourism. It can be concluded that people began to go to resort areas not only for treatment, but also for recreation.

The article identifies the role of Naphthalene oil, which exists only in our country, in the development of this field of tourism, the formation of a brand and ways to promote it at the international level.

The article also emphasizes the importance of effective advertising in the development of medical tourism. In this type of tourism, the satisfaction and health of tourists should be in the forefront. At the same time, the article examines the resources of medical tourism, analyzes the importance if the establishment of sanatorium – resort networks in the areas where the resources are available, issues related to the improvement of reconstruction work in existing resorts.

The decrees signed by the President, measures taken by the state, state programs, joint cooperation of the private and public sectors are important in the development of medical and health tourism.

Keywords: sanatorium resort, health tourism, medical tourism, mineral waters, volcanic mud, natural healing, Naphthalene oil

GİRİŞ

Turizm dünyada ən sürətli inkişaf edən xidmət sektorudur və digər sektorlar üçün təşviqedicə vəzifə daşımaqdadır. Turizm ölkə üçün marketinq və reklam vasitəsi olma xüsusiyyətini də daşıyır. Bundan əlavə turizm ölkə əhalisinin rifahının yaxşılaşmasında, beynəlxalq istehsalda artım təmin etməsi, gəlirlərin artması, yerli mənbələrdən istifadə edərək məhsullar inkişaf etdirməsi, bir sözlə iqtisadiyyata müxtəlif yönərdən təsir etmə kimi mühüm xüsusiyyətlərə malikdir.

Müalicəvi turizm sağlamlıq xidməti almaq məqsədi ilə başqa ölkəyə səyahət kimi başa düşülür. Xəstələr öz ölkələrində onlara təqdim olunan müalicə xidmətlərinin yüksək olması, bu xidmət üçün uzun müddət gözləmələri, bir sözlə lazımı səviyyədə bu xidmətlə təmin oluna bilmədikləri üçün başqa ölkələrə üz tuturlar. Beləliklə, müalicəvi turizminin qloballaşdığı meydana çıxır. Bu qloballaşma ölkələr arasında sürətli turist axınına səbəb olur.

Müalicəvi turizm ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınmasında mühüm rol oynayır. Ölkəmizin təbii ehtiyatlarla zənginliyi, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, iqlim tiplərinin müxtəlifliyi turizm sektorunun davamlı olaraq təşkilinə şərait yaradır.

Azərbaycan neft sektorundan asılılığı azaldaraq qeyri – neft sektorunun inkişafını qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Müalicəvi turizm sektorunda Naftalan neftinin, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə tanınan mineral suların bu sahənin inkişafında əvəzsiz rola malikdir.

MÜALİCƏVİ TURİZMİN MAHİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YERİ

Müasir dövrümüzdə sənayeləşmə və kəndləşmə proseslərindən irəli gələn problemlər insan və cəmiyyət sağlamlığı üzərində bir sıra mənfi təsirlər yaradır. Belə olan halda, sağlam olmayan cəmiyyətdə məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə edilir.

Müalicəvi turizm bir ucu təbii mənbələrə, bir ucu insanlara və maliyyə mənbələrinə söykənən önəmli bir turizm qoludur. Azərbaycanda müalicəvi turizmin inkişafı bu mənbələrin düzgün planlaşdırılmasından asılıdır. İlin hər mövsümündə fəaliyyət göstərən bir sahədir. Müalicəvi turizmin 2 əsas məqsədi vardır:

Birincisi, insanları yaşadıkları gərginlikdən və müxtəlif sağlamlıq problemlərindən azad etməkdə vasitəçilik etmək;

İkincisi, ölkənin daxili və xarici turizmini canlandıraraq, ölkə iqtisadiyyatında önəmli paya sahib olmaq [3, s.126].

Müalicəvi turizmin digər turizm növlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, burada yeni turizm məhsulu yaradılmır. Mövcud olan turizm ehtiyatından istifadə edərək xidmət təklif olunur. Gəlir gətirən hər cür xidmət ixracat anlayışına aiddir. Lakin müalicəvi turizmdə bu bir qədər fərqlidir. Belə ki, ixracat, ölkədən mal və ya xidmət başqa bir ölkə bazarına daxil olduqda başlayır. Müalicəvi turizmdə isə əksinə, gələn valyuta xarici ölkədən yerli ölkəyə daxil olduqda başlayır.

Hazırda müalicəvi turizm sürətlə inkişaf edərək əhəmiyyətli turizm növünə çevrilib. İnsanlar hər zaman çalışırlar ki, müalicə alarkən ən yaxşı seçimi etsinlər. Müalicə və istirahət məqsədi ilə edilən şəhərlərarası və ya ölkələrarası səyahət müalicəvi turizm adlanır. Müalicəvi turizm yalnız xəstəxanalara müalicə olunmaq üçün gedilən turizm növü kimi qeyd edilməməlidir.

Müalicəvi turizmdə əsas məqsəd insanları gündəlik həyatdan, stressdən uzaqlaşdıraraq fərqli bir məkanda müalicə almasını təmin etməkdir. Burada eyni zamanda təbiətdən zövq alarkən, digər tərəfdən sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etmək təmin edilir. 1990-cı illərdən etibarən müalicəvi turizm qloballaşmanın və ölkələrarası güclü rəqabətin təsiri ilə alternativ turizm növlərindən biri olaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Bu sahədəki rəqabətin səbəbi isə insanların daha keyfiyyətli xidmət göstərən, qiymətə daha münasib olan və daha savadlı işçi qüvvəsinin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrə üz tutmasıdır [4, s.4-11].

Müalicəvi – turizm əsasən fərdi turizm növünə aiddir. İnsanlar əsasən turizmin bu növündən istifadə edərək, sanatoriya, kurort, sağlamlıq mərkəzləri ilə zəngin ərazilərə üz tuturlar. Sağlamlıq mərkəzləri də öz

növbələrində xəstəliklərin müalicəsi zamanı müvafiq sağlamlıq üsullarından istifadə edərək əsas vasitə rolunu oynayır. Dünya təcrübəsində kurortun 4 növü qeyd olunur.

- 1) Minereal sularla müalicə - balneoloji kurortlar;
- 2) Palçıqla müalicə - palçıq kurortları;
- 3) Dəniz sahilində, təbiət qoynunda müalicə - iqlim kurortları;
- 4) Müalicə üsullarından kompleks şəkildə istifadə olunan müalicə - keçid kurortları

Müalicəvi – sağlamlıq turizminin digər turizm növlərindən fərqi ondadır ki, bu turizm növü 21-24 gün davam etmə müddəti vardır [1, s.45,46].

Turizmin bu növü sağlamlıq mərkəzlərində, kurortlarda təbii üsullarla müalicəyə əsaslanır. Təbii üsullara mineral sular, iqlim, palçıq vannalarını aid etmək olar. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə sağlamlıq mərkəzlərində müasir tibbi avadanlıqlarla müalicə xidmətləri həyata keçirilir. Bu səbəbdən müalicəvi-sağlamlıq turizmi klinik müalicə və kurort müalicə turizminə ayrılır.

Müalicəvi turizmin qeyd olunan sürətli inkişafı Azərbaycanda müşahidə edilmişdir. Müalicəvi turizm fərqli ölkələrdə fərqli ad verilsədə burada əsas məqsəd insanların sağlamlığına xidmət göstərməkdir. Azərbaycanda müalicəvi turizmin inkişafında digər neftlərlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə özəlliklərə sahib olan Naftalan nefti əsas təməllərdəndir.

Müalicəvi turizmdə marketing anlayışı da digər sektorlarla müqayisədə fərqlidir. Burada bir tərəfin mənfəət qazanmaq istəyi, digər tərəfin sağlamlığına təsir etməkdədir. Yanlış tətbiq edilən müalicə metodu turistin sağlamlığına təsir edə bilər. Nəticədə ölkənin sağlamlıq turizmi ilə bağlı yaddaşda mənfəetçi fikir formalaşdırıla bilər. Turizmin bu növündə əsas hədəf turistin sağlamlığı və məmnunluğu olmalıdır. Ölkədən məmnun ayrılan hər turist digər turistin gəlmə səbəbidir. Turist axını ölkənin tanınmasına və ölkə iqtisadiyyatına əlavə gəlir gətirməsində başlıca rol oynayır.

Ölkəmizdə sanatoriya – kurortlar üçün əsas inkişaf faktoru hidromineral ehtiyatların olmasıdır. Bu da müalicəvi turizmin inkişafına birbaşa təsir göstərən amillərdən biridir. Eyni zamanda landşaft xüsusiyyətləri və əlverişli iqlim şəraiti də bu sahənin inkişafında başlıca rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatı baxımından müalicəvi turizmin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- 1) Müalicəvi turizm, ölkə iqtisadiyyatına təsir edən xidmət sektorudur;
- 2) Müalicəvi turizm, milli gəlirə də təsir edən fəaliyyətdir;
- 3) Müalicəvi turizm, özəl və dövlət sektorlarının inkişafına, eyni zamanda onlar arasında rəqabətin inkişafına təsir göstərir;
- 4) Əhalinin məşğulluq səviyyəsinə və onların işlə təmin olunmasına təsir göstərir;
- 5) Ölkənin mədəniyyətinin və əlverişli coğrafiyasının tanınmasına şərait yaradır [4, s.12].

Müalicəvi turizmin iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkəyə gəlir, adambaşına düşən milli gəlirin artırılması, eləcə də regionların inkişafında önəmli rol oynaması, siyasi əhəmiyyəti isə iş yerlərinin açılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsidir.

“Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda qeyd edilmişdir ki, kurortlar elə bir ərazidir ki, həmin ərazilərdə təbii müalicə ehtiyatları mövcuddur. Azərbaycanda mövcud olan kurortlarda kurort poliklinikaları, sanatoriyalar, palçıq müalicə ocaqları və s. təşkil olunur. Belə kurortlardan əlavə digər kurort infrastrukturunu yaradır. Naftalan nefti palçıqla müalicə, balneoloji və öz müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə nəinki ölkəmizdə, eyni zamanda ölkə xaricində də tanınır. Bundan əlavə səkkiz qrup mineral suyun dünyada qəbul edilməsi, eyni zamanda bu mineral suların Azərbaycanda mövcud olması ölkəmizdə balneoloji kurortların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına şərait yaradır. Masazır və Zığda təşkil olunan müalicə kursları müalicəvi palçıq vannaları ilə həyata keçirilir [4, s.3].

Abşeron yarımadasındakı kurortlar qrupu, respublikamızda məşhur kurort guşəsidir. Yarımada çimərliklərlə əhatələnib. Abşeron yarımadası iqliminə görə də əlverişlidir. Belə ki, iqlimi subtropik iqlimə çox yaxındır. Yarımada yay isti, payız günəşli, qış isə mülayim keçir, yaz nisbətən qısa olur. Abşeron yarımadasının dəniz və qumlu sahilləri ilə yanaşı, çoxlu şəfa bulaqları da mövcuddur. Suraxanı, Sabunçu və Şıx burnunda mövcud olan mineral suların tərkibi yod, brom və böyük müalicəvi təsir gücünə malik olan başqa maddələrlə də zəngindir. Eyni zamanda bu mineral sular böyük müalicə əhəmiyyətinə də malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kurort və sanatoriyalar xəstəxana yox, müalicə və istirahətin həyata keçirilməsi üçün təşkil olunmuş sağlamlıq ocaqlarıdır [2, s.383-385].

NƏTİCƏ

Turizm davamlı olaraq hərəkət içərisində olub, insanların davranış və vərdişlərinin yaşandığı bir sektordür. “İnsan sağlamlığının qorunması və davamlılığını” əsas məqsəd kimi qarşısına qoyan tək sektordür.

Dünya ölkələri ilə yanaşı Azərbaycanda da bu sahəyə diqqət yetirilməsində əsas səbəb, iqtisadi inkişafda payının artması, eyni zamanda əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Nəticədə qeyd etmək olar ki, turizm ölkə iqtisadiyyatı baxımından önəmli gəlir mənbəyidir. Ölkəmizdə müalicəvi - turizm potensialının yüksək olmasına baxmayaraq, turizmin inkişafını ləngidən bəzi səbəblər vardır:

- *Müalicəvi turizm potensialına malik olan ərazilərin reklamının zəif olması;
- *Sağlamlıq mərkəzlərində qiymətlərin yüksək olması;
- *Lazımı infrastrukturun yetəri qədər olmaması;
- * Müasir texnologiyanın çatışmaması
- *Peşəkar kadr azlığı;
- *Sərmayəçilər tərəfindən yetərsiz dəstək.

Nəticədə ölkədə turizmin bu sektorunun inkişafı üçün və turizm gəlirlərini artırmaq üçün bu problemlər həll olunmalıdır.

Ölkəmizdə müalicəvi turizmə tələb yaratmaq üçün məhsullarının reklamı davamlı olmalıdır. Turizmin bu növü, əsas iqtisadi şərtlərdən az təsirlənməsi, qiymətdən əvvəl keyfiyyətin öndə olması, çox zaman xəstələrin sağlamlıq mərkəzlərini görmədən seçim etməsi, rəqabət mühiti nəzərə alınaraq düzgün təqdimat və məlumatlandırma böyük önəm daşıyır. Çünki insanların müalicə mərkəzlərini seçərkən, onların zehinlərində formalaşan ya da formalaşdırılan obyektiv və subyektiv həqiqətlər dayanır. Buna da ancaq bacarıqlı reklam fəaliyyəti ilə nail olmaq olar.

Son illərdə ölkə prezidenti tərəfindən qəbul edilən Dövlət Proqramları, sərəncamlar , fərmanlar bu sahənin inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Nəticədə sağlamlıq ehtiyatları dəyərləndirilmiş, sağlamlıq mərkəzlərində yenidənqurma işləri həyata keçirilmişdir. Bütün bu tədbirlər öz nəticəsini turist sayının və ölkə iqtisadiyyatında payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasında göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Əliyev. Ə, Aslanova.E. “Beynəlxalq turizm hüququ”. Bakı - 2010
- 2) Sultanova H.B. “Azərbaycan respublikasında turizm və onun inkişafı”. Bakı, AzTU-nun mətbəəsi, 2013.
- 3) Hatice Özkürt. “Sağlık Turizmi Tahvilleri”. Maliye dergisi. № 152, İstanbul -2007
- 4) Prof.Dr. Sezer Akarcalı. “Tüm yönleriyle sağlık turizmi. Azerbaycan ülke raporu. Ankara 2010.
- 5) <http://www.medicaltourism.com/blog/the-most-common-problems-faced-by-medical-tourist/>
- 6) <http://www.saglikturizmi.org.tr/tr/saglik-turizmi/genel-bilgi>

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN
İNKİŞAFININ TURİZMƏ TƏSİRİ**

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF TRANSPORTATION ON TOURISM IN THE
LIBERATED AREAS

Dos.,i.ü.f.d. Hacıyev Camal

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, iqtisadiyyat

ORCID NO:0000-0002-6409-3010

İ.e.n Afət Həsənova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, iqtisadiyyat

ORCID NO:0000-0002-9742-0030

Fidan İsayeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr

ORCID NO:0000-0003-1137-2195

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının Ali Baş komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və ölkənin müzəffər ordusunun əzmkarlığı sayəsində 30 illik həsrətə son qoyularaq işğal altında olan ərazilərin azad olunması, erməni vandallarının əməlləri nəticəsində xarabalıqlara çevrilən ərazilərin bərpaı, həmin ərazilərdə quruculuq işlərinin aparılması, bu ərazilərdə ən müasir infrastrukturların qurulması, məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması ölkənin əsas prioritet məsələlərindən biridir. Bu ərazilərdə zəngin resurs potensialından səmərəli istifadə etməklə uzunmüddətli inkişafa nail olmaq ,dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı və ən əlverişli biznes mühiti əsasında iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasını təmin etmək və dayanıqlı məskunlaşma şəraiti formalaşdırmaq ölkənin uzunmüddətli inkişaf prioritetləri ilə vəhdətdə olan tədbirlərlə dəstəklənməlidir.

Məlumdur ki, hələ sovetlər dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilər özünün zəngin turizm potensialına görə SSRİ-də məşhur idi. Belə ki, Şuşada və Kəlbəcərdə SSRİ əhəmiyyətli sanatoriyalar fəaliyyət göstərirdi. Bu ərazilər turist axını üçün əlverişli coğrafi şəraiti ilə seçilirdi. Bu baxımdan tədqiq olunan məsələ müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir. Ona görə də məqalədə işğaldan azad olunan ərazilərin milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər ,quruculuq işləri, ən əsası ilkin mərhələdə icra olunmuş nəqliyyat infrastrukturunu layihələrindən bəhs edilir. İcra olunan layihələr həmin ərazilərdə qısa müddət ərzində sülh və əməkdaşlığın bərpasında ,iqtisadi inkişafında və xüsusilə turizm bölgəsinə çevrilməsində vacib rol oynayacaqdır. Müasir nəqliyyat infrastrukturunun qurulması nəticəsində Xudafərin vasitəsilə İrandan, Naxçıvan üzərindən isə Türkiyədən turistlərin bölgəyə səfəri mümkün olacaq. Həmçinin işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni salınmış yollar, bu layihələrin maliyyələşmə mənbələri və dinamikası təhlil olunmuşdur. Ötən il istifadəyə verilən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, hazırda inşası aparılan Zəngilan və Laçın beynəlxalq hava limanlarının gələcəkdə bölgədə turizmin dirçəlməsindəki əhəmiyyətli rolundan bəhs olunur. Eyni zamanda məqalədə üçtərəfli qaydada

kommunikasiyaların bərpası, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması məsələsinə diqqət ayrılmışdır. Quruculuq işləri dəmiyol layihələri üzrə də həyata keçirilməkdədir. Belə ki, Füzuli rayonunda Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında birbaşa dəmir yolu nəqliyyatına töhfə verən Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolu xəttinin təməlini qoyulmuşdur.

Açar sözlər:nəqliyyat infrastrukturunu, turizm sektoru, turizmin inkişafı,iqtisadi inkişaf,investiya maliyyələşdirilməsi, Zəngəzur dəhlizi.

ABSTRACT

Thanks to the leadership of the Supreme Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev and the perseverance of the country's victorious army to end 30 years of longing, liberate the occupied territories, restore the ruins of Armenian vandals, to carry out construction works in these areas, construction of the most modern infrastructure, to return of refugees to their homes are the main priorities of the country. Achieving long-term development in these areas through the effective use of rich resource potential, ensuring the revitalization of economic activity based on the most favorable business environment, public-private partnership and ceating sustainable settlement conditions should be supported by measures consistent with the long-term development priorities of the country.

It is known that liberated territories with their rich tourism potential were famous in the USSR during the Soviet era. Thus, in Shusha and Kalbajar, there were important sanatoriums of the USSR. These areas were different by favorable geographical conditions for the flow of tourists. In this regard, the issue under study is one of the most actual issues in modern times. Therefore, rapid integration of the liberated territories into the national economy, large-scale measures to ensure sustainable development, construction work, and most importantly, transport infrastructure projects implemented at the initial stage are discussed. The implemented projects have an important role in restoring peace and cooperation in these areas in a short period of time, in economic development and especially in turning it into a tourist region. As a result of the construction of modern transport infrastructure, tourists from Iran will be able to visit the region through Khudafar and from Turkey through Nakhchivan.

Newly built roads in the liberated territories, sources of funding and dynamics of these projects were also analyzed. The Fuzuli International Airport, which was opened last year and Zangilan and Lachin International airports currently under construction play an important role in the future revival of tourism in the region. At the same time, the article focuses on the restoration of trilateral communications and the establishment of the Zangazur corridor. Construction work is also being carried out on railway projects. Thus, the Horadiz-Zangilan Agband railway between the main part of Azerbaijan and Nakhchivan will be established.

Keywords: transport infrastructure, tourism sector, development of tourism, economic development, investment financing, Zangazur corridor

GİRİŞ

Hazırda bütün dünyada turizm iqtisadiyyatın gəlirli sahələrindən biri sayılır. Ölkəmizin turizm potensialını dəyərləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan turizm sənayesinin inkişafı üçün zəngin ehtiyatlara, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. Belə ki, Avropanı Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birləşdirən hava və dəniz daşımaları, magistral avtomobil və nəqliyyat yolları ölkəmizdən keçir. Həmçinin, Azərbaycan nadir təbii iqlim xüsusiyyətlərinə malik bir ölkədir, onun fauna və florası Qafqazın başqa respublikalarına nisbətən xeyli zəngindir. Azərbaycan florasının rəngarəngliyi ölkəmizə ilk dəfə gələn turistləri də heyran edir. Eyni zamanda ölkəmizin dilbər guşəsi Qarabağın ərazisi də relyefinə, təbii ehtiyatlarına və tarixi abidələrinə görə seçilir. İşğaldan əvvəl Azərbaycanda turizm zonası olaraq Xankəndi, Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam məşhur idi. Belə ki, Şuşada çoxlu sayda sanatoriyalar yerləşirdi. Bununla yanaşı, pioner düşərgələri də var idi. Şuşa şəhərində 1316 yerlik Şuşa Sanatoriya Kurort birliyi, 130 yerlik "Şəfa" turist bazası və Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 100 yerlik, Şelli kəndində 50 yerlik, Şahbulaqda isə 40 yerlik müalicə istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Ora sovet ölkələrindən çoxlu sayda turist üz tuturdu. Həmin yerlərin sanatoriya turizmi də inkişaf etmişdi. Turistlər sanatoriyalarla yanaşı evlərdə də qalırdılar. Bu isə kənd, rayon əhalisinin gəlirinin artmasına səbəb olurdu. Sovet dövründə əsas marşrutlar içərisində Qarabağ və Naxçıvan marşrutu mövcud idi və əhəmiyyətli marşrutlar içərisində Qarabağ marşrutu çox populyar idi. Şuşada balneoloji mərkəzlər, kanat yollarının çəkilməsi üçün 42 il öncə anonslar verilmişdi. Fərqlilik ondadır ki, bu bölgədə dini, ekoloji, aqroturizm, eləcə də turizmin digər növləri üçün əlverişli imkanlar var. Təkcə Zəngilanda çoxlu sayda termal su mənbələri mövcuddur.

Azərbaycanda son illər turizmin inkişafı istiqamətində böyük işlər görülsə də, ölkəmizin ən böyük turizm potensialına malik Qarabağ və ətraf rayonları indiyədək işğal altında olduğundan bu proseslərdən kənarda qalmışdı. Mütəxəssislərin fikrinə görə, təkcə Kəlbəcərin İstisu sanatoriyasına görə bu rayona turistlərin böyük maraq göstərəcəyi şübhəsizdir. Bundan başqa, Kəlbəcərin tarixi mədəni abidələri də turizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq. Uca dağları, şış qayaları, yaşıl meşələri, gur çayları buranı turistlər üçün cəlbedici məkana çevirəcəkdir. Turist marağı baxımından dünyada çox populyar olan Xarıbülbülü Şuşada canlı olaraq seyr etmək Qarabağın turizm cazibədarlığını xüsusi olaraq artırır.

İlin dörd fəslində füsunkar təbiəti ilə qonaqları heyran edən, saf havası, müalicəvi suları, tarixi abidələri ilə dillərdə dastan olan bu diyar artıq yağlı tapdağından azad olunub. Bu gün müzakirə olunan əsas mövzulardan biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizmin inkişaf etdirilməsidir. Bu il Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində keçirilmiş "ATM 2021" beynəlxalq turizm sərərgisində ilk dəfə olaraq Azərbaycanın, işğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsinin, xüsusilə Şuşa şəhərinin turizm potensialı təbliğ olunmuşdur. Tədbir iştirakçılarında işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialı, mövcud və inkişaf etdirilən turizm məhsulları və yeni turizm təklifləri barədə məlumatlar təqdim edilmişdir.

Artıq müstəqilliyinin yenidən bərpasının 30 ilini arxada qoyan Azərbaycan neft amilinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında önəmini bildirərək gerçəkləşdirdiyi enerji layihələri ilə regionda inkişafın aparıcı qüvvəsinə, dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçısına çevrilib. Artıq son 18 il neft siyasətinin məntiqi davamı olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı kimi xarakterizə olunur. Davamlı inkişafın əsası olan Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir. [9]

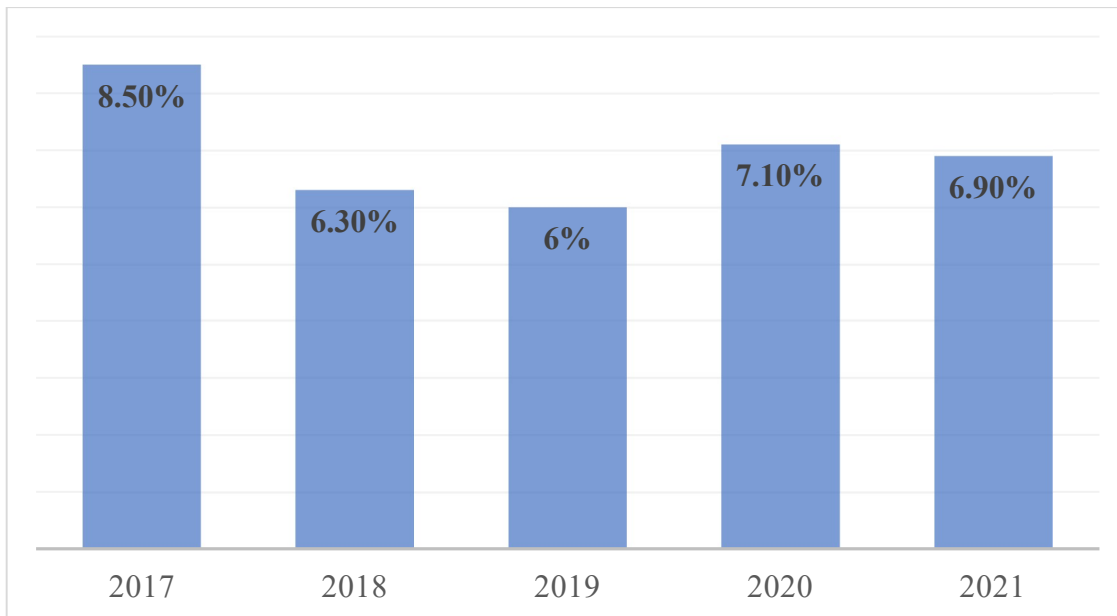
Azərbaycanda turizmin inkişafı dövlət siyasətidir. Məlum olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda yaşanan ümumi siyasi və iqtisadi böhran turizm sektoruna da təsirsiz ötüşməyib. 1993-cü ildə xalqın təkidlə tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyevin sayəsində ölkədə sabitlik təmin olundu, Ermənistanın hərbi təcavüzünün və atəşkəsin dayandırılması, təbiətin və tarixi abidələrin mühafizəsi, xarici şirkətlərin dəvət edilməsi, genişlənmə, Azərbaycanın xarici

əlaqələrə üzv olması, müsbət dünyagörüşünün formalaşması, turizmin canlanması və inkişafını sürətləndirdi.

Ümummillî liderin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ildən ardıcıl olaraq imzaladığı "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında" Sərəncamlar (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər) ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən regionlarda turizmin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar oldu. Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.[5]

Nəqliyyat xidmətləri turizmin inkişafının əsas elementidir. Tarixən turizmin inkişafı demək olar ki, nəqliyyat texnologiyaları və innovasiyalardakı tərəqqi ilə bağlı olmuşdur. Dəmir yollarının genişlənməsi, avtomobillərə sahiblik və dəniz səyahətinin genişləndirilməsi kimi amillər turizmin inkişafında təkan rolunu oynamışdır. Çünki nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu insanların səfərlərini rahatlaşdıracaq çox önəmli faktor idi.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının sürətli və hərtərəfli inkişafında nəqliyyat sektorunun xüsusi yeri var. Bu sektor məhsul və xidmətlərin istehsalı, paylanması və istehlakı sahəsində fəaliyyət növlərini əhatə edir və bütün iqtisadi fəaliyyətlər məcmusunda inkaredilməz rola malikdir. Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və integrativ proseslərin sürətlənməsi nəqliyyat sisteminin hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının əsas sütunlarından olduğunu təsdiqləmişdir. Nəqliyyat xidmətlərinin sosial-iqtisadi mahiyyətini aydınlaşdıran tədqiqatçılar bu sistemin geniş təkrar istehsalın mühüm şərti olduğunu çoxdan sübut ediblər. Bu baxımdan iqtisadiyyatda genişmiqyaslı köklü islahatların aparıldığı indiki şəraitdə nəqliyyatın xüsusiyyətlərini, iqtisadi və sosial proseslərin gedişində onun rolunu dəqiqliklə nəzərə alan siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çox vacibdir. Ona görə də nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafı böyük həcmli kapital qoyuluşunu, çoxlu sayda iri nəqliyyat qovşaqlarının tikintisini və yenidən qurulmasını tələb edir.

Qrafik 1: ÜDM-də nəqliyyatın xüsusi çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi:2017-2021

Qrafik-1dən görüldüyü kimi, ölkədə baş vermiş devalvasiya və eləcə də pandemiya şəraitində ÜDM-də nəqliyyatın xüsusi çəkisi təxminən 7% olmuşdur.

Hazırda ölkə həyatının bütün sahələri ilə yanaşı, yol təsərrüfatının sistemli və hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün respublikamızın yol təsərrüfatında yeniləşmə və müasirləşmə getdikcə dərinləşir, dövlətimizin gücünün və qüdrətinin artırılmasına, xalqımızın

rifahının yüksəldilməsinə xidmət edən quruculuq proqramları uğurla reallaşdırılır. Ötən illər ərzində Azərbaycanda nəzərdə tutulan bütün infrastruktur layihələri, sosial proqramlar yüksək səviyyədə reallaşdırılıb, o cümlədən sosial infrastrukturun mühüm sahələrindən sayılan yol təsərrüfatının yenidən qurulması, yeni yolların salınması, mövcud yolların isə əsaslı şəkildə təmiri ilə bağlı layihələr uğurla davam etdirilib. Paytaxtda və regionlarda çoxsaylı yol ötürücüləri, körpülər, tunellər, yeraltı və yerüstü piyada keçidləri inşa olunub. Hazırda Azərbaycan “Şimal-Cənub” və “Şərqi-Qərbi” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması istiqamətində infrastruktur layihələri həyata keçirir. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi istiqamətində bir çox mühüm layihələrin icrası üzrə işlər aparılır. Dünya İqtisadi Forumunun avtomobil yollarının vəziyyətinə dair hesabatına əsasən, Azərbaycan MDB məkanında 1-ci yer olmaqla ən yüksək nəticə göstərib. Asiya qitəsində 10-cu, ümumilikdə, 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdə qərarlaşıb (2021).

Cədvəl 1-də isə 2015-2020-ci illərdə ölkədə nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyaların nəqliyyat növləri üzrə dinamikası verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi ölkədə gedən inflyasiya və bir ildə baş verən iki dəfə devalvasiyanın və eləcə də “Covid 19” pandemiyasının təsiri nəticəsində ümumilikdə azacıq azalsa da artıq 2022 və sonrakı illərdə bunun kəskin artacağı proqnozlaşdırılır.

Lakin bu mənfi tendensiyanın fonunda quru nəqliyyat növlərinə qoyulan investisiyalar artmışdır. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkə daxilində nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan investisiyalar hesabınadır.[24]

Cədvəl 1. Nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyalar (milyon manat)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	2748,4	1736,8	1901,4	2228	2566,7	2481,4
Yerüstü və boru kəməri nəqliyyatının fəaliyyəti	553,1	345,8	127,1	305,2	377,5	389,8
Dəmir yol nəqliyyatı	1,6	1,9	2,1	7,1	1,2	1,2
Digər quruyol nəqliyyatı	237,6	194,1	38,5	129,8	235,8	266,8
Boru kəməri nəqliyyatı	313,9	149,8	86,5	168,3	140,5	121,8
Su nəqliyyatı	112,7	53,1	112,2	115,4	98,4	53,3
Hava nəqliyyatı	397,2	10,2	402,2	39,4	33,7	109,7
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	1.132,3	981,9	1.132,8	1.462,8	1.679,6	1.538,8

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2015-2020

Ümumilikdə 2019-cu il ərzində cənab Prezidentin imzaladığı Sərəncamlara uyğun olaraq 54 layihə, o cümlədən 5 respublika əhəmiyyətli, 39 kəndlərarası, 10 Bakı şəhərinin qəsəbələrarası avtomobil yolu layihələri üzrə tikinti və yenidənqurma işləri başa çatmışdır.

Bundan əlavə “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondu vəsaiti hesabına uzunluğu 43,8 km olan 3 respublika əhəmiyyətli, uzunluğu 79,3 km olan 13 kəndlərarası avtomobil yolu layihəsi, habelə uzunluğu 197,6 km olan Bakı şəhər yollarının tikintisi, yenidən qurulması və təmiri işləri yerinə yetirilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə 2015-2020-ci illərdə nəqliyyat üzrə əsas makro iqtisadi göstəricilər verilmişdir:

Cədvəl 2.Nəqliyyat üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə),milyon manat	3242	4076	4718.6	4927.9	4867	5 144
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	2523	3281	3860	3959.2	3789	3 993
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	1860	2162	2935	3136.7	3055	3 229
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	127.3	123.8	126.1	126.8	130.8	140,7
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	576	649	734	807	856	886
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	10301	11582	12404	15174.5	15696	15 839
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2195	1391	1774	1923	2189	2092

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən,2015-2020

Cədvəl 2-də göründüyü kimi son beş ildə Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda əsas makroiqtisadi göstəricilər nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.Belə ki, nəqliyyat üzrə yaradılmış əlavə dəyər və ümumi mənfəət son beş ildə təxminən 58% , xalis mənfəət 2 dəfəyə yaxın muzdlu işçilərin sayı 10%, orta aylıq əmək haqqı 50 faizdən çox, əsas fondlar 53 % artmışdır.[24]

Qeyd etmək lazımdır ki, 30 il ərzində düşmənlər ərazilərimizdə nəqliyyat infrastrukturunu və ümumiyyətlə nəqliyyat sistemini məhv etmişdir. Belə ki, 22 avtonəqliyyat müəssisəsi, 10 avtovağzal və avtostansiya kompleksi, avtonəqliyyat müəssisələrinə məxsus Ağdamda 160, Füzulidə 60, Cəbrayılda 15, Zəngilanda 40, Şuşada 90, Xocalıda 70, Qubadlıda 50, Xankəndidə 350, Kəlbəcərdə 70, Ağdərədə 30, Xocavənddə 10, ümumilikdə, 1015 ədəd nəqliyyat vəsaitləri talan edilib, yararsız hala salınmışdır. Məhv edilən nəqliyyat infrastrukturunun və maddi-texniki bazasının yenidən qurulması üçün ayrılmış investisiyalardan səmərəli istifadə vacib məsələlərdən biridir.2021-ci ilin dövlət büdcəsində qeyd olunmuşdur ki, işğaldan azad olunan ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi

üçün şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri infrastrukturların və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidənqurulması, yaşayış evlərinin tikintisi və s.) məqsədi ilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.[23]

Azərbaycan ötən ilin payızında 44 günlük Vətən müharibəsində erməni separatçıları üzərində tarixi qələbə qazanaraq işğal altında olan torpaqlarımızı düşməndən azad etdikdən sonra regionda, o cümlədən ölkəmizdə yeni hərbi, siyasi və iqtisadi reallıqlar yarandı və xüsusən sosial-iqtisadi sahədə həlli vacib məsələlər gündəmə gəldi.

İlk növbədə işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi üçün tədbirlər görmək lazım idi və bu səbəbdən Prezident İlham Əliyev bir sıra mühüm qərarlar qəbul etdi.

Dövlət başçısının 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanını da həmin qərarların davamı kimi qəbul etmək olar. İqtisadi rayonlar sırasına Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının adlarının daxil edilməsi həm strateji, həm iqtisadi, həm də tarixi baxımdan kifayət qədər vacib qərar, əhəmiyyətli bir addımdır: Əvvəlki təsnifatda Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonları vardı, amma yeni təsnifatda Qarabağ bölgəsində yerləşən rayonlar Qarabağ iqtisadi rayonunda yer alacaq. Şərqi Zəngəzur isə həmin bölgənin iqtisadi potensialından istifadə edilməsi və genişləndirilməsi baxımından vacibdir. [12]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın ümumi iqtisadi sisteminə sürətli inteqrasiyasını təmin etmək, eyni zamanda, bu ərazilərin qısa müddət ərzində bərpası və mərhələli şəkildə doğma yurdlarına qayıdan sakinlər üçün əlverişli həyat şəraitinin təmin edilməsi məqsədi ilə ilk öncə nəqliyyat arxitekturasının qurulmasına start verildi. Bu proses artıq sinergetik şəkildə bir-biri ilə bağlı olmuş 3 kateqoriya formasında icra edilir: uzunluğu 700 kilometrədən çox olan avtomobil yollarının bərpası və yenilərinin tikintisi, mövcud dəmir yolu xətlərinin bərpası və 3 hava limanının inşası.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol infrastrukturunun qurulması istiqamətində işlər davam etdirilir. 2020-ci ilin il noyabr ayının 16-da təməli qoyulmuş “Zəfər yolu” başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürməklə Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 101 kilometrdir. Strateji əhəmiyyəti ilə seçilən digər bir layihə, Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun tikintisi ilə bağlı işlər davam edir. Bu yolun ümumi uzunluğu 124 kilometrdir və 4-6 zolaqdan ibarətdir. Başlanğıcını Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsindən götürən və Cəbrayıl rayonundan keçməklə Şükürbəyli kəndində Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yoluna birləşən Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolunun da tikintisinin icrasına başlanılmışdır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 43 kilometrdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturunu layihələrindən biri Bərdə-Ağdam avtomobil yoludur. Başlanğıcını Bərdə şəhərindən götürən Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun uzunluğu 44,5 kilometrdir. Azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturunu layihələrindən biri Xudafərin-Qubadlı-Laçın və Xanlıq-Qubadlı avtomobil yollarıdır.

Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun uzunluğu 66 kilometr təşkil edəcək. Sözügedən yolun Xanlıq yaşayış məntəqəsindən ayrılaraq Qubadlı şəhərinə qədər 17 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolunun da inşası nəzərdə tutulub. Layihələndirilən yolların ümumi uzunluğu 83 kilometrdir.

Bundan əlavə, uzunluğu 29 kilometr olan Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış avtomobil yolunun bərpası həyata keçirilib.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol arxitekturasının quruculuğunda diqqət yetirilən əsas məqamlardan biri də 365 gün 7/24 saat ərzində naviqasiyanın açıq saxlanmasıdır. Ona görə də Toğanalı - Kəlbəcər avtomobil yolu üzərində 11,6 km uzunluğunda inşa ediləcək tunnel həm nəqliyyat axınlarının sürətini artırmağa imkan verəcək, eyni zamanda, bu göstərici üzrə Azərbaycanı dünyanın ilk 20 ölkəsinin sırasına çıxaracaq. Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan öz yol infrastrukturunu gələcəkdə Ermənistanla kommunikasiyaların açılması perspektivlərini nəzərə alaraq həyata keçirir. Bu isə o

deməkdir ki, bir tərəfdən işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf etdirilməsi hədəflənsə, digər tərəfdən bu layihələrin ötürücülük həcmi regionda kommunikasiyaların açılması perspektivlərinə hesablanıb.

Ölkəmizin nəqliyyat sisteminin inkişaf etmiş mühüm sahələrdən biri də dəmir yollarıdır. Xatırlamaq yerinə düşər ki, 10 noyabr Bəyanatının imzalanmasından heç 100 gün keçməmiş Azərbaycan Prezidenti Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin təməlini qoydu. Layihənin icrası nəticəsində Azərbaycanın əsas hissəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə birbaşa nəqliyyat əlaqələri yaranacaq, ölkəmizin geoiqtisadi əhəmiyyəti daha da artacaq. Dəmir yolu işğaldan azad edilmiş torpaqlara həm vətəndaşların gediş-gəlişi, həm də yüklərin daşınması üçün böyük əhəmiyyətə malik olacaq.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci il fevralın 14-də təməli qoyulmuş Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin ox üzrə uzunluğu 110,4 kilometrə bərabərdir. Bixətli dəmir yolu 8 stansiyadan ibarət olacaq, həmçinin layihə çərçivəsində ümumilikdə 300-dən artıq süni mühəndis qurğusunun tikintisi planlaşdırılır. Horadiz stansiyası ilə yanaşı, digər yeddi stansiya – Mərcanlı, Mahmudlu, Soltanlı, Qumlaq, Mincivan, Bartaz və Ağbənd stansiyaları tamamilə yenidən tikiləcək. Dəmir yolu xətti bütövlükdə dron vasitəsilə topoqrafik plana alınıb, konseptual planı hazırlanıb.

Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun 2023-cü ilin birinci rübündə istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Ölkəmiz üçün həm strateji, həm də iqtisadi əhəmiyyətə malik Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti Zəngəzur koridorunun tərkib hissəsidir. Türk dünyası uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə birləşəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması bölgənin və eləcə də türkdilli ölkələrin iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərəcək, Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyətini daha da artıracaq. **Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanla Türkiyə arasında indi mövcud olan nəqliyyat məsafəsini 400 km qısaldacaq. Bu amil Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcək.** Dəhlizin istifadəyə verilməsi muxtar respublikanın turizminin inkişafına müsbət təsir göstərəcək, gələn turistlərin sayının artmasına səbəb olacaq. Ümumiyyətlə, kommunikasiyaların çox olması turizmin inkişafına töhfə verən əsas amillərdəndir.

Dəhlizin digər bir regional əhəmiyyəti Çin tərəfindən təşəbbüs edilən “Bir kəmə, bir yol” layihəsinə verə biləcəyi töhfədir. “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində Qərb və Şərqi arasında yaradılacaq ticarət nəqliyyat xəttinin diversifikasiyalaşmasında mühüm bir addımdır. Qərb və Şərqi arasındakı ticarət əlaqələrindən və nəqliyyat xətlərindən əlavə olaraq, Şimal və Cənub koridoru üçün də Zəngəzur dəhlizi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və İran arasında realizə edilən Rəşt-Astara dəmir yolu xətti layihəsi Xəzər dənizi sahili boyunca Şimal-Cənub koridoru olaraq da tanınan “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin bir hissəsidir.

Nəqliyyat-kommunikasiya layihələrindən danışarkən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə reallaşdırılan üç hava limanının strateji əhəmiyyətini vurğulamamaq mümkün deyil. Füzuli, Zəngilan və Laçında aeroportların inşası iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan mühüm hadisədir. Məlumdur ki, sənişin və yük daşınması, o cümlədən hərbi yüklərin çatdırılması, şəxsi heyətin manevr imkanlarının artırılması, çevik yerdəyişməsi üçün aeroportların rolu əvəzsizdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikilən aeroportlar, Naxçıvanla Azərbaycan arasında kommunikasiyanın bərpası və turizm baxımından çox vacib infrastruktur layihələridir.

Böyük fəxr hissi ilə deyə bilərik ki, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı artıq istifadəyə verilib.

Bu hava limanının əsas məqsədi xarici qonaqların azad edilmiş ərazilərə, o cümlədən Şuşaya gəlişini təmin etməkdir. Bu fonda Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına daha tez çatmaq üçün əvvəlcə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına enmək, oradan isə birinci dərəcəli yolla Şuşaya getmək mümkün olacaq. Bu amil Şuşaya, Azərbaycanla bərabər, ölkə xaricindən də gəlişi asanlaşdırmaqla həm daxili, həm də xarici turizm üçün vacibdir. Füzulidə Beynəlxalq Hava Limanının inşası, təkcə Şuşanın deyil, ümumiyyətlə həmin bölgənin nəqliyyat infrastrukturunun şaxələndirilməsi deməkdir. Bölgənin iqtisadi potensialının bir hissəsinin turizmlə bağlı olmasını nəzərə alanda bu, sonrakı dövrdə turizm üçün

əlverişli nəqliyyat növüdür. Bütün hallarda Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı nəqliyyat infrastrukturunun şaxələndirilməsinə imkan verməklə təkcə həmin bölgənin deyil, ümumilikdə ölkənin iqtisadi inkişafına öz töhfəsini vermək iqtidarındadır.

Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı Azərbaycan üçün yalnız iqtisadi əhəmiyyət daşıyır, həm də mühüm hərbi üstünlüklər vəd edir. Hətta “beynəlxalq” statuslu hava limanının tikilməsi üçün məkan olaraq Füzuli rayonunun seçilməsi də təsadüfi deyil. Azərbaycan həm də regionun hava məkanına nəzarət imkanları qazanır.

Zəngilan və Laçın hava limanlarının tikinti işləri isə davam etməkdədir. Laçın hava limanı Azərbaycanın dəniz səviyyəsindən ən hündürdə yerləşən aeroportu olmaqla yanaşı, bütövlükdə çətin relyefdə inşa edilən hava limanı baxımından da fərqlənəcək. Bu limanı regionun ən faydalı hava limanı olmağa namizəd hesab etmək olar. Qonşu Kəlbəcər rayonunun dağlıq ərazidə yerləşdiyini və qış aylarında naviqasiyanın çətinləşməsinə nəzərə alsaq, o zaman Kəlbəcərin mərkəz Bakı və dünya ilə bağlantısında Laçın hava limanı müstəsna potensiala malik olacaq. Ona görə də Laçın hava limanını sadəcə iqtisadi deyil, eyni zamanda, sosial layihə kimi qiymətləndirmək olar. Bu hava limanı qonşu rayonlara geri dönüşü sürətləndirməklə yanaşı, regionda yaxın zamanlarda bir sıra yay və qış turizm mərkəzlərinin yaranmasında töhfə verəcək.

Ümumilikdə yeni turistik yerlərin yaradılması və inkişaf mərhələsində nəqliyyat vacib komponent qismində çıxış edir. Geri inkişaf göstəricilərinə malik, ölü turistik mərkəzlərə yeni, müasir və ideal nəqliyyat xidmətləri təklif etməklə onları aktiv, uğurlu turizm məkanlarına çevirmək mümkündür. Belə ki, turizmin əhatə dairəsi və nümunəsi müəyyən bir nəqliyyat şəbəkəsi daxilində əlaqə və əlçatanlıq dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Nəqliyyat və turizmin bir-birinə qarşılıqlı şəkildə inkişaf tendensiyası ölkəmizin gələcəkdə bu sahədə əldə edəcəyi inkişafın göstəricisidir. Nəqliyyat sektorunun inkişafında turizmin rolu danılmazdır, hətta deyərdim ki, əsasdır. Çünki ölkəyə gələn turistlər əgər büdcələrinin bir hissəsini yaşayış məntəqələrinə, qalacaqları yerlərə ayırırlarsa, digər tərəfdən eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan nəqliyyata da məhz o qədər əsaslı şəkildə məbləğ ayırmış olurlar. Məhz bu baxımdan nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı istər daxili, istərsə də beynəlxalq turizmin inkişafı üçün vacibdir. Bu gün, xidmət sənayesi olaraq turizm, yaradılan sərmayə ilə çox sürətli bir şəkildə geri dönə bilər. Davamlı turizm və nəqliyyat arasındakı əlaqənin təhlili bu araşdırmanın ən əhəmiyyətli nəticəsidir. Bütün bunlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunan ərazilərdə belə geniş və çoxfunksiyalı nəqliyyat sistemi qurmaq ölkənin bölgədəki geosiyasi və iqtisadi mövqelərini gücləndirməsinə, ticarət əlaqələrini genişləndirməsinə imkan verəcək, həmçinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm potensialını tam şəkildə açmağa şərait yaradacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bütün qeyd olunanların əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir :

-Turizm müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında və beynəlxalq aləmdə ölkənin tanınmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda xüsusilə də işğaldan azad olunan bölgələrdə turizm sisteminin inkişafına daha çox diqqət ayrılması gərəklidir.

-İnvestisiyaların turizm sistemində rolu gözdə tutulmalı və edilməyəcək qədər önəmlidir. Bu səbəbdən də işğaldan azad olunan ərazilərin turizm potensialının tanınması, investisiya sahələrinin konkret siyahısının hazırlanması və turizm sahəsinə investisiya yatırmaq istəyən iş adamlarına güzəştlər edilməsi məqsədəuyğundur.

-Nəqliyyatın intellektual idarəetmə mərkəzlərinin formalaşması, müasir texnoloji yeniliklərin bu sahədə də istifadə çevrəsinin genişlənməsi ilə turizmin inkişafı və sərnişinlərə effektiv xidmət göstərilməsi istiqamətində əsaslı dəyişikliklərə nail olunması əsas hədəflərdən birinə çevrilməlidir.

-Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri boyunca tərkibində bir neçə beynəlxalq dildə turizm bazalarında, müalicə-sanatoriya komplekslərində göstərilən xidmətlər, xidmət tarifləri və s. barədə məlumatları dolğun şəkildə əks etdirən, xarici vətəndaşlarda Azərbaycan Respublikası haqqında zəngin təəssürat

formalaşdıran məlumat lövhələrinin və reklamların qoyulması təklif olunur ki, bu yolla ölkəyə gəlmək istəyən gəlmələrin, turistlərin seçim etmə prosesi asanlaşsın.

-2020-ci ilədək müəyyən edilmiş prioritetlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada Bakı üzrə həyata keçirilən marketing fəaliyyətləri pilot xarakteri daşıyırdı və 2025-ci ilə qədər müddətdə daha da gücləndiriləcəkdir. Ümumi tələb xüsusiyyətlərini və turist segmentlərini müəyyən etmək məqsədilə Milli Turizm Təbliğatı Bürosu hədəf ölkə qruplarında potensial turistlərlə və Azərbaycana səfər edən digər turistlərlə əlaqədar tədqiqatlar aparacaqdır.

-Turizm assosiasiyaları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesi nəzərdən keçiriləcək və gələcək perspektivdə görünə bilən bütün maneələrin aradan qaldırılmasına səy göstəriləcəkdir. Mədəni ornamentlərin və unikal əşyaların istehsalı və satışını həyata keçirilməklə, bu turizm məkanlarının daha yaxşı təbliğinə nail olunacaqdır.

-Turizmin dolayı yolla ölkə və region iqtisadiyyatına təsiri “multiplikator” səmərəsi ilə ifadə olunur. Turizmin inkişafı ilə digər sahələrin regionun iqtisadi potensialının turizm dövrüyyəsinə cəlb edilməsi güclənir. Digər sahələrin məhsul və xidmətlərinin turizm sənayesində və turistlərin şəxsi istehlakında rolu artır. Multiplikatorun tarazlı təmiz milli məhsuldan fərqlənən həcmi ümumi daxili məhsuldan kapital istehlakını çıxarıqdan sonra investisiyanın başlanğıca görə dəyişməsinə nisbətən müəyyənləşir.

- Turizmin hüquqi bazasında şəraitə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliklərin edilməsi ilə iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədə uyğundur.

-İşğaldan azad olunan bölgələrdə turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı yeni proqramların qəbul edilməsi gərəklidir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, regionda infrastruktur obyektlərinin yaradılması, multimodal logistika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi etibarlı və təhlükəsiz nəqliyyat sisteminin fəaliyyəti, nəinki təkcə Qarabağ bölgəsinin iqtisadi inkişafına, turizmin dirçəlməsinə eləcə də ölkəyə valyuta axınına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına ümumilikdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12.11.1995
2. Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu, 21.12.2010
3. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı-11.06.1999
4. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı-1999
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004–2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 11.02.2004
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 14.04.2009
7. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014–2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 27.02.2014
8. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29.01.2019
9. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” 16.12.2016 (98s)
10. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası 29.12.2012(39s)
11. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02.02.2021
12. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 07.07.2021
13. C.C.Hacıyev “Nəqliyyatın iqtisadiyyatı”, Bakı-2020, Mütərcim nəşriyyatı(240 s)
14. Ə.Q.Əlirzayev “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Bakı-2010, İqtisad Universiteti nəşriyyatı,(529 s)
15. F.İ.Qurbanov “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri” Bakı-2007, Adiloğlu nəşriyyatı.
16. C.A Məmmədov, H.B Soltanova, S.H Rəhimov “Beynəlxalq turizmin coğrafiyası”, Bakı-2002, Mütərcim nəşriyyatı(512s)
17. B.Ə Bilalov “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi”, Bakı-2006, Mütərcim nəşriyyatı(280s)
18. Ə.Q Əlirzayev, S.N “Aslanova Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi inkişaf problemləri”, Bakı-2006, Adiloğlu nəşriyyatı(164s)
19. Hacıyev C.C. Ölkədə turizmin inkişafının iqtisadi inkişafa təsiri, «Интернаука» научный журнал г.Москва. Январь 2019 г
20. Hacıyev C.C. Azərbaycanda Turizmin inkişafında investisiya maliyyələşdirilməsinin rolu, , Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnal. Aprel 2020ci il
21. Hacıyev C.C. Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun inkişafında dövlətin rolu, Azərbaycan İnşaat və Memarlıq universiteti. Elmi əsərlər jurnalı. Yanvar 2020-ci il
22. Azərbaycanda Sağlamlıq Turizmi-Cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri hesabatı-Bakı-2021(184 s)
23. <https://president.az/>
24. <https://www.stat.gov.az/>
25. <https://mincom.gov.az/az/>
26. <https://tourism.gov.az/>
27. <http://www.e-qanun.az/framework/12958>

**RƏSMİ STATİSTİKA MƏLUMATLARININ, İNZİBATI VƏ İRİHƏCMLİ (BIG DATA)
MƏLUMATLARIN İSTEHSALI PROSESLƏRİNİN STANDARTLAŞDIRILMASI MODELLƏRİ**

i.e.n. A.M.Həsənova

ATMU-nun baş müəllimi

G.A. Babayeva

AZDIU-nun müəllimi

Dünya informasiya inqilabını yaşayır. Çünki informasiya texnologiyaları sürətlə genişlənir, bununla da hər yerdə böyük miqdarda məlumat avtomatik olaraq qeydə alınır və saxlanılır. Bu da Milli Statistika Təşkilatlarının bu məlumatların rəsmi statistikanın istehsalı üçün istifadə edə biləcəyi sualına gətirib çıxarır. İnformasiya inqilabı həm də məlumat istifadəçiləri üçün yeni gözləntilər yaradır. Belə ki, hökumət, inkişaf sahəsində mütəxəssislər, media və ya ümumi ictimaiyyət daha çox statistik məlumatlara müraciət edir. Daha sürətli, daha təfərrüatlı, daha inteqrasiya olunmuş şəkildə geniş mövzular üzrə məlumatların əlaqələndirilməsi zərurəti yaranır (ESCAP, 2016).

Bu ehtiyacları ödəmək üçün Milli Statistika Təşkilatları transformasiya prosesindən keçməlidirlər. Bu baxımdan modernləşmə bu zəruri transformasiyaları tələb edir. Modernləşmə üçün aşağıdakılar tələb olunur:

a) statistika idarələri daxilində, milli qurumlar arasında daha uyğunlaşan və sərfəli məlumatların idarəetmə mühitinin yaradılması, daha güclü əməkdaşlıq.

b) Statistikanın təkamül məsələlərinin həlli üçün informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.

Müasir dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasında, informasiya məkanının formalaşdırılmasında, ölkələrin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsində rəsmi statistikanın əhəmiyyəti daha da artmışdır. İrihəcmli məlumatlar (big data) rəsmi statistika üçün yeni imkanlar yaradır, problemləri araşdırır və nəticələri formalaşdırır.

Rəsmi statistikanın əsas məqsədlərindən biri statistik məhsulun istehsal edilməsinə çəkilən xərclərin azaldılması və məlumatların keyfiyyətinin artırılmasıdır. Bunun üçün fəaliyyətlərin standartlaşdırılması, istehsal mexanizminin vahid istiqamətdə formalaşdırılması, habelə idarəetmədə xətalara minimuma endirilməsi üçün həyata keçirilən işlərin nizamlanması tələb olunur. Bu baxımdan Statistik Biznes-Prosesin

Ümumi Modeli¹³⁴ (GSBPM) rəsmi statistikanın istehsalına dair tələb olunan proseslərin müəyyən edilməsi və izahı üçün çevik vasitə kimi qəbul oluna bilər.

GSBPM -in rəsmi statistika sistemində tətbiqinin əsas məqsədi razılaşdırılmış standart terminologiya ilə statistik məlumatlar sisteminin və proseslərin inkişafı ilə bağlı bazanın təmin edilməsidir. GSBPM -də nəzərdə tutulmuş mərhələlər ümumi çərçivəni müəyyənləşdirir. Yəni, onun mərhələlərinin və altproseslərinin bütün məhsullar üçün eyni olmaması mümkündür. Həmçinin, hər hansı məhsul üçün xarakterik olan mərhələlər digər məhsul və ya fəaliyyət üçün uyğun olmaya bilər. Burada əsas məsələ, qəbul olunmuş model üzrə fəaliyyətin təşkilidir.

GSBPM kontekstində, təşkilat və ya təşkilatlar qrupu istifadəçilərin tələbatlarını ödəyən rəsmi statistik məlumatları yaratmaq üçün statistik biznes prosesləri həyata keçirir. Prosesin çıxış məlumatı müxtəlif üsullarla, məsələn, nəşrlər, xəritələr, elektron xidmətlər və s. kimi təqdim edilən məlumatları və məlumatları təmsil edən qarışıq fiziki və rəqəmsal məhsullar dəsti ola bilər.

GSBPM çevik şəkildə tətbiq və izah edilməlidir. Bu, bütün addımları ciddi bir qaydada yerinə yetirilməli olan sərt struktur deyildir, əksinə, statistik biznes prosesdə mümkün addımları və onlar arasında qarşılıqlı asılılığı müəyyən edir. Baxmayaraq ki, GSBPM-in təsviri əksər statistik biznes proseslərdəki addımların məntiqi ardıcılığını ehtiva edir, modelin elementləri müxtəlif hallarda fərqli qaydada meydana çıxmağa bilər. Bundan əlavə, xüsusilə “Məlumatların işlənilməsi” və “Məlumatların təhlili” mərhələlərində iterasiya tsiklləri formalaşdırılmaqla bəzi altproseslər yenidən təkrarlanır.

GSBPM-ə bütün zəruri addımların nəzərə alındığına əmin olmaq üçün sorğu vərəqəsi kimi və ya statistik biznes prosesin bütün “inqrediyentlər”ini (tərkib hissələrini) müəyyən etmək üçün “kulinariya kitabı” kimi də baxıla bilər.

Bir çox statistik təşkilatlarda ilk bir neçə mərhələ yalnız yeni çıxış məlumatı yaradıldıqda və ya prosesə bir qiymətləndirmə prosesinin nəticəsi kimi yenidən baxılarkən nəzərə alınır. Çıxış məlumatı normal davam edən fəaliyyətin bir hissəsi olduqda, bu mərhələlər yenidən aparılmır (məsələn, işçi qüvvəsinin sorğu məlumatlarını toplayarkən, hər dəfə yeni toplama vasitələri yaratmaq lazım deyildir). Aşağıdakı şəkil 1 bunu təsvir edir.

Bu səbəbdən də, GSBPM-ə tərkibində bir çox mümkün həll yolunun mövcud olduğu bir matris kimi baxılmalıdır.

Layihələndirmə

¹³⁴ Ingiliscə GSBPM

Səkil 1. GSBPM-in davamlı olan və yeni iş mərhələləri

GSBPM -in milli versiyası aşağıda qeyd edilmiş səviyyələrdən ibarətdir:

- 0-cı səviyyə - statistik biznes-proses (məs., siyahıyaalınma, başdan-başa müşahidə, seçmə müşahidə, kompilyasiya və s.);
- 1-ci səviyyə - statistik biznes-prosesin 8 mərhələsi;
- 2-ci səviyyə - hər bir mərhələnin altprosesləri;
- 3-cü səviyyə - hər bir altprosesin subaltprosesləri.

Mərhələlər üzrə hər bir altproses müəyyən olunmuş əlamətləri xarakterizə etməlidir:

- prosesin girişi (məhsul üçün fəaliyyətə giriş);
- prosesin çıxışı;
- məqsədlər (dəyərlər);
- sahiblik (prosesi idarə edən);
- metodoloji təlimat (vəsaitlər, sənədləşdirmə);
- imkanlar;
- əks-əlaqə mexanizmləri.

GSBPM -i tətbiq etməklə statistikada digər fəaliyyətlər də birbaşa və ya dolay yolla proseslərdə iştirak edir və təkmilləşdirilir. Model vasitəsilə ətraflı olaraq statistik proseslərin aşağıdakı istiqamətlərini əhatə etmək olar.

- Keyfiyyətin idarə edilməsi – bu prosesə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və nəzarət mexanizmləri aid edilir. Bu statistik biznes-proseslərin qiymətləndirilməsini və əksəlaqələrin vacibliyini göstərir.

- Metaməlumatların idarə edilməsi – metaməlumatlar hər mərhələdə yaradılır və işlənir, buna görə də müvafiq metaməlumatların bütün GSBPM üzrə məlumatlarla əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi üçün metaməlumatların idarə olunması sisteminə ciddi tələb vardır. Bura metaməlumatların saxlanması, sahibliyi, keyfiyyəti, arxivləşmə qaydaları, mühafizəsi, çıxarılması və silinməsi aiddir.

- Məlumatların idarə edilməsi – bura əsas məlumatların saxlanması, sahibliyi, keyfiyyəti, arxivləşmə qaydaları, mühafizəsi, çıxarılması və silinməsi aiddir.

- Statistika sisteminin idarə edilməsi – mürəkkəb proseslərə tətbiq edilən standartların, məsələn, metodologiyaların, konsepsiyaların və təsnifatların inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

- Statistik proqramın idarə edilməsi – bütün statistika sahələrində yaranan informasiya sorğularının və məlumat mənbələrinin, həmçinin, mövcud məlumat mənbələrinin dəyişməsinin mütəmadi monitorinqini və yoxlanmasını şərtləndirir. Həmin işlər yeni statistik biznes-proseslərin müəyyən edilməsi və ya mövcud olanın yenidən layihələndirilməsi vaxtı aparıla bilər.

- Biliklərin idarə edilməsi – əsasən prosesin sənədləşdirilməsinin dəstəklənməsi və statistik biznes-proseslərin təkrarlanan olmasına imkan yaradır.

- Məlumatların idarə edilməsi prosesi – statistik biznes-prosesdə yaradılan məlumatların və metaməlumatların idarə edilməsi və statistik biznes-prosesin bütün hissələrinin informasiya ilə təmin edilməsini özündə birləşdirir.

- Təchizatçının idarə edilməsi – bütün proses üzrə yükün idarə edilməsini, həmçinin əlaqə məlumatlarının qruplaşdırılması və idarə edilməsi kimi mövzuları əhatə edir (reyestrləri saxlayan statistik biznes-proseslərlə sıx əlaqələri mövcuddur).

GSBPM istinad modelidir. GSBPM-in təşkilatlar tərəfindən müxtəlif dərəcələrdə istifadə edilə bilməsi nəzərdə tutulur. Təşkilat GSBPM-i ya birbaşa olaraq tətbiq edə, ya da modelin uyğunlaşdırılmış versiyasının işlənilməsi üçün əsas kimi istifadə edə bilər. Bəzi hallarda o, təşkilat tərəfindən daxili ünsiyyət zamanı və ya

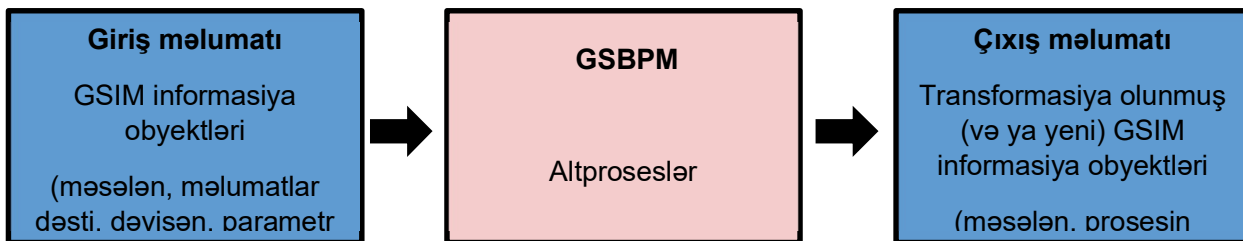
digər təşkilatlarla müzakirələrin aydınlaşdırılması üçün istinad olunan bir model kimi istifadə edilə bilər. GSBPM-in istifadəsi üzrə müxtəlif ssenarilər qəbul edilə bilər.

Təşkilatlar tərəfindən GSBPM-in təşkilat üçün xüsusi uyğunlaşdırılmış versiyası işlənildikən, təşkilatın konteksti ilə uyğunluğun təmin edilməsi məqsədilə modeldə bəzi xüsusiyyətlər (ixtisaslaşma) əlavə edilə bilər. Hazırda mövcud məlumatlar onu göstərir ki, bu xüsusiyyətlər (ixtisaslaşma) GSBPM-ə daxil edilməsi üçün kifayət qədər ümumiləşmiş deyildir.

GSBPM-in buraxılışından sonra rəsmi statistikanın modernləşdirilməsini dəstəkləmək üçün Rəsmi Statistikanın Modernləşdirilməsi üzrə Yüksək Səviyyəli Qrupun nəzarətində bir neçə model hazırlanmışdır. Toplu olaraq bunlara müasir statistik modellər deyilir.

Statistika Təşkilatları üçün Fəaliyyətin Ümumi Modeli (GAMSO)¹³⁵ tipik statistik təşkilatda baş verən fəaliyyətləri təsvir və təyin edir. Statistik istehsal prosesini dəstəkləmək üçün ehtiyac duyulan fəaliyyət növlərini əlavə etməklə GSBPM-i genişləndirir və tamamlayır (məsələn, strategiya və liderlik, potensialın inkişafı və korporativ dəstək sahələrindəki fəaliyyətlər). Bu fəaliyyətlərin bəzisi ümumiləşdirilmiş fəaliyyətlər kimi GSBPM-in 5.0-cü versiyasına daxil edilmişdir. Statistik istehsal prosesi ilə birbaşa bağlantısı olmayan və ya korporativ və strateji səviyyədə idarə edilən fəaliyyətlər indi GAMSO-ya daxil edilmişdir (məsələn, keyfiyyət strukturunun işlənilməsi təmsalında korporativ səviyyədə həyata keçirilən insan resurslarının idarə edilməsi, keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə fəaliyyət).

Statistik İnformasiyanın Ümumi Modeli (GSIM)¹³⁶ statistik informasiya üzrə istinad struktur (çərçivə) olmaqla rəsmi statistikanın həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə

Şəkil 2. GSIM informasiya obyektləri GSBPM-in altproseslərinin giriş və çıxış alətləri kimi

¹³⁵ <https://statswiki.unece.org/display/GAMSO>

¹³⁶ <https://statswiki.unece.org/display/GSIM>

modernləşdirilməsinə kömək məqsədilə hazırlanmışdır. O, bütün statistik istehsal prosesi müddətində məlumatların və məlumatların mahiyyətinin təsvirlərinin verilməsini, idarə edilməsini və istifadəsini təmin edir. O, GSBPM-in altprosesləri üçün giriş və çıxış məlumatları olan standartlaşdırılmış, ardıcıl təsvir edilmiş məlumat obyektlərinin dəstini əhatə edir. GSIM statistik istehsala cəlb edilmiş müəssisələr arasında olan mühüm qarşılıqlı əlaqələri izah etməyə kömək edir və razılaşdırılmış standartların və ya tətbiq üçün xüsusi tələblərin işlənilməsinə və istifadəsinə rəhbərlik üçün istifadə oluna bilər. GSBPM kimi GSIM də rəsmi statistikanın modernləşdirilməsi və xüsusişmiş tematik istehsal xətləri konsepsiyasından yayınmaq üçün istifadə edilən alətlərdən biri hesab edilir. O, təqribən 130 məlumat obyektini müəyyən edir ki, nümunələrə məlumatlar dəsti, dəyişənlər, statistik təsnifatlar, statistik vahidlər, statistik məcmular, eləcə də istehsal proseslərinin işə salınması üçün vacib sayılan qaydalar və parametrlər (məsələn, məlumatların redaktə edilməsi qaydaları) daxildir. GSIM və GSBPM statistik məlumatın istehsalı və idarə edilməsi üzrə tamamlayıcı modellərdir. Aşağıdakı sxemdə göstəriləndiyi kimi, onlar arasında hərəkət edən, eləcə də rəsmi statistikanın istehsalı prosesində yaradılan və istifadə edilən məlumat obyektlərini müəyyən etməklə GSIM GSBPM-in altproseslərini təsvir etməyə kömək edir. Giriş və çıxış məlumatlarının izahı informasiya obyektlərinə dair terminlərlə verilir və GSIM-də rəsmiləşdirilə bilər.

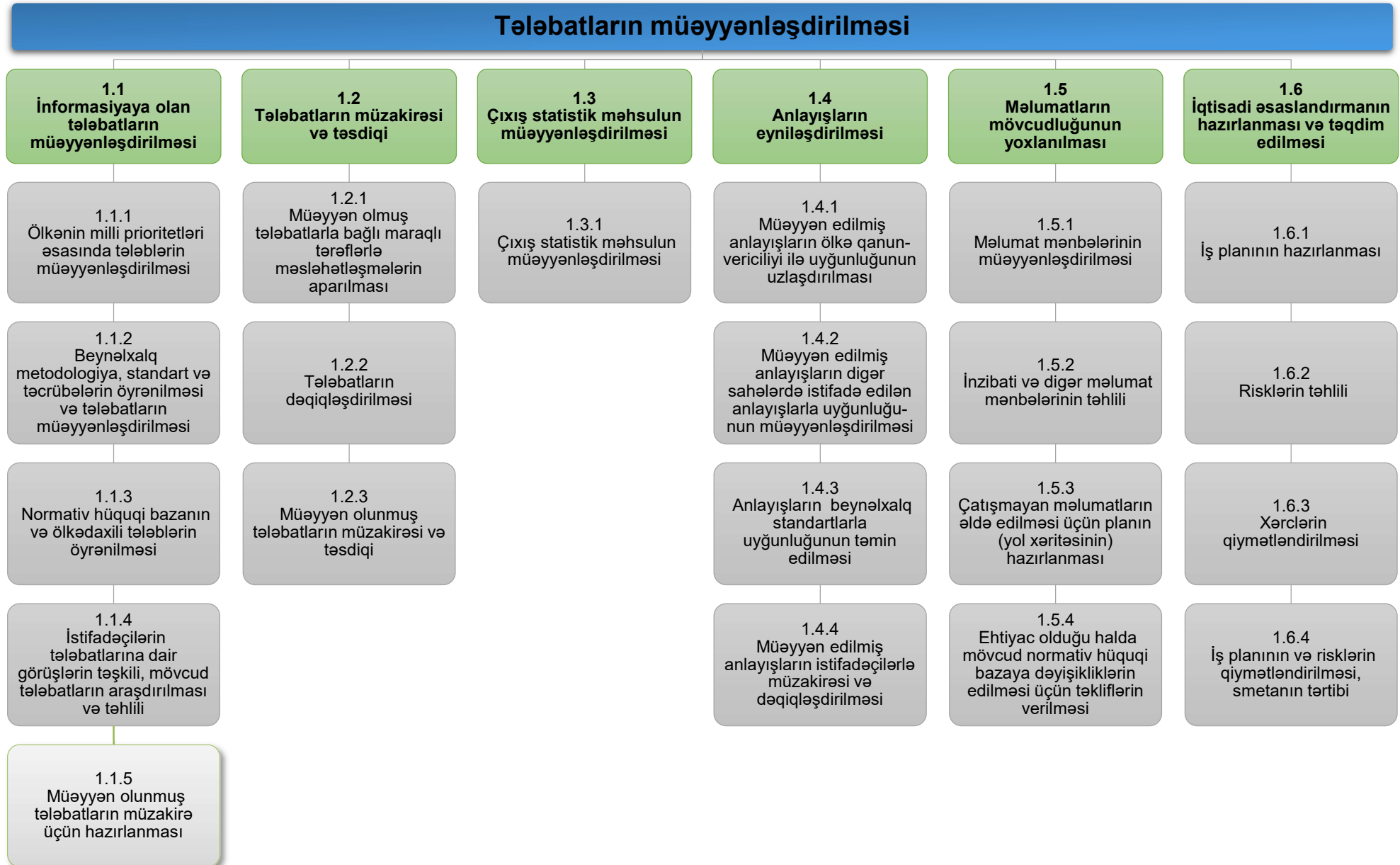
Rəsmi statistika sistemində prosesin bu mərhələsi yeni statistik məlumatlara tələbat aşkarlandıqda və ya istifadəçilərin rəyləri mövcud statistikanın yenidən baxılmasını tələb etdikdə başlanır. Bu mərhələyə maraqlı tərəflərlə əlaqəli bütün fəaliyyətlər, onların təfəsilatlı statistik tələbatlarının (cari və ya gələcək) müəyyənləşdirilməsi üçün yüksək səviyyəli həll variantlarının təklif edilməsi və bu tələbatları ödəmək üçün biznes prosesin hazırlanması daxildir.

“Tələbatların müəyyənləşdirilməsi” mərhələsi altı altprosesə və subaltproseslərə bölünür. Bir qayda olaraq, bu altproseslər və subaltproseslər soldan sağa bir-birini ardıcıl izləyirlər, bununla yanaşı onların icrası paralel də ola bilər, həmçinin iterativ (təkrarlanan) olmaları da mümkündür. Altproseslər və subaltproseslər bunlardır:

Ümumiləşdirilmiş proseslər

Tələbatların müəyyənəşdirilməsi	Layihələndirmə	İstehsal sisteminin yaradılması	Məlumatların toplanması	Məlumatların işlənməsi	Məlumatların təhlili	Məlumatların yayılması	Qiymətləndirmə
1.1 İnformasiyaya olan tələbatların müəyyənəşdirilməsi	2.1 Çıxış məhsulunun layihəsi	3.1 Statistik məlumatların toplanması vasitələrinin yaradılması	4.1 Məcmunun yaradılması və statistik vahidlərin seçilməsi	5.1 Məlumatların birləşdirilməsi	6.1 İlk nəticələrin hazırlanması	7.1 Çıxış məlumatları sisteminin yeniləşdirilməsi	8.1 Qiymətləndirmə üçün məlumatların toplanması
1.2 Tələbatların müzakirəsi və təsdiqi	2.2 Dəyişən kəmiyyətlərin izahlarının layihəsi	3.2 Prosesin komponentlərinin yaradılması və ya yaxşılaşdırılması	4.2 Məlumatların toplanmasına hazırlıq	5.2 Təsnifləşdirmə və kodlaşdırma	6.2 Nəticələrin yoxlanılması	7.2 Yayım məhsullarının istehsalı	8.2 Qiymətləndirmənin aparılması
1.3 Çıxış statistik məhsulun müəyyənəşdirilməsi	2.3 Toplanma prosesinin layihəsi	3.3 Yayım komponentlərinin yaradılması və ya yaxşılaşdırılması	4.3 Məlumatların toplanması	5.3 Məlumatlara baxış və onların düzgünlüyünün yoxlanılması	6.3 Nəticələrin izahı	7.3 Yayım məhsullarının buraxılışının idarə edilməsi	8.3 Fəaliyyət planının razılaşdırılması
1.4 Anlayışların eyniləşdirilməsi	2.4 Məcmunun və seçmənin layihəsi	3.4 İş axını prosesinin formalaşdırılması	4.4 Məlumatların toplanmasının yekunlaşdırılması	5.4 Məlumatların redaktəsi və imputasiya	6.4 Məxfiliyin qorunmasına nəzarət	7.4 Yayım məhsullarının təşviqi	
1.5 Məlumatların mövcudluğunun yoxlanılması	2.5 Məlumatların işlənməsi və təhlilinin layihəsi	3.5 İstehsal sisteminin sınaqdan keçirilməsi		5.5 Yeni dəyişən kəmiyyətlərin və vahidlərin formalaşdırılması	6.5 Nəticələrin yekun formalaşdırılması	7.5 İstifadəçi sorğularının idarə edilməsi	
1.6 İqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və təqdim edilməsi	2.6 İstehsal sisteminin və iş axınının layihələndirilməsi	3.6 Statistik biznes-prosesin sınaqdan keçirilməsi		5.6 Məlumatlar üçün çəkilərin hesablanması			
		3.7 İstehsal sisteminin yaradılmasının yekunlaşdırılması		5.7 Aqreqasiya olunmuş göstəricilərin hesablanması			
				5.8 Yekun məlumat fayllarının formalaşdırılması			

Cədvəl 2.Mərhələlərin, altproseslərin və subaltproseslərin izahı.

İnformasiyaya olan tələbatların müəyyənəşdirilməsi. Bu altproses ilkin araşdırmanı və statistikadan nə tələb olunduğunun müəyyənəşdirilməsini əhatə edir. Altprosesə yeni informasiya sorğusu və ya büdcə ixtisarı kimi mühit dəyişikliyi olduqda başlanılır. Prosesin əvvəlki iterasiyasının və ya digər proseslərin qiymətləndirilməsindən irəli gələn tədbirlər planı bu altprosesə girişi təmin edə bilər. Bura, həmçinin oxşar məlumatları istehsal edən yerli və beynəlxalq təşkilatların təcrübəsinin və istifadə etdikləri metodların təhlili də daxildir. Bu altproses beş subaltprosesi əhatə edir:

- **Ölkənin milli prioritetləri əsasında tələblərin müəyyənəşdirilməsi.** Bu subaltprosesin əsas məqsədi milli strateji siyasəti və ona uyğun sənədləri statistik məlumatlara olan ehtiyaclara uyğun şəkildə nəzərdən keçirməkdir. Bura inkişaf məqsədli strategiyalar, yol xəritələri, fərmanlar və Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş digər rəsmi sənədlər daxildir.

- **Beynəlxalq metodologiya, standart və təcrübələrin öyrənilməsi və tələbatların müəyyənəşdirilməsi.** Bu subaltproses statistik məlumatların istehsalı ilə bağlı uyğun beynəlxalq metodologiyaların, standartların, təcrübə və tendensiyaların nəzərdən keçirilməsinə və öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Bura beynəlxalq metodologiya milli metodologiyada öz əksini taparkən, eləcə də "Layihələndirmə" mərhələsində giriş məlumatları kimi istifadə ediləcək nəticələrin sənədləşdirilməsi də daxildir (məs., anlayışların və təriflərin uyğunlaşdırılması, statistik istehsal alətlərinin təkmilləşdirilməsi, yeni təsnifatlar və məlumatların toplanması, işlənməsi, təhlili və yayımlanması üçün metodlarla tanışlıq).

- **Normativ hüquqi bazanın və ölkədaxili tələblərin öyrənilməsi.** Bu subaltprosesə DSK-nın sərəncam, qərar və bu kimi digər normativ sənədlərinin (məs., illik statistik işlər proqramı, rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsi yaxud inkişafı üçün strategiya və s.) öyrənilməsi daxildir. Bu subaltproses zamanı digər statistik sahələrin ehtiyacları da müəyyən edilir.

- **İstifadəçilərin tələbatlarına dair görüşlərin təşkili, mövcud tələbatların araşdırılması və təhlili.** Bu subaltprosesə istifadəçi məmnuniyyəti sorğusunun qiymətləndirilməsi, DSK-nın veb sahifəsi üzərindən statistik məlumatlardan istifadənin təhlili, milli və beynəlxalq təşkilatlardan məlumatların mövcudluğu ilə əlaqədar daxil olan sorğu vərəqələri aiddir. "İnformasiyaya olan tələbatların müəyyənəşdirilməsi" altprosesində istifadəçi tələbatının təhlili üçün giriş kimi məlumatların əsas istifadəçiləri ilə müntəzəm təşkil edilən görüşlər mühüm rol oynayır. İstifadəçi tələbatının təhlili və tədqiqinə yalnız lazım olan

statistik məhsulun əhatə dairəsi deyil, eləcə də məhsulun yayımlanması üçün xidmətlər və alətlər də daxildir.

- **Müəyyən olunmuş tələbatların müzakirə üçün hazırlanması.** Bu subaltproses istifadəçilərlə Dövlət Statistika Komitəsinin elmi-metodoloji şurası tərəfindən təkrar müzakirələrin və məsləhətləşmələrin aparılması üçün 1.1.1-ci subaltprosesdən 1.1.4-cü subaltprosesə qədər olan mərhələlərdə müəyyən edilmiş bütün istifadəçi tələblərini ümumiləşdirir.

Tələbatların müzakirəsi və təsdiqi. Bu altprosesin məqsədi daxili və xarici maraqlı tərəflərlə məsləhətləşməkdən və statistik məlumatlara olan tələbatların mövcudluğuna əmin olmaqdan ibarətdir. Bu zaman istifadəçilərin ehtiyaclarının yaxşı dərk edilməsi vacibdir. Struktur bölmələr istifadəçilərin hansı məlumatı nə vaxt, necə və nə üçün gözlədiklərini bilməlidirlər. Bu mərhələnin ikinci və növbəti iterasiyalarında əsas diqqət keçən dövrdə müəyyənləşdirilmiş tələbatların dəyişilib-dəyişilməsinə yetirilməlidir. İstifadəçilərin ehtiyaclarının yaxşı başa düşülməsi bu altprosesin əsas mahiyyətidir. Altproses üç subaltprosesi əhatə edir:

- **Müəyyən olunmuş tələbatlarla bağlı daxili və xarici maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmələrin aparılması.** Bu subaltproses istifadəçilərlə görüşlərin təşkilini nəzərdə tutan 1.1.4-cü subaltprosesdə icra olunan fəaliyyətlərlə birgə həyata keçirilə bilər. Bu görüşlərə məlumatların təchizatçıları ilə yanaşı əsas istifadəçilər də dəvət edilirlər. Bunun məqsədi bütün maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmək və müəyyən edilmiş istifadəçi ehtiyacları ilə bağlı müəyyən fikir formalaşdırmaqdır. Bəzi hallarda məsləhətləşmələr yazılı formada həyata keçirilir (rəsmi məktub və ya elektron poçt).

- **Tələbatların dəqiqləşdirilməsi.** Bu subaltproses əvvəl müəyyənləşdirilmiş ehtiyaclarda dəyişikliklərin və cari iterasiya zamanı onların etibarlılıq səviyyəsinin yoxlanmasını həyata keçirir. Yeni biznes-proseslər üçün bu müəyyənləşdirilmiş ehtiyacların müqayisəliliyini ehtiva edə bilər, çünki yeni statistik məhsula ehtiyacın digər müvafiq sahələrin 1.1-ci altprosesində qeyd olunması mümkündür. Məsələn, yoxsulluq göstəriciləri üçün ehtiyaclar ev təsərrüfatlarının büdcə müayinəsində və ya əmək statistikasına dair müayinədə istifadəçilər tərəfindən qeyd oluna bilər və nəticədə ehtiyacları ödəmək üçün “Gəlirlərin və həyat səviyyəsinin statistikasına – (EU-SILC)” kimi yeni müayinənin keçirilməsinin təklif edilməsi mümkündür.

• **Müəyyən olunmuş tələbatların müzakirəsi və təsdiqi.** Bu subaltprosesdə 1.1.5-ci və 1.2.1-ci subaltproseslərin nəticələri Dövlət Statistika Komitəsinin elmi-metodoloji şurasında müəyyənləşdirilmiş ehtiyacların müzakirəsi üçün təqdim edilir. Elmi-metodoloji şura institusional potensiala dair və institusional səviyyədə ehtiyacları cavablandırmaq üçün hər hansı məhdudiyəti nəzərə almaqla təkliflərin aktuallığına baxışı həyata keçirir və təsdiqləyir.

Çıxış statistik məhsulun müəyyənləşdirilməsi. “Tələbatların müzakirəsi və təsdiqi” altprosesi (1.2-ci) istifadəçilərin müəyyənləşdirilmiş ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün tələb olunan statistik buraxılışlara dair məqsədləri təyin etmiş olur. Bu, nəzərdə tutulmuş çıxış məlumatlarının istifadəçilərlə razılaşdırılmasını və onların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini özündə ehtiva edir. Çıxış məlumatlarının məqsədləri təyin edildikdə, hüquqi çərçivə (məs., məxfiliyə dair) və mövcud resurslar məhdudiyətlər kimi qəbul edilə bilər. Altproses bir subaltprosesi əhatə edir:

• **Çıxış statistik məhsulun müəyyənləşdirilməsi.** 1.2.3-cü subaltprosesin nəticələri əsasında bu subaltproses üzrə nəticələr və məqsədlər müəyyənləşdirilir və lazım olan keyfiyyət meyarları, məxfilik, məhsulun buraxılışı üçün mümkün dövrilik və tezlik nəzərə alınır.

Anlayışların eyniləşdirilməsi. Bu altproses istifadəçi nöqtəyi-nəzərindən ölçülməsi vacib hesab edilən anlayışları izah edir. Bu mərhələdə eyniləşdirilmiş anlayışlar mövcud statistika standartları ilə uyğun olmaya bilər. İstifadə edilən statistik və digər anlayışların və dəyişənlərin razılaşdırılması, seçimi və ya mahiyyətinin izahı 2.2 “Dəyişən kəmiyyətlərin izahlarının layihəsi” altprosesində həyata keçirilir. “Anlayışların eyniləşdirilməsi” altprosesi dörd subaltprosesi əhatə edir:

• **Müəyyən edilmiş anlayışların ölkə qanunvericiliyi ilə uyğunluğunun uzlaşdırılması.** Bu subaltproses tələb edilən anlayışların milli qanunvericiliklə uyğunluq və onların ümumilikdə mövcudluq səviyyəsini müəyyən edir. Bəzi hallarda milli anlayışlar mövcud olmaya və ya tələb edilən anlayışların bir hissəsini əhatə edə bilər. 1.4.3-cü subaltprosesdə müəyyən edilmiş anlayışların beynəlxalq səviyyədə mövcudluğuna sonradan baxılması və tətbiqi mümkündür.

• **Müəyyən edilmiş anlayışların digər sahələrdə istifadə edilən anlayışlarla uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi.** Bu subaltproses tələb olunan anlayışların digər statistik sahələrdə istifadə olunan mövcud anlayışlarla uyğunluq səviyyəsini müəyyən edir.

• *Anlayışların beynəlxalq standartlarla uyğunluğunun təmin edilməsi.* Bu subaltproses 1.4.1-ci subaltprosesdə müəyyən edilmiş anlayışları nəzərə alaraq, zəruri sayılan anlayışlarla beynəlxalq anlayışların uyğunluq səviyyəsini müəyyən edir.

• *Müəyyən edilmiş anlayışların istifadəçilərlə müzakirəsi və dəqiqləşdirilməsi.* Bu subaltproses anlayışları ehtiva edən planlaşdırılmış məqsədlər barədə istifadəçiləri (maraqlı tərəfləri) məlumatlandırmağa istiqamətləndirilmişdir. Bunu ya məktub və elektron poçt göndərməklə yazılı formada, yaxud görüş təşkil etməklə həyata keçirmək mümkündür.

Məlumatların mövcudluğunun yoxlanılması. Bu altprosesdə statistiklər mövcud məlumat mənbələrinin istifadəçilərin tələbatlarını təmin edə biləcəyini, istifadəsi mümkün olan şəraitləri və məhdudiyyətləri yoxlayır. Mümkün alternativlərin qiymətləndirilməsinə potensial inzibati və ya digər qeyri-statistik məlumat mənbələrinin araşdırılması daxil edilir:

- Statistik məqsədlər üçün istifadəyə uyğunluğu müəyyən etmək (məsələn, inzibati anlayışların məlumatların tələblərinə, məlumatların vaxtlı-vaxtında olmasına və keyfiyyətinə, məlumatların təchizatının təhlükəsizliyinə və davamlılığına uyğunluq dərəcəsi);
- Məlumat təchizatçıları ilə statistik təşkilatlar arasındakı məsuliyyətlərin bölgüsünü qiymətləndirmək;
- Zəruri İKT resurslarını (məsələn, məlumatların saxlanması, daxil olan məlumatları işlənməsi və məlumatların işlənməsini idarə edə bilmək üçün tələb olunan texnologiyalar), eləcə də məlumatların əldə edilməsi və mübadiləsi üçün hər hansı məlumat təchizatçıları ilə bağlanmış rəsmi müqavilələri (məsələn, formatları, çatdırılmanı, metaməlumatların müşayiət edilməsi və keyfiyyətə nəzarət) yoxlamaq.

Mövcud mənbələr təhlil olunduqdan sonra tələb olunan məlumatlarda boşluqların doldurulması strategiyası hazırlanır. Bura məlumat sahibləri ilə mümkün əməkdaşlıqların müəyyən edilməsi daxil edilə bilər. Bu altprosesə, həmçinin məlumatların toplanmasının və istifadəsinin hüquqi çərçivələrinin daha geniş qiymətləndirilməsi daxil edilir ki, buna görə də, mövcud qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və ya yeni hüquqi çərçivələrin tətbiqinə dair təkliflər nəzərdə tutula bilər. Altproses dörd subaltprosesi əhatə edir:

- *Məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi.* Bu subaltprosesdə mövcud olan inzibati və ya digər məlumat mənbələrində lazımi məlumatların mövcudluğu müəyyənləşdirilir. Yeni və ya təkrar istehsal prosesinin müəyyənləşdirilməsi zamanı hər bir respondentə düşən yükün

azaldılması çox mühüm addım sayılır. Mövcud məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi çıxış məhsullarının və məqsədlərin təyin edildiyi 1.3.1-ci subaltprosesin nəticələrinə əsaslanır.

- *İnzibati və digər məlumat mənbələrinin təhlili.* Bu subaltproses məlumatın əhatə dairəsi və onun metaməlumatları, istifadə edilən metodologiya və anlayışlar, həmçinin müşahidə edilən məlumat mənbəyi haqqında ətraflı informasiyanı təmin edən xüsusi texniki və ya hüquqi sənədlərin baxılması zamanı təyin edilmiş mövcud məlumat mənbələrinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi məqsədini daşıyır. Bu subaltprosesin əsas nəticəsi müəyyən edilmiş ehtiyaclarda və inzibati və ya digər məlumat mənbələrində mövcud olan məlumatlarda çatışmazlıqların müəyyən edilməsidir.

- *Çatışmayan məlumatların əldə edilməsi üçün planın (yol xəritəsinin) hazırlanması.* Bu subaltproses müəyyən edilmiş ehtiyaclarla inzibati və ya digər məlumat mənbələrində mövcud olan məlumatlar arasında çatışmayan məlumatların əldə edilməsi üçün mümkün metodları müəyyən etmək məqsədilə 1.5.2-ci subaltprosesdən olan nəticələri istifadə etməklə planın hazırlanmasına yönəlmişdir (məs., məlumat mənbələrinin sahibləri ilə məsləhətləşmədən sonra inzibati məlumat mənbələrini təkmilləşdirmək üçün razılaşmalar, respondentlərdən standart məlumatların toplanması vasitəsilə çatışmayan məlumatların qiymətləndirilməsi və bərpası üçün modellərin inkişafı).

- *Ehtiyac olduğu halda mövcud normativ hüquqi bazaya dəyişikliklərin edilməsi üçün təkliflərin verilməsi.* Bu subaltprosesin əsas məqsədi müəyyənləşdirilmiş inzibati və ya digər məlumat mənbələrini idarə edən mövcud hüquqi bazaya dəyişikliklərin edilməsi üçün təkliflər verməkdir. Təkliflər məlumat mənbəyi sahibləri ilə birlikdə yazılı məsləhətləşmələr və ya xüsusi institutlararası işçi qruplarının yaradılması ilə hazırlana bilər. Dəyişikliklər barədə təkliflər məlumatlara və metaməlumatlara girişi (lisenziya), anlayışlar, təsnifatlar, tətbiq edilmiş kodlaşdırma və s. istiqamətlərdə istifadə edilən metodologiyanın razılaşdırılması kimi mövzuları da əhatə edə bilər.

İqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və təqdim edilməsi. Bu altproses dörd subaltprosesi əhatə etməklə yeni və ya modifikasiya edilmiş statistik biznes-prosesin yaradılmasına razılığın alınması məqsədi ilə bu mərhələnin digər altproseslərinin nəticələrini biznes-model formasında sənədləşdirir. Adətən belə biznes-model təsdiqləyici orqanın tələblərinə uyğun olmalı və aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- biznes-prosesin “olduğu kimi” (əgər o artıq mövcuddursa) mövcud statistikanın necə istehsal edildiyi, səmərəli olmayan məqamlar və həll olunmalı məsələlər barəsində informasiya ilə təsvirini;
- yeni və ya yenidən baxılmış statistikanın istehsalı məqsədilə statistik biznes-prosesin necə inkişaf etdiriləcəyini izah edən gələcək qərarları;
- kənar məhdudiyyətlərin, eyni ilə xərclərin və faydaların qiymətləndirilməsini.

İqtisadi əsaslandırma hazırlandıqdan sonra biznes prosesin növbəti mərhələsinə keçmək üçün təsdiq təqdim edilir. Bu altprosesdə “getsin/getməsin” qərarı verilir. Səciyyəvi olaraq, müvafiq sponsorlar və idarəetmə komitələri tərəfindən iqtisadi əsaslandırma nəzərdən keçirilir və rəsmi şəkildə təsdiq edilir və ya imtina cavabı verilir. Bu altproses 4 subaltprosesi əhatə edir:

- **İş planının hazırlanması.** Bu subaltprosesdə iş planı əvvəlki subaltproseslərin nəticələri əsasında hazırlanır. İş planı yeni, yenidən baxılmış, yaxud əvvəlki dövrdə istifadə edilən iş planının eynisi ola bilər. Əgər əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş iş planı yenidən işlənmişdirsə dəyişikliklərin səviyyəsi qeyd edilməlidir. İş planı biznes-prosesin müvafiq mərhələlərində planlaşdırılmış fəaliyyətlərin təsvirindən, planlaşdırılmış istehsal olunacaq məhsullardan və xidmətlərdən və mənfəətin (faydanın) əsaslandırılmasından ibarət olur.

- **Risqlərin təhlili.** Bu subaltproses təklif edilən biznes-proseslərin həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxan risklərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir və bu nəticələrin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

- **Xərclərin qiymətləndirilməsi.** Bu subaltproses icrası planlaşdırılan hər bir proses üçün zəruri olan xərclərin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. O 1.6.1-ci subaltprosesdə hazırlanmış iş planına əsaslanır.

- **İş planının və risklərin qiymətləndirilməsi, smetanın tərtibi.** Bu subaltprosesdə əvvəlki subaltproseslərin nəticələrinə əsaslanmış iş planı, risklərin qiymətləndirilməsi və təklif edilən smetaya baxılması və təsdiq üçün Dövlət Statistika Komitəsinin elmi-metodoloji şurasına və ya kollegiyasına təqdim edilir. Bütövlükdə biznes-prosesin təsdiqi “Layihələndirmə” prosesi üçün "yaşıl işıq" yandırmış olur.

Keyfiyyət göstəriciləri keyfiyyətin proses yönümlü idarə edilməsini dəstəkləyir. GSBPM-in mərhələləri və altprosesləri, eləcə də keyfiyyətin idarə edilməsinin və məlumatların ümumi prosesləri üçün təklif olunan keyfiyyət göstəricilərinin siyahısını “GSBPM üçün keyfiyyət göstəriciləri - müayinələrdən və inzibati məlumat mənbələrindən əldə edilən statistika

üçün” sənədindən əldə etmək olar. Digərləri ilə yanaşı onlardan təşkilatda boşluqların və ya təkrarlanan işlərin müəyyənləşdirilməsi üçün sorğu vərəqəsi kimi istifadə etmək olar.

GSIM bütün statistik istehsal prosesi müddətində məlumatların və metaməlumatların müəyyənləşdirilməsinin, idarə edilməsinin və istifadəsinin ümumi təsvirlərinə imkan verən məlumat obyektlərinin sorğu bazasıdır. Metaməlumatların əsas rolunu asanlaşdırmaqla GSIM metaməlumatlara ardıcıl yanaşmanı dəstəkləyir, belə ki, metaməlumatlar statistik məlumat sistemində məlumat obyektləri və proseslər arasındakı əlaqələri və məzmunu birmənalı və rəsmi olaraq təsvir etməlidir.

Məlumatların idarə edilməsi üsulu məlumatların istifadəsi, o isə öz növbəsində məlumatların yaradıldığı statistik biznes-proseslə sıx əlaqəlidir. Həm məlumatlar, həm də onların yaradıldığı proseslər məlumatların düzgün idarə edilməsi məqsədilə dəqiq müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, elmi-tədqiqat işinin sonunda aşağıdakı nəticələrin və təkliflərin irəli sürülməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

- Statistik Biznes-Prosesin Ümumi Modeli Statistika Təşkilatları üçün GAMSÖ fəaliyyətlərini, yəni statistika təşkilatlarının gördükləri işləri təsvir edir. O, bu fəaliyyətlərin yüksək səviyyədə təsvirlərini ehtiva edir. Digər tərəfdən, GSBPM istehsal prosesinə fokuslanır - o statistika təşkilatlarının statistik məlumatların istehsalı üzrə fəaliyyətlərini daha əhatəli təsvir edir. GSBPM kimi GAMSÖ da beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək üçün ümumi lüğəti və strukturu təmin etməyi hədəfləyir. Əgər GSBPM-lə birlikdə tətbiq edilərsə, o halda GAMSÖ-dan böyük fayda əldə edilə bilər.

- Statistik İnformasiyanın Ümumi Modeli Giriş və çıxış məlumatlarının izahı informasiya obyektlərinə dair terminlərlə verilə və GSİM-də rəsmiləşdirilə bilər. GSBPM-lə birlikdə tətbiq edilərsə, GSİM-dən böyük fayda əldə edilə bilər. Analoji olaraq, GSİM-lə birlikdə tətbiq edilərsə, GSBPM-dən də böyük fayda əldə edilə bilər. Halbuki, biri olmadan digərini tətbiq etmək (ideal olmasa belə) mümkündür. GSİM-in və GSBPM-in birləşməsi tətbiqi metaməlumatlar əsasında səmərəli sistemlərin yaradılmasını asanlaşdırma və statistik hesablama infrastrukturlarının ahəngləşdirilməsinə yardım edə bilər.

- İqtisadi əsaslandırma seçimləri təsvir edir və tövsiyələr verir. O, mənfəətləri, xərcləri, vaxt məcmusunu, büdcəni, tələb olunan texniki və insan resurslarını, hər bir seçim üçün riskin qiymətləndirilməsini və maraqlı tərəflər üzərində təsirini ehtiva edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. UN-GGIM “GSGF: Implementing Geocoding” (http://mdgs.un.org/unsd/statcom/52nd-session/documents/BG-4j-EG-ISGI_Scoping_Paper-on_Geocoding-E.pdf) or any other geocode system established within the organisations (e.g. mesh block code).
2. UN-GGIM “IGIF Strategic Pathway 1: Governance and Institutions” (<https://ggim.un.org/IGIF/part2.cshtml>)
3. “UN Handbook on Satellite Data” (https://unstats.un.org/bigdata/task-teams/earth-observation/UNGWG_Satellite_Task_Team_Report_WhiteCover.pdf).
4. H. Veregin (1999) “Data Quality Parameters”
5. (ESCAP, 2016)
6. <https://statswiki.unece.org/display/GAMSO>
7. <https://statswiki.unece.org/display/GSIM>
8. <https://ec.europa.eu>
9. <https://www.efgs.info/wp>

**AQRAR SEKTORDA ÖZÜNÜMƏŞĞULLUĞUN DÖVLƏT
TƏRƏFİNDƏN TƏŞVİQİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

**IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF STATE PROMOTION
OF SELF-EMPLOYMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR**

QULİYEV ƏLİZAMİN ƏLİ OĞLU

Azərbaycan Turizm Və Menecment Universiteti, İqtisadiyyat Kafedrası

ORCID №- 0000-0001-9107-4766

XÜLASƏ

Məqalədə məşğulluğun ümumi sistemində və sosial-iqtisadi inkişafda özünüməşğulluğun yeri və özünüməşğulluq tərkibinə daxil olan subyektlər müəyyən edilmişdir, özüməşğulluğun formalaşması, inkişafında dövlətin rolu, xüsusilə də aqrar sahədə özünüməşğulluq layihəsinin həyata keçirilməsində dövlət tərəfindən təşviqi sistemi araşdırılmış və kənd yerlərində əmək bazarının inkişafı məsələləri tədqiq olunmuşdur. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilmişdir, Kənd təsərrüfatı sahələrində özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi istiqamətlərindən biri olan kiçik biznesin iri müəssisələrlə inteqrasiyasının dəstəklənməsi məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi baxımından, zənimizcə daha səmərəli və ölkəmiz üçün məqbul olan Böyük Britaniyanın təcrübəsinə istinad etməklə, müvafiq sisteminin formalaşdırılması barədə təkliflər irəli sürülmüşdür. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun təşviqi sisteminin təkmilləşdirilməsi verilənlər bazasının vəziyyətindən birbaşa asılılığı aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: məşğulluq, özünüməşğulluq, modelləşdirilmə, təşviq, verilənlər bazası

ABSTRACT

The article identifies the place of self-employment in the general system of employment and socio-economic development and the subjects included in the structure of self-employment. The role of the state in formation of self-employment, its development, especially the state incentive system in the implementation of the self-employment project in the agricultural sector was studied and the issues of labor market development in rural areas were explored. The tasks ahead in the process of improving the system of state promotion of self-employment in the agricultural sector have been identified and the issue of supporting the integration of small business with large enterprises, which is one of the areas of state promotion of self-employment in agriculture, has been brought to the fore. In terms of state support for self-employment in the agricultural sector, in our opinion, based on the experience of the United Kingdom, which is more efficient and acceptable for our country, proposals to form an appropriate system have been made. It was found that the improvement of the self-employment promotion systemself-employment promotion system in the agricultural sector is directly dependent on the state of the database.

Keywords: employment, self-employment, modeling, promotion, database

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında əsas diqqət edilən sahələrdən biri qeyri-neft sektoru, xüsusi ilə də kənd təsərrüfatı sahəsidir, neftdən gələn gəlirin ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişafına, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına yönləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətidir. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı fermerlərə, ailə-kəndli təsərrüfatının üzvlərinə dövlət tərəfindən subsidiyalar və s digər yardım məqsədli ayırmalar həyata keçirilir. Aqrar sahədə inkişafa nail olmaq üçün həyata keçirilən bir sosial-iqtisadi layihədə özünüməşğulluq layihəsidir. Bu sahədə kiçik ailə bizneslərinin yaradılmasında özünüməşğulluq layihəsi çərçivəsində arıçılıq, xırdabuynuzlu, iribuyuzlu heyvandarlıq, keçicilik istiqamətində mal-qara ilə vətəndaşlar təmin olunmaqdadır. Statistika diqqət etsək görürük ki, artıq bu layihə çərçivəsində arı ailəsi, qoyun, keçi və digər mal-qara ilə təmin olunmuş vətəndaşlar arıt kiçik ailə bizneslərini inkişaf etdirmiş, 1 il sonra müəyyən artımlarla artıq bu sahədə öz bizneslərini inkişaf etdirməkdədirlər. 2017-ci ildən daha geniş tətbiq olunmağa başlamış bu layihənin xüsusi ilə də kənd təsərrüfatında biznes sahələrinin, kiçik sahibkarlığın inkişafında necə əhəmiyyətli bir rola artıq sahib olduğuna diqqət etsək məqalədə qeyd olunan aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviqi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsinin necə aktual məsələ olmasını görə bilərik. Məqalədə keçmiş post-sovet ölkələrindəki vəziyyət, şərq avropa və digər xarici ölkələrin təcrübələrinə toxunulmuş, həmin təcrübələrdən Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunması ilə bağlı təkliflər qeyd olunmuşdur.

Çoxfunksiyalı aqrar sektorda məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi və strukturunun yaxşılaşdırılması məqsədilə alternativ axtarırları, demək olar ki, fasiləsiz baş verir. XXI əsrin çağırışları aqrar sektorda innovasiyalı fəaliyyətin zəruriliyini ortaya qoymaqla hərtərəfli əsaslandırılmış çevik məşğulluq siyasətinin təşviqinə rəvac vermişdir. Postsovet məkanı ölkələrinin əksəriyyətinin bu siyasətində məşğulluğun bir sıra digər növləri kimi özünüməşğulluğun da yeri və rolu həlledici dərəcədə mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının mövqeyindən asılıdır.

Özünüməşğulluq məşğulluğun bir formasıdır və məşğulluğun tənzimlənməsi sisteminin bir çox elementləri özünüməşğulluğun tənzimlənməsində bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmalıdır. Bazar özünütənzimləməsi özünüməşğulluğun tənzimlənməsi sisteminə mühüm yer tutur. Həmin sistem əmək bazarında formalaşmış rəqabət şəraitində tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Əmək bazarı, bu halda işçilərin statusunu şərtləndirməklə onları fərqləndirir, məşğulluq növlərini müəyyən edir. Qeyd olunan proseslər, təbii ki, aqrar sektorda da baş verir. Əlbəttə sahənin xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviqi prosesində həmin xüsusiyyətlərin təzahürləri qismində aşağıdakılar diqqətdən kənar qalmamalıdır:

- aqrar sektorda məşğulluğun və işsizliyin gizli formalarının mövcudluğu və sahədaxili rəqabət mübarizəsinin daha kəskin olması (1, s.1097–1115). Məsələn ondadır ki, aqrar iqlim şəraitinin ümumiliyi səbəbindən bu və ya digər kənd ərazisində eyni məhsulların istehsalı sərfəlidir. Odur ki, həmin ərazidə aqrar sektorda məşğulluq və özünüməşğulluq subyektləri bazarın müvafiq seqmentinə eyni məhsullar çıxararaq bir-birinə kifayət qədər ciddi rəqabət yaradırlar. Digər tərəfdən məşğulluğun gizli forması, informasiya assimetriyasını gücləndirərək, əmək bazarında tələb-təklif nisbətini proqnozlaşdırmağı, nəzərəcərpacaq dərəcədə çətinləşdirir;

- sektora dövlət himayəsi sisteminin özünüməşğulluq subyektlərini tam əhatə edə bilməməsi, onlar haqqında informasiyanın assimetrikliyi və verilənlər bazasının özünü aşkar şəkildə göstərən natamamlığı səbəbindən özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanlarının aşkar edilməsində problemlər yaranır;

- aqrar sektorda intensivləşən kooperasiya və inteqrasiya prosesləri şəraitində özünüməşğulluğa rəvac verən lokal klasterial təşəbbüsləri dəstəkləməklə, özünüməşğulluğun leqallaşdırılması imkanlarının reallaşdırılması problemlərinin aktuallaşması baş verir və s.

Əmək bazarında iş qüvvəsinin bir sektordan digərinə axması, nəticə etibarilə istehsal və tədavül xərclərini azaldır, səmərəli məşğulluq meyarları baxımından tələb və təklifin nisbətini normallaşdırır. Bu proses, gözlənilmədiyi kimi özünüməşğulluq sahəsində müəyyən ləngimələrlə baş verir. Bunun əsas səbəblərdən biri özünüməşğulluqda əmək haqqı amilinin tələb və təklif nisbətinə təsirinin əmək bazarının digər seqmentlərinə nisbətən xeyli dərəcədə zəif olmasıdır. Aqrar sektorda məhz əmək haqqının nisbətən aşağı səviyyəsi əmək qabiliyyətli insanların (ciddi tərəddüdlərlə) bəzi maddəli fəaliyyət sahələrindən özünüməşğulluq seqmentinə axmasına səbəb olan əhəmiyyətli amil rolunda çıxış edir.

Özünüməşğulluqda (xüsusilə aqrar sektorda) əmək bazarının əsas tənzimləyicisi rolunda, əsasən dövlət çıxış edir. Burada vasitəçilərin və inhisarçıların rolu, ticarətin lazımı səviyyədə liberallaşdırılması şəraitində və bir sıra digər hallarda həlledici olmaya bilər. Dövlətin bazar özünütənzimləməsi sisteminə müdaxiləsi bəzən yaxın perspektivə insan resurslarının keyfiyyətinə mənfi təsir etsə də (belə təsir, sivil bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu iqtisadi sistemlə müqayisədə ortaya çıxır), bu müdaxilədə əsas məqsəd, tənzimlənmənin bazar mexanizminə neqativ təsirlərini minimuma endirməklə həmin mexanizmin hərəkətinin dəstəklənməsi olur.

Məşğullüğün digər formalarında işəgötürənlə əmək haqqı, iş şəraiti və rejimi haqqında razılaşma prosesi və bir sıra digər istiqamətlərdə fəaliyyət böyük müddət və enerji tələb edirsə, özünüməşğulluq şəraitində işin təşkili və tərəfdaş seçimi məsələləri ilk növbədə və təxirəsalınmadan həll edilməlidir. Muzdlu əmək prosesində işçinin iş prosesinə cəlb olunması və iş prosesindən kənar edilməsi əmək münasibətlərinin əsas elementlərindəndirsə, tam leqallaşmamış özünüməşğulluq halında bu, demək olar ki, rəsmiləşən proses deyil. Aqrar sektorda özünüməşğulluqda həmin elementlərə aşağıdakılar aid edilməlidir:

- artıq qeyd olunduğu kimi, istehsalın (xidmətin) təşkili;
- kimin üçün, nə, kimin köməyi ilə istehsal edilməsi qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi;

- satış və təchizat üzrə tərəfdaşların seçimi;

- öz müəssisəsinin qeydiyyatı;

- vergi və kredit-maliyyə orqanları ilə münasibətlərin qurulması və s.

Özünüməşğulluq - əmək bazarında insanın sərbəstliyi ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, bəzi ölkələrdə (məsələn Qazaxstan Respublikasında) özünüməşğulluq termini, rəsmi sənədlərdə sərbəst işçi anlayışı ilə əvəzlənir. Bu sərbəstlik, öz işini qurmaq istəyən insanı, əlbəttə yaşayış üçün vəsait əldə etmək məsuliyyətindən azad etmir. Başqa sözlə, əmək bazarı iştirakçıları arasında özünüməşğulluq yolunu seçmiş insan gəir əldə etmək üçün vasitə seçməkdə sərbəst olmaqla yanaşı, bu sərbəstliyi müşayiət edən bütün məsuliyyətləri daşımağa və riskləri qarşılamağa hazır olmalıdır.

Özünüməşğulluğa üstünlük verən işçi kateqoriyası bir neçə mərhələdə seçim qərarı qəbul etməlidir. Müvafiq mənbədə göstərilədiyi kimi, bu halda həmçinin müvəqqəti məşğulluğun aşağıdakı növləri müqayisəli təhlil edilərək seçim edilməlidir: 1) qısamüddətli və ya natamam iş günü ilə tam məşğulluq arasında, muzdlu və ya sərbəst məşğulluq, yaxud onların hər ikisinin kombinasiyası arasında seçim; 2) işsizlik və ya məşğulluq arasında seçim; 3) təhsil və ya peşə hazırlığı və məşğulluq arasında seçim; 4) ailə təsərrüfatında haqqı ödənilməyən fəaliyyət və fərdi (haqqı ödənilən) məşğulluq arasında seçim; 5) iş və pensiya arasında seçim (2, s.10-11).

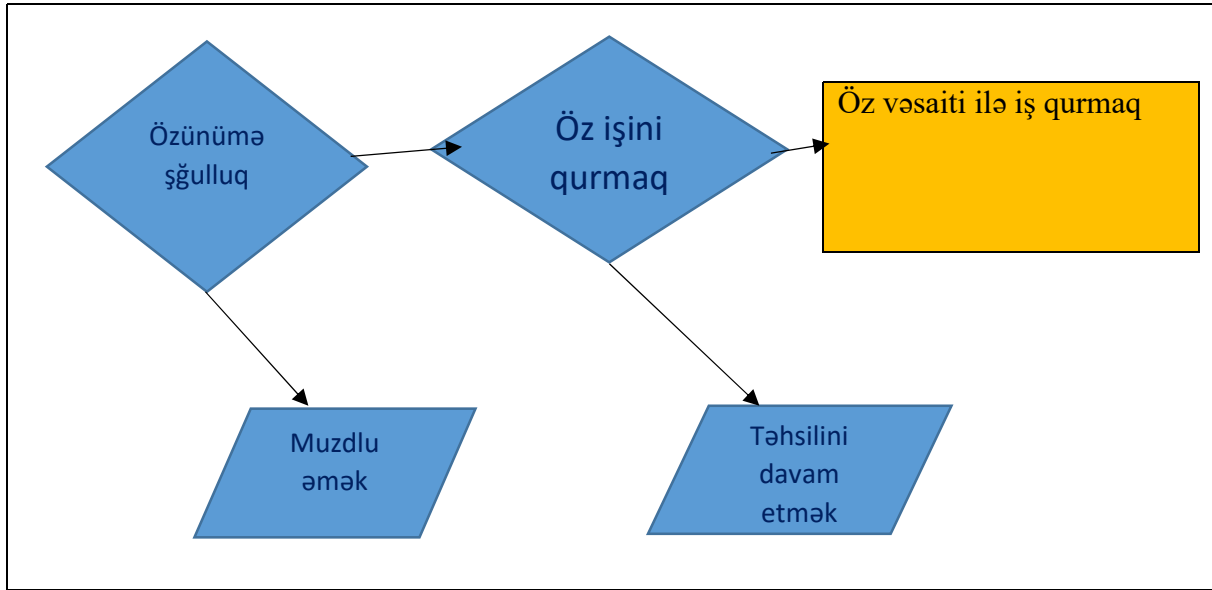
Öz işini qurmaq niyyətində olan insan, fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, artıq qeyd edildiyi kimi bir neçə mərhələdə tam məsuliyyəti ilə seçim etmək məcburiyyətindədir. Seçim:

- muzdlu əmək və özünüməşğulluq;

- öz işini qurmaq, təhsilini davam etdirmək və ya yeni ixtisas (peşə) üzrə hazırlıq keçmək;

- öz işini öz vəsaiti ilə və ya borc (kredit) hesabına qurmaq;

- fəaliyyəti hansı ölçüdə başlamaq kimi və s. mərhələlərdən keçir (şəkil 1).

Şəkil 1. Özünüməşğulluğa qədər seçim fraqmentləri

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun təşviq edilməsi digər fəaliyyət istiqamətlərindən fərqli olaraq selektiv qaydada aparılır. Başqa sözlə, özünüməşğulluq niyyətində olan insan haqqında danışılan seçimin bütün mərhələlərində buna təşviq edilmir. Məsələ ondadır ki, sərfəli muzdlu əməklə bağlı iş yerinə malik və ya təhsilini davam etdirmək istəyən insanı özünüməşğulluğa sövq etmək ictimai fədalı olmadığı kimi, əksər hallarda heç də nə iqtisadi cəhətdən sərfəli, nə də sosial cəhətdən məqsədəuyğun deyildir. Təkcə onu qeyd edək ki, belə yanaşma, məhsuldar olmadığı təqdirdə dövlət büdcəsinə düşən ağırlığı lüzumsuz yerə artırır. Odur ki, özünüməşğulluğu könüllü olaraq seçmiş insanların, xüsusilə aqrar sektorda dəstəklənməsində məqsəd, kənd yerlərində məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi və milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından məqsədəuyğundur.

Fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq özünüməşğulluqda məqsəd, əlbəttə gəlir əldə etməkdir. Özünüməşğulluq məşğulluğun elə formasıdır ki, burada istehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət, fiziki və əqli əmək üzərində fərdi mülkiyyətlə və sahibkarlıq qabiliyyəti ilə qovuşur.

Özünüməşğulluğa qədər seçim prosesində müzakirə obyektində muzdlu əməkdən istifadə zərurəti halı ola bilər. Daimi əsasda muzdlu işçi cəlb etmədən fəaliyyət göstərən özünüməşğul sayılır. Artıq qeyd edildiyi kimi, özünüməşğulluqla sahibkarlığı, xüsusilə mikrosahibkarlığı fərqləndirmək üçün birmənalı meyar yoxdur. Halbuki, məhz bu və digər məsələlərdə yanaşmaların birmənalı olması, dövlətin məşğulluq siyasətinin reallaşdırılması proseslərinin səmərəliliyinə həlledici surətdə təsir göstərir.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri kiçik biznesin iri müəssisələrlə inteqrasiyasının dəstəklənməsidir. Bəzi ölkələrdə kiçik və böyük biznesin regional səviyyədə də təşkili üzrə kifayət qədər uğurlu təcrübəsi mövcuddur. Aşağıdakı mənbədə göstəriləndiyi kimi "kiçik biznesə regional səviyyədə dövlət dəstəyinin ən vacib istiqamətlərindən biri kiçik müəssisələrin iri

müəssisələrlə inteqrasiya imkanlarının və strateji tərəfdaşlığının həyata keçirilməsini təşviq etməkdir” (3, s.88).

Özünüməşğulluq milli səviyyədə tənzimlənmə bilər. Təbii ki, bu halda normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi xüsusi aktuallıq tələb edir. Xüsusilə kənd yerlərində məşğulluğun bu növünün mövsümi, qeyri-müntəzəm, az gəlirli olması onun leqallaşdırılmasını, artıq qeyd edildiyi kimi çox çətinləşdirir. Aqrar sahədə özünüməşğulluğun təşviqi və leqallaşdırılması qlobal miqyasda, bir qayda olaraq ziddiyyətli proseslərlə müşayiət olunur. Stimullaşdırılan aqrar özünüməşğulluğun birmənalı iqtisadi-hüquqi xarakteristikası bu halda xüsusi aktuallıq kəsb edir. Avropa Parlamentinin qətnaməsində göstəriləndiyi kimi “özünüməşğulluğun dəqiq milli tərifinin olmaması yalan özünüməşğulluq riskini artırır” (4). Burada yalan özünüməşğulluq dedikdə, bəzi ölkələrdə məşğulluq səviyyəsini şişirtmək üçün istifadə edilən “statistika” nəzərdə tutulur.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sisteminin səreliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını araşdırmaq məqsədilə, əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün anoloji islahatlar apararı ölkə kimi Rusiya təcrübəsinə qayıtmaq yerinə düşərdi. Burada özünüməşğul statusunu lazımi həddə qədər dəqiqləşdirməklə, stimullaşdırma tədbirlərinin şəffaflığını təmin etmək istiqamətində atılan addımlar, zənnimizcə diqqətəlayiqdir. Belə ki, Rusiya Federasiyası hökumətinin tapşırığı ilə ölkənin Ədliyyə nazirliyi özünüməşğul vətəndaşların statusunun müəyyən edilməsi barədə qanunvericiliyə dəyişiklik hazırlamışdır. Həmin dəyişikliyə görə özünüməşğul vətəndaş dedikdə:

“- riskləri üzərinə götürərək, sistemli gəlir əldə etmək məqsədi ilə, yalnız özünün şəxsi iştirakı ilə, o cümlədən əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərdən azad olduğu müddətdə fiziki şəxslər üçün işləyən və xidmət göstərən;

- fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçməmiş;

- göstərilən fəaliyyət barədə vergi və yığımlar barədə qanunvericiyə uyğun olaraq vergi orqanlarına xəbərdarlıq etmiş” (5) fiziki şəxslər nəzərdə tutulur.

Görmək çətin deyildir ki, özünüməşğul anlayışının hərtərəfli dəqiqləşdirilməsi vergi və digər stimullaşdırma tədbirlərinin gedişinə nəzarət mühitinin səciyyələndirilməsini asanlaşdırır.

İqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində, habelə aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sistemində institusional təminat elementlərinin üstünlük təşkil etməsi variantı, dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübəsində özünü doğrultmaqdadır. Bu sistemin aparıcı komponenti, dövlətin xüsusi olaraq yaradılmış və özünüməşğulluğun təşviq edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən orqanıdır. Aqrar sektor da bu baxımdan istisna deyildir. Oudur ki, qabaqcıl təcrübənin təhlili və yerli şəraiti nəzərə almaqla qiymətləndirilməsi sayəsində özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən təşviq edilməsi sistemində institusional təminatın təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Gənclərin kəndə və kənd təsərrüfat əməyinə marağının, ümumbəşəri meyarlar baxımından zəruri səviyyədə olmaması, demək olar ki, ötən əsrin kinci yarısından başlayaraq kəskinləşməkdə olan qlobal problemdir. Aqrar fəaliyyətə gənclərin marağının aşağı səviyyəsi dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə də müşahidə edilir. Hətta Avropa Birliyində də bu vəziyyət, hazırda kifayət qədər ciddi problem hesab edilir. Aşağıdakı

mənbədə göstərildiyi kimi, “Avropa Birliyində 2016-cı ildə fermaları idarə edənlər arasında, yalnız hər on nəfərdən birinin yaşı 40-dan azdır (11%)” (6).

Nəzərə almaq lazımdır ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf edən, xüsusilə Şərqi Avropa ölkələrində kiçik və orta biznesin (KOS) dəstəklənməsi məqsədi ilə müvafiq dövlət qurumları yaradılmışdır. Başqa sözlə, “bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, KOS-ların dəstəklənməsi və inkişafı ilə bağlı ən səmərəli dövlət siyasəti kifayət qədər resurs imkanları və səlahiyyətləri olan ixtisaslaşmış dövlət qurumu vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Deyək ki, ABŞ-da SBA, Böyük Britaniyada - Kiçik Sahibkarlıq üzrə Milli Agentlik (SBS), Almaniyada - Kiçik və orta biznes, sənətkarlıq, xidmətlər və sərbəst peşələr Baş İdarəsi (BMA), Yaponiyada – “Kiçik və orta sahibkarlıq agentliyi” (SMEA), Macarıstanda – “Sahibkarlığın İnkişafı üzrə Milli Şura” və s. fəaliyyət göstərir” (7, s. 117-118). Özü də həmin qurumların resurs potensialı və səlahiyyətləri kifayət qədər böyükdür. Odur ki, Azərbaycanda müvafiq istiqamətdə fəaliyyət göstərən qurumların resurs potensialının və səlahiyyətlərinin artırılması məsələsinə yenidən baxılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Burada iki məsələyə, zənnimizcə xüsusi olaraq münasibət bildirməyə ehtiyac vardır. İlk növbədə, bildirək ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində kiçik və orta bizneslə, özünüməşğulluq arasında ciddi sədd qoyulmur. Belə vəziyyət, xüsusilə həmin biznesin və deməli özünüməşğulluğun təşviqi mexanizminin formalaşdırılması prosesində özünü göstərir. Digər bir məqam, yuxarıdakı iqtibasda şərh olunan təcrübənin Şərqi Avropanın postsosialist ölkələri üçün yararlı olduğu kimi, postsovet məkanı ölkələri üçün də məqbul olması fikridir. Məsələ ondadır ki, Şərqi Avropanın postsosialist ölkələrində əmək bazarına sırf inzibati müdaxilələrin və haqsız rəqabətin, habelə sivil bazar prinsiplərinə zidd olan digər təsirlərin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən islahatların, az-çox gecikmə ilə postsovet məkanı ölkələrində də reallaşdırılması gözləniləndir. Əlbəttə, bu halda fərqli yanaşmalar qaşılmazdır. Bununla belə, islahatların konseptual əsaslarında köklü oxşarlıqların olacağını da, kifayət qədər yüksək ehtimalla söyləmək olar.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi baxımından, zənnimizcə daha səmərəli və ölkəmiz üçün məqbul olan Böyük Britaniyanın təcrübəsinə istinad etməklə, müvafiq sisteminin formalaşdırılması barədə təklif irəli sürürük (8). Bu sahədə məhz Böyük Britaniya təcrübəsinə istinad etməyimizin bir neçə səbəbi vardır. İlk növbədə onu qeyd edək ki, Böyük Britaniya təcrübəsi özünüməşğulluğun və kiçik orta sahibkarlığın (KOS) təşviqi istiqamətində ən iddialı və proqram-məqsədli yanaşmadır. İkinci səbəb bu təcrübə sayəsində cəmi 5 il (1997-2001-ci illər) daha mühüm və miqyaslı nəticələrin əldə edilməsidir. Nəhayət onu da unutmamaq olar ki, Böyük Britaniyaya inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox ölkələrindən işgüzar insanların böyük axınına gəlməsində də məhz özünüməşğulluğun və KOS-un təşviqi üzrə haqqında danışılan təcrübənin rolu az olmamışdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.1.15 maddəsində (9) özünüməşğulluq – şəxsin müstəqil surətdə və yaxud dövlətin dəstəyi ilə özünü işlə təmin etməsi kimi təsbit olunmuşdur. Aqrar sektorda özünüməşğulluq subyektlərinə məhsuldar mal-qara, meyvə bağları və s. verilməsi kimi birbaşa yardım tədbirləri öz müsbət nəticələrini göstərir. Özünüməşğulluğun təşkili, o cümlədən karyera planlaması, vakansiya bankının yaradılması, müxtəlif peşələrə dair standartları üzrə minimum tələblərin müəyyən edilməsi kimi, haqqında danışılan qanunda öz əksini tapmış müddəalar reallaşdırılmaqdadır. Prosesin daha səmərəli və dinamik surətdə davam etdirilməsi üçün təşviq mexanizminin

təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan proseslərin şəffaflaşdırılması prioritet olmalı, zəruri və mütəmadi yenilənən vakansiya bankı məlumatlarını da əhatə edən verilənlər bazasının formalaşdırılması sürətləndirilməlidir.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun təşviqi sisteminin təkmilləşdirilməsi verilənlər bazasının vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Kənd yerlərində özünüməşğulluğun müvafiq verilənlər bazasının zənginləşdirilməsi üçün özünüməşğul subyektlərin sosial portretini tamamlayan sorğuların nəticələri burada əks olunmalı və mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Yenilənmə tezliyi:

- aqrar sektorda inkişafın tempi və strukturundakı dəyişiklikləri;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının fəaliyyətində şaxələnmə hallarını;
- klasterial təşəbbüslərin xarakterini;
- kənd icmalarının formalaşmasında nəticəyönümlü mühüm addımları;
- innovasiyalı fəaliyyət istiqamətində daxili və xarici motivləşdirmədəki dəyişikliklər və bir sıra digər amilləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. [Virginia Barba-Sánchez](#) , [Carlos Atienza-Sahuquillo](#). (2017) Entrepreneurial motivation and self-employment: evidence from expectancy theory. [International Entrepreneurship and Management Journal](#), volume 13, pages1097–1115
2. [Günther Schmid](#). Transitional Labour Markets: A New European Employment Strategy. [WZB Berlin Social Science Center](#). January 1998, pp. 57
3. Романова О.А. Региональный институциональный контур развития малого предпринимательства// Вестник УГТУ-УПИ, 2004, № 10, с.81-88
4. <http://www.europarl.europa.eu/sides/get+REPORT+A7-2013>).
5. <https://pravo.ru/news/150818>
6. Farmers and the agricultural labour force – statistics. Data extracted in November 2018. // https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farmers_and_the_agricultural_labour_force_-_statistics
7. Зоидов К.Х., Моргунов Е.В. Биджамова К.В. Особенности эволюции малого и среднего инновационного предпринимательства кризисной экономики в постсоветском пространстве. – М.: ЦЭМИ РАН, 2009. -152 с., стр. 117-118
8. <http://www.sbs.Gov.uk/content/docs/1-29bus.pdf>.
9. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 iyun 2018-ci il. № 1196-VQ

BİZNESDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAFINDAKI MÜASİR TENDENSİYALAR

Elnarə Səmədova Robert qızı

Elmi rəhbər

Sevil Hüseynova Vüqar qızı

Son onillikdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) iqtisadi dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmiş, bu da biznesdə struktur dəyişikliklərinə, iş şəraitinin və xarakterinin dəyişməsinə səbəb olmuş, iqtisadi inkişaf prosesinin əsasını təşkil etmişdir. İKT inqilabı yeni oyunçulara, yeni qaydalara və yeni iqtisadi imkanlara mallar, xidmətlər və ideyalar üçün qlobal bazarlar yaratmağa imkan verir ki, bu da dünyada mövcud olan görünməmiş miqdarda məlumat təqdim edir. Geniş yayılmış qloballaşma və artan rəqabət bütün ölkələrdə şirkətləri yeni İKT-yə əsaslanan strategiya və üsulları qəbul etməyə məcbur edir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəbəkələşmiş informasiya cəmiyyəti və qlobal kiberməkanın sürətli kommersiyalaşması ilə sıx bağlıdır. İqtisadiyyat və bütövlükdə cəmiyyət keyfiyyətə yeni funksiyalar və fəaliyyət mexanizmləri əldə edir. Dünya iqtisadiyyatı tədricən informasiya iqtisadiyyatına çevrilir. Yeni İKT imkanlarının iqtisadi və sosial nəticələri özünü göstərməyə başlayır.

Biznesdə informasiya texnologiyalarının inkişafı unikal keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə bir neçə mərhələyə ayrılır. İT-nin yaradılması və inkişafının əsas məqsədi işdə iştirak edən insanların fərdi və korporativ maraqlarını təmin etməkdir. İnformasiya texnologiyalarının müasir inkişafı mərhələsi 1990-cı illərin əvvəllərindən özünü göstərir. Bu dövr İT sahəsində sıçrayış sayıla bilər. Göstərilən dövrdə İT inkişafının xüsusiyyətləri aşağıda qeyd edilənlərdir: [2, səh.89].

- kompüter və telekommunikasiya vasitələrinin inkişafı sahəsində standartların, müqavilələrin, protokolların mövcudluğu;
- paylanmış İS-nin inkişaf mərhələsi;
- strateji məlumatların çıxışının formalaşdırılmasına diqqət yetirilməsi;
- mühafizə vasitələrinin və korporativ informasiya təhlükəsizliyinin təşkil olunması.

Hazırda biznesdə informasiya texnologiyalarının tətbiqində əsas məqsəd istənilən problemi həll edə bilən yüksək səviyyəli İT yaratmaqdır.

Qeyd edək ki, fərdi kompüterlərin yaranması İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişafında mühüm mərhələ oldu. Yeni informasiya sistemlərinin yaradılması zamanı əsas istinad nöqtəsi fərdi istifadəçinin tam məmnunluğunun, onların qərarlarının tam dəstəklənməsinin mümkünlüyüdür. Bu vəziyyətdə olan istifadəçi İKT-nin tətbiqində fəal fiqurdur.

Kompüterin işləyib hazırlanmasında tərtibatçı ilə birbaşa əlaqə hər iki tərəfi qane edərək yüksək nəticə verir. Bu vəziyyətdə, yerli problemləri həll etmək və fərdi istifadəçinin iş yerində verilənlər bazası ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyan həm mərkəzləşdirilmiş, həm də mərkəzləşdirilməmiş məlumatların emalı baş verir[4, səh. 45].

Biznesdə informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi informasiyanın kütləvi, həmçinin də operativ işlənməsinə istiqamətlənib[1, səh. 22]. Məhz onlar, şirkət rəhbərinə rəşional qərarlar qəbul etməyə kömək etməli, onu dəyişən bazarda mövcud ola biləcək sürprizlərdən qorunmalı, rəqabətə şərait yaratmalı və nəticədə uğur qazanmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, bu gün informasiya texnologiyalarının inkişafının ən populyar və geniş yayılmış texnoloji vasitələri “İnternet/Intranet” texnologiyaları olmaqdadır. Paylanmış sistemlər, regional, qlobal lokal şəbəkələr texnologiyasının, elmin, istehsalın, biznesin müxtəlif sahələrində fəal şəkildə istifadə edilir. IC-nin daxili strukturunun modernləşdirilməsi və mikroprosessor nüvəsinin yaradılması rabitə, istehlak və mədəni məqsədlərin ciddi təkamülünə səbəb yaradıb. Məhz xarici dəyişikliklərə reaksiya sürəti ixtisaslaşmış şöbə və xidmətlərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı olur. Daimi ikitərəfli ünsiyyət və məlumat mübadiləsi şəraitində onlar müxtəlif sahələrdə səmərəli işləyə bilirlər.

Məhz biznes mərhələlərində informasiya texnologiyaları beş əsas istiqamətə malikdir: [3,səh. 56].

1. Qloballaşma-İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadə edərək qlobal miqyasda biznes srategiyası aparmaq bacarığı, nəticədə qeyri-məhdud əməliyyat məlumatları. Proqram məhsullarının istehsalı zamanı dövlətlərarası inteqrasiya, həmçinin də informasiya xidmətləri bazarının yaranması və proqnozlaşdırıla bilən biznes strategiyası kimi coğrafi bölgələrdə İKT-nin artan nüfuzu ilə əlavə faydaları;

2. Konvergeniya-məişət, mal və xidmətlər sahəsində, peşə üçün informasiya məhsullarının və yaradılması vasitələrinin universallığı. İT-də mövcud olan bütün imkanlarını vahid sistem və cihazda birləşdirilməsi;

3. Məhz İP İnformasiya məhsullarının və onların daşıyıcılarının funksiyalarını çətinləşdirmək, genişləndirmək üçün mövqelər: proqram və aparat sistemləri, verilənlər bazası,

İP yaradan, sınaqdan keçirən və həyata keçirən komandalar. Bununla belə, İnformasiya Texnologiyalarının tətbiqi prosesində həll edilməli olan vəzifələr genişlənməkdə davam etsə də, hələ də proqram məhsullarının görünən hissələrinin sadələşdirilməsi tendensiyası mövcuddur. İstifadəçi ilə sistem arasındakı əlaqə daha proqnozlaşdırıla bilən və intuitiv olur;

4. Qarşılıqlı olan əlaqə. İnformasiya sistemləri ilə istifadəçilər arasında olan informasiya dəyişikliyi, demək olar ki, istənilən mürəkkəb əməliyyat məlumatlarının emalı və yekun nəticənin çatdırılması İnformasiya Texnologiyalarının inkişafında üstünlük təşkil edən tendensiya ilə dəyişir. Müasir olan aparatların, proqramların onlara tapşırılan vəzifələri, heç bir məhdudiyyət olmadan həll etməsi mümkün olur;

5. Aralıqsızlaşdırma. İP-nin inkişaf etmiş fiziki və proqram təminatı infrastrukturu məlumatların istehlakçılara ötürülməsini asanlaşdırır. Məhsulları təqdim edərkən heç bir vasitəçi tələb olunmur və müştəri rəyi İnformasiya Texnologiyaları vasitəsilə asanlıqla əldə edilir.

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, İnformasiya texnologiyalarının biznesə olan təsirinə aşağıda qeyd olunanlar daxildir:

- ✓ Məlumat mənbəyinə və onun təhlili üçün İS-ə daxil olduqda verilənlərin emalı üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi;
- ✓ Müasir sistemlərin mövcudluğu məlumatların sürətli ötürülməsi üçün istifadəçi iş stansiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin edilməsi;
- ✓ global informasiya məkanına açıq çıxışın mövcud olması, biznes mühitində qarşılıqlı fəaliyyət üçün maneələrin yox edilməsi;
- ✓ Elektron satış, həmçinin də sifariş mövcudluğu və davamlı inkişafı.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, biznes mühitində İKT-nin inkişafına müəyyən maraq var və şirkətlərin informasiya mədəniyyətinin yüksəldilməsi xarici mühitin təkamülü və istehsalın təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olur. Məhz bütün bunlar idarəetmə sistemində əsaslı dəyişikliklərə zəmin yaradır. Araşdırmaların nəticəsi olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində İnformasiya texnologiyalarının yeni tətbiqləri və növləri axtarılmalıdır. Belə ki, ölkə ərazisində bu sahədə görülən işlər informasiya texnologiyaları yönümlü olmaqla yanaşı, həm də bütün iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına yönəlməlidir ki, nəticə etibarilə ölkəmizin neft eləcə də, qaz istehsalından asılılığını azalmağa yönəlsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi(RYTN),(2016). Elektron Hakimiyyət Bülleteni. No: 37, Bakı, Oktyabr, 1-36.
2. Багинский Константин - Разработка ИТ-стратегии в крупных компаниях -2010, С-310.
3. Лю сяомэй, чжао юйтун-применение информационных Технологий в коммерческой деятельности Малых и средних предприятий- 2014.
4. Паршенцев А.А. Проблемы и перспективы развития электронных магазинов, Маркетинг в России и за рубежом. 2000, № 3 –С 84.

ƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNA MÜƏLLİF MÜNASİBƏTİ

(Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povesti və Şain Sinarianın “İvon Bottonun arzuladığı həyat” romanı əsasında)

Könül Xanlarova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,

akademik məsləhətçi

ORCID kodu-0000-0002-1151-1506

Açar sözlər: müharibə, ədəbiyyat, həyat, insan, tale

Giriş. Müharibə sosial-ictimai hadisə olmaqla yanaşı, eyni zamanda mənəvi-psixoloji tərəfləri olan məfhumdur. Tarix kitablarında xronoloji dəqiqlik qorunur, faktlar əsasında müharibənin gerçəkliyi mühafizə edilsə, ədəbiyyat müharibə mövzusunda münasibət bildirəndə məhz onun mənəvi-psixoloji tərəflərini bizə göstərir. Ədəbiyyat humanist düşüncənin məhsuludur, müharibəni pisləməyə səsləyir. Hüseyn Cavid yazırdı: “Tuhaflar şey!.. Nerəyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma... Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlər həyəcəndə, bütün gözlər intizarda... Kürreyi-ərzini, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldırlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində buraqıyor. Dünyamız, şimdüyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napoleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bəladır, bir taundur, aləmşümül bir fəlakətdir... Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmüyör, hər ölkədə bir tə'sir buraqmıyör. Birini güldürürkən, digərini ağlatıyör. Birini məyus və müztərib ediyör da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyör”

İstər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də dünya ədəbiyyatında bir çox sənətkarlar müharibə mövzusunda fəlsəfi,psixoloji baxımdan yanaşaraq insanlığa ölüm, bəşəriyyətdə fəlakət gətirən müharibəyə “yox” deməyi bacarmışlar. Dünya ədəbiyyatında Ernest Heminquey “Əcəl zəngi”, Erix Mariya Remark “Qərb cəbhəsində təbəddülət yoxdur”, Xalid Hüseyni “Min möhtəşəm günəş” Nodar Dumbadze “Mən günəşi görürəm”, Markus Zuzak “Kitab oğrusu”,

Herta Müller “Nəfəs yelləncəyi” və s.kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər”, Mirzə Bala Məmmədzadənin “Əksinqilabçılar”, “Bakı uğrunda müharibə”, Ağarəhim Rəhimovun “Qoşa qanad”, “İkili dünyam”, Sabir Əhmədlinin “Ömür vadisi”, “Axirət sevdası”, Elçin Mehəliyevin “90-cı illər”, Fazil Güneyin “Qara qan”, Salatın Əhmədovanın “Kişilik səngəri”, Mahirə Abdullanın “Əvvəl-axır”, Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, Vidadi Babanlının “ Ana intiqamı”, Aqil Abbasın “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz” və s. kimi əsərləri nümunə göstərmək olar. Araşdırılmamızda səbəb-nəticə zəncirində müharibənin səbəb kimi göstərildiyi iki əsəri-Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” və Şain Sinariannın “İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsərlərini müqayisə etmək yerinə düşər. Hər iki əsərdə müharibə-insan-tələ-zaman müstəvisində müharibə səhnəsindən istifadə etmədən müharibənin törətdiyi fəlakətlər, psixoloji yaralar canlandırılmışdır.

Yaşadığı və yaratdığı dövrün özünəməxsus ictimai, siyasi və iqtisadi mühitində o dönəm insanının iç dünyasını və ruh halını roman, hekayə, teatr əsərlərində böyük uğurla işləyən yeni nəslin öndə gedən yazarlarından biri olan Elçin əsərlərinin bir çoxunu sovetlər dönəmində yazsa da, sistemə, sovet ideologiyasına əsir olmaq yerinə Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət etməyi üstün tutmuşdur. Elçin hər zaman mühiti narahat edən ciddi problemlərə məsuliyyətlə yanaşmış, yazıçı təkəyyülü vasitəsi ilə problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Belə ciddi mövzulardan biri də “Qarabağ dərdi” idi (keçmiş zamanda). Bu povestlərdə pulemyot güllələri eşidilmir, döyüş səhnələri canlandırılmır və igidlərimiz qəhrəmancasına şəhid olurlar. Lakin bu müharibə Elçinin povestində öz doğma torpağında bir göz qırpımında qaçqına çevrilən qarabağlıların ağırlı taleyi şəklində təsvir edilir. Onlar acından ölmürlər, onlar bütün günü ruzi axtarışında Abşeronu dolaşırlar, gecə isə doğma torpaqlarını yuxularında görürlər. Çünki Elçin insanın mənəviyyatının dərinliklərinə enməyi sevir və bunu çox gözəl bacarırdı. Bu insanlar Elçinin “Qarabağ şikəstəsi” povestinin qəhrəmanı Cümü kimi itirilmiş torpaqlarının xatirəsi ilə yaşayırlar. Cümü yüz dəfə, min dəfə yaddaşındakı dağ sıldırımlarına dırmaşaraq az qala hər ağacı, hər qayanı, böyürtkən kolunu göz önünə gətirir və qüssə ilə dərk edir ki, Şuşanın işğalından sonra o sanki yaşamayıb.

“Bayraqdar” povestində hadisələrin mərkəzində Surxay obrazı və böyük futbolçu istedadına görə Eysebio adını almış oğludur. Bir vaxtlar Şuşanın mərkəzindəki köşkdə qəzet satan Surxayın həyatda oğlundan və öz əlləri ilə düzəltdiyi üçrəngli bayraqdan qiymətli heç nəyi yox idi. Və Surxay Bayraqdar 1988-ci ildə üçrəngli bayrağı başının üstünə qaldıraraq mitinqin önündə dayananda Sovet orqanının oraqlı-çəkicli bayrağını görməyə adət etmiş çox

adam müstəqillik bayrağını ilk dəfə gördü. Və o vaxtdan Şuşada bütün mitinqlərdə Surxayın bayrağı vətənpərvərlərin əlində idi. Buzovnadakı fəhlə yataqxanasında sığınacaq tapan, ailəsi üçün gündəlik ruzisini Bakı-Mərdəkan trassında qəzet sataraq çıxaran Surxay öz adətində xilaf çıxmayaq əlamətdar bayram günlərində də öz sevimli üçrəngli bayrağını üçüncü mərtəbədəki balaca otağının pəncərəsindən asırdı. Ancaq bir gün oğlu həyətdə uşaqlarla futbol oynayanda qazanxananın damına düşən topu götürərkən sürüşüb üzüqoylu, Surxayın artıq damdan çıxartsa da, evə gətirməyə macal tapmadığı bayrağın üstünə düşür. Bayrağın dəstəyinin ucundakı zübul Eysebio-Əbülfətin sinəsini deşib düz ürəyini deşir. Əsərin sonluğu çox təsiredicidir: tək oğlunu itirmiş Surxay Əbülfətin ölümündən sarsılmış yaxınlarının yığışdığı ehsan süfrəsinin arxasından qalxıb harasa gedir və bir azdan əlində üçrəngli bayraq ilə geri qayıdaraq iydə ağacının budaqları arasında uzadır. Bu dözülməz, çarəsiz anda belə bayraq Surxay üçün müqəddəs idi. Çünki bu bayraq Surxayın ailəsini və onun kimi bir çox qaçqın ailələrini Şuşaya, doğma yurda bağlayan son ümid idi. Pövestdə heç bir şüar, heç bir çağırış yoxdur. Ancaq əsər insan güclü və silinməz vətənpərvərlik hissi oyadır. Bu, Elçinin böyüklüyü idi. Bu baxımdan deyə bilərik ki, əsər başdan-başa psixoloji bir əsərdir.

“İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsərinin müəllifi Laçın rayonunda anadan olmuş həmyerlimiz Şahin Əliyevdir. Əsərdə bəhs edilən bütün hadisələr İvon Bottodan şəxsən eşitdiklərinin təzahürüdür. Bu əsərdə müəllif müharibənin dəhşətlərini bir qadının həyatına sığışdırmışdır. Əsərdə müharibə dəhşətləri və bunların müharibədən sonra insan həyatına təsirini real təhkiyə ilə oxucuya təsvir etmişdir. Əsər haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün süjet xəttini belə təsvir edə bilərik: Fransada anadan olmuş İvon Botto İkinci Dünya Müharibəsi qurtarandan sonra Fransada almanlara qarşı vuruşan azərbaycanlı bir əsgərlə ailə qurmuş, onunla birlikdə dünyanın ən gözəl və azad ölkəsinə -SSRİ-yə yaşamağa gəlmişdir. O, möcüzələr ölkəsinin yerində uçuq-sökük daxmalar, ac-yalavac insanlar, işıqsız evlər, qəfəsə salınmış bir dünya görür. Sevimli ərinin ölümündən sonra bir uşaqla dul qalan gənc qadın öz vətəninə qayıtmağa çalışsa da, sovetlər ölkəsinin diktatura rejimi ona ölkədən çıxmağa icazə vermir. İvon Botto öz vətəninə ancaq 2011-ci ildə - altmış altı illik ayrılıqdan sonra qayıda bilir. Fransada əsl ulduz kimi qarşılanan bu qadının qəribə və keşməkeşli taleyi ölkə mediasında geniş şəkildə şərh olunur. Əsərlərdə diqqəti çəkən məqamlardan biri müharibənin məhrumiyyətlərinin insan taleyinə təsir etməsidir. “İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsərində psixoloji, fiziki yaraları əks etdirən çoxlu səhnələr var. “Bizi qarşılayan mənim tanıdığım cavan, qəşəng, üzügülər Ayaz yox, arıqlayıb sümükləri çıxmış, gözləri çuxura düşmüş yaşlı bir kişi

idi. Bu adamın nə vaxtsa, Fransa partizanı Aşil Qliyer olmasına heç kim inana bilməzdi. Saçları büsbütün ağarmışdı. Ağzında demək olar ki, bir dişi də qalmamışdı. Əlləri dayanmadan əsirdi. Öyrü-üyrü, əzilmiş barmaqlarında dırnaq deyilən bir şey yox idi”. (5, s.156) Hər iki əsərdə görüldüyü müharibənin törətdiyi həm fiziki, həm mənəvi yaralar həqiqi həyat lövhələri ilə əks edilmişdir. Surxayın oğlunun ölümündən sonra yaşadığı çarəsizliyi, ümitsizliyi İvon Botto əri Şəmmədin ölümündən sonra İmişlinin Murquzallı kəndində yalnız qaldığı səhnədə görürük. “ Onu itirməklə hər şeyimi, hətta özümü də itirmişdim. Cəmi-cümlətaniyirmi iki yaşında qucağımdakı körpə bir uşaqla işsiz, pulsuz, valideynsiz, dostsuz, qohumsuz bu əcnəbi ölkədə tamamilə tək qalmışdım. “Belə bir həyatı yaşamağa dəyərmə”, deyə özümə hər gün sual verirdim. Hər dəfə içimdən eyni cavab gəlirdi: “Yox, dəyməz”. Bu vəziyyətdən ən yaxşı çıxış yolu, özümü öldürüb bu həyatla birdəfəlik qurtarmaq olardı. Ancaq uşağımı bu dünyadək qoymamaq üçün onu da eləyə bilmirdim. Təsəvvür edirsinizmi? İstəməsəm də, yaşamağa məcbur idim. Elə bil mənə yaşamağa məhkum eləmişdilər. O qədər imkansız, o qədər bədbəxt, o qədər yazıq o qədər ümitsiz idim ki, hətta Allahı da başa düşmürdüm”. (5, s.171) Müharibə insanın bir fərd olduğunu unutturmuş, istəkləri, arzuları bir boşluğa çevirir. Yazıçının yaradıcılığının qüdrəti bu idi: Cümlələrdə həyatı gözümüzün önündə sərgilədi. Diqqət edilən bir məqam var ki, “Bayraqdar” povestində yazıçının öz dilindən yazılırsa, sözü gedən ikinci əsərdə hadisələr obrazın dilindən yazılır. Bu haqda Elçin Əfəndiyevin tədqiqatçılarından biri olan Sedat Adıgüzel yazır: “Otuz bir kısımdan oluşan povestte anlatıcı, “her şeyi bilen” III tekil kişidir ve yazarın kendisidir”. (4,s.770) Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan Sedat Adıgüzel bu üsulu “tanrısal baxış açısı” adlandırır. Elçin Əfəndiyev “Ölüm hökmü” romanında da bu üsuldən istifadə etmişdir.

Təhlil etdiyimiz iki əsərdə oxşarlıqları araşdırsaq, digər məqam tarixi faktlara müraciətdir. Bayraqdar povesti haqqında Sedat Adıgüzel yazır: “Bayraqdar” povestində, 1992 yılında göçə zorlanan Şuşalı Azərbaycanlıların psixoloji, sosyoloji ve iktisadi açıdan yaşamlarının ele alınmış olduğu görülmektedir. Bu anlamda eserin tarihi bir povest olduğu açıktır”. Əsərdə müəllif tarixi faktlara da toxunmuşdur. Tədqiqatçı əsərin tarixi povest olduğunu aşağıdakı faktlarla isbat edir. “Kendisine Şuşada yaşayan dostlarının “Bayraktar” şeklinde bir lakap takmalarının nedeni, 1988 yılında Gorbaçovun “prestroyka” (Gorbaçovun uyguladığı politik ve ekonomik reform hareketi) zamanı Ermenistanın Karabağda hak iddia etmesi sırasında Şuşada meydana gelen gösterilerde Surhayın Azərbaycanın üçrenkli bayrağını açmasıdır. Povestteki bu davranış, dış dünyadaki gerçek tarihe ve olaylara dayandırılmıştır.

Nitekim povestin başlanğıç zamanı da 2003 yılının 27 Mayıs gecesine denk gelir.Çünkü Surhay her mayıs ayının 28-de üç renkli Azərbaycan bayrağını penceresine asar. Surhay, Şuşada yaşadığı dönemde köşkün camına Mehmet Emin Resulzadenin fotoğrafını asan ve üç renkli Azərbaycan bayrağını çok seven milliyetçi bir karakter olarak canlandırılmıştır”. (4, s.769) Tarixi faktlara müraciət baxımından “İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsəri daha zəngindir. Əsər İkinci Dünya Müharibəsi, müharibə illərində Fransada vəziyyət, Fransa-Almaniya münasibətləri, Almaniya-SSRİ münasibətləri,SSRİ zamanında Azərbaycanda ictimai, siyasi vəziyyət, həmçinin əsərdə Qarabağ məsələsinə də toxunulmuşdur. Əsərdə İvonun dediyi faktlara müəllif əlavə şərhlər də qeyd etmişdir. Həmçinin əsərdə İvon Bottonun dilindən faktlara əsaslanaraq dedikləri sovet rejiminin iç üzünün açılmasına kömək edir. “Üç ay Bakıda, NKVD-nın siyasi həbsxanasında qalıblar. Bu üç ayda onlara hətta almanların həbs düşərgələrində belə görmədikləri işgəncələr verilib. Əl və ayaq dırnaqlarını, dişlərini çəkib çıxarıblar, barmaqlarını qırıb, sifətlərini və bədənlərini ülgüclə doğram-doğram ediblər. Nəyə görə? Müharibədə almanlara əsir düşdüklərinə və müharibədən sonra iki il Fransada qalıb yaşadıklarına görə. Nəhayət, NKVD onları İmişliyə öz rayonlarındakı yerli milisin sərəncamına göndərib. Burada isə valideynləri və yaxın qohum-əqrəbaları böyük məbləğdə rüşvət verəndən sonra onları türmədən azad etdiriblər. (5, s.178) Fransada böyüyən İvon Botto “xoşbəxtlər ölkəsi adlandırdığı” sovet ölkəsinə gələndə dünyası tərsinə çevrilir, : “O ev ki, kranın birindən bal, digərindən süd axacaqdı. Hardaydı bəs rus filmlərində gördüyüm yer kürəsinin ən xoşbəxt və ən gözəl həyatını yaşayan sovet adamları”. (5, s.151) Yuxarıda qeyd etdiyim kimi əsərdə Azərbaycan-Ermənistan məsələsinə, həmçinin 20 yanvar hadisələrinə də münasibət bildirilmişdir. Vətən həsrəti çəkən İvon Fransaya gedəcəyinə ümid edir və Qorboçova məktublar yazmağa başlayır “Keçən il ermənilərə deyəndə ki, oturun öz yerinizdə, respublikalar arasında sərhədlər dəyişməyəcək, ondan xoşum gəlmişdi. Ancaq heç qardaşımın ili çıxmamışdı ki, Qorboçov başımıza oyun açdı. 1990-cı ilin yanvar ayında Bakıya qoşun tökdü. Rus əsgərlər tankla, topla şəhərə soxulub, dinc camaatı gülləyə tutdu. Ondan sonra Qorboçovdan zəhləm getdi. Bir adam ki öz ölkəsində öz cammatının üstünə qoşun göndərib arvad-uşağı qırdıra, ondan adama kömək eləyən olar? Heç eləsə də, bundan sonra lazım deyil.” (5, s.185)

Əsərlərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də müəlliflərin ortanı siyasi məqamlardan təmizləyərək sevgi motivlərinə də yer vermələridir. “Bayraqdar” povestini təhli edərək deyə bilərik ki “Cemile və Ebülfetin povestte okuyucuya yansıttıkları tek şey, çocuk yaşta Şuşadan ayrılmak zorunda kalmış birçok şeyden habersiz iki gencin birbirlerine olan masum aşklarıdır.

Yazarın bu gençlere göçe ilişkin hiçbir siyasi mücadele yüklememiş olduğu görülmektedir”. Sevgi motivi “İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsərində daha aydın xətlə görünür. İvonu Fransadan İmişliyə gətirən Şəmmədə olan qəlbindəki sevgi deyildirmi? Əri öləndən sonra çarəsiz qalan İvon könülsüz, sevgisiz, istəksiz halda sadəcə oğlunun acından ölməməsi üçün Şəmmədin özündən yeddi yaş kiçik əmisi oğlu Şirməmmədlə evlənir. Bu da müharibənin insan mənəviyyətinə vurduğu daha bir yara. Qeyd edək ki, bu hadisə təkcə İvonun qarşılaşdığı hadisə deyildi, müharibə zamanı bir çox qadının qarşılaşdığı məqam idi. Əsərləri təhlil edərkən diqqəti çəkən məqamlardan biri də vətən həsrətidir. “Bayraqdar” povestində Surxay, Cümü, Vasili Kuzmiç, Kamança Tanrıverdi, Məleykə xanım, Kazım bəy, Məmməd, Arsen Allahverdiyan, Əhməd Ağayeviç və s. kimi obrazları təhlil edilmiş, hər birinə aid özəllikləri xüsusi qeyd edilmişdir. Bu obrazları birləşdirən bir cəhət var: Şuşa həsrəti, Şuşa sevgisi. Elçin Əfəndiyev daha çox bu obrazların timsalında vətəndən ayrı düşmüş insanların psixoloji durumları aydınlaşdırmışdır. Bu obrazları narahat edən maddi durumları deyildi, onları üzən, ürəklərində yara olmuş vətən həsrəti idi. Yazar klarnet səsinə duyğulanan Əhməd Ağayeviçin iç dünyasına baş vurmaq üçün monoloqdan istifadə edir: “Klarnet ağzını tavana yox, elə bil həmin məkandan düz Əhməd Ağayeviçin üzünə (ürəyinə.....içinə...) tuşlayıb deyirdi ki, ay səfeh insan, yox, ay səfeh Əhməd Ağayeviç, hər şeyin var, otuz ildir cürbəcür vəzifələrdəsən, pulun var, yaxşı övladların var, nəvən var, nə olsun? Bunun nə mənası var? Hər şeyin var, amma öz içində öz ürəyində heç olmasa, bir kvadratmetrlik odan da yoxdur ki, üstünə çıxıb özünü boğulmaqdan xilas edəsən və Əhməd Ağayeviç hiss etdi ki, bu saat bu aydınlıq gecədə, dənizin kənarında arvad kimi hönkürüb ağlayacaq”. (3, s.147) Şain Sinarianın əsərində vətən həsrətini İvon Botto belə qəlbimizi yaralayaraq belə təsvir edir: “ Bu ölkəyə gəldiyim gündən ancaq bir arzum olub: ümid etmişəm ki, Allah bir gün möcüzə göstərəcək, mən də Fransaya qayıdıb atamı, anamı, qardaşımı görə biləcəm. Gecə-gündüz bu ümidimi gündəlik dualarımla “sulayırdım ki, quruyub ölməsin. Otuz üç il ərzində hər axşam yatmadan qabaq, hər yuxudan ayılıanda Allaha yalvarırdım ki, məni valideynlərimə qovuşdursun. Otuz üç il ...özü də gündə iki dəfə . Dua elədim, yalvardım Ancaq arzum gözümdə qaldı. Mən başa düşürəm ki, nə üçün Allah mənim otuzüç illik gündəlik yalvarışlarımı eşitmədi, amma otuz üç il bundan qabaq Faye vağzalında anama dediyim “Gərək məni buraxmayaydınız. İndi ki buraxdınız, daha bir də məni görməyəcəksiniz” sözlərimi eşitdi. Niyə, nə üçün?” (5, s.182)

Əsərlərə nəzəri baxımdan yanaşsaq, yenə ortaq cəhət görəcəyik. Taşkın İşgören məqaləsində “Bayraqdar” əsərini nəzəri baxımdan da təhlil etmiş və əsərin yazılma texnikası

haqqında elmi-nəzəri məlumat vermişdir: “Yazar Karabağ Savaşları dolayısıyla Şuşadan Baküye gerçekleştirilen göç nedeniyle, kişilerin psikolojik durumlarını, sosyolojik ve iktisadi yaşamlarını irdelemiştir. 31 kısımdan oluşan povestte, geçen 5 günlük zaman diliminde (27 Mayıs-2 Haziran 2003) bir gencin ölümü konu olmuş kibidir, fakat aslında geriye dönmüş (flashback)teknikleriyle birçok karakterin hikayesi anlatılmıştır. Qeyd edək ki, “İvon Bottonun arzuladığı həyat” əsəri də flashback üsulu ilə yazılmışdır.

Nəticə. Araşdırmamızda müharibə mövzusunda yazılan iki əsəri müqayisə edərək hər iki əsərin ortaq xüsusiyyətlərini təhlil etdik. Göründüyü kimi həm əsərlər nəzəri baxımdan, həmçinin məzmun baxımdan müqayisə edildi. Müqayisələr zamanı əsərlər haqqında həm Azərbaycan, həm də türk mənbələrinə istinad edildi. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını və yeniliyini şərtləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adıgüzel Sedat. Edebiyat sosyolojisi açısından romanlar: Ankara, 2011.
2. Axundova Elmira . Böyük yazıcının “kiçik” nəsrini 525-ci qəzetin 26 yanvar. 2015
3. Elçin. Bayraqdar: Bakı, 2004.
4. Taşkın İşgörən. Elçin Efendiyevin “Bayraqdar” povestinde insan panoraması\\Journal of Turkish language and literature\\ sayı 3. 2018 .
5. Sinaria Şain “İvon Bottonun arzuladığı həyat” (fransız dilindən tərcümə):Bakı, 2015.

**SON 10 YILDA TÜRKİYE'DE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK VE
KURUMSAL İTİBAR BAĞLANTISI İLE İLGİLİ YAPILAN AMPİRİK
ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ**

**ANALYSIS OF THE EMPIRICAL RESEARCHES PERFORMED IN TURKEY IN THE
LAST 10 YEARS REGARDING CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND
CORPORATE REPUTATION CONNECTION**

Dr. Yılmaz Bayar

İşletme (Yönetim ve Organizasyon)

İzmir / Türkiye

ORCID: 0000-0001-7448-6320

ÖZET

Bu çalışma kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) ile kurumsal itibar (Kİ) arasındaki bağlantıyı incelemek için yapılmıştır. Çalışma amacı ise KSS ve Kİ arasında bulunan karşılıklı bağlantının önemine vurgu yapmaktır. Başlangıçta KSS ve Kİ kavramları ile altlarında bulunan bileşenler ifade edilmiştir. Müteakiben literatür taraması yapılarak Türkiye’de son 10 senede yapılmış araştırmalar analiz edilmiştir. Son bölümde seçilen araştırmaların verileri bir araya getirilerek tartışılmıştır.

Çalışma yaşamındaki firmaların kendileri ile bağlantılı paydaşlar haricinde topluma yönelik yasal sorumlulukları bulunur. İlaveten iş sözleşmeleri ile ifade edilenlerin haricinde değişik sorumlulukları da vardır. KSS belli bir zaman sürecinde toplumun örgütlerle ilişkili ekonomik, etik, yasal ve isteğe bağlı beklentilerini içeren bir kavramdır. KSS, bir şirketin bilhassa sosyal konularla ilgili duyarlı olduğunun göstergesidir. Firmanın dürüst olduğunun önemli bir işaretidir. İşletmenin bütün paydaşlarca desteklenmesini sağlar.

Kİ bir işletme tarafından pazara sunulmuş ürünler/hizmetler ile gerçekleştirilen organizasyonel faaliyetlerle ilgili algı ve bunlara yönelik oluşmuş kamuoyudur. Kİ değişik paydaş grupların bir örgüt ile ilgili sahip oldukları imgeler toplamıdır. Kİ firmaların bağlantı içinde oldukları farklı paydaşlara yönelik sergilediği tutum, gösterdiği performans ve kurduğu iletişimin bir bütünüdür. Kİ farklı paydaşlar ile firma arasında bulunan itimat köprüsüdür.

Çalışmanın genel sonucu olarak KSS ve Kİ arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca her iki değişken de birbirlerini anlamlı ve pozitif yönlü etkilemektedir. Keza her iki değişkenle; örgütsel duygusal bağlılık, kurumsal imaj ve tavsiye etme niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bununla birlikte KSS’nin; Kİ ile marka değeri, kurumsal sürdürülebilirlik ve bazı yönetim kurulu özellikleri değişkenleri arasında aracılık rolü oynadığı belirlenmiştir. İlave olarak Kİ’nin; KSS ile tavsiye etme niyeti, örgütsel özdeşleşme ve satın alma niyeti değişkenleri arasındaki ilişkilerde aracılık rolü oynadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Kurumsal İtibar

ABSTRACT

This study was carried out in order to examine the connection between corporate social responsibility (CSR) and corporate reputation (CR). The purpose of the study is to emphasize the importance of the interconnection between CSR and CR. At the beginning, the concepts of CSR & CR and their underlying components were expressed. Subsequently, the literature review was conducted and the studies performed in Turkey in the last 10 years were analyzed. In the last section, the data of the selected studies are brought together and discussed.

The firms in the working life have legal responsibilities towards society apart from the stakeholders related to them. In addition, they have different responsibilities other than those expressed in employment contracts. CSR is a concept that includes the economic, ethical, legal and optional expectations of the society regarding the organizations in a certain period of time. CSR is an indication that a company is especially sensitive to social issues. It is an important sign that the firm is honest. It provides that the enterprise is supported by all stakeholders.

CR is the perception and public opinion about the organizational activities carried out with the products/services offered to the market by an enterprise. CR is the sum of the perceptions that various stakeholder groups have about an organization. CR is the whole of performance exhibited, attitudes showed and communication established by companies towards different stakeholders that they are in contact with. CR is the trust bridge between different stakeholders and the firm.

As the general result of the study, a statistically significant and positive correlation has been found between CSR and CR. In addition, both variables influence each other significantly and positively. Likewise, both variables have positive relations with organizational affective commitment, corporate image and intention of recommendation. In addition, it has been determined that CSR plays a mediating role in the relations between corporate sustainability, brand value, some features of board of directors variables and CR. At the same time, it has been revealed that CR plays a mediating role in the relations between intention of recommendation, organizational identification, intention of purchase variables and CSR.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Corporate Reputation

PREREQUISITES FOR ASSESSMENT OF NON-FINANCIAL REPORTING QUALITY

PhD Maria KUCHERIAVA

*Head, Center for the implementation of
the results of financial and economic research,
SESE the “Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine*

ABSTRACT

Introduction. In current conditions, information is a strategic resource: from individual to global. That is why the production of information by enterprises on their contribution to Sustainable Development Goals attainment is a tool for attracting investment resources and the measure for influencing stakeholders and more. However, the information contained in the entities’ non-financial reports is not always helpful and high quality, i.e. relevant, focused, reliable and understandable.

Objectives. The core objective of the study is to substantiate the necessity and goal of non-financial reporting quality assessment.

Methods: institutional, empirical, functional, comparability analysis and others.

Results. The assessment of non-financial reporting quality is a tool for the development of the credibility of such reporting among stakeholders caused by the following aspects:

- relevance of data for stakeholder decision-making;
- reliability of data;
- comparability of data allows users to compare entities’ non-financial reports in time or between other entities.

Thus, the purpose of non-financial reporting quality assessment is in:

- establishing compliance of non-financial information with the list of qualitative characteristics;
- providing confidence to users of the information on entities’ activities and influence on ESG area.

Conclusions. The organisation of entities’ non-financial reports quality assessment should be based on such principles as:

- the objectivity (focus on understanding the entities’ activities);
- openness and transparency of data;
- taking into account the specifics of entities’ activities (continuous analysis and improvement of the assessment procedure).

Keywords: sustainability reporting, non-financial reporting, quality, assessment, SDGs.

IMPACT OF WOMEN'S EDUCATION ON INDIA'S ECONOMIC GROWTH

Dr. Ishrat Jahan

Assistant Professor, Department of Economics, Galgotias University, India

Abstract

India is one of the world's largest countries, where 1.4 billion people live. According to the 2011, Census, India's gender ratio was 943 females per 1000 males. In rural areas, there are 949 females for every 1000 males in rural areas, whereas, in urban areas, there are 929 females for every 1000 men. Males outnumber females in rural India by 21,813,264, and males outnumber females in urban India by 13,872,275. From 933 in 2001 to 943 in 2011, India's sex ratio improved by ten. The sex ratio has improved by 3 and 29 in rural and urban India, respectively. India had the highest sex ratio of 972 in 1901. The sex ratio of India's total population is 108.18 males per 100 females in 2020. In India, there are 717.10 million men and 662.90 million women. Therefore, we can see that women's ratios improved over the period, indicating that women's participation should have an impact on India's development. Education is the most effective means of influencing economic development in any country, which is why it is used as a variable in economic development. This study would focus on women's participation in education and labour force participation and measure the role of women in economic development. The Human Development Index (HDI) would be used as an indicator of economic development. Effective resource allocation towards women might be the key for India to reach higher living standards. It is undeniably a question of real resource allocation because women in India do not enjoy the same freedoms and rights as men, which will affect the country's resource allocation and the HDI.

Keywords: Women, Economic Development, Education, Labour force, HDI, Women Participation, Sex Ratio

THE STATE OF HUMAN CAPITAL AND INNOVATIVENESS OF EUROPEAN REGIONS– MEASUREMENT METHODS AND THE FUTURE’S CHALLENGES

Maciej Jagódka, PhD

*Department of Financial Markets, Institute of Finance, College of Finance, Economy and Law,
Cracow University of Economics*

Abstract

The category of human capital has increased in importance with the emergence of human capital theory in the 1960s. The interest in innovativeness is a result of successive waves of industrial revolutions and technical progress. The article aims to estimate human capital and innovation in Polish voivodeships 2004–2018 as an essential determinant of socio-economic development in emerging economies. The regional dimension related to human capital and innovativeness is rarely studied in a socio-economic context. Additionally, the main contribution of the paper is that I propose an extraordinary set of variables capturing quantitative and qualitative aspects of regional research. To measure these factors, I propose a set of sub-indices describing the state of human capital and innovation based on the TOPSIS approach (composite index). This paper uses the human capital index approach to capture as many attributes of this development factor as possible. Each sub-measure is fraught with weaknesses. Hence synthetic measures also represent a certain simplification. It should be remembered that the assumptions made in individual sub-measures do not fully correspond to reality. Therefore, the researcher’s role is to select the sub-measures to maximize the synthetic indicator’s analytical usefulness. Measures of economic categories such as human capital or innovativeness are often based on the synthetic index mechanism (European Innovation Scorecard, KAM). The study covered a fifteen-year time horizon (2004–2018), and the reference years were set as the main periods of analysis: 2004, 2008, 2014, and 2018.

The data sources included the Local Data Bank (LDB) of Statistics Poland SP (Polish abb. GUS), Eurostat, UNESCO, Polish Business and Innovation Centers Association (Polish abb. SOOIP), Educational Information Centre of the Ministry of Education (Polish abb. CIO MEN), Central Examination Board (Polish abb. CKE), Regional Examinations Boards (Polish abb. OKE), the Patent Office of the Republic of Poland PORP (Polish abb. PARP), the European Patent Office (Patstat), the National Electoral Commission (Polish abb. PKW), and Regional In-novation Scorecard (RIS). The study results confirmed the polarization of regions in Europe, generally according to Eastern and Western Europe. Unfortunately, it turns out that despite the economic growth in the country in recent years, disparities within the human capital of voivodeships are increasing. This makes it challenging to unleash innovation and enter a faster and more sustainable path of growth.

Keywords: regional innovativeness; human capital; TOPSIS method, regional disparities

DRIVERS OF MARINE ECONOMY IN INDIA:

AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF FISHERIES AND TOURISM SECTORS

Dr. Mohammad Altaf Khan

*Professor Department of Commerce & Business Studies, Faculty of Social Sciences, Jamia Millia
Islamia*

Amulya Kumar Sahoo

*Research scholar Department of Commerce & Business Studies, Faculty of Social Sciences,
Jamia Millia Islamia*

ABSTRACT

Marine economy for India means a vast ocean of economic opportunities playing an equally important role in generating and sustaining livelihoods. With an over 7,500-km-long coastline spread across nine coastal states, four union territories (UTs) - including two island UTs, 12 major, and 200 minor ports, India's Marine economy supports 95% of the country's business through transportation and contributes an estimated 4% to its Gross Domestic Product (GDP). Therefore, all the sectors across Marine economy have the potential to engage a large workforce and have been doing so from the past many decades at least in sectors such as fishing, aquaculture, fish processing, marine tourism, shipping and port activities. Now, engagement in new sectors such as offshore wind, marine biology, biotechnology, and other activities like ship building and ship breaking is also rising extensively. The marine sector plays a vital role in the national economy of India in the multiple ways. It is not only contributing in economic growth, generating employment opportunities but also generate foreign exchange. High proportions of these benefits are generated by the sectors and contribute in various ways to resolve food security problems and poverty reduction. Among these, the fisheries sector alone provides livelihood to about 16 million fisher folk and fish farmers at the primary level and almost twice that number along the value chain. The government envisions this sector to have immense potential to more than double the fisher folk and fish farmers' incomes. Marine tourism is also a sector that has been one of the fastest growing globally and in India. Particularly in coastal states like Kerala, Karnataka, Tamil Nadu, Odisha and west Bengal coastal tourism has contributed largely to both the state economies and livelihood creation. This paper highlights

the important role of marine sector particular fisheries and tourism in economic development of India. In this paper the major focus will be the Economic growth of India with reference to two marine economic Sectors namely fisheries and tourism. This studies also examines the major determinants of marine economic activities namely fisheries and tourism during the period 2009-2021 using the panel data. This paper will also examine how the factors like trade policies, volatility in exchange rate and macroeconomic policies change the direction and composition of marine trade and tourism during above said periods.

Key words: Marine Economy, Sustainable, Tourism, Trade Policies, Exchange rate

Introduction

The importance of promoting the “Marine economy” has been recognized since the Rio +20 Conference in 2012, which was mainly prompted by coastal countries. As defined by the World Bank, the “Marine economy” implies “sustainable use of ocean resources for economic growth, improved livelihoods, and jobs while preserving the health of the ocean ecosystem” (World Bank 2017). The components of the Marine economy, as identified by the World Bank (2017), include fisheries, tourism, maritime transport, aquaculture, seabed extractive activities, marine biotechnology and bio prospecting, etc. The concept of the Marine economy is also recognized by the United Nations Sustainable Development Goals in SDG 14, which sets a target that by 2030 the economic benefits will be increased to small island developing states (SIDS) and least developed countries (LDCs) from the sustainable use of marine resources, including through sustainable management of fisheries, aquaculture, and tourism (Spalding 2016). Marine Economy has become a popular branch of study having various paradigms since the beginning of the 21st century. It has changed with the change of time and context. It cuts across the traditional ocean industry-shipping, fisheries, and maritime transport. It has emerged in the form of new industries such as offshore aquaculture, sea bed extractive activities, bio prospecting, marine biotechnology, and beyond it. Likewise, Marine Economy relates to “non-economic goods and services” which generate life-supporting functions for humans as well as incorporates other economic activities such as coastal protection, waste disposal, carbon sequestration, and the existence of biodiversity. Marine Economy opens up new avenues for each country and coastal communities as different circumstances and priorities exist across different locations. However, the core components aim at providing the provision of social and economic benefits for the present and future generation, restoring and protecting the marine ecosystem diversity, functions and values, and reduction of waste through renewable energies and more efficient technologies. Broadly, the core activities of the marine Economy seek to address critical areas which are divided into four main categories as follows:

1. Harvesting of living resources
2. Extraction of non-living resources
3. Commerce, tourism, and trade
4. Non-market / indirect contributions to the economic activities and environment. (OECD, 2016; Economist Intelligence Unit, 2015)

To each of these four categories, key economic sectors and industries are providing unique ocean services. Essentially, all these sectors combined are critical to the broad components of Marine economy with potentials for more impactful contributions in the future India's Exclusive Economic Zone of over two million square kilometers is rich in living and non-living resources and holds significant recoverable resources of crude oil and of recoverable natural gas. The coastal economy also sustains over 4 million fishermen and other coastal communities. With these vast maritime interests, the Marine Economy in India has a vital relationship with the nation's economic growth. . India has a unique maritime position. Its 7517 km long coastline is home to nine coastal states and 1382 islands. The country has 12 major ports and 187 non-major ports, handling about 1400 million tons of cargo every year, as 95% of India's trade by volume transits by sea. Thus, the development of the Marine economy as a driver of economic growth is immensely important for these countries. Most of the existing studies on the Marine economy deal with the conceptualization of the marine economy, with an emphasis on the need for valuation of ocean ecosystem services and the role of ocean governance. This paper contributes to the existing literature by empirically examining determinants of Marine economy activities, namely fisheries and tourism, in the context of India over last decades from 2009 to 2021. To the best of our knowledge, no previous study has made any such attempt.

In order to identify the driving factors behind the marine economy, we use a panel data model and our analysis encompasses three sets of estimates. The first set considers the overall size of the marine economy, while the second and third sets take into account the production of the fisheries and tourism sectors separately. In order to check the robustness of our results, we use alternative model specifications for the aforementioned sets of estimates and find consistent results with the benchmark models. Our analysis reveals that gross fixed capital formation, the availability of electricity, a higher degree of trade openness, and exports influence marine economy activities favorably. Moreover, the results also indicate that sustainable ocean management policies catalyze Marine economic activities.

The paper is organized into six sections. Section 2 delineates a review of the relevant literature. Section 3 describes the justification for selecting relevant variables for empirical analysis. Section 4 discusses the data and methodology used for the study. Section 5 presents the empirical results, and finally Section 6 concludes and provides some policy recommendations

Literature Review

As the concept of the marine economy is a recent one, there are quite a few studies (Smith-Godfrey 2016; World Bank 2017; Keen, Schwarz, and Wini-Simeon 2018; Attri 2016) that engage in identifying a working definition and framework for understanding the “marine economy.” Using a qualitative framework and applying cluster analysis, Smith-Godfrey(2016) identified five activities, namely extraction of living resources, extraction of nonliving resources, new resource generation, trade in resources including tourism and recreation, and ocean health, as the components of the marine economy. A similar classification is extended by the World Bank report on understanding the potential of the marine economy (World Bank 2017). Keen, Schwarz, and Wini-Simeon (2018) emphasized the need to digress from an activity-based approach and stressed the need to integrate ecological economic concepts along with the production and allocate efficiency of economic activities linked to oceans. Aparna Roy (2019) explores the current governance framework of marine resource management in the Indian Ocean, delves into the challenges in marine economy development and recommends ways to advance marine economy governance in order to address pressures and ensure sustainable development in the region. B. Swaminathan , V. D. Tarpara M. G. Dhandhalya(2018) analysed and found that the export growth rates of Indian marine products, in terms of volume, value and per unit price were found to be highly positive the pre-WTO phase (1986-1994),but it slowed down in transition-WTO (1995-2004) and post-WTO (2005-2015)periods. . Islam, M. K., Rahaman, M., & Ahmed, Z. (2018) attempted to present the current scenario of the marine economy in Bangladesh. From the analysis, they found that the sea production and aquaculture production is increasing and Without having well-trained, skilled and educated human resources in different marine industries, sustainable and dynamic marine economy is not possible for any country. N.Manjunath, , H. Lokesha, and B.Jagrati Deshmanya, (2017)has concluded that the increased export growth in marine products is mainly attributed its increasing demand from animal and human consumption, food processing as well as alternative purposes such as cosmetics, fishmeal and fish oil, bio active compounds, pharmaceuticals, marine protein and food processing aids and bi-products are used for valuable ornamentals. Das, A., Kumar, N. R. and Rani, P. (2016) study also revealed that India’s marine products export concentrated mainly to Japan, USA, European Union, South-east Asia and Middle East; which were falling in less desirable or least desirable category which has affected export performance of the country. . Ancy, V. P. and Raju, K. V. (2016) in their research paper analysed that diversification of production by introducing new commercial species, adoption of new technologies and introduction of processing units for value added products could add new

dimensions to the sector. D. K. Kusuma and H. Basavaraja, (2014) have found that the efficiency of production and price competitiveness are major determinant of exported items. P. Parvathy,. and. D.Rajasenana had concluded that the ASEAN India Trade in Goods Agreement (TIGA) though proposes to liberalize trade between India and the ASEAN member nations, fails to deliver greater market access for our marine products in the markets of the ASEAN nations. This can be attributed to factors such as the lower prevailing MFN base rate in the ASEAN nations, tariff reduction commitments reciprocated by them being lesser than India's offers, inclusion of our prominent items of export in the restrictive lists of most of the ASEAN nations etc. (2012). Rajeev (2009) noted that the fishing policy declared on account of liberalization policy of 1991 is a game-changer for Indian marine sector as it legalized deep sea fishing and joint ventures for large scale industrial houses and multilateral companies.

However, none of the aforementioned studies have tried to conduct an empirical investigation of the drivers of the marine economy, especially in the context of coastal countries, which the present study has attempted to do. Such an empirical investigation of the determinants of the marine economy will help policy makers to identify the major driving forces behind the growth of marine economy activities, particularly tourism and fisheries, in coastal country like India and hence design the major areas for policy interventions.

Objectives:

- To examine the role Marine sector in Economic Growth of India, especially contribution of marine fisheries and marine tourism towards Indian Economy.
- To identify the driving factors behind the Marine economy and examine the macroeconomic factors affecting the major marine activities namely production and export of marine fisheries and tourists visited to India

Framework for Selection of Variables and Measurement

This study considers 9 coastal states and two major Union territory of India which exporting marine fish and importance destination marine tourism .we chose the time period 2009-2021 based on the availability of data on an annual basis for all variables used in the study. The

analysis is divided into two sets of estimates. First, we attempt to examine the factors determining the size of the marine economy. We have estimated the size of the marine economy for India by multiplying the real GDP of these countries by their respective share of the marine economy. This size of the marine economy is taken as the dependent variable in the first estimation set. After considering determinants of the marine economy as a whole, in the next step we examine the growth of Marine economic activities separately and hence we have examined the macroeconomic factors affecting major Marine economic activities, namely tourist arrivals and fisheries production. The second set of estimates considers fisheries production and export (in metric tonnes) as a dependent variable. The third set of estimates in our analysis is to examine the factors affecting tourist arrivals. To measure tourist arrivals, we use countries' number of arrivals (in bound visitors). International inbound tourists (overnight visitors) are the number of tourists who travel to a country other than that in which they have their usual residence, but outside their usual environment, for a period not exceeding 12 months and whose main purpose in visiting is other than an activity remunerated from within the country visited.

Methodology and DATA Sources:

The present study investigates determinants of the size of the marine economy and marine economy activities in India using panel data analysis. We have used a panel data model since panel data blend inter-state differences and dynamics and have several advantages over cross-sectional regression. Panel data provide more degrees of freedom and more sample variability than cross-sectional data and improve the efficiency of econometric estimates.

Algebraically the panel data model can be written as:

- Annual growth = $\{(X_t/X_{t-1})\} * 100$

- Copock's instability index : $CII = \{[\text{Antilog}(V\log)] - 1\} * 100$

Where $V\log$ = logarithmic difference of \log in time period t and \log in time period $t-1$.

- In first set of estimations considers Y_1 as the dependent variable $Y_t = \beta_1 + \beta_2(X_2) + \beta_3(X_3) + \beta_4(X_4) + \beta_5(X_5) + \beta_6(X_6) + \beta_7(X_7) + \beta_8(X_8)$ where Y_t is tourists arrival to marine states of India β_1 : Constant, β_2 : GDP OF World (Trillion), β_3 : Inflation Rate β_4 :

Exchange Rate, β_5 : trade openness, β_6 : Access to mobiles per 100percens(ICT) β_7 :Access to electric city, β_8 Price of Crude oil (Dollar/Barrel) β_9 : No .Of Hotels In Marine States and β_9 Overseas marketing expenditure

- In the second set of estimations we try to identify the determinant of fisheries production $Y_t = \beta_1 + \beta_2(X_2) + \beta_3(X_3) + \beta_4(X_4) + \beta_5(X_5) + \beta_6(X_6) + \beta_7(X_7) + \beta_8(X_8) + \beta_9(X_9) + \beta_{10}(X_{10})$ where Y_t :marine fish production in period t, β_1 : Constant, β_2 : Fish Exported β_3 : GFCF in Ag, forestry and fisheries in (%), β_4 : Trade Openness (%), β_5 : Access to mobiles per 100percens(ICT).a β_6 : Access to electric city in percent , β_7 : Expenditure on Fisheries & Aquaculture Improvement(crore) and β_8 : crisis

Table: 1 Importance of Tourism Sector in Indian Economy

Year	Share in GDP (%)	Share in Employment	Direct Employment (%)	Indirect Employment (%)	FER (%)	FER in Crore)	Employment (million)
2009	6.98	9.24	4.04	5.2	6.35	53700	49.8
2010	6.8	10.2	4.4	5.8	5.68	64889	45
2011	6.14	9.53	4.05	4.45	5.29	77591	42.5
2012	6.6	7.7	3.7	3.1	5.78	94487	39.5
2013	5.68	11.37	4.96	6.41	5.65	107671	67.21
2014	5.81	12.25	5.34	6.91	6.5	123320	69.75
2015	5.1	12.38	5.4	6.98	7.88	135193	68.33
2016	5.06	12.2	5.32	6.88	8.33	154146	75.34
2017	5	12.13	5.29	6.84	9.09	177874	80.63

2018	5	12.75	5.56	7.19	8.44	194882	87.5
2019	4.9	12.95	5.65	7.3	9.54	211661	88.72
2020	4.7	7.3	NA	NA	1.01	50136	31.8

Source: Handbook of tourism, various issues, RBI annual reports (2009-2021).

Table -1 reflected the importance of tourism basically marine tourism in India. During the above said period's i.e 2009-2020. From the period 2009 to 2012 the share of tourism to GDP has increased but after that declined slowly, where as incase of employment opportunities due to tourism and generation of foreign exchange has increased gradually up to 2019 and after that it is declined drastically due to covid 19.

Table 2: Population dependent on fisheries for livelihood among coastal states in India as Per December 2021(in percent)

STATE	Fishing Villages	Fishing Families	Fisherfolk Population
Odisha	23.7	13.1	14.9
WestBengal	5.5	8.8	9.4
AndhraPradesh	16.2	18.7	14.9
Tamil Nadu Including Puducherry	16.7	22	19.8
Karnatak	4.2	3.5	4.1
Kerala	6.5	13.6	15
Goa	1.1	0.3	0.3
Maharastra	13.3	9.3	9.5
Gujurat	7.2	7.1	8.3
India	100	100	100

Source: Marine Economy Working Group Report, Economic Advisory Council

Table 2 show the importance marine fish important for Indian economy. The above table shows the no of fisheries population in coastal states of India. From the above table it is

concluded that Odish is in top rank in case of fishing villages where as TN including Puducherry has top in the rank fisheries folk and in case of families depends in fishing, it is AP is rank one among all coastal states of India.

Empirical Results:

This section describes the empirical results of this paper. Table 1 starts by describing the annual growth rate of Marine economy activities over two periods: period I:2009-14; and period II: 20015–2020.

Table 3: Growth Rates of Marine Economy Activities in Coastal States of India (In Percent)

Coastal States and UT	Tourists arrival		Marine Fisheries Production	
	Period - I(2009-2014)	Period-II (2015-2020)	Period -I (2009-2014)	Period-II (2005-2020)
Andaman & Nicobar Islands	47.24	-13.03464	-24.16	4.35
Goa	27.51	-11.60028	16.80	-4.42
Gujarat	48.27	-16.685	1.02	0.14
Kerala	379.76	27.99598	-6.41	13.55
Puducherry	22.12	-4.91016	4.50	-5.56
West Bengal	49.97	-21.05506	-6.99	-9.44
Tamil Nadu	173.35	-25.76034	6.90	15.22
Karnatak	287.29	-8.238253	19.02	-2.90
AP	38.36	-15.193	30.87	3.15
Odisha	30.27	-25.35151	-1.06	5.90
Maharastra	159.06	-30.03894	6.56	-0.40
India	120.99	-17.51136	51.92	33.06

Source: Author’s own calculation by compiling data’s from various annual reports MPEDA and Hand Book of Tourism Statistics, Govt of India.

It can be observed from Table 1 that most of the coastal states of India exhibited a stronger growth rate in tourist arrivals in period I (2009–2014) than in period II (2015-2020). The reason for dividing the entire time span into two sub periods is to assess the growth rates of key indicators pre and post the crisis. During second sub periods due to covid -19 there was restrictions on movement of people across the states and country resulted fall of tourist’s arrival. However, in terms of growth of fisheries production, many costal states of India have faced

deceleration in period II compared to period-I due covid 19. Due to covid mostly ASEAN (Association of South East Asia) countries impose export restriction t on fish basically marine specifically China.

Table4: Cop pock's instability index: CII (in percent)

Coastal States and UT	Tourists arrival		Marine Fisheries Production	
	Period –I (2009-2014)	Period-II (2015- 2020)	Period -I(2009- 2014)	Period-II(2015- 2020)
Andaman & Nicobar Islands	21.22	32.09	39.59	49.11
Goa	17.71	27.65	16.17	49.44
Gujarat	22.06	32.41	0.58	48.99
Kerala	138.18	61.49	3.48	51.01
Puducherry	12.69	13.98	5.38	49.38
West Bengal	35.97	34.49	7.68	49.37
Tamil Nadu	56.25	30.55	4.41	49.99
Karnatak	61.64	35.29	13.45	49.06
AP	46.80	32.75	18.65	49.41
ODISHA	15.06	34.41	5.94	49.15
MAHARASTRA	53.30	33.26	3.97	49.16
India	42.31	30.60	22.62	35.70

Source: Author's own calculation by compiling data's from various annual reports MPEDA and Hand Book of Tourism Statistics, Govt of India.

The above table shows instability of tourist's arrival to costal states of India in two sub periods and also the marine fish production in the above mentioned two sub periods. It has found during the above sub periods in the period of 20015-20 the less instability have found in tourists arrival in India as compared to marine fish production but when we are comparing the coastal states mostly coastal sates reflects less instable in tourists arrival as compared to fish production. The important reason of the instability in tourists arrival n second sub periods is due do pandemic periods in which restrictions of travelers are implemented.

Table 5: Trend of FTA visited Marine States of India

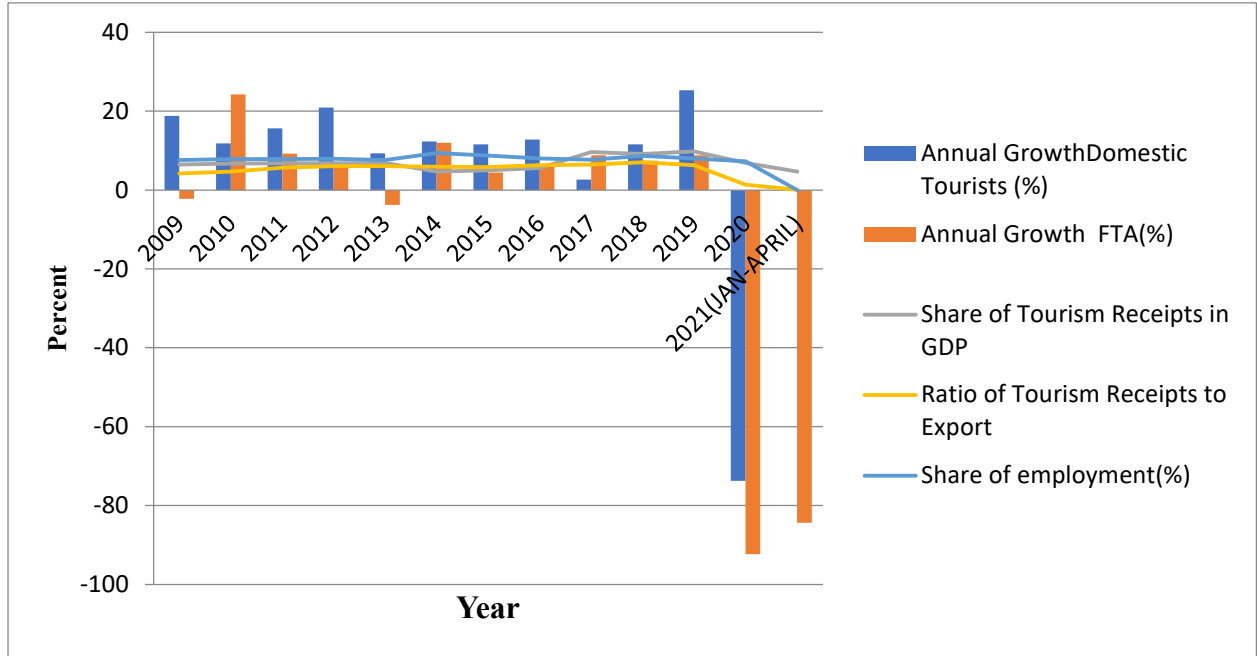
YEAR	TFA Arrived India	Beach Tourism (Visited to Coastal States)	Percent	Annual Growth (%)TFA	Annual growth Beach Tourism
2009	14372300	8249535	57.40	0	0
2010	17852777	10900962	61.06	24.22	32.14
2011	19494879	11719976	60.12	9.20	7.51
2012	20731495	11948592	57.63	6.34	1.95
2013	19951026	11930423	59.80	-3.76	-0.15
2014	22334031	12900239	57.76	11.94	8.13
2015	23326163	13456240	57.69	4.44	4.31
2016	24714503	13992790	56.62	5.95	3.99
2017	26886684	15880096	59.06	8.79	13.49
2018	28872384	17367598	60.15	7.39	9.37
2019	31408666	17952219	57.16	8.78	3.37
2020	2408788	NA	NA	-92.33	NA
2021(Jan-APRIL)	376083	NA	NA	-84.39	NA

Source: Source: Authors calculation by compiling data from various annual reports of India's tourism Statistics

The above table shows the importance of marine tourism in India. It has found that more than fifty percent of foreign travelers visited at least one coastal state during above said periods. Due to Covid -19 the restrictions imposed on people movements across the world by which there

was drastic fall of foreign tourist’s arrival in India. Hence there was decline of growth FTAS in 2019(8.78%) and negative growth in 2020((-92.33%) and 2021(-84.39) respectively

Figure1: Annual Growth of Foreign tourists and Domestic Tourists Visited Marine States of India

Source: Compiled by authors from various annual reports of India’s tourism Statistics and R.B.I annual reports

It is observed from fig-1 that the interrelationship between the visitors visited coastal sates of India and generation of receipts due to tourists. It has reflected that there was a drastic decline of receipts and employment opportunities due to tourism after 2019 due to pandemic. The figure also reflected the importance of tourism basically marine tourism for foreign tourists.

TABLE-6: Trends of Marine Goods Exported (in Percentage)

TIME PERIOD	VALUE OF TOTAL EXPORTED ITEMS IN CRORE	VALUE OF TOTAL MARINE PRODUCTS EXPORTED IN CRORE	%OF TOTAL EXPORTS
2009-10	845534	10048.53	1.19
2010-11	1142922	12901.47	1.13
2011-12	1465959	16597.23	1.13
2012-13	1634318	18856.26	1.15

2013-14	1905011	30213.26	1.59
2014-15	1896445	33441.61	1.76
2015-16	1716384	30420.83	1.77
2016-17	1849434	37870.9	2.05
2017-18	1956515	45106.89	2.31
2018-19	2307726	46589.37	2.02
2019-20	2219854	47618	2.14
2020-21	2154339	44176	2.05

Source: Authors calculation by compiling data from various annual reports of R.B.I

It can be observed from the table that though the share of marine exports to total export not so much high but still increasing gradually basically in pandemic prods i.e from 2019 to 2021. During these periods though overall exports of India has declined but the marine exports has remains constant. It can be concluded that the marine exports which has ample opportunities is neglected for a long periods of time by the central and local government.

Table 7: Descriptive Statistics of Independent and Dependent factors of Tourists arrivals in Marine states of India

	Arrival of total tourists in coastal states	GDP OF World(Trillion)	Exchange Rate	Inflation Rate (%)	Trade Openness (%)
Mean	707233335.3	77.62667	60.265	7.1125	46.10917
Median	765011881	76.875	62.585	6.21	44.935
Mode	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
Standard Deviation	296042887.3	6.680229	9.695265	3.061224	6.493254
Sample Variance	87641391	44.62546	93.99817	9.371093	42.16235
Kurtosis	-0.17275727	-0.61849	-1.25994	-1.45688	-1.39064
Skewness	-0.52933353	-0.13925	-0.3417	0.352285	0.380578
Range	993189301	21.07	28.37	8.88	17.92
Minimum	143508356	66.5	45.72	3.43	37.87

Maximum	1136697657	87.57	74.09	12.31	55.79
---------	------------	-------	-------	-------	-------

	ICT	Access to electricity	Price of Crude oil (Dollar/Barr el)	No .Of Hotels In Marine States	Expenditure on Marketing by Ministry of Tourism (in crore)
Mean	74	85.5	74.31167	1104.583	419.8067
Median	74.5	85.95	66.425	1039.5	410.84
Mode	87	N/A	N/A	1206	350
Standard Deviation	13.01747	9.77241	26.06649	258.9863	67.14352
Sample Variance	169.4545	95.5	679.4619	67073.9	4508.252
Kurtosis	1.705957	-0.77353	-1.52032	3.835028	0.833583
Skewness	-1.21778	-0.27772	0.355859	1.703272	0.919925
Range	44	31.4	69.67	963	221
Minimum	43	67.6	41.96	821	350
Maximum	87	99	111.63	1784	571

Source: Authors' own calculation

The descriptive statistics are presented in the Table above for determinants affecting tourist arrivals. The table explains key descriptive statistics like mean, median, mode, standard deviation, sample variance, skewness, kurtosis, range, minimum and maximum of both dependent and explanatory variables. The mean size of GDP of World is 77.62 and the standard deviation seems to be 6.68 . The mean size of the GDP of World is also negatively skewed. Table also presents the descriptive statistics of other explanatory variables used in this study. The figures are self-explanatory in nature.

Table 8: Descriptive Statistics of Independent and Dependent factors of Marine Fish Production in India

	Fish Export	Gross fixed capital formation in ag, forestry and fisheries in percent	Trade openness	CO ₂ per capita tonnes	ICT
Mean	1050533	17.72	46.10917	1.7075	74
Median	1017500	17.755	44.935	1.72	74.5
Mode	N/A	16.25	N/A	1.8	87
Standard Deviation	225334.2	1.27	6.493254	0.151725	13.01747
Sample Variance	5.08	1.61	42.16	0.023	169.45
Kurtosis	-0.82647	-0.69786	-1.39064	-0.62	1.71
Skewness	0.145343	0.241492	0.38	-0.54	-1.21
Range	714122.8	3.87	17.92	0.48	44
Minimum	678436.1	16.25	37.87	1.43	43
Maximum	1392559	20.12	55.79	1.91	87

	Access to Electricity	Crisis	Expenditure on Fisheries & Aquaculture Improvement(cro re)	Global price of Fish(million (\$) per metric tonnes)	Marine fish production
Mean	85.5	0.75	23.54	234.04	34.51
Median	85.95	1	23	204.3678	35.69
Mode	N/A	1	23	N/A	N/A
Standard Deviation	9.77	0.45	3.63	49.61927	3.31
Sample Variance	95.5	0.21	13.21	2462.072	10.91
Kurtosis	-0.77	-0.32	0.69	-1.0058	0.89
Skewness	-0.27	-1.32	0.84	0.82	-1.03
Range	31.4	1	12.39	127.34	11.23
Minimum	67.6	0	18	190.74	27.3
Maximum	99	1	30.39	318.09	38.53

Source: Authors' own calculation

The descriptive statistics are presented in the Table above for determinants affecting tourist arrivals. The table explains key descriptive statistics like mean, median, mode, standard deviation, sample variance, Skewness, kurtosis, range, minimum and maximum of both dependent and explanatory variables. The mean size of Fish Exported is 1050533 and the standard deviation seems to be 225334.2. The mean size of the Fish Exported is also positively skewed. Table also presents the descriptive statistics of other explanatory variables used in this study. The figures are self-explanatory in nature.

Table9: Determinants of Tourist Arrivals in Marine sates Of India

Variables	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	P-Value
GDP OF World	52144839.78	18922385.15	2.755722356	0.110316629
Exchange Rate	11318223.98	18652720.36	0.606786772	0.605699057
Inflation Rate (%)	-294641245.9	44230107.04	-6.661553988	0.021800365
Trade Openness	188148096	32795830.53	5.73695171	0.029065339
ICT	-47163299.83	10154799.13	-4.644434542	0.043365716
Access to electricity in percent	2900409.413	11300111.71	0.256670862	0.821423614
Price of Crude oil (Dollar/Barrel	-34048544.54	7415296.86	-4.591663042	0.044302592
No .Of Hotels In Marine States	282982.2894	236627.4428	1.195898016	0.354291962
Expenditure on Marketing by Ministry of Tourism	-2758519.177	1137605.267	-2.424847403	0.136177572
Intercept	-4007702658			
Overall R ²	0.986305704			

Source: Source: Authors' own calculation by compiling data from various Annual reports of ministry of Tourism, Govt of India

As can be observed from the table above, factors such as inflation rate (0.021800365), trade openness (0.029065339), mobile phones per 100 (0.043365716) and price of crude oil barrel per dollar proxy of transportation cost (0.044302592) exhibits a p-value less than or equal to the usual significance level of 0.005 , the null hypothesis which assumes that there exists no correlation between the dependent variables and the independent variables can be rejected and hence the above mentioned factors are statistically significant to our regression model.

Table 10: Determinants of Marine Fisheries Production in India

Variables	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	P-Value
Fish Exported	1.87855	0.000011	0.16629	0.883218
GFCF in Ag, forestry and fisheries in (%)	-2.22477	0.831969	-2.67411	0.116008
Trade Openness (%)	0.406246	0.257015	1.580633	0.25475
CO ₂ per capita tonnes	4.546139	10.95699	0.414908	0.718482
ICT	-0.05578	0.171005	-0.32619	0.775249
Access to electricity	0.02518	0.229758	0.109592	0.922738
Crisis	0.960277	2.756379	0.348383	0.760807
Expenditure on Fisheries & Aquaculture Improvement(crore)	0.032543	0.237532	0.137006	0.903574
Global price of fish(million\$ per metric tonnes)	-0.03483	0.035288	-0.98691	0.42772
Intercept	54.0531			
Overall R ²	0.964639			

Source: Authors' own calculation by compiling data from various Annual reports of ministry of fisheries and MPEDA, Govt of India.

As can be observed from the table above, since none of the factors mentioned above exhibits a p-value less than or equal to the usual significance level of 0.005, the null hypothesis which assumes that there exists no correlation between the dependent variables and the independent variables cannot be rejected and hence the above-mentioned factors are not statistically significant to our regression model.

Conclusion and Policy Implications

The Marine economy and its sustainability have emerged as one of the key research issues in recent decades and has become a buzzword among policy makers in this field. Although a reasonable number of studies have made attempts to assess the marine economy from different perspectives, to the best of our knowledge no study has empirically examined the factors that drive the size of the marine economy. Thus, the present study made an attempt to identify the factors that determine the marine economy activities by considering coastal states of India. The role of ocean governance is often described as an important factor behind Marine economy activities. We have tried to capture the impact of ocean governance policies like **Marine Economy Working Group** Strategy for the Seas marine states of India introducing a policy dummy in our analysis, which exhibited a positive impact on the size of the Marine economy. Further, we have explored factors determining the output of two major marine economy sectors, namely fisheries and tourism. Our findings reveal the importance of more investment in the fisheries and agricultural sector, better access to electricity, and better export opportunities as the major determinants of fisheries output. The findings further revealed that world income, relative price, depreciation in the nominal exchange rate between domestic currency and the US dollar, along with policy and financial crisis dummies positively affect the size of the tourism sector. Thus, the size of the Marine economy has positively responded to these sustainable ocean management policies. Hence, our findings support the need for, and effectiveness of, the implementation of sustainable ocean governance policies in India, which can further strengthen the growth of these marine states

References:

1. Ancy, V. P. (2016). Trends in Marine Products Exports from India: Issues and Challenges. *International Journal of Research in Finance and Marketing*.
2. B.Kusuma, D. K. (2014). Stability Analysis of Mango Export Markets of India: Markov Chain Approach. *Karnataka Journal of Agricultural Sciences*.
3. D, H. S. (2005). Impact of Sanitary Measures On Exports of Fishery Products from India: The Case of Kerala. *Agriculture and Rural Development Discussion Paper*.
4. Das, A. K. (2016). Growth, Instability and Forecast of Marine Products Export from India. *Indian Journal of Fisheries*.
5. Islam, M. K. (2018). Blue Economy of Bangladesh: Opportunities and Challenges for Sustainable Development. *Advances in Social Sciences Research Journal*.
6. K., J. C. (1994). Export of shrimps from India: An economic analysis. Bangalore: M.Sc. (Agri.) thesis (published), University of Agricultural Science.
7. Kumar, A. (2004, Septemeber 18). Export Performance of Indian Fisheries :Strengths and Challenges Ahead. *Economic and Political Weekly*, p. 6.
8. Manjunath, N. L. (2017). Direction of Trade and Changing Pattern of Indian Marine Products Exports. *Indian J. Agric. Res.*
9. P. Shinoj, B. G. (2009). Export of India's Fish and Fishery Products: Analysing the Changing Pattern/Composition and Underlying Causes. *Indian Journal . of Agri. Economics*, Vol. 64, No. 4.
10. Parvathy, P. a. (2012). Marine Product Exports of Kerala in the ASEAN India Free Trade Area: Possibilities and Challenges. *Journal of Economics and Sustainable Development*.
11. Ponniah, S. (2017). Instability in Agricultural Exports: Determinants of Instability of Sri Lankan Tea Exports. *International Journal of Advanced Research and Review*.
12. Roy, A. (2019). Blue Economy in the Indian Ocean: Governance Perspectives for Sustainable Development in the Region. *Observer Research Foundation*.
13. SAKAMMA, S. (2009). Export Trade Of Major Spices Of India: An Economic Analysis. Bangalore: S(Agriculture Economics)Thesis, University of Agricultural sciences.
14. SARADA, C. R. (2006). Indian seafood exports: Issues of instability, commodity concentration and geographical spread. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 61(2): 238-252.
15. Satis, D. (2004). Causes Of Export Instability in Nepal. Retrieved from Research Gate.
16. Eugenio-Martin, J. L., Martín-Morales, N., and Sinclair, M. T. (2008). The role of Economic development in tourism demand. *Tourism Economics*, 14(4), 673–690.
17. Cheung, C., and Law, R. (2001). The impact of air quality on tourism: The case of Hong Kong. *Pacific Tourism Review*, 5(1–2), 69–74

**APPRAISING DIGITAL MARKETING AND SALES PERFORMANCE OF
SELECTED SMALL AND MEDIUM SCALE ENTERPRISES IN LAGOS STATE,
NIGERIA**

Ismail Olufemi Amusat

Department of Marketing, Lagos State Polytechnic, Ikorodu, Lagos, Nigeria.

Waid Abiodun Alasiri

(Ph.D), Department of Marketing, Lagos State Polytechnic, Ikorodu, Lagos, Nigeria.

Muritala Babatunde Sannie

(Ph.D), Department of Marketing, Lagos State Polytechnic, Ikorodu, Lagos, Nigeria.

Titus Olugbemileke Sanyaolu

Department of Marketing, Lagos State Polytechnic, Ikorodu, Lagos, Nigeria.

Jolaolu Olumide Oyeleye

*Research Student, Faculty of Management Sciences, Department of Marketing, University of Lagos,
Akoka, Lagos State, Nigeria*

Abstract

The study examined digital marketing and sales performance of Small and Medium Scale Enterprises (SMEs) with four selected SMEs as the reference enterprises. Relevant literature was reviewed so as to ascertain what other authors have said about the topic. For the primary data collection, survey research design through structured questionnaires were administered to respondents to elicit information on the subject matter. The data collected were analyzed using Statistical Package for Social Sciences (SPSS) version 23 and simple linear regression model was used to test the hypotheses. The result of the analysis revealed that digital marketing positively affects the sales performance of SMEs and that content marketing, programmatic advertising, search engine optimization and social media marketing positively affects the sales growth, revenue, conversion rate, customer acquisition and retention respectively. It was then concluded that SMEs products or services will have better sales performance and effectively communicated to the public only through the use of digital marketing. This study recommended that SMEs should invest and embark on digital marketing for the promotion of their products or services, they should regularly update their digital marketing channels and give immediate responses to their customers comments and inquiries.

Keywords: Digital marketing, Sales, Performance, Marketing, SMEs.

**FIRMS' ATTRACTIVENESS IN THE INTERNATIONAL MARKET: NEXUS OF
UNENTHUSIASTIC VIEWS AND POLICY INCONSISTENCY ON
PRIVATIZATION MODALITIES IN ETHIOPIA**

A SYSTEMATIC REVIEW

Mohammed Ahmed

*Arba Minch University, College of Business and Economics, Department of Marketing Management,
Arba Minch, Ethiopia*

Abebe Ejigu Alemu

International Maritime College Oman, Department of Logistics Management, Sohar

Habtamu Endris

*Arba Minch University College of Business and Economics Department of Management Arba Minch,
Ethiopia*

Abstract

Since 1991, for more than three decades, several state-owned enterprises at different type/ categories were transfer to the private sector under the privatization policy package. However, the privatization process and its modalities are vary with the specific characteristics of the privatized enterprises. In Ethiopian economic history, privatization is painstaking as a major macro-economic and political reforms and it influences most of the economic sector including manufacturing industries in 1991 onwards. Manufacturing sector in Ethiopian context characterized by the most precious sector of the economy in this respect. The notion behind implementation of privatization policy was transfer those inefficient public owned firms to the private sector with an expectation of improving defects under private hand. However, privatization process neither a onetime incidence nor an immediate action. It require intensive environmental analysis. The process is interlink with various macro, microeconomic and sometimes socio-political policies and reforms. In this paper, the overall Ethiopian privatization process, privatization modalities, consistencies and arguments under Ethiopian privatization

process are analyze by using systematically reviewed articles, which are highly indexed and published since 1991. Systematic literature review methodology is employed and 50 articles were identified and systematically analyzed. Accordingly, 50 research works were selected by creating different inclusion and exclusion paths carefully, then, arranged chronologically. The researcher tries to incorporate the most dominant research works focusing on manufacturing sector only under inclusion and exclusion criteria. The finding shows that privatization process in Ethiopia needs to synchronization with the implementing agency and advisory council to continue a long-term public private partnership. The government of Ethiopia also needs closely follow up most sensitive privatized enterprises, which have significant social contribution rather than economic contribution to the society. Bearing in mind that government care of privatized the most sensitive enterprises, which have significant social contribution rather than economic contribution to the society. Bearing in mind that government involve large public enterprises on the privatization, the mode of privatization must be carefully selected having the relevant factors in mind such as public interest, objective of the endeavor and absence of capital markets. The government should adopt clear and measurable criteria to select SOEs for privatization.

Key words: Privatization, Policy inconsistence, privatization modalities.

1. Introduction

With regard to the motives of privatization in developing countries, there are many internal and external factors to be count. Those factors also differ in each country, even each industry, and firms' specific characteristics. However, all are sharing in common empathetic; that is, privatization helps to improve economic performance, decreasing government burden of management, rationalization of public goods, increasing sharing ownership and above all enhance efficiency and improve service quality (Wacziarg & Welch, 2008). However, the motive behind privatization is not limited to those factors; rather the motives goes beyond besides associated with the government political ideology. The right and left wing political ideology have contradictory thinking towards privatization, so that the policies of neo-liberal state strongly favor and committed to support for those countries with the same stances (Neil McCulloch, 2001). Privatization is one of the reform measures, which is strongly supported by the World Bank, and by the international monetary fund (IMF). These international organizations advocates that privatization improve economic efficiency, stimulate the private sector and a means to mobilize more foreign and domestic investment.

Sometimes those countries that are in favor of privatization exert pressure for the developing countries to undertake privatization program. Developing countries uses this policy as instrument to guarantee foreign debt to fulfil their national budget deficient. However, the privatization process specially in developing countries including Ethiopia was claimed of resulting problems such as like loss of job, donor pressure, lack of ownership and transparencies and above all the negative impact on social services (Kayizzi-mugerwa, 2002). Therefore, the advantage and disadvantage of privatization is depends on the capability of a country on how it manages all round privatization process (Tenaw, 2011).

2. Rational of the study

Ethiopia is like most other sub-Sahara African countries; their economy is highly depended on agriculture and the degree of export to the total national GDP was nominal and insignificant. Ethiopia is also a late starter with regard to privatization even by African standard (Columbia, 2019). When the national treasury was empty and have litter alternatives, financial provider put

as a systematic forced condition to privatize stated owned enterprises (Nellis, 2012, Leykun, 2020).

However, the objective of the Ethiopian privatization program under proclamation No 146/98 was to generate revenue for public expenditure and support national development activities, to change the role of the government and shift the attention of the government from routine business doing rather focusses on issues required more attention and strengthen the private sector.

On the other hand, the key state-owned enterprises were running under risk, lack of innovative management, shortage of raw material outdated material and inadequate access to foreign exchange are the significant causes of poor performance of state-owned enterprises (Sundara Rajan et al., 2005; Gebeyehu, 2011). Both internal driving and external pushing factors contribute to the slow but a major privatization decision that dominantly attributed by lack of government will (Och et al., 2004). In the year 2000s, the government of Ethiopia interrupt the privatization decision due to a Couple of reasons including overriding corruption and wrong privatization modalities, which create private monopoly, and then the government of Ethiopia even start to renationalization process (Wodajo & Senbet, 2017).

Following the downfall of the Derg regime in 1991, privatization was undertake in large extent. The change in the regime being important, the program was part of the general reform package of structural adjustment program (Gebeyehu, 2011). Under this package between 1991- 2014, the country privatized 374 public firms under different privatization modalities and it earned around birr 19.8 billion (more than 1 billion USD), which helped the government to finance another government priorities. The move for privatization was implemented step by step in which small and retail shops were privatized first and by taking this experiences medium and large-scale firms were privatized afterward (W/yohannes, 2015).

The privatization process consequently attributed to lack of government will (Hansson, 2004). Private investment at this time was vulnerable to unfair competition especially medium and small enterprises hindered by lack of access to capital even for domestic operation.

Promoting private investment in manufacturing sector has a significant benefit for enhancing innovation, accelerating economic growth and reducing poverty. It creates job opportunity, generating revenue and increase income for the poor; these eventually insure long-term socio-economic development (Fietas & Sinha, 2011).

Manufacturing sector is critical and the most important sector of the economy, which is possible to, considered as an engine of long-term growth and development. Even though Ethiopian economy currently dominated by the primary non-value-added agriculture, Ethiopia's envisioned agricultural development leads to industrialization policy for a Couple of years and it helps to transform the primary agriculture-based economy to manufacturing based, which is more sustainable revenue for growth is obtained (Abebe, 2018).

There are inconsistencies in empirical study related to the performance change due to the intervention of privatization in Ethiopia; there are always significant controversies that support and negate the effect of privatization on firm's performance especially in international/export market. In this respect, the study of Wodajo & Senbet, (2017) shown that the government exclude all the stockholders that are categorically affected by privatization. Another study by W/yohannes, (2015) coined that privatization has no significant impact on financial and operational performance of the state-owned enterprises, rather it leads to increase in investment and declining overstaffing. Therefore, it is logical to ask whether the privatization process in Ethiopia create an advancement in performance of enterprises. The major objective of this research was to investigate the paradoxical views and approaches of Ethiopian privatization process, modalities and its impact on the international export market performance of privatized firms under consideration.

This paper is therefore to answer specific questions such as (a) what is the contribution of privatization policy in Ethiopia for expert performance of privatized manufacturing firms?. (b) Do privatization modalities are fitting enough to achieve performance improvement in private firms? and (c) what are the factors that affect implementation of consistent privatization modalities throughout the privatization process?.

3. Research Methodology

To achieve the stated research questions and objective, the researcher employed a systematic literature review approach. Primary the researcher focusses on a comprehensive identification collection, systematization, and synthesis on available literature related to Ethiopian privatization process with specific themes in transparent manner to reduce interpretation, inclusion and execution biases (Petticrew & Roberts, 2006). According to Gough, Thomas & Oliiver, (2012), this approach helps in the identification of tendencies and variations in dynamics through integration of large body of knowledge from literature. The next logical step

was arranging and organizing the literature based on theoretically oriented approach particularly suitable for examining complex phenomena in a productive way by avoiding sweeping generalization rather exceeding the sum of particularized account.

For the sake of reliability of the information, the researcher is limited to the publications, which was publish since 1991, written in Amharic and English. Primarily documents collected from electronic databases by a strategy hand searching on the search engine. Based on the collection, the researcher uses 50 specialized journals and articles and proceedings by the recommendation of key informants selected and used for the analysis.

The overall identification process was different consecutive steps and procedures summarized as follow.

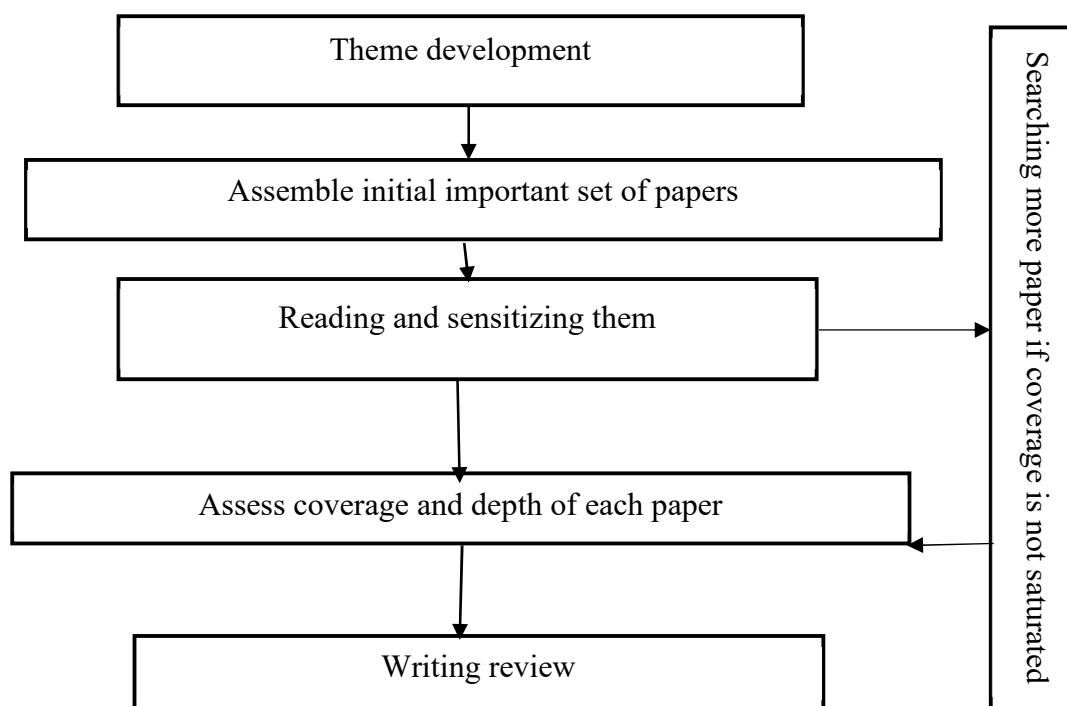

Fig: Process of review

The researchers use different portal to find the most reliable journals in relation to the study area and compatible to the determined themes. The criteria for selection of the portal were convenient to use, better coverage, indexed and number of citations and the combination of all criteria to illiminate the weakness of each approach. Finally, the paper sets just a preliminary selection, which needs to be refined as the researchers keep studying the subject and will find that citation from the paper are always good sources for further reading. Consequently, after assembling the selected papers, the aim, research questions, research methods and

methodologies, major findings, limitation and suggestion for future researches can be extracted from each paper according to formats used.

4. Operationalization

Different scholars in different contexts explain the concept of privatization; the concepts circulate the meaning around the general process of involving the private sector in the ownership of state-owned enterprises according to privatization modalities, which predetermined by the parties. Due to business significance, the concept of privatization has been part of a broad literature in the field of economics, marketing management and political sciences.

The concept of privatization is understood differently according to the economic, political and social context of nations and governments. However there is still there is lack of consensus and agreement on the driving forces of privatization in most literatures (Obinger et al., 2013). Some author argue that the concept of privatization is strongly associate with government partisanship (Schmitt & Starke, 2013); while others do not find such kinds of relationship (Fink, 2011). Belke et al.,(2007) advocates' that, there are partisan differences that exist in 1980 s and disappear in 1990s.

On the other hand, scholars argue that globalization trigger privatization (Belloc, 2014; Belke et al., 2007). However other scholars like (Fink, 2011; Thew et al., 2015, Schmitt & Starke, 2013) argue that it is difficult to find evidence that more globalized countries privatize more than others do. Still, some studies reveled that privatization is a response to high public debt or high budget deficits (Schmitt & Starke, 2013; Schuster, 2013; Obinger et al. 2016; Fink, 2011), while others do not find a significant relationship between a country's fiscal position and privatization (Megginson et al., 2000; Schmitt & Starke, 2013).

From the marketing point of view, market structure and availability and intensity of competition in the market. Irrespective of the arguments and debates, policies towards privatization have a fundamental implication on the consumer market. Even if Ethiopia was the late starter even by other African countries standard (Estrin & Pelletier, 2018), significant structural adjustment measures have been made since 1991 to fostering privatization. Public enterprises law has been modified to create new legal and regulatory framework consistent with the objective of moving towards a market economy (W/yohannes, 2015).

5. Movements: Stylized Facts on privatization process

Privatization of state-owned enterprises has become an important phenomenon in both developed and developing countries. In recent years several economic policies in several countries seems to reflect a wide spread of growing interest in shifting economic activities from public sector to the private sectors. Ethiopian privatization program coordinated by the World Bank and IMF with Ethiopian people's revolutionary front (EPRDF) government consisted of denationalization and institutional reforms towards privatization (Tenaw, 2011). State owned enterprises gradually transferred to the private sector to strengthen competitive advantage over the dynamic business environments (Megginson & Netter, 2001; Leykun, 2020; Verger, 2019). In fact, there is evidence shows that, with regard to firm performance, privatization concentrated owner yields a better result than privatization to the general population via share offering (Estrin and Pelletier, 2018).

The essence of privatization in Ethiopia was to strengthen competitive advantage for the private sector together with settling government needs. However, the government limits the extent of participation, ownership and management of some enterprises it has owned economic unites under government control (Muthii, et al. 2014; Yu & Richardson, 2015). However, in this context privatization helps to limit government bureaucracy, socio-economic and managerial problem (Raut & Lekurwale, 2014; Ramamonjariavelo et al., 2018). Privatization actually creates competitive business environment in Ethiopia and the overall marketing governing system force private enterprises to perform efficiently than public owned enterprises (Mallinguh & Wasike, 2020).

The privatization trend worldwide was a late 1970s phenomenon and after 2008 privatization become significant economic and political issues worldwide. After the year 2008, source of worldwide data related to privatization were disaggregated and fragmented unless World Bank sometimes try to organize some regional data based on privatization parameter databases. Most of the literature relation to privatization before this year were focusing on the developed economy and western countries. Representatives of those countries account one third of privatization proceeds the year between 1977 to 2002 the proceeds account 240 billion dollars. However, the proceeds from privatization have been limited in Africa, the Middle East and Asia, which accounts below 50 billion dollars for each (Estrin and Pelletire, 2018). Because of privatization movement, the share of the state-owned enterprises for national GDP gradually

declines and large-scale privatization program finally launched. In African context, privatization program it has occurred in successive waves with some countries in sub-Saharan African privatized much earlier than others did by African standards.

As far as the relationship between privatization and profitability of firms concerned, (Sheshinski & López-calva, 2003) show that privatization increase profitability and efficiency of firms both in competitive and monopolistic sector. The impact of privatization is considerable difficulty mainly because of no clear counterfactual in most cases. It is rolled out against the backdrop of fluid and interconnected economic and political dynamics. The privatization process subjected to sizable aggregate uncertainty, leading to various variations in outcome across cases (Rodrik, 2003). After the privatization movement worldwide, the process helps to develop relationship between the state and the private sector. The government assume that the private sector have a great and significant role for the economic affairs of the country (Jason & Powell, 2015). Since the objective of privatization program was to increase efficiency of firms and increase the ability of firms to achieve their goals, it is expected, that privatization increase profitability, operating efficiency and advancement in its output. Generally, privatization is a part of global strategy directed towards eliminating political-economic changes and it is a mechanism for lining up economic resources for national priorities. It is attentive to the transfer of property or responsibility from the public sector (government) to the private sector. It is the process of involving the private sector in the ownership or operation of a state owned or public sector undertaking. Privatization covers three sets of measures: ownership measures, organizational measures and operational measures. Sources

Ownership Procedures: The degree of privatization judged by the extent of ownership transferred from the public enterprises to the private sector. Ownership can be transferred to an individual, co-operative or corporate sector. This can have three forms: Total denationalization, which implies 100 per cent (full) transfer of ownership of a public enterprise to private sector. Joint venture, which is partial transfer of a public enterprise to the private sector. Liquidation implies sale of assets to a person who may use them for the same purpose or some other purpose. This solely depends on the preference of the buyer. Workers' cooperative is a special form of denationalization. In this form, ownership of the enterprises is transfer to workers who may form a co-operative to run the enterprise. In such a situation, appropriate provision of bank loans made to enable workers to buy the shares of the enterprise. The burden of running the

enterprises rests on the workers in workers' co-operative. The workers become entitled to ownership dividend besides getting wages for their services.

Organizational Procedures: This measure of privatization includes a variety of measures to limited state control. They include holding company structure may be designed in which the government limits its control to top-level major decisions and leaves a sufficient degree of autonomy for the operating companies in their day-to-day operations (Personal & Archive, 2016). A big company may acquire a holding company status, thereby transferring a number of functions to its smaller units. In this way, a decentralized pattern of management emerges. Leasing arrangement on the other hand, the government agrees to transfer the use of assets of a public enterprise to a private bidder for a specified period.

Operational Procedures: The efficiency of public sector enterprises depends upon the organizational structure. Unless this structure grants a sufficient degree of autonomy to the operators of the enterprise or develops a system of incentives, it cannot raise its efficiency and productivity. Operational measures include, grant of autonomy to the public enterprises in decision making, provision of incentives for workers consistence with performance improvement, freedom to acquire certain input from the market with reduced cost. The basic purpose of operational measures is to infuse the spirit of private enterprises so that the government control its efficiency and initiate sectors. Sources

6. Arguments for and against Privatization in Ethiopia

There are several studies explored the effect of privatization on economic performance of a firm and a nation at large. The evidences are more conclusive and concerning mostly in micro economic effects like firm level efficacy and firms' productivity of privatization than macro-economic effects like fiscal/budget and foreign exchange inflows effect (Sheshinski & López-calva, 2003). The socio-economic effect of privatization depends on the nature of the industry that are targeted by the privatization process and mostly untouched. Studies so far identified several methodological problems in exploring the economic effect of privatization (Megginson & Netter, 2001).

As an economic alternative in global marketing environments, it is not surprise that the issue of privatization has advocators and opponents. Proponents contend that privatization is used for cost savings and administrative expediency. At a minimum, privatization is a tool that should be explored when a government service provider does not have the necessary expertise or

personnel or when the service provider needs to complete projects quickly. The justifications for privatization advocates that private sector is less bureaucratic environment than government enterprises and can make decisions more rapidly to assign the necessary resources where the greatest need occurs. Under these categories, Megginson et al., (2000) argue that government ownership of firms results in problems in defining the goals of the firm. Megginson & Netter, (2001), while the shareholder wealth-maximizing model of corporate organization is becoming increasingly dominant because of the advantages of having a well-defined corporate goal.

The government has many objectives other than profit or shareholder wealth maximization. Further, government objectives can change from one administration to the next. The inability of the government to credible commit to a policy can significantly reduce the efficiency of a firm's operations and governance. The government's goals can be inconsistent with efficiency, inconsistent with maximizing social welfare, or even malevolent (Schuster, 2013 and Megginson et al., (2000) argue that, ownership structure affects the ease with which government can intervene in the operations of a firm. Of course, governments can intervene in the operations of any firm, either public or private. However, the government's transaction costs of intervening in production arrangements and other decisions of the firm are greater when firms privately owned. Thus, to the extent that government intervention has greater costs than benefits, private ownership is preferred to public ownership (Sappington & Stiglitz, 1987).

Another problem of government ownership is the liability to ensure the exit of failing firms. Governments often bail out firms, private or public, in order to preserve employment. This problem is especially severe in the case of public firms. It is essentially impossible for the state to commit to not bailing out its own firms. The resulting soft budget constraints further aggravate the incentives problem for state owned enterprises. Yet another argument in favor of private ownership is the importance of innovation; Shleifer (1998) argues that innovation can only prosper under private ownership. While inventors can come up with great ideas independently of the predominant ownership forms, further development commercialization of innovative ideas is certainly more likely under private ownership. According to Megginson & Netter, (2001), comments that private ownership strengthens the incentives for profit maximizing and therefore should lead to increased productive and allocative efficiency.

The other area of argument in favor of privatization is that Government revenue: Privatization helps to raise revenues for government. State owned enterprises comprises of multiplicity of goals, they want to maximize profit. However, they focus more on social security for the citizen; increase of employment might lead to overstaffing. Hence increase more cost on operations, insufficient quality of facilities like machines for production, all those factors leads to poor and incompetent products which cannot lead to generation of more profit. Sources

Many emerging markets have not privatized or face some challenges after privatization. On the other extreme, opponents of privatization efforts suggest that cost savings, as the primary reason for pursuing a privatization policy, is never a guarantee. Detractors of privatization also claim that service quality suffers because private providers focus their attention on profit margins rather than on providing a valuable service. The rivals suggest that if cost savings is the goal, existing institutional structure strengthened to allow government to restructure itself into a more efficient and effective service delivery agent. The opponents of privatization refer to market Socialism, argue that neoclassical economics welfare theorems should also work in an economy with public ownership. Instead of a soviet type economy with public ownership and planning, one can imagine a market socialism (Kalchschmidt, MariaGolini & Giacomo, 2011) system where firms publicly owned, but exchange occurs in competitive markets, and SOE managers incentivized via performance contracts. Some adherents of market socialism argue this is exactly what successfully implemented in China. It is safe to argue that the lack of a previously enhanced legal and regulatory framework was a major obstacle in the full achievement of objectives relating to privatization in general. Changes in the legal and regulatory framework should have begun long before the privatization process started, as they usually are a slow and gradual process.

7. Inconsistency on Privatization modalities

In Ethiopian privatization process, in the early day of the 1990s privatization took the form of direct sale of different establishments such as factors, farms and hotels. Other privatization initiatives focused on the large establishments such as breweries and strategic sectors such as mines (Hailu, 2016). There is an existence of policy dilemma with respect to divestiture of state asset is prevalent because mainstream economic theory provides little guidance of privatization (Ronald, 2008).

Privatization modalities in Ethiopian context are not clearly justified and even it does not clearly describe in Ethiopian privatization proclamation no. 146/1998. The mandate to select the privatization modalities are given to the agency to undertake studies to adopt detailed procedure enabling appropriate privatization modalities contextually. The problem is that Ethiopia still have a few privatization modalities, which were applied. The most dominant privatization modalities were asset sales, management buyout, lease/sale, joint venture with strategic investor, management contract and competitive sales of shares and restricted and negotiated sales (Pre, 2019).

The empirical evidence from developing countries suggests that, better benefit derived primarily from complete privatization of the firm than partial changes from state to private ownership because the latter is associated with litter effect on long-term productivity growth (Estrin and Pelletier, 2018). Particularly, privatization for the concentrated owners like foreign firms and to the small group of strategic owners yields grater improvement in a performance than privatization to the general population through share offering or to managers and workers (Estrin et al. 2009).

Inconsistence and unpredictable privatization modalities create unpredictable and loosely socio-economic environment and the society doubts the economic importance of privatization. It's true that privatization touches a complex set of socio-economic issues, like property rights, internal and external stockholders' conditionality's, nature of market structure and political orientation. The existence of wide varieties of African countries including Ethiopia, in terms of the way that privatization strategies have been chose continuously debatable and controversial.

According to (Selvam et al, (2005), in Ethiopia 362 state owned enterprises were privatized between 1994/5 and 2003/4 by different privatization modalities. The recent 2019/20 data shows that 374 public enterprises were privatized by different modalities as presented table (1).

Table 1: privatized enterprises by different modalities

S.No	Modalities	No of public enterprises	Remark
1	Sales of asset	8	
2	100% sales of shares	54	
3	Management employee buyout	45	
4	Concession	1	
5	Total sales	241	
6	Restitution	25	
	Total	374	

In this regard, according to proclamation No. 146/1998, Ethiopian privatization program has targeted on the following objectives:

- ❖ To generate revenue required to financing developmental activities undertaken by the government.
- ❖ To change the role and participation of the government in the economy to enable it exert more effort on activities required more attention.
- ❖ To promote the country economic development through encouraging the expansion of private sectors.

The most commonly used privatization modalities throughout the world are: Voucher/mass privatization non-sales distribution, initial public offerings/IPO, competitive tenders for shares and share auctions, negotiated sales of shares/ assets, asset sales, liquidation and management contract. In addition to these modalities, based on proclamation no. 110/95 and amended proclamation no. 193/2000, the Ethiopian privatization supervision agency is empowered to investigate and decided on the privatization modalities and ownership in relation to the property privatized.

Different state-owned enterprises privatized under various privatization modalities by government recommendation of supervising authority. In some cases, enterprises were converted into a share company in which the government held all the shares. Many government owned enterprises that are earmarked for privatization are determined by the government based on the recommendations of a supervising authority. In some cases, an enterprise was converted into a share company in which the government held all the shares. The method of privatization

was complicated since the modalities was not clearly defined. Multilateral and bilateral institutions were pressurizing the government to liberalize the economy, but had not conducted a detailed study on how to achieve this (Leykun, 2020).

The privatization process and modalities were not transparent and the enterprises were operating in a distorted market. After decays silence the government of Ethiopia start the issue of privatization as a wave since 2018/19. The decision of the government incorporates either partially or fully transferring the share of the company including railway, industry parks, hotels and sugar manufacturing industries sell stakes of Ethiopian airlines and Ethio-telecom. It has a source of intellectual debates and attracts attention for the whole society.

8. Law and policy inconsistency

Legal and policy framework have an important economic and political implication for the performance of both public and private sectors. It has been noted that privatization to be risen and implemented around the legal framework and continuously volatile character in Ethiopian privatization history. Law recognizes that privatization mainly involves according to one of the privatization modalities, which is appropriate to stockholder's consensus. However, the proposed privatization modalities are not consistent over a period and even it is varied with type of enterprises.

Law and regulation are an important component of effective competitive policies. Where competition allow in the existing market structure, liberalization will result in the removal of barriers to completion. However, the removal of such barriers will not necessarily lead to an increase in competition; monopolistic enterprises can create strategic price and non-prices barriers. Therefore, appropriate regulatory bodies are vital. The design and enforcement of regulation in the private sector have proved difficult. Sometimes regulator do not have sufficient information to decide whether the particular activities are anti-competitive or not.

Due to the nationalist concern, some countries had strong aversion to increasing foreign ownership in different sectors of the economy. On the economic ground, foreign ownership is good for annual sales growth but not for employment growth (Kedir, 2020). The purpose of privatization in advanced countries tends to be more focused on efficiency and reduction of production costs while it is mainly a revenue rising instrument in developing countries through sales of its assets (Estrin and Pelletier,2018). However, both the efficiency and equity implication of privatization are moderated by strength of regulatory institution. Much of the

social and economic pain that was caused by privatization in developing countries in the past can be linked to the weakness of regulatory institution (Bear and Montes Rohas, 2008).

The national law recognizes that privatization involved mainly transfer of public owned enterprises partially or fully to the private sector and proposed mode of privatization. This method incorporated under Ethiopian law and it has tested in early privatization efforts. Consequently, mode of privatization lack consistency and unpredictable irrespective of the nature and characteristics of the enterprises, which is privatized. Investment law now try to divide privatization issues according to the nature of investment so that categories investment in to three areas, namely those reserved for the public sector, those reserved to the domestic investors and areas which are open for foreign investors including joint venture with state government.

The paradox is that weather those area in which private participation is to be permitted, the enforcement of the law is not consistent. For instance, article 6(1) of investment proclamation No.769/2012, air transport services using aircraft with a seating capacity of more than fifty passengers' is one of the areas of investment exclusively reserved for the government. On the other hand, the law permits involvement of the private sector in the telecom sector through joint investment with the government. But actually, the strongly closed all the door in the telecom sector until some attempt done after 2020, by safary.com an international company try to invest in this sector. The present law has a room for the change to be introduced what has been closed so far is that there will be transfer of minority shareholders of the government in those enterprises to the private investors. A similar measure can circumvent the impediment to privatization of enterprises engaged in sectors closed to foreign investor under the investment laws. However, the areas of investment reserved for the government can be open to foreign investors if the law is amended as the power of the Investment Board does not go beyond the areas reserved for domestic investors.

The policy direction has been given to privatized state owned enterprises, which are under full state control. However, actually the law in force provides that the list of enterprises to be privatized shall be determined by the government up on the recommendation of the supervision authority. According to Article 31(9) of definition of power and deities of the executive organ of the Federal Democratic Republic of Ethiopia (FDRE) Proclamation No.916/2015, the ministry of public enterprises has the power to submit proposal to the government on the dissolution, amalgamation or sales of public enterprises it supervises. This leads to another

question regarding the power of the Ministry on those public enterprises it does not supervise. It is given restricted power with respect to those enterprises so that it can but “oversee and assist their corporate management and financial performance.

9. The new wave of privatization in Ethiopia: A new Paradigm

In Ethiopia, after the new administration took over in 2018, more sectors are open to foreign investors including giants such as telecom, port administration and transport. For the period from 2000 to 2018, many sectors of the economy were restricted to limited proportion of domestic investment as a government maintained significant presences in the economy through the webs of state-owned enterprises in banking, insurance, telecom, transport and electricity. For instance, in the power and electricity generation through hydro power facilities, a joint venture arrangement with the state was allowed over the last two decades but the involvement of the private sector in this strategic area is not yet clear (World Bank, 2003). The government should consider ways of capitalizing on the privatization process to spur private sector and capital market development (Stiglitz, 2011).

The nation has embarked on the major policy and programme to privatize some of its key state-owned enterprises as part of broader effort to reform the economy and expand the role and importance of the private sector in the economy. To do this, the country attract large volume of direct investment and being one of the top ten recipients in the African continents (UNCTAD, 2019). The nation is one of the numerous African countries embarked privatization over the years. The revenue rises through privatization can be significant and it is contributed for its GDP. The recent wave of privatization in Ethiopia is one of the most comprehensive incentives by scops and sectors covered. The process and outcome of privatization are profoundly influenced by political economic outlook, interest group dynamics and control of corruption. The outcome intern may contribute to reshaping the political landscape in cavernous ways. Privatization could be unpopular in some cases that local politician may attempts to protect their consistency from it (Estrin and Pelletier, 2018).

The state can drive industrialization and long-term structural transformation by nurturing and maintaining strategic partnership with business or even taking an active role in driving the development of dynamic private sector and proliferation of entrepreneurial activities (Mazzucato, 2018; Stiglitz,2003). Because of both pulling and pushing factors, privatization provoked again in Ethiopia after prosperity party come to power since 2018/19. It is because

of ideological inclination towards promoting private sector on one hand and domestic financial burden and generating foreign currency considered as driving forces for the revival of the privatization. It's an outcome of economic policy adopted and as the way out of domestic economic challenges. It may be entirely center on domestic political and economic considerations and highly provoked external pressure from the World Bank and International Monetary Fund to liberalize the economy specially for the foreign investment. The debate on privatization is pendent and it can observed that countries oscillate between public ownership of enterprises and their privatization.

The other important issue is that sequencing of privatization. Sequencing relates to the existence and quality of economic and political institutions on which privatization depends. It is logical and the pre-request that a country should first built market institution that would reinforce the benefit of privatization and reimburse the challenges well. In Ethiopia, privatization has been a tool for realizing the economic reform which was embarked on as a transition from command to market economy. In addition to the need for restructuring because of change of policy and the prevailing reality on the ground, the specific measures implemented were also prompted by external pressure. Ethiopia was not an exception and the reform programme it launched encompassed a brew of macroeconomic and structural measures which were implemented in three phases and the last phase comprised, among others, a marked shift in the boundary between public and private sector involvement in the economy.

10. Conclusion

Privatization undertaken in Ethiopian public owned enterprises through exhaustive legal and policy adjustment was made at different time. Institutional development was vital for the successful privatization process and commitments of the government was also tested. Institutional development is not a one-time incidence and it requires both private and public integration and mutual understanding. Ethiopian privatization agency established to hold the responsibility but the performance was inconsistent, subjected to seasonal wave and lack of consistency. The agency exposed to deficiency of clarity what, for whom and when to privatized the enterprises at the end the context changed to private monopoly.

The other paradox in Ethiopian privatization process is the privatization modalities. Lucidity and well-peppered privatization modalities were important in adopting one of the approaches with the nature and characteristics of the enterprises tack in to consideration. Irrespective of the

limitation on modalities and lack of clarity on privatization policies in Ethiopia, foreign direct investment and domestic firms' participation in international market shows a positive progress. The privatization process in Ethiopia at any cost needs synchronization with the implementing agency and advisory council to continue a long-term public private partnership. Definitely, the government of Ethiopia needs to take care of privatizing the most sensitive enterprises, which have significant social contribution rather than economic contribution to the society. Bearing in mind that government on the privatization involves large public enterprise, the mode of privatization must carefully selected having the relevant factors in mind such as public interest, objective of the endeavor and absence of capital markets. The government should adopt clear and measurable criteria to select SOEs for privatization. There are numerous possible performance indicators such as contribution to employment growth and productivity, but financial viability often considered the most relevant selection criterion.

Conflict of interest

The authors declare that there is no any conflict of interest.

Bibliography

- Abebe, Y. G. (2018). *Yeabneh gedamu abebe january, 2018 addis ababa ethiopia*.
- Belke, A., Baumgärtner, F., Schneider, F., & Setzer, R. (2007). *The Different Extent of Privatization Proceeds in OECD Countries : A Preliminary Explanation Using a Public-Choice Approach* Author (s): Ansgar Belke , Frank Baumgärtner , Friedrich Schneider and Ralph Setzer Source : FinanzArchiv / Public Finance Analys. 63(2), 211–243.
- Belloc, F. (2014). *Innovation in State-Owned Enterprises : Reconsidering the Conventional Wisdom*. July 2015.
- Columbia, B. (2019). *STATE CAPITALISM , ECONOMIC SYSTEMS AND THE PERFORMANCE OF STATE OWNED FIRMS*. 69, 175–193.
- Fink, S. (2011). *A Contagious Concept : Explaining the Spread of Privatization in the Telecommunications Sector*. 24(1), 111–139.
- Gebeyehu, W. (2011). *CAUSAL LINKS AMONG SAVING , INVESTMENT AND GROWTH AND DETERMINANTS OF SAVING IN SUB - SAHARAN AFRICA : September*.
- Hailu, H. (2016). *By : Hailemichael Hailu A Research Report Submitted to the School of Graduate Studies of Addis Ababa University in Partial Fulfillment of the Requirements for Masters of Arts in Logistics and Supply Chain Management Advisor : Teklegiorgis Assefa (Asst .*
- Jason, L., & Powell, J. L. (2015). *Governing globalization and justice Governing Globalization and Justice*.
- Kalchschmidt, MariaGolini, R., & Giacomo, M. (2011). *Moderating the impact of global sourcing on inventories through supply chain management*. October 2017.
- Kayizzi-mugerwa, S. (2002). *Discussion Paper No . 2002 / 12 Privatization in sub-Saharan Africa On Factors Affecting Implementation*.
- Kedir, A. M. (2020). *Privatisation for sustainable growth in Ethiopia A review review*. November.
- Leykun, F. (2020). *Privatization Modalities and Business Valuation: An Ethiopian Focus*. *Journal of Investment and Management*, 9(1), 12.
- Mallinguh, E., & Wasike, C. (2020). *The Business Sector , Firm Age , and Performance : The Mediating Role of Foreign Ownership and Financial Leverage*.
- Megginson, W. L., Nash, R. C., Netter, J. M., Adam, L., Megginson, W. L., Nash, R. C., Netter, J. M., & Schwartz, A. L. (2000). *The Long-Run Return to Investors in Share Issue Privatization*. 29(1), 67–77.
- Megginson, W. L., & Netter, J. M. (2001). *From state to market: A survey of empirical studies on privatization*. *Journal of Economic Literature*, 39(2), 321–389. <https://doi.org/10.1257/jel.39.2.321>
- Muthii, G. (2014). *The Effect of Privatization on Financial Performance of Firms in Kenya*. In *International Journal for Management Science and Terchnology* (Vol. 1, Issue 1, pp. 25–32).
- Neil McCulloch, L. A. W. and X. C. (2001). *TRADE LIBERALIZATION AND POVERTY : Centre for Economic Policy Research*. *Centre for Economic Policy Research 90–98 Goswell Road London EC1V 7RR UK*.
- Nellis, J. (2012). *THE INTERNATIONAL EXPERIENCE WITH PRIVATIZATION : ITS RAPID RISE , PARTIAL FALL AND UNCERTAIN FUTURE* John Nellis ,* Principal , International Analytics. *SPP Research Papers*, 5(3).
- Och, V. I. D. B.-, Bibliotekshögskolan, I., Hansson, J., Hansson, J., & Heedman, J. (2004). *Privatisering av folkbibliotek – skildrat i politiska dokument under 1990-talet*.
- Personal, M., & Archive, R. (2016). *Munich Personal RePEc Archive Privatization and Capital Accumulation : Empirical Evidences from Ethiopia Jesiah , Selvam and A , Meenakshi sunararajan and T , PRIVATISATION AND CAPITAL ACCUMULATION : 73943*.
- Petticrew & Roberts, 2006. (n.d.). *Petticrew & Roberts, 2006*.
- Pre, A. (2019). *COLLEGE OF BUSINESS AND ECONOMICS DEPARTMENT OF ACCOUNTING AND FINANCE A Pre and Post Privatization Performance of State Owned Enterprises*. November.
- Ramamonjariavelo, Z., Pradhan, R., & Davlyatov, G. K. (2018). *The Privatization of Public Hospitals : Its Impact on Financial Performance*. <https://doi.org/10.1177/1077558718781606>
- Raut, P. P., & Lekurwale, R. R. (2014). *Evaluation of Competitive Priorities of Manufacturing System*. 3(8), 1325–1331.
- Rodrik, D. (2003). *This is a working draft for eventual publication in the*. *World Development*.
- Sappington, D. E. M., & Stiglitz, J. E. (1987). *Information and Incentives*. 6(4), 567–582.
- Schmitt, C., & Starke, P. (2013). *Welfare State Research*. 111–129. <https://doi.org/10.1111/spol.12003>
- Schuster, P. B. (2013). *One for all and all for one : privatization and Universal Service provision in the postal sector One for all and all for one : privatization and Universal Service provision in the postal sector*. November 2014, 37–41.

- Selvam, J., & Meenakshisundararajan, A. (2005). *PRIVATISATION AND CAPITAL ACCUMULATION* : 12(I).
Sheshinski, E., & López-calva, L. F. (2003). *Privatization and Its Benefits : Theory and Evidence*. 49(Caer Ii), 429–459.
- Sundara Rajan, A. M., Iyappan, T., & Selvam, J. (2005). Impact of economic reforms on economics issues: A study of Ethiopia. *African Development Review*, 17(1), 138–150.
- Tenaw, A. (2011). *Addis Ababa University School of Graduate Studies the Performance of Privatized Public Enterprises in Ethiopia: the Case of Hotel Enterprises*.
- Thew, R., Calarco, T., Roorda, P. D., Ca, O., Jones, K. P., Ca, K., Friesen, P., Ca, O., Patent, U. S., Ci, U. S., ITU, Systems, D., ITU-T, 129/Menkes/SK/II/2008, M. K. R. I. N. :, מוזלי, Roberts, A., Mujtaba, A., Mujtaba, A., Mujtaba, A., ... Seifert, F. (2015). *Metrologia*, 53(5), 1–116.
- Verger, A. (2019). *The Development and Dynamics of Public – Private Partnerships in the Philippines ' Education : A Counterintuitive Case of School Choice , Competition , and Privatization*.
<https://doi.org/10.1177/0895904819886323>
- W/yohannes, A. (2015). , 2015 *Addis Ababa*.
- Wacziarg, R., & Welch, K. H. (2008). Trade liberalization and growth: New evidence. *World Bank Economic Review*, 22(2), 187–231. <https://doi.org/10.1093/wber/lhn007>
- Wodajo & Senbet, 2017. (2017). *Does Privatization Improve Productivity? Empirical Evidence from Ethiopia Tadesse Wodajo , Catholic University of America Dawit Senbet , University of Northern Colorado* (pp. 5–26).
- Yu, T., & Richardson, J. C. (2015). An exploratory factor analysis and reliability analysis of the student online learning readiness (SOLR) instrument. *Online Learning Journal*, 19(5), 120–141.

**ECONOMIC LIBERALIZATION POLICY DOMAINS NEXUS EXPORT
PERFORMANCE OF PRIVATIZED MANUFACTURING FIRMS IN ETHIOPIA**

Mohammed Ahmed

*Arba Minch University, College of Business and Economics, Department of Management, Arba
Minch, Ethiopia.*

Abstract

This study focusses on examines range of Ethiopian economic liberalization and its contribution to privatized manufacturing firms in relation to export performance. To achieve these objectives, both primary and secondary data was used. Cross-sectional data was collected from 114 fully privatized manufacturing firms through key informant approaches. Seven scaled structured questionnaires' were use and analyzed by using Structural equation modeling (SEM). The Model identified law and order (LaO), incentive schemes (InsS) and trade openness (TraO) as predicting variable under competitive priority (Cost priority, Quality priority and Flexibility priority) play a mediating role for export performance. The model tells that all the predicting variables in the hypothesized model were significant at $p < 0.05$ and this shows that all constructs of privatization affect export performance under all competitive priority. The latent variables, law and order ($P= 0.000$), incentive shames ($P= 0.000$), trade openness ($P= 0.001$), significantly affect export performance. The finding shows that economic liberalization stimulates export performance under firm's competitive priority an intervening role. The competitive priority of firms comprises cost, flexibility and quality priority. Those measures confine arouses export performance in terms of both quantitative (market share, profit) and subjective measures (export satisfaction) indicators. The extent of law and order (LaO), commitment towards financial and non-financial incentives (InsS) and the overall trade openness (TraO) use as liberalization indicator. In addition, evidence revealed that a more competitive priority of firms (cost, flexibility, and quality) determine export performance and competitiveness in international market.

Key words: Liberalization, Competitive Priority, Export Performance, Ethiopia

1. Introduction

There are many indicators suggesting the Ethiopian economy has improved significantly in all areas since the country's economic and political transition in 1991. In 1991, the government implemented macroeconomic reforms, including the privatization of inefficient governmental firms. As per different economic scholars, this period was considering as a turning point for the Ethiopian political economy. After the reform period, the national economy has noted a positive and incremental trend until 2018/19, in his year even if it is lower than the double-digit growth; the economic growth is a 9% (National Bank of Ethiopia (2019/20)).

In comparison to previous performance, the sectoral contribution was also gradual and positive in all measures. For example, development was attribute to a 12.6 percent gain in industrial output, an 11% increase in the service sector, and a 3.3 percent increase in agriculture. As a result, industry's share of GDP climbed to 28.1 percent in 2018/19, up from 27 percent in 2017/18. This gradual but continuous transition in the economy reflects the government's objective of growing the industrial sector and encouraging export-led growth while continuing to focus on modernizing the agriculture sector, which has long dominated the country's economic basis (CSA, 2012).

Row no value-added agricultural items with nominal level dominate Ethiopia's export market. Prior to 1991, both the imperial and Derg governments used protectionism as a major concept in their national economic strategies. Fundamentally, it was a nationalism philosophy aimed at raising government money through taxation and providing sufficient protection to the local sector. Apart from these goals, the Derg's goals included controlling the private sector and, most significantly, socializing economic activities (Biramo Allaro, 2012). Both regimes' closed-door policies assist domestic firms and protect social welfare, but they also generate government-dependent national-owned enterprises with significant efficiency issues.

After taking power in 1991, the Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front (EPRDF) began to advocate market liberalization in a few select sectors and attempted to create a reasonably conducive manufacturing policy to encourage private sector investment, notably in

the manufacturing sector. The private sector is gaining traction, and the changes are attracting significant foreign direct investment. The administration goes even farther in this regard, taking a series of strong policy actions to encourage domestic and international businesses to invest in the economy. According to recent measures in this regard, the construction industry parks in various parts of the country, providing sympathetic infrastructure (transportation, telecommunications, and energy industry), which are the most important enabling environments and have significant economic impact (Bradburd, 1995; Parikh, 2011).

Following a period of reform, the manufacturing sector in all categories became a priority sector, backed by the Grand National policy framework, the so-called Agricultural Development Leads to Industrialization (ADLI) goal. Privatization of state-owned firms, decrease of import tariff rates, elimination of non-tariff barriers, and depreciation of prices and exchange rate restrictions were among the other significant decision areas (Nations, 2010). Economic liberalization, on the other hand, is not a one-time event; it requires a deliberate and methodical approach. The procedures are not straightforward for both the government and domestic enterprises since it has many facets, several retrospectives, and complex dependent elements. The domestic enterprise develops a fear of competition and a mindset of government protection. However, closing the full door and escaping the impact of globalization in the information age is problematic and often difficult. Following an evolutionary movement from the EPRDF to the Prosperity Party (PPP), Ethiopia's new administration has committed to a continual policy and procedural shift in order to accelerate economic growth and increase the efficiency and international competitiveness of the manufacturing sector.

The paradox is that, even if the government made macroeconomic adjustments in this way, however, Domestic policy adjustment is not enough in the age of globalization; rather, the global market arena expressively affects the efficiency and firm's competitiveness in international market. Parallel to the national policy adjustment, it is important to adapt the changing world business environment as international market actor. Liberalization of world trade led by globalization has created a new and challenging competitive environment for all firms (Nolan & Zhang, 2003). In response to globalization, numerous changes in the global business environment were made to combine dynamic or instances, such as consumer demand convergence, international business expansion, and firm economic integration (Thoumrungroje, 2004), and the growth of overseas markets and capital movements (Samiee & Chirapanda,

2019; Pedró et al., 2016). To this fact, the country is compulsory to integrate the domestic effort and the international business dynamics to compete in international market through export.

2. Rational of the Study

International marketing has been an attractive and vibrant business arena for third-world countries' long-term economic development. Globalization has brought the world closer together, creating a plethora of business opportunities for both developed and developing countries. It contributes to the creation of an alternative market and a platform for gaining extensive experience from a large number of marketing actors in a variety of situations. Unlike rich countries, developing countries have embraced an outward-looking, export-oriented development strategy aimed at restoring internal and external economic stability and improving resource allocation efficiency (Emagne, 2018).

Domestic economic and political instability in developing nations, on the one hand, and foreign market intense rivalry, on the other, cause exceptionally unfavorable export performance in the international market. The degree of government intervention and economic liberalization are two of the most important macroeconomic drivers influencing manufacturing sector performance in developing countries (Reimer & Hertel, 2010; Emagne, 2017). In the same way, the relation between the performances of trade in the firm level contribute to the cumulative national trade performance. Reimer & Hertel, (2010) state that Prices, changes in external terms of trade, government taxes and transfers, and investment incentives, among other things, all are tie to a firm's performance in the international market. Furthermore, the effects of trade liberalization on a firm's export performance can be influence by favorable export policies, incentive packages, and a variety of market opportunities.

The main driving force behind Ethiopia's liberalization reforms is the government's conviction that they promote economic growth by capturing static and dynamic gains from trade through technological transfer and innovation, proper resource allocation, increased international competition, and increased inflows of investment and capital accumulation (Babatunde, 2009 & Emagne, 2018). Emagne et al, (2018) are among many who have suggested that industrialized countries have a better chance of grasping and absorbing technological innovation. Trade liberalization and economic growth, according to the author, have a beneficial association. As it is explained by (Emagne, 2017), the Ethiopian government's major goals in implementing a number of policy reforms and liberalizing trade were macroeconomic

stability and rapid and sustainable economic growth. Tariffs has been reduce, licensing bureaucracy has been reduce with an online registration system, and quota restrictions has been lift. Others, as described in the works of (Winters et al., 2004), have justified that trade liberalization and economic growth are inversely related in the case of developing countries, specifically in Africa.

Domestic capacity restrictions prevent manufacturing sectors in Ethiopia from using and benefiting from opportunities offered by economic liberalization and export market access. Economic liberalization can usually lead to increased domestic sector efficiency depending on: i) the level and extent of initial protection in a given sector; ii) the degree of openness in a given sector, i.e. whether the sector is export-oriented or not; and iii) the capacity of a given sector to compete against imports and its incentives. Export-oriented industrial sectors are anticipated to benefit the most from trade liberalization measures (Kingu, 2014; Doan, 2019).

However, despite the government's efforts to liberalize the economy for the past 20-25 years, the manufacturing sector remains in its infancy and struggles to compete in the worldwide marketing arena. Even if the sector contributes positively to the Ethiopia, economy and employs approximately 173 thousand people in 2018/2019. The issue is that the majority of the items produced in this industry are consumed by domestic consumers and do not meet the export standard as envisioned. There is an academic discussion about whether trade liberalization can boost the industrial sector's export performance or not. Some research have discovered a link between trade liberalization and manufacturing enterprises' export performance (Babatunde, 2009); Babatunde, 2009). Other research have discovered that there is little empirical evidence to back up the link (Rahimi & Shahabadi, Morphology & Biramo Allaro, 2012). Therefore, this study aims to examine and analyze the extent of economic liberalization under the dimension (Law and order, incentive schemes and the degree of trade openness) as liberalization measures and its contribution to the export performance and competitiveness in international market, with particular emphasis privatized firms (ownership shifted from the government to privet investors as key measure of reform).

3. Research hypothesis

H₁: Law and order from the government is a positive and significant impact on the firm's competitive priority in international market

H₂: Incentive schemes are positive and significant impact on the firm's competitive priority in international market

H₃: Trade openness is a positive and significant impact on the firm's competitive priority in international market

H₄: Law and order from the government is a positive and significant impact on the firm's export performance

H₅: Incentive schemes is a positive and significant impact on the firm's export performance

H₆: Trade openness is a positive and significant impact on the firm's export performance

4. Theoretical foundations

The establishment and maintenance of competitive advantage is defined as a firm's competitiveness in the international market in the fields of international marketing, international business, and strategic management (Sciences, 2014). The performance of international marketing organizations influenced by both micro and macroeconomic factors. The firm's competitive advantage aids in the strengthening and reinforcement of worldwide marketing success criteria. Several theories contribute to our understanding of international marketing competitiveness and business export performance. Patronage theory, contingency theory/market power views, and theory of industrial organization are three theoretical foundations employed in this study to determine export performance in the context of macroeconomic indicators and dynamic characteristics of liberalization changes.

4.1. Patronage Theory Vs Economic liberalization

The primary premise of patronage theory is that politicians have a financial interest to pressurize state-owned firms to subsidize basic services. As a result, the impact of full privatization on employment should be far greater than the impact of partial privatization or no privatization. In the absence of government involvement, privatization, defined as the transfer of both control and residual cash flow rights to private owners, should in theory boost worker productivity and improve input allocation. Private businesses, on the other hand, are frequently subjected to government involvement. However, private businesses are likely to face less government involvement than public businesses. According to this argument, by Sappington & Stiglitz, (1987) privatization raises the transaction costs of government participation in business

decision-making. While privatization does not preclude politicians from increasing employment beyond the profit-maximizing level or subsidizing loss-making businesses, it does make excessive employment and subsidization easier. Politicians' meddling in the functioning of government-owned businesses is said to be one of the main causes of inefficiency in government-owned businesses (Boycko, Shleifer, and Vishny (1996). If politicians obtain private benefits from controlling government-owned firms (Boycko, Shleifer, and Vishny (1996) and Senbet, (2016), then any loss in these benefits following privatization may influence the decision to privatize. Politicians, for example, may sway hiring and procurement choices at government-owned businesses to benefit their allies. If the politician in charge of a corporation is elect from the state where the firm is located, privatization may be resist since the ability to acquire campaign funds and reelection through political patronage is likely to matter more in the politician's home state.

4.2. Industrial organization (IO)

The importance of the external environment in business export success is recognize and linked by industrial organizations. This viewpoint's basic thesis is that external pressures, such as an industry's structural characteristics, order the strategies that firms can apply, and hence affect firms' competitiveness Ngala, (2012). The attainment of a good fit between the firm's strategy and the environment, in particular, has a favorable impact on the firm's success (Zeriti et al., 2014). This standpoint is closely allied with (Ngala, 2012) The introduction of new rivals, the danger of substitutes, the bargaining power of customers, the negotiating power of suppliers, and rivalry among existing competitors are five competitive dynamics that jointly influence the intensity of industry competition and profit potential. The concept of industrial organization (IO) has been use to investigate the impact of external influences on a company's strategy and performance in the global market. For example, (Fuerst, 2010) The global marketing strategy is found to be a primary driver of business performance in the global market when it is compatible with the firm's external environment. Other research backs up the ideas of IO theory when it comes to export market endeavors and external conditions in foreign marketplaces (Zeriti et al., 2014). With regard to the scope of liberalization in a particular economic system enlightened as the extent of law and order, the profundity of incentive schemes, trade openness Weinberg et al., (2001).

Law and Order: Law and order has turned into a tool of oppression and repression in the economic world. Laws must be enact to implement new economic policies and structural

adjustment initiatives. Under our national law, the government provides guarantees such as the right to work, the ability to enter and depart the enterprise. While national legal orders are being, demolish in order to accommodate such economic strategies, international business operation standards and environmental standards should be assert to prevent the disintegration process. When corporations have clearly located legal entities to target, using law as a weapon is appealing and practical; but, globalization has increased the variety of decisions being made "by remote control" or even in a never-never land located in cyberspace (Weinberg et al., 2001). Employers and investors now sometimes seem to operate on a plane over and above national frontiers. There is concern that they are acting outside of the law as well. Legislators face a two-fold opposition when drafting new regulations to address this occurrence.

Business law in Ethiopia is a hybrid of inland law and British common law. All business policy documents are spite into two categories: proclamations, which require parliamentary approval, and special regulations, which contain implementation details determined by the Cabinet. They also have ministerial directives attached to them. Investment Proclamation No.769/2012 and its amendment, Proclamation 849/2014, as well as Council of Ministers Regulation No. 270/2012 and its amendment, Regulation No.312/2014, are the most recent legal instruments. Regulations specify the sectors and activities that are eligible for incentives, as well as how industrial sectors are organized. In addition, in 2014, two rules (Regulation No.313/2014 and Regulation No.326/2014) were adopt to establish the EIB, EIC, and IPDC, and in 2015, a new Proclamation on Industrial Parks (Proclamation No.886/2015) was release. The central theme here is that law and order can serve as both an opportunity and an impediment to the smooth running of a business. The value placed on law and order flexibility, as well as its business-enabling performance, is strongly link to the concept of liberalization goals, as well as against it.

Incentive schemes: The constant reduction of trade barriers, combined with the creation of supporting incentives, has reduced the cost and motivation of doing business. Incentives play a crucial role in the exchange of goods and servers. As an intermediate good, goods and services produced in one country will be consume or used in the host countries. Incentive shames entail the removal of tariff barriers (such as tariffs, surcharges, and export subsidies) on the one hand, and non-tariff hurdles on the other (such as licensing regulations, quotas, and arbitrary standards). Most developing countries, like Ethiopia, implemented trade reforms with the primary goal of raising people's living conditions, boosting market efficiency, and promoting the export industry. This would encourage foreign direct investment, which would help factor allocations indirectly. (World Economic and Prospects, 2019).

Beginning in the 1980s, Ethiopia began undertaking structural trade policy adjustment and reform, as well as incentive programs enforced by the International Monetary Fund and the World Bank. The two agencies (World Bank and IMF) openly recommended this structural adjustment program to open foreign trade competition and lower trade barriers as a long-term plan for global economic growth and development. To achieve this, variety of investment incentives have been create and implement, including customs tax exemption on imported equipment, construction materials, and spare parts (not exceeding 15 percent of the value of equipment). Exemption is give during the entire period of operation for manufacturing and agriculture and for five years for other sectors. Note that the number of years of exemption differs according to location and product export ratio (over 60% or over 80%) even for the same sector.

Trade openness: Export and economic growth require open economic policies to trade with the rest of the globe. There has been no country in recent decades that has achieved economic success in terms of significant increases in living standards for its citizens without liberalizing its economy to the rest of the globe. In most LDCs, trade liberalization has occurred as part of a structural reform program. However, in the related arguments, a wide range of terminology are used to define the amount of international economic integration, such as trade openness. When discussing the general growth in economic openness over the recent decades, terms like economic integration, trade liberalization, and globalization are frequently employed (Graebner et al., 2018). A number of economic openness measures have been create, each of which focuses on a particular facet of economic integration. As a result, not only the meaning of openness, but also how it is measured, has changed dramatically during the last three decades. (Iyke, 2017). It is commonly known that there is a lack of consensus on the appropriate way to quantify economic openness (Yanikkaya, 2003; Graebner et al., 2018; Egger & Walker, 2019).

Ethiopia continues to face challenges in terms of doing business and competitiveness. The World Bank's 2019 ease of doing business report highlighted a number of challenges that are impeding global competitiveness. Stringent customs, administrative procedures, and other hurdles such as high logistics costs, credit availability, and foreign exchange are only a few of them. These issues are mostly affecting the export sector. Ethiopia was also place among the countries with the least favorable business environment in the world, according to the survey. Throughout the years, the process of beginning a business has proven to be difficult. However, the country is working to improve business conditions by speeding up the process of getting construction permits and continuing to implement GTP II. The GTP II, in particular, emphasizes

the importance of strengthening global private sector competitiveness and FDI inflows. Ethiopia intends to open further the market by implementing policy reforms such as privatization major state-owned firms. (UNCTAD, 2018).

Economic liberalization policies are difficult to formulate and implement in developing nations, according to the Global Economic Prospects, because the size and distributional implications are significant. Because tax instruments are often insufficient and administrative capacity is often restricted, redistribution of the complete gain would be time consuming. Many academics believe that partial equilibrium exists (Biwott, 2013; Dollar & Kraay, (2004); found that persistent liberalization had momentous and strong impact on growth. Ethiopia's government is updating its commercial code in order to encourage private investment and improve the business environment. This includes an emphasis on making rules easier to understand for potential investors; standardized accounting standards to appropriate calculate operating responsibilities like tax, improving shareholder protection, and modernizing trade and registration procedures and processes. Ethiopia became a full member of the Common Market for Eastern and Southern Africa in 2015 because of this pledge (COMESA). The organization's ultimate goal is to create a common market with unfettered capital and labor migration and no tariffs on goods.

5. Competitive Priorities of Firms

In most strategic marketing studies, competitiveness is a key factor to consider. Competitiveness can be measure at the national, industry, and firm levels. Nations can compete only if their enterprises can compete; in international markets, firms, not nations, compete (Givens, 2008). Competitive advantage refers to the circumstances or capabilities that allow a corporation to outperform its competition (Sadri & Lees, 2001). Thus, an organization to achieve a competitive advantage, should also consider own external position and internal capability (Appelbaum et al., 2011). The businesses operate in a worldwide market and must contend with international marketing rivalry. According to research, the qualities and actions of the firms account for 36% of the difference in profitability (Sciences, 2014). Other pro-firm views (Harzing, 2014; Barile et al., 2012) focus on individual firm and their strategies for global operations, resource positions, to identify the real sources of their competitiveness. The Porter Five Forces model is the most well-known model for analyzing industry competitiveness. It emphasizes that understanding competitiveness and its underlying causes reveals the roots of

an industry's current profitability while also providing a framework for anticipating and influencing competition over time. Strategists should be as concerned about a healthy industry structure as they are about their own company's position. Understanding industry structure is also critical to good strategic positioning, as is defending against and influencing competitive dynamics in a company's advantage (Samiee & Chirapanda, 2019).

Because of globalization's effects, global corporate competition has become more severe. The number of multinational businesses (MNEs) in the world has doubled since 1990, with companies based in emerging regions accounting for the majority of the growth (Zeriti et al., 2014; Chabowski & Mena, 2017). These new players are introducing entirely new business models that are reflective of their unique home country's business climate, market structure, and management style (Carnahan et al., 2010; Oh & Lim, 2012; Wagstyl & Lerch, 2018). In addition, the rise of new technologies has enabled firms to participate in global markets, bringing even more competitors to the scene. These new forms of global competition are continually changing the rules of the game and call for more agile and aggressive competitive moves (Chabowski & Mena, 2017; Mcmanus & Botten, 2019). Accordingly, to compete effectively, companies must develop tactics and strategies that coordinate and integrate internationally dispersed activities, while considering the interdependence of competitive positions across countries (Rua et al., 2017; Samiee & Chirapanda, (2019).

With respect to firm's international competitiveness, Porter argued that the competitiveness of a country ultimately set by the productivity of its companies. An economy cannot be competitive unless companies operating there are competitive, whether they are domestic firms or subsidiaries of foreign companies. However, the sophistication and productivity of firms inseparably scrambled with the quality of the national business environment. Firms in a nation must upgrade their ways of competing if successful economic development is to occur. Broadly, companies must shift from competing on endowments or comparative advantages (low-cost labor or natural resources) to competing on competitive advantages arising from superior or distinctive products and processes (Gonçalves & Quintella, 2006).

Competitiveness and competitive priority in international market is a central point of attention in most of strategic marketing researches in a modern modest market. Competitiveness may be national, industry as well as firm level. Nations can compete only if their firms can compete; it is the firms, not nations, which compete in international markets. Competitive Advantage includes factors or capabilities that enable the company to show better performance than

competitors (Sadri & Lees, 2001). Thus, an organization to achieve a competitive advantage, should also consider own external position and internal capability (Appelbaum et al., 2011). Concerning the dimension of competitive priorities, there is broad agreement that competitive priorities can be expressed in terms of some basic components: Cost, Quality and flexibility are the most common competitive priority measures (Paiva et al., 2008; Ahmad & Schroeder, 2011; Ferdows & De Meyer, 1990; Flynn et al., 2010; Flynn et al., 2010).

Cost Priority: cost is one of the most common competitive priority for international market; it comprises of both production and distribution costs (Dangayach and Deshmukh, 2003). Firms compete on cost, which is an ability to effectively manage production cost, including its related aspects such as overhead, inventory and value-added (Phusavat and Kanchana, 2007). Flynn et al., (2010) further describe as the ability to reduce product cost by reducing overheads, labour, raw materials costs and production cycle time. **Quality priority:** Quality in this context defined as the extent to which the manufacturing enterprise is capable of offering product quality that would fulfill customer's expectation (Haleem et al., 2017). Paiva et al., (2008) proposes measurements of quality, i.e.: performance, features, reliability, conformance, durability, serviceability, aesthetics and perceived quality. In this context, low defect rate, product performance, reliability, certification and environmental concerns to represent quality. Krammer, (2018) use items including reliability, durability, performance, conformance, ability to reduce environmental damages and the ability to improve working conditions and safety. **Flexibility:** Flexibility is the ability to react to changes in production, changes in product mix, modifications in design, fluctuations in materials, and changes in sequence (Dangayach and Deshmukh, 2003). Measures of flexibility used by (Paiva et al., 2008) include lead time reduction, setup time reduction and the ability to change priorities of jobs on the shop floor. Measures of flexibility used in this study were the ability to handle changes in product delivery schedules, ability to rapidly change product mix and production volumes.

To gain a better understanding of the relationships between liberalization effects on firm's competitiveness in international market, the present study applies two theoretical perspectives transaction cost economics and market power perspective to explain the phenomenon. While transaction cost economics explains why competitiveness among firms provides them with efficiency, the market power perspective focuses on gaining market control through competitive advantage. Thus, combining these two perspectives gives us a more complete explanation of the phenomenon.

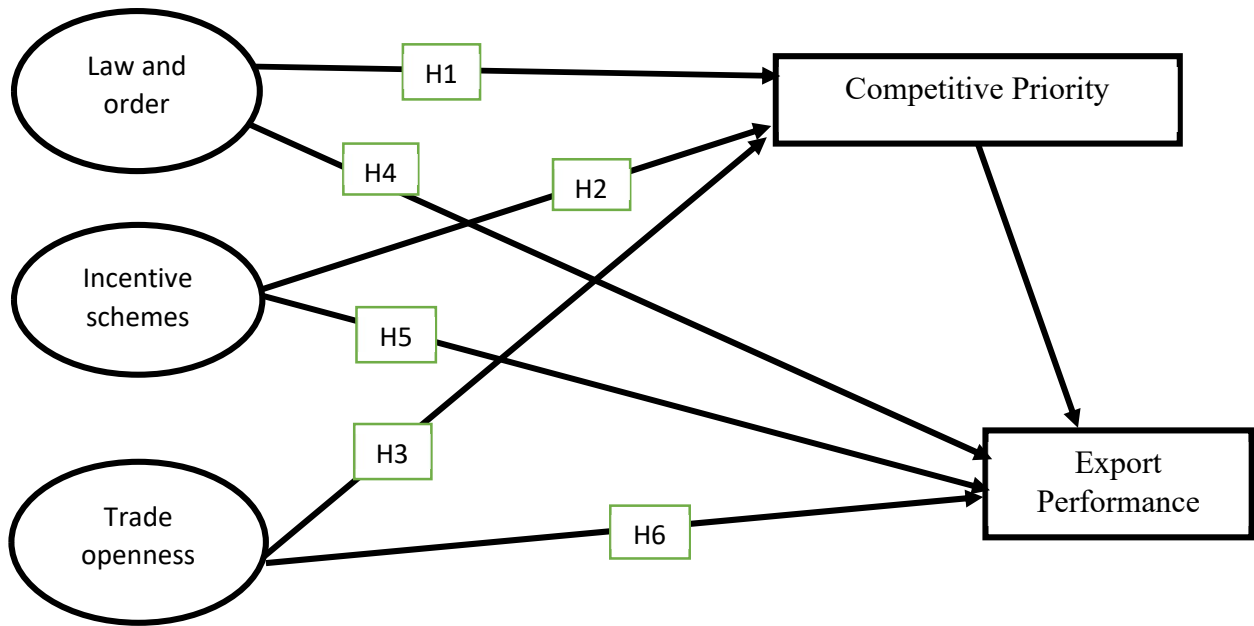

Fig:1 conceptual framework

6. Martial and methods

The research methodologies used include both descriptive and econometric techniques, and the philosophical emphasis was quantitative dominating pragmatic approach. Primary and secondary data were collect, with the primary data coming from questionnaires and the secondary data coming from credible secondary sources. Closed-ended questions with a seven-point scale The Likert Scale is a rating system that uses a five-point scale Trade liberalization is measure using liberalization indicators (law and order, incentive schemes, and trade openness). Manufacturing firms' competitive priorities in terms of (Cost, Quality, and Flexibility) as a mediating function and export performance (financial and non-financial satisfactions as export performance). To develop points of inference and draw conclusions from the research, a mixed research methodology was adopt, with both quantitative and qualitative research methodologies being utilised. In a single study, using a mixed research technique is critical since the other approach can compensate for the flaws of the first (Creswell, 2009). Data was obtain from 114 fully privatized manufacturing enterprises chosen at random from 370 privatized manufacturing enterprises in all categories, using proportionate sampling procedureds. A multi-stage stratified probability sampling strategy was use in the investigation. Since 1995, around 370 state owned enterprises have been transfer by privatization program (PPSEA, 2017) with a focus on textiles and apparel, food and beverages, tobacco, leather goods and chemicals. The total sample size was determined by using the sampling size determination formula

developed by (Cochran, 1963). The total sample size is calculate at 95% degree of significance as, 114 privatized manufacturing sectors selected proportionally. Both descriptive and inferential methods of analysis were use in the study. Data on all constructions was subject to an exploratory factor analysis to discover the most significant constructs for the variables, and then Principal Components Analysis with the Varimax rotation was use to corroborate the structural models with underlying dimensions of the indicator variables.

7. Result and Discussion

Based on the firm level cross-sectional a summary statistic on the variables used and manufacturing categories are as presented in detailed summary statistics are provided in following table.

Table:1 Descriptive Statistics

Types of manufacturing firms with respective categories				
	Freque ncy	Percen t	Valid Percent	Cumulative Percent
Food and Beverage Industries	50	43.9	43.9	43.9
Textile and wearing appeals	17	14.9	14.9	58.8
Chemical and chemical products	9	7.9	7.9	66.7
Nonmetal minerals manufacturing	11	9.6	9.6	76.3
Furniture and home Appliances	9	7.9	7.9	84.2
Tanning and dressing skins, leather manufacturing	8	7.0	7.0	91.2
other, like batteries motor vehicles bodies and rubber, plastic products	10	8.8	8.8	100.0
Total	114	100.0	100.0	

From table most of the cases, 50 from the food and beverage industries and the textile and wearing appeals accounts 17 out of the overall samples respondents. These two types of manufacturing firms account around 58.8% of respondents under study. In terms of association and variation among the types of firms in terms of liberalization measures, law and order,

incentives schemes and trade openness, firms in all the sub-sectors on the average significant at all level as shown in the table below.

Table:2 Association and variation among firms

	Types of firm	Trade openness	Law and order	Incentive schemes
Chi-Square	84.702 ^a	35.649 ^b	79.474 ^c	44.246 ^d
Df	6	9	11	10
Asymp. Sig.	.000	.000	.000	.000

Source: Survey Data

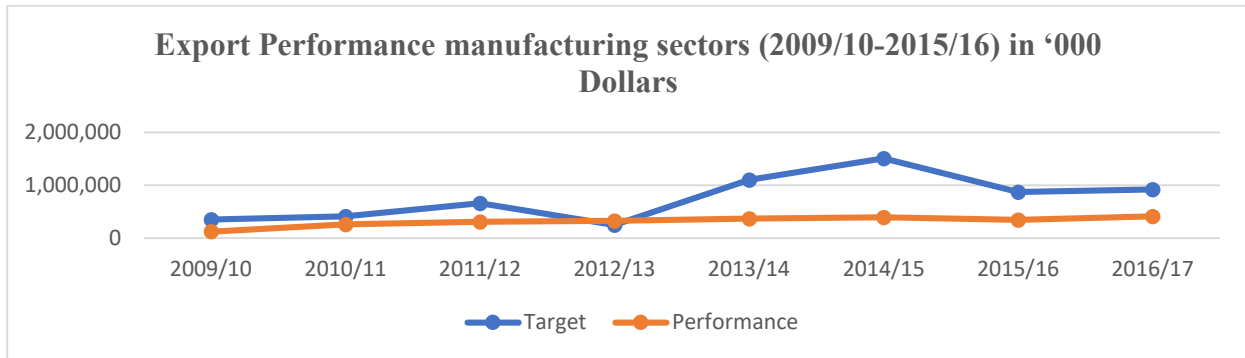
They are a significant association between the law and order, incentive schemes and trade openness as a liberalization measures.

7.1. Export performance in manufacturing sector

According to national ministry of trade report, Export performance of the manufacturing sector exceeded the set target in the year 2012/13. In the rest of the periods, the target achievement rate was not good. It was only in two budget years (2010/11 and 2013/14) that it was possible to attain half of the targets. The manufacturing sector had a 43.85% target achievement rate on average during the period between 2009/10-2016/17. The mining sector export performance exceeded expectations during the first two years (2009/10 and 2010/11) of the period. However, the following three consecutive years (2011/12-2013/14) were witnessed for a decline in target achievement rate (Trade & Study, 2004).

Table:3 Export Performance manufacturing sectors

Overall Export Performance manufacturing sectors (2009/10-2015/16) in '000 Dollars			
Performance achievement			
Budget years	Target	Performance	Target attainment %
2009/10	349,120	122,691.6	35.1
2010/11	410,688	258,211.6	62.9
2011/12	658,153	306,376.5	46.6
2012/13	247,371	325,610.8	131.6
2013/14	1,099,351	365,618.1	51.5
2014/15	1,507,867	389,090.5	25.8
2015/16	869,900	344,478.4	40.0
2016/17	916,847	412,938.8	45.04
Average	1,619,993	315,626.91	43.85

Sources: Trade & Industry, 2017

In all the cases, the data indicate the export performance of manufacturing sector is always below the target since 2009-2016/17. Again the export performance of manufacturing firms slightly constant along with different period as shown above table 3.

7.2. Exploratory factor analysis (EFA)

Before undertaking multivariate data analysis, the assumptions about sample size, scale of variables, normal distribution, multicollinearity, and outliers of the data should be evaluate, according to (Samiee & Chirapanda, 2019). In terms of sample size, (Kock & Hadaya, 2018) stated that between 100 and 200 observations would be sufficient. As a result, the current study's sample size of 114 is appropriate. The study variables' skewness and kurtosis are within acceptable ranges (1), implying distribution symmetry (Akbar et al., 2017). The correlations between the variables were examine and found to be less than 0.9, implying that multicollinearity was not an issue (Kock & Hadaya, 2018).

There are no statistical breaches in the study, which is one of the multivariate model's key assumptions. Due to the study's requirements, EFA with varimax rotation was used to test the construct's unidimensionality (Psomas et al., 2014). The interrelationships between the items on the measurement scale were investigate via EFA. Items having a factor loading of less than 0.5 were remove throughout the validation procedure (Ghadi et al., 2012). Cronbach's alpha is the most often used method for determining the scale's internal consistency or homogeneity (Ghadi et al., 2012). The statistics on reliability and validity are show in Table 5. Law and order (LawO) = 0.90, incentive schemes (IncS) = 0.89, trade openness (TradO) = 0.83, competitive priority (ComP) = 0.88, and export performance (ExoP) = 0.83 were the alpha values for each factor. These alpha values were higher than the permitted minimum of 0.70. (Masaki, 2010).

Table 5: Construct reliability and validity

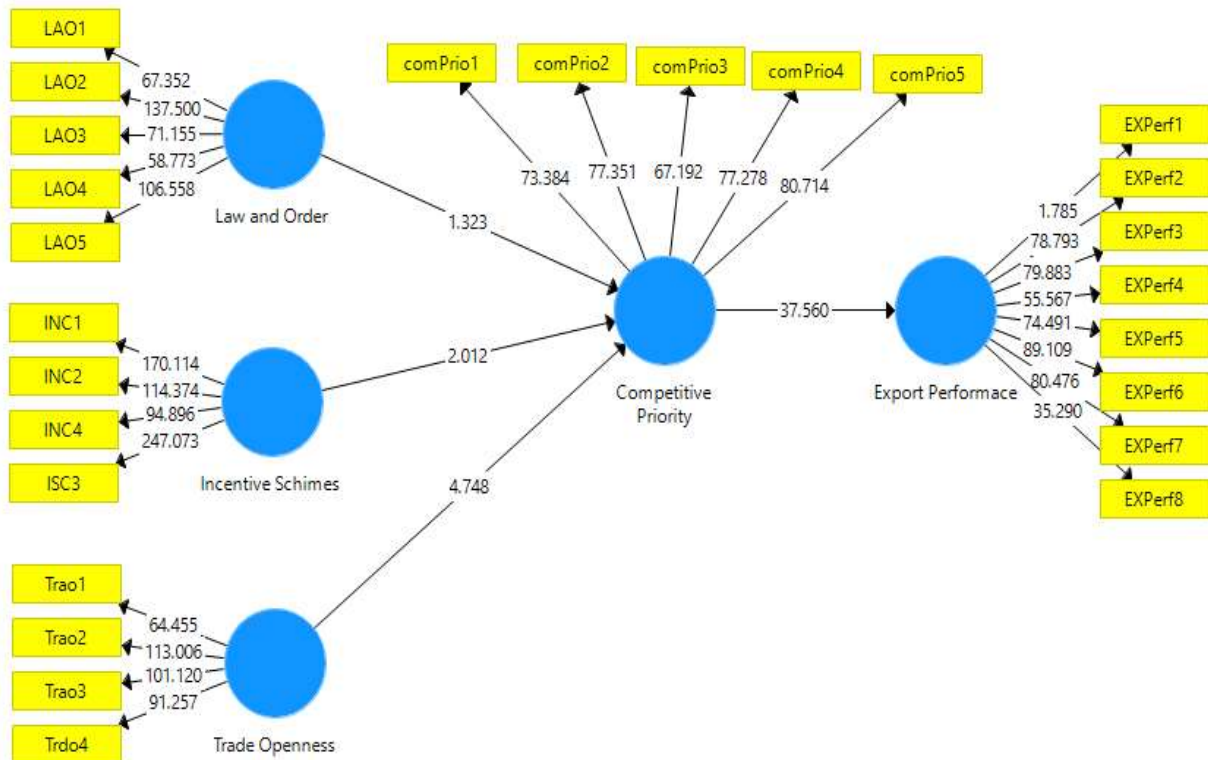
	Cronbach's Alpha	rho_A	Composite Reliability	Average Variance Extracted (AVE)	
Law and Order	0.90	0.93	0.93	0.72	
Incentive schemes	0.89	0.92	0.93	0.76	
Trade openness	0.83	0.85	0.89	0.66	
Competitive priority	0.88	0.92	0.91	0.55	
Export performance	0.83	0.94	0.88	0.59	
Discriminate validity correlation matrix					
	LawO	InceS	TradeO	CompPrio	ExpoPerf
Law and Order	0.85				
Incentive schemes	0.03	0.87			
Trade openness	0.28	0.22	0.82		
Competitive priority	0.13	-0.06	0.35	0.74	
Export performance	-0.05	0.18	0.09	0.22	0.77

When the final estimated model fit indices are compare to the suggested values, the measurement model is find to be well suited to the data. CFA was also use to determine convergent validity and discriminant validity. Convergent validity was assessed for the CFA model using three criteria: (1) factor loadings (k) of all indicators should be greater than 0.50; (2) composite reliability (CR) should be greater than 0.70; and (3) average variance extracted (AVE) by each construct should be greater than 0.50, as recommended by (Hair et al., 2012). Confirmatory factor analysis (CFA) was use to test the measurement model that had been developed during EFA.

	CompPrio	ExpoPerf	IncS	LawO	TradeO
EXPerf1		0.755			
EXPerf2		0.891			
EXPerf3		0.856			
EXPerf4		0.760			
EXPerf5		0.579			
EXPerf6		0.903			
EXPerf7		0.834			
EXPerf8		0.762			
INC1			0.836		
INC2			0.920		
INC4			0.775		
ISC3			0.943		
LAO1				0.883	
LAO2				0.859	
LAO3				0.881	
LAO4				0.743	
LAO5				0.880	
Trao1					0.896
Trao2					0.758
Trao3					0.869
Trdo4					0.724
comPrio1	0.879				
comPrio2	0.711				
comPrio3	0.650				
comPrio4	0.650				
comPrio5	0.917				

The k-values for all items are substantially above 0.50, the CR of each component is greater than 0.7, and the AVE of each factor is greater than 0.5, showing that the model has good convergent validity. According to them (Fornell and Larcker 1981). When real factor loadings are, consider instead of presuming that each item was fairly weighte during composite load

assessment, CR is a good predictor of convergent validity. All of the latent constructs have a CR that is not only within acceptable boundaries, but also far exceeds the criterion of 0.7. Overall, the findings demonstrated that the measuring of latent components is internally consistent. The discriminant validity was also assessed based on a method proposed by (Fornell and Larcker 1981). They suggest that ‘the squared correlation between any two constructs should be less than the Variance extracted by either of the individual constructs.

Path coefficient

Mean, STDEV, T-Values, P-Values					
	Original Sample (O)	Sample Mean (M)	Standard Deviation (STDEV)	T Statistics (O/STDEV)	P Values
CompPrio -> ExpPerf	0.933	0.934	0.025	37.560	0.000
IncS -> CompPrio	0.188	0.186	0.094	2.012	0.045
LawO -> CompPrio	0.204	0.212	0.154	1.323	0.187
Trade Openness -> CompPrio	0.594	0.588	0.125	4.748	0.000

At the standard level of significance, law and order (LawO), incentive schisms (IncS), and trade openness (TradO) are statistically significant contributors to export performance (market share, profit, and export satisfaction) of privatized enterprises in Ethiopia. On the export side, competitive priorities (cost, quality flexibility) is equally important. As a result, export performance was regressed using sales volume, export satisfaction, and export profitability of manufacturing privatized industries as explanatory variables, and trade openness, incentive schemes, and law and order as redressers.

Total indirect effect

Mean, STDEV, T-Values, P-Values					
	Original Sample (O)	Sample Mean (M)	Standard Deviation (STDEV)	T Statistics (O/STDEV)	P Values
CompPrio -> ExpPerf					
IncS -> CompPrio					
IncS -> ExpPerf	0.176	0.171	0.083	2.120	0.034
LawO -> CompPrio					
LawO -> ExpPerf	0.190	0.201	0.147	1.296	0.196
Trade Openness -> CompPrio					
Trade Openness -> ExpPerf	0.554	0.549	0.116	4.768	0.000

At the conventional level of significance, law and order (LawO), incentive schisms (IncS), and trade openness (TradO) all play a statistically significant role in privatized enterprises' export success (market share, profit, and export satisfaction). On the export side, the competitive focus (cost, quality flexibility) is equally important. As a result, export performance was regressed using sales volume, export satisfaction, and export profitability of manufacturing privatized industries as explanatory variables and trade openness, incentive schemes, and law and order as redressers.

Economic liberalization measures in Ethiopia provide a complex road with a competitive market environment, both theoretically and practically. The majority of empirical studies in this area are merely descriptive, and it is uncommon to quantify the impact of reform on marketing performance at the business level. Since the beginning of the reform period in 1991, the Ethiopian government has attempted to make numerous macro and micro policy modifications in order to drive the export sector, which includes not only manufacturing but also other economic sectors. However, the industrial sector continues to be constrained, with only minor performance improvements; the reform process has been painstakingly slow, and the policy measures put in place so far are insufficient. Despite this, these initiatives fall short of significantly increasing the sector's competitiveness and performance, as measured by both quantitative and qualitative indices. It is not yet competitive and efficient, nor is it capable of

accelerating the country's still-slow economic growth. The government's fear that financial liberalization could lead to a manufacturing sector crisis, which could lead to an economic downturn, is also unfounded. The findings show that the liberalization sphere needs to be adjusted, and privatization of the sector and industry, even if only one sector, is critical and requires adjustment. Rather than being general to all economic sectors, liberalization efforts should concentrate on core market-oriented operations.

8. Implication for future research

The findings of this study shed light on the impact of market liberalization on manufacturing industries' export performance. Manufacturing enterprises are forced to prioritize competitiveness in the worldwide market due to the government's emphasis on law and order, the availability of various financial and non-financial incentive packages, and overall trade openness. The study's findings have practical relevance for international marketing managers in export-oriented businesses. Few empirical studies look into the relationship between the influence of liberalization and a firm's degree of export performance within its competitive priority. Other scholars may be interested in the current empirical study since it identifies the conditions that are most conducive to export performance in an international competitive market. Firm size, managerial dedication and direction, and the firm's experiences in international markets all have a role in the microenvironment, but economic liberalization as a macroeconomic economic element has a substantial impact on worldwide marketing. As a result, domestic government commitment to economic liberalization is contingent on the elimination of substantial law and order (extended authoritarianism), the provision of financial and financial incentives to export enterprises, and the facilitation of an open business climate.

Conflict of interest

The authors declared that there is no conflict of interest.

Bibliography

- Ahmad, S., & Schroeder, R. (2011). Dimensions Of Competitive Priorities : *Journal of Applied Business Research*, 18(1), 77–86.
- Appelbaum, E., Gittel, J. H., & Leana, C. (2011). *High-Performance Work Practices and Sustainable Economic Growth*. 16(2), 1–5.
- Babatunde, M. A. (2009). Can Trade Liberalization Stimulate Export Performance in. *Journal of International and Global Economic Studies*, 2(1), 68–92.
- Barile, S., Pels, J., Polese, F., & Saviano, M. (2012). An Introduction to the Viable Systems Approach and Its Contribution to Marketing. *Journal of Business Market Management*, 5(2), 54–78.
- Biramo Allaro, H. (2012). The Impact of Trade Liberalization on the Ethiopia's Trade Balance. *American Journal of Economics*, 2(5), 75–81.
- Biwott, P. K. (2013). Trade Liberalization and Economic Growth: The Role of Regulatory Policies. *Journal of World Economic Research*, 2(3), 45.
- Boycko, Shleifer, and Vishny (1996), *c.pdf*.
- Bradburd, R. (1995). *Privatization of Natural Monopoly Public Enterprises : The Regulation Issue Author (s) : RALPH BRADBURD Source : Review of Industrial Organization , June 1995 , Vol . 10 , No . 3 (June 1995)*.
- Carnahan, S., Agarwal, R., & Campbell, B. (2010). The Effect of Firm Compensation Structures on the Mobility and Entrepreneurship of Extreme Performers. *Business*, October, 1–43.
- Chabowski, B. R., & Mena, J. A. (2017). A review of global competitiveness research: Past advances and future directions. *Journal of International Marketing*, 25(4), 1–24.
- CSA. (2012). the Federal Democratic Republic of Ethiopia: Statistical Report on the 2012 Urban Employment Unemployment Survey. *Central Statistical Authority*, 16, 42–47.
- Doan, H. Q. (2019). Trade, institutional quality and income: Empirical evidence for Sub-Saharan Africa. *Economies*, 7(2).
- Dollar, D., & Kraay, A. (2004). Growth is Good for the Poor. In *Growth, Inequality, and Poverty: Prospects for Pro-poor Economic Development* (Issue April).
- Egger, D., & Walker, M. (2019). *General equilibrium effects of cash transfers : experimental evidence from Kenya*.
- Emagne, Y. (2017). Exploring the Relationship between Trade Liberalization and Ethiopian Economic Growth. *Ethiopian Journal of Economics*, 26(2), 109–141.
- Emagne, Y. (2018). *Exploring the Relationship between Trade Liberalization and Ethiopian Economic Growth*.
- Ferdows, K., & De Meyer, A. (1990). Lasting improvements in manufacturing performance: In search of a new theory. *Journal of Operations Management*, 9(2), 168–184.
- Flynn, B. B., Huo, B., & Zhao, X. (2010). The impact of supply chain integration on performance: A contingency and configuration approach. *Journal of Operations Management*, 28(1), 58–71.
- Fuerst, S. (2010). Global Marketing Strategy: the Case of a Born Global Software Firm in Colombia/Estrategia De Marketing Global: El Caso De Una Empresa De Software Global Nacido En Colombia. *Revista Ciencias Estratégicas*, 18(24), 271–286.
- Ghadi, I., Alwi, N. H., Abu Bakar, K., & Talib, O. (2012). Construct Validity Examination of Critical Thinking Dispositions for Undergraduate Students in University Putra Malaysia. *Higher Education Studies*, 2(2), 138–145.
- Givens, R. (2008). Transformational leadership: The impact on organizational and personal outcomes. *Emerging Leadership Journeys*, 1(1), 4–24.
- Gonçalves, A. R., & Quintella, R. H. (2006). The role of internal and external factors in the performance of Brazilian companies and its evolution between 1990 and 2003. *BAR - Brazilian Administration Review*, 3(2), 1–14.
- Graebner, C., Heimberger, P., Kapeller, J., Springholz, F., Graebner, C., Heimberger, P., Kapeller, J., & Springholz, F. (2018). Measuring Economic Openness: A review of existing measures and empirical practices. *ICAE Working Paper Series*, No. 84(December).
- Haleem, F., Jehangir, M., & Baig, A. (2017). Operations Strategy Practices of SMEs. *Global Economics Review*, II(1), 12–23.
- Harzing, A. (2014). *An Empirical Analysis and Extension of the Bartlett and Ghoshal Typology of An Empirical Test And Extension of the Anne-Wil Harzing A revised version of this paper appeared in Journal of International University of Melbourne Department of Management Facul. March 2000*.
- Iyke, B. N. (2017). Does Trade Openness Matter for Economic Growth in the CEE Countries? *Review of Economic Perspectives*, 17(1), 3–24.

- Kingu, J. (2014). Determinants of Tanzanian agricultural export: a case of cotton lint. *Developing Country Studies*, 4(1), 91–104.
- Kock, N., & Hadaya, P. (2018). Minimum sample size estimation in PLS-SEM: The inverse square root and gamma-exponential methods. *Information Systems Journal*, 28(1), 227–261.
- Krammer, S. M. S. (2018). A double-edged sword? The antipodal effects of institutional distance on partner selection in cross-border alliances. *Journal of World Business*, 53(6), 930–943.
- Masaki, M. (2010). How to Factor-Analysis Your Data: Do's, Don'ts, and How-to's. *International Journal of Psychological Research*, 3(1), 97–110.
- Mcmanus, J., & Botten, N. (2019). *Managing Global Business Strategies: A Twenty-First-Century Perspective*, August 2008.
- National Bank of Ethiopia (2019/20) (Vol. 05, Issue 2020), (2004).
- Nations, U. (2010). Trade Liberalization And Informality : New Stylized Facts by Norbert Fiess. *New York*, 43.
- Ngala, O. M. (2012). *Internal and External Conditions of the Firm in Strategic Decision Making: A Critical Review of Resource Based and Industrial Organisation Views*.
- Nolan, P., & Zhang, J. (2003). Globalization challenge for large firms from developing countries: China's oil and aerospace industries. *European Management Journal*, 21(3), 285–299.
- Oh, C. H., & Lim, D. S. K. (2012). *The regional and global competitiveness of multinational firms* (Issue October 2014).
- Paiva, E. L., Roth, A. V., & Fensterseifer, J. E. (2008). Organizational knowledge and the manufacturing strategy process: A resource-based view analysis. *Journal of Operations Management*, 26(1), 115–132.
- Parikh, A. (2011). Relationship Between Trade Liberalisation, Growth and Balance of Payments in Developing Countries: An Econometric Study. *SSRN Electronic Journal*.
- Pedro, F., Leroux, G., & Watanabe, M. (2016). *The Privatization Of Education In Developing Countries. Evidence And Policy Implications Section of Education Policy Division for Policies and Lifelong Learning Systems UNESCO Education Sector UNESCO Working Papers On Education Policy*.
- Psomas, E., Vouzas, F., & Kafetzopoulos, D. (2014). Quality management benefits through the “soft” and “hard” aspect of TQM in food companies. *TQM Journal*, 26(5), 431–444.
- Rahimi, M., & Shahabadi, A. (n.d.). *Trade Liberalization and Economic Growth in Iranian Economy 2 . Literature Review on Liberalization and Growth*. 1–17.
- Reimer, J. J., & Hertel, T. W. (2010). Nonhomothetic preferences and international trade. *Review of International Economics*, 18(2), 408–425.
- Rua, O. L., Monteiro, A. P., & Soares, A. M. (2017). Entrepreneurial orientation and export performance: the mediating effect of organisational resources and dynamic capabilities. *J. for International Business and Entrepreneurship Development*, 10(1), 3.
- Sadri, G., & Lees, B. (2001). Developing corporate culture as a competitive advantage. *Journal of Management Development*, 20(10), 853–859.
- Samiee, S., & Chirapanda, S. (2019). International Marketing Strategy in Emerging-Market Exporting Firms. *Journal of International Marketing*, 27(1), 20–37.
- Sappington, D. E. M., & Stiglitz, J. E. (1987). information and Incentives. *Journal of Policy Analysis and Management*, 6(4), 567–582.
- Sciences, L. (2014). *Competitiveness in the Economic Concepts , Theories and Empirical Research Tomasz Siudek , Aldona Zawajska*. 13(1), 91–108.
- Senbet, D. (2016). Measuring the channels of monetary policy transmission: A factor-augmented vector autoregressive (Favar) approach. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 5–40.
- SyedAliAkbar, S. M., Zaripour, M., Mwangi, J., Megginson, W. L., Netter, J. M., Development, E., MOFED-Ethiopia., Asongu, S. A., Nwachukwu, J. C., al., N. et, Banker, R. D., Datar, S. M., Kemerer, C. F., Leape, J., Ncube, M., Agarwal, S., Goel, R., Vashishtha, P. K., Boulding, K. E., ... Pour, A. (2017). Taxpayers seek strategies to avoid wealth tax. *Management Science*, 1(1), 127–139.
- Thoumrunroje, A. (2004). the Effects of Globalization on Marketing Strategy and. In *ProQuest Dissertations and Theses* (Issue May, p. 159).
- Trade, D., & Study, I. (2004). *Trade and Transformation*. 2(July), 1–100.
- UNCTAD. (2018). *A Review of Competition Policy in Ethiopia*.
- Wagstyl, K., & Lerch, J. P. (2018). *Chapter 3 Cortical Thickness*.
- Weinberg, J. M., Nichols, S., & Stich, S. (2001). *NOS. 1 & 2, SPRING AND FALL*. 29, 429–460.
- Winters, L. A., McCulloch, N., & McKay, A. (2004). Trade liberalization and poverty: The evidence so far. *Journal of Economic Literature*, 42(1), 72–115.
- World Economic and Prospects. (2019). *World Economic Situation and Prospects 2019 by United Nations Department of Economic and Social Affairs*.
- Yanikkaya, H. (2003). Trade openness and economic growth: A cross-country empirical investigation. *Journal*

of Development Economics, 72(1), 57–89.

Zeriti, A., Robson, M. J., Spyropoulou, S., & Leonidou, C. N. (2014). Sustainable export marketing strategy fit and performance. *Journal of International Marketing*, 22(4), 44–66.

**ECOLOGICAL PRACTICES IN RESORT HOTELS: AN INVESTIGATION INTO A
FIVE STAR RESORT HOTEL IN BODRUM, TURKEY**

Dr. Yusuf Günaydın

*School of Tourism and Culinary Arts,
Fıncal International University,
Girne, North Cyprus
ORCID ID: 0000-0002-0638-5621*

The rapid growth of tourism in the world cause uncontrolled and rapid destruction of natural environment. Thus, the change in consumer expectations and the increase in environmental awareness show the tendency toward ecological practices in tourism. Furthermore, the tourism industry, which continued to grow rapidly until 2019, was disrupted by the COVID-19 pandemic pushed tourist destinations and countries into full closure. With these closures, consumers' need for more social distance and their need for natural resources have increased even more. With this need, it emerged that how important the natural environment is for consumers. Therefore, this study aims to find out the ecological practices in resort hotels in Bodrum, Turkey. With this aim in hand, a five-star resort hotel was chosen in Bodrum. The study then investigated the ecological practices as being energy and water saving, and waste management in the resort hotel. The findings suggest that smart hotel technologies should be used for energy and water saving. For the waste management of the hotel, the customers should be aware of environmentally friendly practices when they use the hotel facilities in resort hotels. Furthermore, all the stakeholders of the resort hotels should be involved in order to effectively sustain the ecological practices in the resort hotels.

Keywords: ecology, waste management, environment, hotels, Bodrum

MONETARY POLICY RELATIONSHIP WITH AGRICULTURE

Murad Hajiyev

*AZERBAIJAN TOURISM AND MANAGEMENT UNIVERSITY Economics research assistant
,Orchid ID: 0000-0003-3216-0845*

Five important variables provide a link between other sectors of the economy and the agricultural sector. Inflation, interest rates, unemployment, GDP growth and the exchange rate. Inflation rate - increases the cost of agricultural products in the short term and increases interest rates in the long run. Interest rate - affects the value of agricultural investment and arable land. Exchange rate - changes in the country's currency against foreign currencies affect the export of agricultural products. The depreciation of the national currency causes the prices of goods produced in the country to be lower than the prices of other countries. Increases exports and reduces imports. The increase in net exports increases prices, net income and the value of land. Depreciation of the national currency increases exports. Prices for agricultural products are rising in the country. If net farm income increases and interest rates fall, the value of agricultural land increases. Some of these effects are due to the impact of products on domestic and export demand. The introduction of an expansionary monetary policy increases exports by reducing interest rates and the value of the national currency. At the same time, domestic demand for all goods and services is growing. Under both policies, agricultural products cause prices to rise. The interest rate applied to agriculture follows a course parallel to the total interest rate. The expansionary monetary policy increases the prices of agricultural products and, as a result, increases the income from the sale of products. The validity of this thesis depends on the share of products in exports and the price elasticity of export demand. The higher these two values, the higher the producers' incomes. Tough monetary policy has the opposite effect. High interest rates reduce production costs and reduce income from agricultural production. High interest rates increase interest payments. This appears as a decrease in the net income of producers.

Key words: inflation, agriculture, exports, imports, interest rates, exchange rates, sales, income,

**THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES (ICT) IN INFORMATION SUPPORT OF LIBRARY AND
TOURISM ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

QASIMLI HACI HACIBALA OĞLU

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ, DOKTORANT

ORCID: 0000-0001-8246-1959

ABSTRACT

In modern times, as in all areas of the Republic, the tourism sector is developing rapidly. Our country has already become an attractive place for tourists from around the world. Information and communication technologies (ICT), which penetrate all spheres of our life, are widely used in tourism. In modern times, the role of traditional means of propaganda, such as printed materials, participation in international exhibitions, production of commercials, as well as electronic resources has increased in the role of information and communication technologies (ICT) in the provision of library and information related to tourism. The general mass of documents on the field of tourism in the library and information institutions of the Republic, visual and oral forms of propaganda also influence this.

If local and foreign tourists want to get information about the nature and geographical location of any region they need, the main source of information for them is electronic information resources, libraries and information institutions. The development of tourism in the country has led to the emergence of a wider range of literature in this area. Various scientific and popular literature, photo albums, guidebooks, booklets, avenues, atlases and maps-schemes in the Azerbaijani, Russian and English languages for the promotion of tourism (“Azerbaijan”, “Azerbaijan”, “Welcome to Azerbaijan”, “As Azerbaijan”, “Baku”, “Great Silk Road”, “Azerbaijan tourist regions”, “Azerbaijan historical and architectural monuments”, “Baku hotels”, “Baku entertainment centers and restaurants”, etc.). "Tourism news" newspaper, "Azerbaijan review" magazine are published. The preparation and publication of guide books in various foreign languages, reflecting the rich culture, history, traditions, tourism potential and other areas to which Azerbaijan belongs, is one of the important steps taken to promote our country both domestically and internationally. Recently, in practice, we often come across the presentation of such publications - books, new magazines.

Keywords: tourism, library, information support, information and communication technologies